

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№9 (100)

2005 йил, сентябр

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЎНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

ЮЗИНЧИ СОН БИЛАН ҚУТЛАЙМИЗ!

АБДУЛЛА ОРИПОВ. Маънавият сарчашмаси.	68
НУРИДДИН ЗАЙНИЕВ. Севимли нашр.	72
ЭРКИН ВОҲИДОВ. Қахрамон журнал.	92
ИБРОҲИМ ҒАФУРОВ. Океан кемаси.	96
ТўРА МИРЗАЕВ. Юзинчи... мингинчиси ҳам бўлсин.	144
СУННАТ АҲМЕДОВ. Маънавий хазина.	151
БАҲОДИР КАРИМ. Таржима мактаби.	154

НАСР

ЯВУЗ БАҲОДИРЎҒЛИ. Алвидо, Хоразм. Роман.	6
---	---

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

ИВАН ВАЗОВ. Қўшиқларим ҳамма ёдлагай.	77
--	----

ПУБЛИЦИСТИКА

МИРПЎЛАТ МИРЗО. Маърифат машғали.	3
НИКОС КАЗАНТЗАКИС. Қийғос гуллаган бодомлар.	83

ФАЛСАФА. МАДАНИЯТ. САНЪАТ

Маъбудлар, браҳманлар, одамлар.	88
--------------------------------------	----

ТОШКЕНТ
СЕНТЯБР

АДАБИЙ ТАНҚИД

АБДУЛЛА УЛУҒОВ. Инсон ибратга интилади	147
ХУРШИДА ҲАМРОҚУЛОВА. Абдулла Қаҳҳор ва хориж	159

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

ФРЕДЕРИК ФОРСАЙТ. Шоқолнинг куни <i>Роман</i>	162
--	-----

Бош муҳаррир:
Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат МИРЗО
(Бош муҳаррир ўринбосари)
Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)
Амир ФАЙЗУЛЛА

Жамоатчилик кенгаши:
Равшан АБДУЛЛАЕВ
Алишер АЗИЗХЎЖАЕВ
Бобур АЛИМОВ
Қуддус АЪЗАМОВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖЎРАЕВ
Абдулла ОРИПОВ
Ғайрат ШОУМАРОВ
Тўлепберген ҚАИПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Пўлат ҲАБИБУЛЛАЕВ

Жаҳон адабиёти, 9. 2005.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир Ҳ.ВАЛИЖОНОВА
Рассом Ю.ГАБЗАЛИЛОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусаҳҳиҳ Д.АЛИЕВА
Компьютерда саҳифаловчи Ш.АБДУЖАББОРОВА

Теришга берилди 15.08.2005 й. Босишга рухсат этилди 30.09.2005 й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1200 нусха. А-257 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг “Ўзбекистон” НМИУида чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2005 й.

МАЪРИФАТ МАШЪАЛИ

Журналимизнинг, мана, 100-сони ҳам ўқувчиларимиз қўлингизда. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маъжамасининг 1997 йил 27 февралда чиқарилган “Жаҳон адабиёти” журналин ташкил этиши тўғрисида”ги қарорид мазкур нашрнинг “Ўзбекистон халқи, айниқса, ёшларнинг дунёқарашини янада бойитиши, уларнинг умумбашарий қадриятлар, инсониятнинг маънавий мероси дурдоналаридан баҳраманд бўлишлари, ҳар томонлама камол топишлари учун шароит яратиши, кенг жамоатчиликни илғор жаҳон адабиёти ва санъатининг нодир намуналарин билан мунтазам таништириб бориши ва адибларимизнинг халқаро алоқаларини кенгайтириши мақсадида” таъсис этилаётганлиги таъкидланган эди.

Шуни алоҳида қайд этиши лозимки, муҳтарам Юртбошимизнинг имзоси билан эълон қилинган мазкур Қарор адабий жамоатчилик ва жамаики адабиёт мухлислари қалбини чексиз тўлқинлантирган эди. Чунки биз шўролар тузуми даврида бундай нашрни хаёлимизга ҳам келтиролмас эдик. Уша салтанат марказида чоп этиладиган “Иностранная литература” журналин кўзимизга “тўтиё” бўлса-да, унда ҳам фақат коммунистик мафкурага хайрихоҳ муаллифларнинг асарлари эълон қилинарди. Ҳақиқий маънодаги юксак дунёвий адабиётдан эса бебаҳра эдик. Наширётларимизда босиладиган ҳар бир хорижий муаллиф асари фақат Марказнинг рухсати билангина ўқувчиларимизга тақдим этиларди. Адабиётдаги эркин тафаккурни қўллаш, ҳурфикрлик тушунчаси, миллий қадриятларни тарғиб этиши ва миллий қаҳрамонларни яратишга интилиши туйғуси — буларнинг барчаси ўша даврларда маҳдудлик, миллатчилик ва беҳуда сафсата сифатида қараларди. Энди эса ҳаёт бунинг тамомила аксини тасдиқлаб турибди. Сохта, зўрма-зўраки ғоя ва инсон тафаккурига қўйилган чекловлар бугунги кунда чаппор урган боғ четидидаги чирик панжарага ўхшаб қолди.

Маънавий дунё кишилари ва жамаи ижод аҳлини руҳан қанотлантирган мазкур Қарордан кейин журналимизнинг 1-сони ўша йили июн ойида дунё юзини кўрди. У шундан буён бирон ой ҳам канда бўлмай чиқиб турди. Утиши даврининг қийинчиликлари кўп нарсаларга таъсир қилганлигидан кўзни юмиб бўлмайди, албатта. Йўгон чўзилиб, ингичка узиладиган даврлар бўлди. Адабиётга ҳам, адабий нашрларга ҳам бу давр бир синов даврига айланди.

Ана шу синов йилларида “Жаҳон адабиёти” журналин ўқувчиларимиздаги бадиий асарларга бўлган таъналикни қондириши иштиёқид фаолият кўрсатди. Эълон қилинган 100 та сонда 50 дан ортиқ роман, 40 дан зиёд қисса, 150 дан ортиқ шеърин туркум, кўплаб публицистик ва адабий-танқидий мақолалар эълон қилинди. Буларнинг барчаси дунёга машҳур муаллифлар қаламига мансуб бўлиб, моҳир таржимонлар томонидан тилимизга ўғирилди ва адабиётимизнинг бебаҳо бойлигига айланди.

Бу борада В.Шекспир, Р.Тагор, А.Данте асарларидан тортиб, Г.Маркеснинг романлари қадар кенг сарҳадли жаҳон адабиётининг беқиёс уммонидан олиб ёритилган ноёб асарларни мисол қилишимиз мумкин.

Муҳтарам Юртбошимиз ўз нутқларидан бирида Фарбнинг машҳур файласуфлари ижодий мероси ўрганилмаётганлиги ва тилимизга таржима қилинмаётганлигини ўринли танқид қилган эдилар. Таҳририят жамоаси бу талабдан келиб чиқиб, Афлотун ва Арасту сингари қадимги дунё алломаларино Э.Фромм, Ф.Кафка, А.Камю, А.Сартр сингари ХХ аср тафаккурининг йирик намояндалари ижоди билан ўқувчиларимизни мунтазам таништириб боришини ўз олдига мақсад қилиб қўйди.

Жумладан, ўтган йилнинг бошида буюк немис файласуф адиби Ф.Нитшеннинг “Зардўшт таваллоси” асари эълон қилинганлигини алоҳида фахр билан тилга

оламиз. Журнал саҳифаларида ушбу асарнинг фалсафий талқинига бағишланган катта давра суҳбати ташкил этилди ва унда мамлакатимизнинг йирик файласуф олимлари ўз фикр-мулоҳазалари билан қатнашдилар. Коммунистик мафкура замонида эса, ушбу мутафаккир номини тилга олишнинг ўзи катта гуноҳ ҳисобланарди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, ўтиш даври тўлқинлари гирдобидида қолган кўпгина истеъдодли адибларимиз қаламдонда ётган қаламларини олиб яна чархлашга тушдилар. Беназир тажрибага эга ўзбек таржумачилиги мактаби оёққа турди. Қ.Мирмуҳамедов, И.Ғафуров, Н.Комилов, М.Аъзам каби тажрибали адиб-таржумонлар сафига бир гуруҳ ёшлар келиб қўшилди ва бу ёшлар дунё адиблари асарларини энди рус тилидан эмас, тўғридан-тўғри аслиятдан таржима қилмоқдалар. Жумладан, А.Ғайзулла — ҳинд-урду, А.Кўчибоев — француз, М.Сайдумаров — араб, Б.Шарипов — турк, У.Кўчқор — озарбайжон, М.Акбаров — немис тилларидан қилган бадиий таржималари билан журналхонларимизни дунё маданий меросидан баҳраманд этмоқдалар.

Мамлакатимиз халқи ҳар йили ўзининг энг улуг ва энг азиз байрамини катта бунёдкорлик ишлари — янги йўллар, янги кўприклар, янги иншоотлар билан қаршилайди. Бу — анъанага айланган. Таъбир жоиз бўлса, истиқлол шарофати билан дунёга келган “Жаҳон адабиёти” журнали саҳифасида ўзбек тилида жаранглаб, халқимиз тафаккурини, ёшларимиз маънавий оламини бойитаётган дурдона асарларни ҳам юқорида айтилган бунёдкорлик ишларига менгаш мумкин. Зеро улар жаҳон билан руҳий дунёмиз ўртасига солинган бамисоли олтин кўприклардир, руҳиятимиз хиёбонларидаги муаззам иншоотлар янглиғдир.

Кези келганда айтиб ўтиш керакки, башарият тафаккурининг бебаҳо мулки бўлган бадиий, фалсафий, тарихий асарлар кишилик жамияти ижтимоий тараққиёти ва маънавий юксалишининг кафолати бўлган. Дейлик, Шарқ уйғонишининг негизини юнон файласуфларининг таржима қилинган асарлари ташкил этган бўлса, ўз навбатида Беруний, Ибн Сино, Форобий сингари Шарқ донишмандлари асарларининг Европа халқлари тилларига таржима қилиниши Европа Уйғониш даврига асос яратди. Тараққиёт қонунияти, бас, шундай экан, заманимизда минг йиллар аввал эсангана насимлари озодликдан қаддини мағрур тиклаётган юртимизда яна эса бошласа, не ажаб!

Менга ана шундай музайян даврлар даҳоси, хусусан, “Жаҳон адабиёти”нинг ҳар бир сонини жавонига йиғиб, ундаги асарларни теран мутолаа қилаётган навқирон зиёли сиймосида кўринади.

Лекин мутолаа дегани фақат зиёли қавмигагина фарзми? Шундай ёндошадиган бўлсак, унинг аҳамиятини ўта камситган бўламиз. Мутолаанинг барча инсонлар ҳаётида роли беқийёсдир. Бунга мисол — бир куни тахририятимизга кекса ёшдаги оқсоқол кириб келди..

— Журналингизнинг навбатдаги сони кечикиб кетганлиги сабаб келдим хузурингизга, - деди одми кийинган ва қўлига ҳасса тутган мухлисимиз.

Салом-алик билан иззатини жойига қўйгач, ўсмоқчилаб сўрадим:

— Қайси соҳада ишлагансиз, отахон?..

— Оддий ҳайдовчилик қилганман, ҳозир нафақадаман.

— Ўқшига илгаритдан қизиқасизми?

— Албатта. Мутолаа ҳамиша кўнглимни яйратади, турмушимга маъно беради. Ҳатто нафи ҳам тегади. Шулардан биттасини айтиб берай. Ишлаб юрган пайтимда мени узоққа хизмат сафарига жўнатишди. Анчагина муддатга. Турли миллат вакиллари билан бир жойда ётамиз. Дастлаб мени ҳеч ким менсимади. Ҳатто “оғалар”дан айримлари таҳқирлашга ҳам ўтди — ўзимни ҳам, миллатимни ҳам камситиб. Мен эса уларга тарихдан турли воқеаларни ҳикоя қилиб бера бошладим. Секин-секин ўдағайлайдиганларнинг нафаси ўчди, шу аснода мавқеим кўтарилди, ҳурмат қозондим. Китоб ўқишининг шарофати бу, болам!..

— Раҳмат, отахон. Бу гапларингизни ёшларга етказиш керак экан...

— Ёшларга айтадиган бўлсангиз, шу гапларимни ҳам қўшиб айтинг, ўқимаган йигитдан ўқиган йигитнинг турмуши чиройли бўлади, чунки у ўз жуфти ҳалоллига

юмишқоқроқ муомала қилади. Ўқиган келин янги оилада, ҳурмат ва эъзоз топиб, маҳалласида обрў-эътибор қозонади... Қолаверса, “Ўткан кунлар”ни ўқиган ўсмир Отабекка ҳавас қилади, қиз бола эса ҳаё-иффатда Қумушдек бўлишга интилади...

Мен отахоннинг гапларини кўп учрашувларда гапириб юрдим.

Тахририятимиз ўз мухлислари орасида журнални бир-биридан олиб ўқийдиганлар борлигини ҳам билади.

Бир кун наширимизнинг почта орқали етиб бормаган сонларини сўраб келган йигит, уларни тахририятдан топгач, ўзида йўқ хурсанд бўлиб, деди:

— Сизларга айтиб кўяй, журналингизни бутун Чияли қўлма-қўл ўқияпти...

У Қашқадарёнинг Чияли қишлоғидан экан.

Оддий одамлардаги мутолаага бўлган бундай иштиёқни кўриб, севинмай бўладими?

Аммо наширимизнинг адади эса... ҳамон бир — бир ярим минг орасида... Нега шундай?! Нега ҳақиқий мутолаага иштиёқмандлар жамиятимизда камайиб бормоқда?

Бугунги кунда журналмонанд “семиз” газеталар кўпайгандан-кўпайди. Улар ўз саҳифаларида асосан олди-қочдиларни, беҳаё тафсилотларни, “олқинди” ахборотларни ёритиб, халқимизнинг ўқишга иштиёқманд қавмини кўпроқ ўзига оғдириб олмоқда. Ҳақиқатан ҳам улар кўп нусхада чоп этилаётганига ҳавас қилиши керак. Бу ададдан мазкур нашрлар жамоалари кўкрак ҳам керадилар. Лекин ушбу нашрларни муккадан тушиб ўқиш чин мутолаага кирадими?!

Ҳолбуки, мактабларимиз, олий ўқув юртларимиз, кутубхоналаримиз сони, жўн чамалаб ҳисоблаганда, наширимиз адади сонидан 20-30 марта кўпроқ чиқади! Бу улардаги ўқувчиларнинг эмас, ўша илм масканларининг саноғи, ҳали.

Наширимизни ташкил этиши тўғрисидаги юқорида тилга олганимиз Қарорда эса дунёвий адабиёт дурдоналарининг, айниқса, ёшлар тарбиясидаги ролига алоҳида урғу берилган ва улар кенг ўқувчилар оммасига етиб бориши муҳимлиги қайд этилган.

Тахририятнинг камтарин ижодий жамоаси матонатли Бош муҳарриримиз йўриқларидан илҳомланиб, бу юксак мақсад йўлида бор куч-ғайратини сафарбар этмоқда. Айни чоғда бу борада ҳали амалга оширадиган ниятларимиз ҳам кўп. Улардан биттаси — “Жаҳон адабиёти кутубхонаси” турқумини ташкил қилиб, энг манзур асарларни китоб ҳолида ўқувчиларга ҳавола этмоқдир. Лекин мамлакатимизда китоб савдоси тизимининг қийин аҳволга тушиб қолганлиги, китоб дўконларининг ёппасига камайиб кетганлиги (1993 йилда мамлакатимизда 1141 та китоб дўкони ишлаб турган бўлса, сўнги йилларда уларнинг сони 36 тага тушиб қолгани) кишини ўйлантириб қўяди.

Агар бугунги кунга дунёвий юксакликдан туриб назар соладиган бўлсак, инсоният онгида жаҳолат истилоси бошланганини аён кўраимиз. Бу истило ҳаёсизлик, шафқатсизлик, ёвузлик, тажовуз ва террорчилик тимсолида ёрқин намоён бўлмоқда.

Зулмат янглиғ бу офатнинг туб сабаби нимада? Бир сўз билан буни, маърифатнинг машъал қилиб кўтарилмаётганида, дейиши мумкин. Айниқса, шу ўринда “Жаҳолатга — маърифат билан!” шиори дафъатан эсга тушади. Муҳтарам Юртбошимиз қилган ушбу даъватнинг жаҳон бўйлаб янграйдиган мавриди келди.

Дунёда ҳар бир халқ эзуликка, адолатга, ҳурликка интилиб яшайди. Агар бу интилиш юксак маърифат ва маънавий туйғулар билан йўғрилмаган бўлса, бу йўлда қўлга киритилган муваффақиятлар пуч, омонат бўлиб қолаверади. Шунингдек, ҳамма даврда, ҳар бир жамиятда ҳалол, пок, виждонли шахсларга, ибратли сиймоларга, комил инсонларга ҳамиша эҳтиёж бўлган. Бу борада бетакрор ва муқаддас хизматни ўташда адабиётнинг ўрнини бошқа ҳеч бир нарса босолмайди.

Мирнўлат МИРЗО,
Бош муҳаррир ўринбосари.

Явуз Баҳодирўгли

Алвидо, Хоразм

Роман

БИРИНЧИ БЎЛИМ

— **Л**у!Лу!Лу!

Қашқир улишини эслатадиган ва асаб қақшатадиган саслар тобора яқинлашиб келар, мўғулларнинг аскаррий хайқириқлари сахро бўйлаб акс-садо бериб, барханлар устида сўниб кетарди.

Хабаргирлар бўлинмаси сардори Сарик Лағўт кўлини кўтариб аскарларига тўхташ буйруғини берди.

— Мўғуллар орқамиздан етиб келди, — деди у. — Ярим доира шаклида сафланинг!

Абжир хоразм аскарлари дадил сафландилар. Кум усти бир пасда изга тўлди. Аскарлардан бири уфқ томон ташвиш билан боқди.

— Жўжихоннинг бутун кўшини кетимизга тушганга ўхшайди, шекилли, — деди у.

— Жим бўл-эй! — дея жеркиб берди Сарик Лағўт. — Янги тушган келиндай бунча кўркмасанг!

— Мен-а? Мўғуллар отамни тириклай ерга кўмган пайтда ҳам зигирча кўркмаганман. Нафратдан бошқа нарсани билмайман. Туф! Ерга тупурди.

— Ана, кўриндилар!

Чанг-тўзон кўтариб келаётган мўғуллар кўзга ташланди. Улар шиддат билан юзта хоразмлик баҳодир устига бостириб келаверди. Садоқларга қўл узатилди. Темир учли ўқлар дарҳол камонга жойлаштирилди. Сарик Лағўт олдинга чиқди:

— Ўқчилар! — деб хайқирди у.

— Ҳозирмиз, кўмондон!

— От!

Юз ўқ ёйдан чиқиб, визиллаб учди, учди... Кўпи нишонга аниқ тегди. Хўжанд қалъасини забт этиш, уни Хоразмнинг бошқа шаҳарлари каби босиб-янчиш ниятида келаётган мажусий мўғуллар янада шиддатланиб, олға ташландилар. Улар бетартиб, тарқоқ холда от қўйиб келавердилар.

“Лу! Лу! Лу! Лу!”

Гал қиличларга келди. Сарик Лағўтнинг йўгон товуши қашқир улишларини босиб кетди:

— Ё, Оллоҳ, ҳужуууум!

Юз қилич бир лаҳзада яланғочланди. Хоразмликлар отлик мўғуллар билан юзма-юз келдилар. Тенгсиз олишув бошланди.

Мўғуллар кўпчилик эди. Бунинг устига улар отлик эди. Улар қисқа бир лаҳзада ғолиб чиқишига ишонар, Сарик Лағўтни отларининг думига судратиб, Чингизхоннинг ўгли Жўжининг оёғи тагига олиб бориб ташлайдиган онни сабрсизлик билан кугар эдилар.

Сариқ Лағўт жанг майдонининг ҳар жойида ҳозир у нозир, тоғларда қароқчилик қилиб ном чиқарган укаси Бойту билан елкама-елка туриб, дуч келганни чопиб ташлайверди.

Осмону фалакни такбир саслари, от кишнаши, қиличларнинг шақир-шукур овозлари тутиб кетди.

Хоразм жангчилари жанг майдонида мустаҳкам бир қоя сингари оёқда тик туриб, олишишда давом этдилар, жон-жаҳдлари билан ҳужум қилиб, душманни саросимага солдилар. Қиличлар яшин каби мўғулларнинг боши устида ўйнади.

Ҳеч қутилмаган бу қаршиликдан мўғуллар эсанкиради. Жанг авж нуқтасига чиққанда мўғул аскарларига сичқоннинг ини минг танга бўлди, баъзилари қочди. Мўғул қўмондони Дирса Баҳодур мушкулотдан чиқиш, вазиятни ўнглаш учун ўзини ҳар тарафга урса-да, аскарларини қовуштира олмади.

Хоразмликлар бўлса, аксинча, бир тан бир жон бўлиб, шердек олишдилар. Айримлари ўлган мўғулларнинг отларига миниб қўллари узайди. Улар жанг тақдирини ўз фойдасига ҳал этиш учун гайрат кўрсатдилар.

Сариқ Лағўт тез-тез ҳайқириб, аскарларини жўштириб турди.

— Қиринг ёғийни, Хоразм арслонлари!

— Дин учун, Оллоҳ учун!

— Ур-хо, ур!

Қирдилар, қирдилар, қирдилар...

Яна қирдилар.

Сардорнинг ҳайқириги мўғуллар пастак отларига қапишиб ўтдан қочгандек қочиб, қўздан ғойиб бўлгунга қадар янграб турди.

— Бўлди, тўхтанг! — деди ниҳоят Сариқ Лағўт. — Бошқа мажусий қолмади.

— Аммо-лекин қўёнжорак экан булар, — дея афсусланди баъзи аскарлар.

Ваҳшиёна бостириб келган икки юз мўғул хоразмликлардан бор-йўғи ўн кишини шаҳид этолди, холос. Аскарлардан бири жанг натижасини билдирди:

— Юз мўғул тўнғиз қўпди. Ўттизта ярадоримиз бор.

Сариқ Лағўт бир зум ўйга толди, сўнг деди:

— Шаҳидларимиз ва ярадорларимизни отларга юкланг. Ёғий устимизга янада қўпроқ бўлиб келиши аниқ. Жўжихон бизни тутиш учун энди икки юз аскар кифоя этмаслигини билди. Тўпланинг, кетамиз!

Ғозийлар Оллоҳга шукроналар сўйлаб, Сайхун томон йўл олдилар.

* * *

Хўжанд қалъаси қўмондони Темур Малик қалъа буржида туриб, қоронғуликка чўмиб бораётган қалъани кузатиб турарди.

Қуёш ботиб борар, осмондаги булутлар қирмизи рангда ажиб товланар эди. Ғоят гўзал манзара ҳосил бўлганди, бироқ Темур Маликнинг хаёли бошқа ёқда эди.

— Ҳануз келишмади-я, — деди у ўзига ўзи.

Хаёлини турди маҳзун ўй-фикрлар чулғаб олганди. Обод Бухоро, илму урфон маркази Ўтрор, зариф жомеълару санъат дурдоналари шаҳри бўлган Самарқанд мўғул истилоси остида қолгани эсига тушиди дегунча дилгир бўларди. Бироқ надоматлар бўлмайким, тақдир азалдан қочиб бўлармиди?

Қочмоқ истаганлар йўқ эмасди. Энг аввало, мусулмон Хоразм ўлкасининг султони Алоуддин Муҳаммад. Қаватига эллик минг аскарни олиб, қочаверди, қочаверди. Мўғуллар билан жанг қилишга юраги дов бермади. Султоннинг асосиз хавотири натижасида саркардалар орасида чиққан парокандалик Хоразмдек бир муаззам юртни қурбонликка келтирилган қўйдек Чингизхоннинг оёғи остига ташлади.

Ботирлар урушмоқ учун ёниб-қуйдилар. Қўрқоклар бўлса ўзларини четга олдилар, Султон Муҳаммадни ҳам бўшаштирдилар. Султон шаҳзода Жалолиддин, Темур Малик ва бошқа саркардаларнинг ўтинчи-ю, тавсиясига қулоқ осмади, душман билан олишиш ўрнига, қочишни афзал билди. Бу ҳам етмагандай, Жалолиддинни ҳам ўзи билан олиб кетди. Ёш шаҳзода отасини ташлаб кета олмади.

Темур Малик кечагина ундан мактуб олди, Жалололидин ёшликданоқ ўз суянчиғи бўлган дўстига ичидагини тўкиб солган эди. Мактубнинг ҳар бир сатридан ватан севгиси уфуриб турарди. Ватан ишки, орзу умид ва афсус-надомат ҳисларига тўла эди мактуб.

Темур Малик ўқилавериб, эскириб кетган мактубни қўйнидан чиқарди, тиззасига қўйиб, эзилган жойларини қўли билан текислади. Ҳар гал ўқиганида вужуд-вужудини ёғаллаб оладиган ажиб бир ҳаяжон ичра, эҳтимол, ўнинчи дафъа мактубни ўқишга тутинди:

“Қиёматлик биродарим, — деб ёзганди Жалололидин. — Қочган душман орқасидан “қочганнинг онаси йиғламас” дея қаҳқаҳалар отиб кулган вақтларимиз эсингдами? Сўнги вақтларда Султон падари бузрукворимиз ўша кунларни тез-тез эслайдиган бўлиб қолдилар. Бироқ орқага қайтиб, душман ила урушмоқ истагимни баён этган онларда бунга изн бермаётирлар. “Чингизхоннинг аскарлари кўп, аскарларимни бекорга нобуд қилмайман”, дейдилар. Чингизхон тўғрисидаги овозалар бир афсона эканлигини, афсонага инонмаслик, хомхаёлдан кўркмаслик кераклигини унга ҳеч англата билмади. Чингизхон ўзи тўғрисидаги миш-мишларда сўйлангани қадар жасур эмаслиги аниқ. Ҳар ёнга зулм ўтказиб, юракларга даҳшат солган Чингиз исми эшитганни ўлимдан ҳам кўрқинчли бир даҳшатга соладиган бўлибди, шекилли. Надоматлар бўлсинким, шукроналар сўзлаб, жанг майдонида от сурган кунларимиз бўлган бир ҳолда, шу аскарлар айна шукроналарни айтиб қочсалар?! Бу ҳеч ақлга сиймайди. На илож, қисмат экан! Султон падари бузрукворимизни бу ерга ташлаб кетсам, жонига зомин бўламанми, деб кўрқаман. Зотан, у суянчиксиз қолган. Қаватида эллик минг кишилиқ қўшин бўлган чокларда ҳам у ўзини шундай ҳис этарди. Нега дерсан, қочганидан ўзи ҳам норози, гўё уни шунга мажбур қилишяпти. Ким шундай қилаётир?”

Унга бу даража ҳукм ўтказётган ким ўзи? Ҳар ҳолда волидаси, кўрқок хонлар, эҳтимол, кўрқув. Уни кўрқитдилар. Шу даража кўрқитдиларки, кап-катта одам болага айланди-қолди. Кечагина қўшинларини зафарларга қовуштирган султон ўзига ҳеч ўхшамай қолди.

Қиёматлик биродарим Темур Малик, падари бузрукворимиз билан қочишда давом этаётирмиз. Ҳа, шундай, очикдан-очик қочаётирмиз. Нимадан, кимдан қочаётганимизни билмасдан қочаётирмиз. Э-воҳ! Не ёзиқ бу.... Инсоннинг ҳали танимаган, билмаган, дуч келмаган душманидан қочиши — не ёзиқ бу?! Султон отамизнинг қулоғи сўз эшитмайди шу кунларда. Фарзандлик бурчини оёқ ости қилишдан кўрқиб, мен ҳам унга ортикча бир сўз айтолмайман. Биласанми, менга нима дейдилар: “Сен жасур, бироқ оддий бир аскарсан, Жалололидин, ҳали масъулият туйғусига соҳиб эмассан. Қўлимда бу қадар аскар бор, уларнинг ҳаёт-мамотини ўйлашга мажбурман”. Ундай бўлса, қаватимиздаги эллик минг аскарнинг кўпи нес-нобуд бўлиб кетди-ку! Ё очлик, ё сувсизликдан, ёки қароқчилар ва мўғуллар билан тўқнашув натижасида эридик, битдик, Темур Малик. Икки юз минг кишилиқ Хоразм қўшинидан қолган-қутганини ўз кўзинг-ла кўрсанг оҳ уриб йиғлардинг, балки юрагинг бунга бардош бермай ёрилган бўларди. Булар дарбадар дайдиларни эслатади, дунё-дунё бўлгандан бўён бирон-бир султоннинг орқасидан бутун бир сурув дайдиб юрган эмас.

Султон падари бузрукворимизга буни англамоқ ғоят мушкул! Хомхаёлга гарқ бўлган, шу бўйича кетмоқда.

“Бироз вақт ўтсин, Эрондан катта қўшин тўплаб қайтаман, кўрқинчли мажусийларни янчаман, ислом дунёсини янгидан бирлаштираман”, дейдилар.

Бу ҳам бир хомхаёл! Отамга ҳеч тушунтира олмаётирман. Мендан кўра кўрқок хонларга кўпроқ қулоқ солмоқда. Уларга кўр-кўрона ишонмоқда. Кўзи юмук, қулоғи қар, иродаси кишанда буюк султоннинг дарёда оққан ёнғок пўчоғидан фарқи қолмади!

Буюк бир давлатнинг султонини бу аҳволда кўргунча қўзларим кўр бўлгани бехроқ эмасмиди?! Тақдири азалга таслим бўлмай иложим не? Бошга келганни кўз кўрар. Оллоҳга илтижо этиб, оқибатни кутишдан бошқа чорам йўқ. Қисмат адолатли бўлар, иншооллоҳ. Демак, пешонага эзилганини кўрамай.

Энди сенга аҳволимизни қисқача баён этай. Миллатини мажусий дажжол қўлига ташлаб қочган султон бошига Оллоҳ қандай жазо ўти ёғдирганини кўр.

Жайхун соҳилидаги Келиф қалъасини яхши биласан. Оқар сувнинг шундоқ устидаги тик қояда бир тош кулба бор. Хуллас, ўша ерда анча қолиб кетдик. Бир замонлар улуг жаҳонгир Искандар аскарлари билан Жайхунни худди шу жойдан кечиб ўтган экан. Искандар аскарлари дарёдан меш боғлаб кечгани хақида Дали Дарवेशнинг айтганлари ҳамон ёдимда. Падаримиз уни Искандари Соний деб аташларидан вақти чоғ бўлади, аммо Искандар жасоратидан ўрناق олиш ўзининг хаёлига ҳам келмайди.

Шундай, Темур Малик, жигарим. Бу ерда анча муддат тўхтаб қолдик. Самарқанд камал этилганини эшитганим он ўзимни тўхтата олмадим, ўн минг аскар билан кўмакка ошиқдим. Надоматлар бўлғайким, кечикдим, камал хабари бизга кеч келган экан. Етиб борганимда Чингизнинг пакана отлиқларидан асар ҳам йўқ эди. Шаҳар ягмо этилганди. Фидойилар ўз чекларига тушган қисмни каттик муҳофаза этган, бироқ хоинлар ҳар доимгидай яна ихтилофга юз тутиб, Самарқандни Чингизга пешкаш қилмишлар. Обод Самарқанд ўрнида хароба шаҳарни кўриб дилим вайрон бўлди. Аммо чора топмай, орқага қайтдим.

Бироз ўтгач, кемага чиқиб, Келифдан узоқлашдик. Наҳр бўйлаб анча илгариладик. Бир ерларга бориб, соҳилга чикдик. Сўнг юрдик, юрдик. Омул шаҳрига етиб бордик. Беклар бизни катта тантана билан қарши олдилар. Аскар ва егулик беришга ҳозир эканликларини билдирдилар. Отамга яна ёлвордим. Соатларча, ҳатто кунлар бўйи тиз чўкиб, ялдим. Эшитишни ҳам хоҳламади. Манфур кўрқув уни чулгамиш. Ортиқ чидай олмайман, деб кўрқаман. Мусулмон бир султоннинг бундай ҳолга тушиши нақадар аянчили!

Шаҳарда узоқ турмадик. Омул шаҳри кутволининг тавсиясига кўра Абисқун (Ҳазар денгизи)даги бир оролга чекиндик. Қаватимизда омон қолган бор-йўғи беш минг аскар билан оролда ётибмиз. Ҳамон Султон падари бузрукворимизга ёлвормоқдаман. Кошки, ижозат берса-ю, ўша заҳоти ҳеч иккиланмай ёлғиз бошим билан мажусийларга қарши чиқсам.

Биродарим, ўз ҳасратларимни тўкиб солиб, сенинг аҳволингни сўрашни унутибман. Аҳволинг нечук, нима билан машғулсан? Нақадар буюк бир саркарда эканлигингни мендан яхши биладиган йўқ. Қалъани шер каби мудофаа этишингни билиб турибман. Кошқийди, уни қўлимизда тутиб қололсак. Кечиргайсан, мен нима деяпман ўзи? Хоразмдек буюк мамлакат бой берилгач, кичик бир қалъа борасида баҳс қилинарми?

Оллоҳ газотингни муборак қилгай, азиз биродарим. Парвардигор қиличингни ўткир этсин, сени Оллоҳга топширдим. Сарик Лағўт ҳар ҳолда ёнингда бўлса керак. У асл қаҳрамон жангчидир! Аввал қароқчи бўлган эмиш. Майлига. Биз илгари султон, шаҳзода эдик, энди не бўлдик? Энди қароқчидан ортиқ еримиз борми? У ҳеч бўлмаса йўлтўсарликдан эрликка эришди, бу не буюк саодат?! Кўзларингдан ўпиб қолурман. Нусратимиз учун шу онда дуодан бошқа бир иш қўлимдан келмайди. Аммо бир кун яна сафингизда бўлишимга ишонаман, иншооллоҳ”.

— Иншооллоҳ, — деди Темур Малик ҳам.

Кўз ёшларини тиндириш учун уфққа боқди. Қуёш тепалар ортида кўздан ғойиб бўлди. Уфқ бир неча муддат заррангда товланиб турди. Темур Маликнинг кўзи ҳамон уфқда. У гўё янги бир қуёш чиқишини, Хоразмнинг нажот қуёши порлашини интиқ бўлиб кутаётгандек эди.

Сўнг у жойидан жилиб, оғир-оғир одим отди. Тўхтади. Бир нарса шитирлагандек бўлди. Беихтиёр қўли қиличга борди. Тездан орқага қайтди. Бурж ортида икки кўланкага кўзи тушиб, сас берди:

— Кимсизлар?

— Бизмиз, Темур Малик!

Сарик Лағўт ва укаси Бойту яқин келишди.

— Қаерларда қолиб кетдинг, Сарик Лағўт? Хавотир олдим.

— Душман ҳужумига учрадик, — деди Сарик Лағўт. — Икки юз мажусий бостириб келди, юзтаси тўнгиз кўпди. Аммо не фойда? Чингизнинг ўғли Жўжининг ичига кин тўлди.

Сарик Лағўт тобора қорайиб бораётган уфққа бир назар ташлаб давом этди:

— Тилка-пора бўлган юрагимнинг ҳар парчаси лагча чўғ каби куйдирмоқда мени, Темур Малик. Жўжихоннинг одами мўрмалахдай кўп. Фалокат босиб келмоқда.

Бошини чайқади, сўнг деди:

— Бу қалъа сўнгги умидим. Шу дарёдан қувват оламан. Агар қалъа мажусийларнинг қўлига ўтса...

Бирдан жим қолди. Сўнгги сўзини айтолмай чайналди. Дудокларини тишлади.

Темур Малик дўстининг хиссиётини теран англади. Сарик Лағўт умидсизлик остонасида турарди. Холбуки, яхши ният ярим мол, умид — муваффақият калити. Қўлини охиста дўстининг елкасига қўйди:

— Ҳисларингдан баҳс очма, Сарик Лағўт, яхшиси, мўгул қўшинидан гапир. Сенинг юрагинг тилка-пора бўлган бўлса, меники сеникидан бир неча қарра кўпроқ тилкаланган. Бироқ душман билан урушсам, унинг ҳар парчаси душманни куйдириб кул қилгусидир.

— Темур Малик, умидинг ва жасоратинг туфайли анча енгил тортдим. Гапирсанг-чи, нелар бўлмоқда ўзи?

— Нима ҳам дердим?! Хабаргирига кетган сен бўлсанг. Ҳар ҳолда менга айтадиган гапларинг бордир? Мўгул подаси қаерда, айт?

— Яқинимизда.

— На қадар яқин, Сарик Лағўт? Гапни бунча чўзмасанг?

— Нима қилай, Темур Малик? Бир муждамидики, қўш-қанотлаб учиб айтсам!

У бошини қўллари орасига олиб, сикди.

— Йўқ, ботирим, умид йўқ. Улар тумонат.

Темур Малик шиддат билан ер тепинди:

— Бэ, шу ҳам гап бўлди-ю, — деди у дўриллаб. — Умидсизлигинг боиси недур? Шукурким, қалъамиз мустаҳкам. Егулигимиз, сувимиз мўл. Бунинг устига уч томонимиз дарё бўлса. Мўгул мажусийлари бу ерни осонликча ололмайдди. Етарки.....

Сўздан тўхтади. Бироз сукут этгач, такрор сўзлади:

— Етарки, бирлик бўлсин. Бошимизга не бало келган бўлса оғзи олалигимиз туфайли келди. Яхшиямки, Хўжанддаги аскарларнинг қўпи ватанпарвар. Кўзи чўпдан, жони қиличдан қўркмас баҳодир йигитлар. Аммо...

Яна жим қолди. Чукур нафас олгач, давом этди:

— Тўғри, озчиликмиз. Мўгулларга кўра озчиликмиз. Чингиз устимизга янги аскарлар юборганмиш.

Муштини тугди, мўгул қароргоҳи жойлашган овулга қарата дўлайтирди:

— Қанча кўп бўлса бўлаверсин, фарқи йўқ! Ўлимга тик боққандан ўлим қўрқар! Шаҳид ўлсак жон устига. Ёғий устига тошдек ёғиламиз! Нима деб ўйлайсан, мўгул қароргоҳи атрофида соқчилар сийрак жой борми?

— Жануб томон сийрак. Босқин этиш ниятидамисан?

— Нега босмайлик?! Ҳеч бўлмаса қалъага қамалиб ётишдан қутуламиз. Оллоҳнинг инояти билан биринчисида голиб чиқдик, иккинчи босқинимиз ҳам зафар келтиргусидир, иншооллоҳ. Босқин босганники, дейишади-ку!

— Ҳа, шундай дейишади. Биз у босқинни анча олдин қилгандик. Иккинчисидан душман гофил қолишига унча ишонмайман.

— Хўш, нимани ҳам йўқотардик?

— Тўғри, жонимиздан бошқа ҳамма нарсани йўқотиб бўлдик. Улкан Хоразм мамлақати мўгул қамчиси остида. Бу аҳволда жон йўқотиш қўрқинчли эмас, балки тотли бўлгуси!

— Шаҳодат!

— Албатта, ботирим, шаҳодат! Жаннат эшиклари бизга очилажак. Бу ўлим тириклик билан тенг бўлажак. Шундай экан, нега босмайлик?!

Темур Малик дўстининг қўлини сикди.

— Сендай баҳодирларим бор экан, кимдан ҳам чўчирдим. Бор, минг кишини тайёрла. Совут кийишсин, ханжару қиличдан бошқа қурол олиб ўтирмасинлар.

— Амринг вожиб!

Сарик Лағўт шахдам қадам ташлаб кетди. Темур Малик Бойту билан қолди.

— Менга бир амрингиз борми, қўмондон? — деди Бойту.

Темур Малик Бойтуга боқди. Юзига аччиқ бир табассум қалқди:

— Қандай амр бўлсин? Амримиз ўтганида аскаримиз пароканда бўлмасди.

— Ўзингизни ерга урманг, Темур Малик. Тақдири азалга қарши чиқиб бўлармиди?

— Тақдир азалми? Ҳа, бу қисмат, тўғри. Энди қисмат бизга қарши бўлиб қолдими? Аскарларимизнинг орасига ҳам қисмат нифоқ солгандир балки?

Кўл силкиди.

— Йўқ, Бойту, бу ишда қисматнинг айби йўқ. Инсонлар ўз айбини бошқага ағдармоқ истаса, дарров қисматни рўқач қилишади. Сўнг ким айбдор — қисмат айбдор. Тақдир ундан юз ўгирганмиш. Айбни ағдар, қутул! Ағдар, қутул! Биз керак тадбир олдикми — тақдир биздан юз ўгирсин?! Тақдирнинг ҳеч қандай айби йўқ. Султон қочса, тақдир уни ёқасидан тутиб орқасига қайтара олмас. Султон бўлган одам жанг майдонига отилар, жасорат ва маҳоратла қўшинини бошқарар, керак тадбирни кўрар. Ундан нарисси эса, қисматнинг иши. Аммо ҳеч иш қилмай қочиш... тақдир тажаллийси шуми?

Юрагига ўт туташган Бойту Жалолиддинни эсга олди.

— Жалолиддин қандай, Темур Малик?

Темур Малик кўлларини ёзди. Чорасизликдан сиқилиб, мингиллади:

— Нима қилсин, бечора, отасининг этагида ўтирибди. Ишончли бир одамдан мактуб юборди. Аччиқ мактуб.

Ҳозир умидсизлик вақти эмаслигини хотирлаб, бошини кўтарди:

— Ҳай, майли. Бу гапларни йиғиштириб, аскарларнинг бошига кетайлик. Чекимизга тушган ишни битирайлик. Ундан кейин кўрайлик, тақдир ҳукми қандай бўлар экан.

Икковлон бурждан пастга тушдилар. Сарик Лағўт минг аскарни шай этиб қўйганди. Темур Малик олдинга ўтди. Суворийлар ташқарига йўл олдилар.

* * *

Тун...

Чингизхоннинг тўнғич ўғли Жўжихон кўл остидаги қўмондонларни чодирига тўплади. Бир кўзи кўр Субутой Баҳодур чодирнинг бир чеккасида чордона қуриб ўтириб, ханжарининг дамани тирноқларига тегизиб синаб кўраётганди. Ўтирганларнинг кўларида шароб тўла қадаҳ. Жўжихон газаб отига минган. Ҳафталарча уринса-да, қалъани ололмади, Темур Маликни отининг думига боғлаб судратиш завқини суролмади.

— Бу ахволда отам нима қилган бўларди? — деб сўради у бирдан ўтирганлардан.

Курт Жебе нўён сўз олди. У ҳаяжон аралаш сўзлай бошлади:

— Сизнинг ўрнингизда отангиз бўлганида аллақачон ҳаммамизнинг калламизни узган бўларди. Неча кундан бери чодиримизда ағанаб ётишдан бошқа ишга ярамадик. Хоразм ўлкаси қурбонликка келтирилган кўйдек оёғимиз остида ётибди. Пичоғимиз бўйнининг устида турибди-ю, сўйишга келганда уддасидан чиқолмаяпмиз. Темур Малик яхши саркарда, унингдек бир нечта қўмондон бўлса, Хоразмнинг хатто бир қалъасини ҳам ололмасдик. Бунга аминман.

Жўжихон кўзидан ўт сочиб Курт Жебега тикилди.

— Оғзингдан чиққани ёқанга ёпишин, Жебе нўён, — деди у. — Хоразм қалъалари мўғул арслонлари қаршисида қоғоз уй каби қулаган.

— Шундай, шундай. Бироқ бу билан хотиржам бўлиш керак эмас. Бу зафарлар ҳарбий маҳорат эмас, ишлатган ҳийламининг меваси эканини ҳаммамиз биламиз. Мусулмонлар орасига нифоқ уругини сочмаганимизда бунга муваффақ бўлишимиз оғир кечган бўларди. Ё бу тўғри эмасми? Нега бу сўзларим сизга қаттиқ ботди?

— Мен сендан бизнинг ўрнимизда отам нима қилган бўларди, деб сўрамадимми?

— Жавобини ўзингиз яхши биласиз, дарҳол от қўйган бўлар эди.

— От қўярди? Сафсата сотма, Жебе. Қалъа бир оролдек бўлса, уч тарафи сув билан ўралган. Навкарларни сувга ҳайдайми?

— Нега ҳайдамас экансиз?! Буюк Искандар худди шу ердан Жайхунни кечиб ўтмаганми? Ундан қаерингиз кам?

Жўжи ноилож жим қолди. Искандар Зулқарнайнинг жангу жадали тафсилотини у яхши биларди. Ўзи ҳам Искандардек жаҳонгир бўлиш орзусида.

Бунинг учун эса у олдинига мўгулларнинг ҳаммасини бўйсундириши, ҳамма ёлғиз унга тобе бўлиши керак. У ҳолда эса... отасини ўртадан кўтариб ташлаши лозим. Аммо, энг аввало, Хўжандни олиши даркор.

Жўжи Субутой Баҳодурга юзланди:

— Сен не дейсан?

Субутой, одатдагидай, сўз сўзламай, қўли билан ишора қилди.

Жўжихон бақирди:

— Нима деганинг бу?

Субутой нўён афтини буруштирди. Ишорани тушунмайдиган ҳафтафаҳм булар. Сўзлашга мажбур бўлганидан жони халқумига келди.

— Паканалар, — деди у.

— Чинликларни айтяпсанми?

Субутой нўён бошини силкиди.

— Чинликлар нима қилиши мумкин?

Нўён бир сўз-ла жавоб берди.

— Сол!

Ўтирганлардан бири Субутойнинг фикрини тушунди.

— Субутой чин хунармандларига сол ясагишни таклиф қилаётир, — деди у. — Жўяли таклиф, шундай бир кунда ёрдами тегмаса, уларнинг не кераги бор, нима, уларни бўрдоқига боқяпмизми?

— Энг зўр усталарнинг бир қанчасини олиб келинг. Кўрайлик-чи.

Мўгул саркардаси зум ўтмай уч хитой хунармандини олдига солиб қайтди.

— Чодир яқинида туришган экан, — деди у. — Жосусми ё булар, билмайман.

Жўжи афтини буруштирди. Лабларини ялаб олди. Бор овози билан бақирди.

— Хей, менга қаранглар! Қачондан бери шоҳона яшайсиз. Кайф-сафо вақти ўтди, хизмат қилиш керак!

Хитойлардан бири Жўжининг оёгига йиқилди.

— Ножўя иш қилдикми, буюк хоқоннинг ўгли?

Жўжи оёғи остидаги хитойни тепиб юборди.

— Ножўя иш қилишга ҳадинг борми, аблаҳ?! Ундай қилганингда сен биланмас, кесилган бошинг билан сўзлашган бўлардим. Эшит! Қалъага на ўқ етади, на навкар сувдан кечади. Бунга чора топ. Сол ясайсанми, бошқа иш қиласанми, билмайман, аммо навкарларимни нариги соҳилга ўтказасанлар, тамом-вассалом.

— Бу иш осон, Хоқоннинг ўгли.

Жўжи тонг қотди.

— Осонми?

— Албатта, осон. Сол ясаш ҳам мумкин, узоққа етадиган ўқ ясаш ҳам.

Бизга етарли ишчи беринг, бас.

— Қанча керак бўлса, шунча олинг. Асир тўлиб-тошиб ётибди-ку. Бир ҳафтага қолмай ўнта сол тайёр бўлсин, тушундингми?

Хитойлар таъзим этдилар.

— Бош устига, хўжайин.

Жўжи устани яна бир тепди.

— Куён юрак паканалар, даф бўлинг!

Тишларини гижирлатганча қўмондонларига юзланиб, деди:

— Бу бўладиган иш. Соллар билан манжаникларни тайёрлашсин-чи, кўрамиз, Темур Малик деган хоразмлик бунга қандай дош бераркан? Улмаганига пушаймон қилдираман уни!

Айни шу онда бирдан ташқарида шовқин-сурон кўтарилди. Чодирдагилар лол қолди. Бир-бирига ҳайрат кўзи-ла боқишди. Биров сўз қотмасдан аввал чодир эшигида бир сипоҳийнинг қораси кўринди. Ичкарида ёнаётган қандил нури унинг юзига тушди. Сипоҳийнинг юзи қув оқариб кетган эди. Чодирдагиларнинг юраги орқасига тортди.

Жўжи ғазаб билан бўқирди:

— Аблаҳ! Нега рухсатсиз кирдинг?

Сипоҳий Жўжихонга маъносиз боқди. Лаблари қимирлади, аммо бир сўз дея олмади, тўфонда қолган қамишдай қалтиради. Кўзлари нурсизланди, юзи баттар оқарди. Тиззаси букилди.

— Ярадор! — дея бақирришди.

Жебе нўён ирғиб туриб, сипоҳийни кучоқлади. Сипоҳий узунасига қилич билан чопилган эди. Димоғига қон хиди урди.

— Ким қилди бунни? — деб сўради у талмовсираб.

Бунга жавобан ташқаридаги шовқин-сурон кучайди. Қути ўчган қўмондонлар аллақачон оёққа қалққан эди. Жўжи қўлидаги қадахни дастурхонга отди.

— Жин урсин! — дея бақирди у. — Босилдик яна.

“Оллох! Оллох!” хитоблари еру кўкни тутди. Бир-бирига ҳайрат кўзи-ла боқдилар. Субутой Баҳодурнинг оғзидан бир сўз чикди:

— Хоразм!

Жебе ташқарига отилди. Қўлларини оғзига карнай қилиб, қоронгуликка қарата бақирди:

— Тўпланиш бургусини чалинг! Тўпланиш бургусини чалинг!

Бургу чалинди, отлар кишнади. “Оллох! Оллох!” саслари акс-садо берди. Сўнг мўғулларнинг машғум жанг ҳайқирғи эшитилди:

— Лу! Лу! Лу!

Темур Малик отини орқа оёқларида тик турғизиб кишнатди. У Жўжининг чодирини топган эди:

— Бу томонга келинг, арслонларим, бу томонга!

Аскарлари унинг атрофига тўпланди. Қарши чиққан мўғул суворийларини янчдилар, сўнг чодир томон олға юрдилар.

Жўжи чодир эшиги олдида лол қотиб турарди. Селдай оқиб келаётган Хоразм аскарларини кўриб, сап-сарик юзи янада сарғайди, қисик кўзлари ғазабдан кичрайди.

— Отимни келтиринг, тез! — буюрди у.

Жебе қаердандир от миниб келди.

— Бир тўда хоразмликлар бу томонга бостириб келаётир. Жўжихон, отга миниб, жонингизни қутқаринг!

Жўжихон Жебега қараб заҳархандалик билан деди:

— Қочиш билан зафар қозонилса, Хоразмшоҳ Муҳаммад қозонган бўларди, Курт Жебе!

Жебе унинг жасоратига қойил қолди. Жўжихоннинг сўзлари уни сеҳрлади. Ирғиб отдан тушди.

— Марҳамат, Жўжихон, отга мининг.

— Сен не қиласан?

— Менга от керакмас, навкарларимизнинг кўпи от минишга улгурмади ҳам. Аҳвол чатоқ. Ғофил қолдик.

Жўжи бир сакраб отга минди, эгри калта қиличини қинидан чиқариб:

— Боос! — деб ҳайқирди.

Мўғул аскарлари Жўжининг даҳшатли овозини танидилар. Жавоб беришди:

— Лу! Лу! Лу!

Темур Малик олдини тўсган бир гуруҳ мўғул навкарлари билан жангга киришди. У Жўжининг чодирини олдидаги гап-сўзларни аниқ-тиниқ эшитиб турар, ақл бовар қилмайдиган бир ғайрат билан олишиб, чодирга етиб олишга ҳаракат қилар эди.

— Қочирамиз-ов, — деди у ўзича. Сўнг товушини баландлатиб, ҳайқирди:

— Ҳой, Жебе нўён!

Жебе чодир олдидан кетмаган эди. Темур Маликни сасидан дарҳол таниди. Тишларини гичирлатиб:

— Балога йўлиққур, алвасти! — деди.

— Жебе нўён! Ҳой, Жебе нўён!

Жебе жавоб берди:

— Нима дейсан?

— Чиқ майдонга, сен билан жанг қилмоқчиман.

Жебе чорловни эшитиб, ҳайрон қолди. Темур Малик у ўйлагандан ботирроқ чикди. Аммо Курт Жебени яккама-якка олишувга чақирғиши ақлдан эмаслигини билармикан у?

Курт Жебе бир кўзидан ажралгани туфайли, туман саркардалигига кўтарилган эди. Илгари у мўғул қўшинида оддий навкар эди. Бир жангда Жебенинг

жасоратини кўрган Чингизхон уни ўнбоши этиб тайинлади. Яхши хизмати туфайли кўп ўтмай юзбоши бўлди. Топшириқларни муваффақият билан бажаргач, мингбошиликка кўтарилди. Қисмларини яхши бошқаргани туфайли туман кўмондони бўлди. Ниҳоят, у Чингизхоннинг ўнг қўли даражасига чиқди.

Темур Маликни пушаймон эттириши, жасур, мард, шухрати ҳатто мўгул элига ҳам ёйилган бу хоразмликка қиличининг кучини кўрсатиб қўйиши керак.

— Ҳозир бораман, кут, — деди у.

Бир навкарнинг отига миниб, боши устида қиличини ўйнатиб, товуш келган томонга йўл олди.

Темур Малик юз йигитнинг бошида чарх уриб, душманни қирмоқда эди. Йўл тўсиб чиққан мўгуллар йўқ бўлиш арафасида турарди. Жебе яшин тезлигида ўртага тушди. Тўзғиётган мўгул қисмларига кўмондонликни қўлига олди.

— Чингизхоннинг ўгиллари, босинг, ҳа, босинг! — деб қичқирди. Сўнг Темур Малик томон сас берди:

— Келдим, Темур Малик!

Темур Малик олдидаги мўгул навкарини чопиб ташлади-да, деди:

— Яхши бўлди келганинг. Кўрайлик-чи, эсон-омон қайта олармикансан?!

Жебе нўён қаҳ-қаҳ отиб кулди.

— Ўзинг жангдан омон чиқаман деб ўйлайсанми?

— Биз жанг эрларимиз.

— Нима, бизни партўшакда дунёга келди деб ўйлайсанми?

— Шаҳидлик биз учун жаннат эшигини очар.

— Биз ҳам ўлсак Чингизнинг қалбига кўмиламиз. У ер мусулмонларнинг жаннатидан ҳам гўзалроқ.

Қаҳ-қаҳ отиш навбати Темур Маликка келди.

— Чингизнинг қалби гўзал эмиш. Унда қалб, юрак борми ўзи?

Жебе нўён тишларини гижирлатди. Рақибини кўрқитиш учун икки бор хужум қилиб кўрди. Аммо Темур Малик усталик билан чап берди.

— Бай-бай, қўлингдан келмади-ку, — деб қичқирди у.

Отини ёнга буриб, бор кучи билан қилич солди.

— Воох!

Жебе зўрга қутулиб қолди. Аммо қилич отининг боши устига тушган эди. От бир-икки мункиди. Жебе отни тургизишга уриниб кўрди.

— Тур ўрнингдан, лаънати махлук!

От устидаги чавандози билан ерга йиқилди. Оёгини узангидан чиқаришга улгурмаган Жебе отнинг тагига тушди.

Даҳшатдан юзини буруштириб:

— Тамом бўлдим, — деди инграб.

Шу лаҳзаларда ой чиқди. Атроф ойдинлашди. Ой ёруғида Темур Малик атрофга назар ташлади. Жанг кетаётган жойдан хийла узоқлашганини пайқади. Атрофдан қиличларнинг жаранг-журунг товуши эшитиларди. Отидан тушиб, Жебенинг устига борди. Чопиш учун қилич кўтарди. Жебе устига ажал келганидан беҳабардек бепарво ётарди. Темур Маликка маъносиз кўз тикиб беўхшов тиржайди. “Ур, ўлдир”, — деди у бепарволик билан.

Темур Малик чополмади. Чунки душман ерда ётарди. Темур Малик истаганини қилиши, хоҳласа мўгул қўшинини Жебе нўён каби кучли бир саркардадан маҳрум этиши мумкин эди. Йўқ, йўқ! Дунёни бир мурдордан тозалаш мумкинлигини билса-да, ўзини мудофаа этолмайдиган кишини ўлдиролмайди. У Жебе нўённинг ҳайратга тўла нигоҳи остида қиличини аста-аста туширди.

— Қурт Жебе, — деди у.

Жебе унинг ҳаракатини англай олмади.

— Чопсанг-чи! Нимани кутяпсан? Ё қиличсиз мўгул саркардасини ўлдирришга юрагинг дов бермаяптими?

— Аксинча. Ўзини мудофаа этишга ожиз бировни ўлдирмайдиган даражада юраклиман.

Жебе оёқда бўлганида эҳтимол ҳайратдан ерга йиқилган бўларди. Жавоб беришга ўзида куч топмади. У жасурликда Темур Маликдан қолишмасди. Аммо шу онда Темур Маликнинг олийҳимматлилиги уни ерларчин қилган эди.

— Ўлдир, — дея ингради у. — Яшашга лойиқ эмасман.

Темур Малик отига минди.

— Бу ердан сени топиб олишар, Қурт Жебе, — деди у кетишдан олдин. — Соғ бўлсак, жанг майдонларида яна кўришамиз. Яхши қол.

Темур Малик от чоптириб, кўздан йўқолди. Қурт Жебе нўён ҳаётида илк бор йиглади. У хоразмлик саркарданинг орқасидан узоқ тикилиб қолди, сўнг ўзига ўзи:

— Мени қиличинг эмас, олижаноб қалбинг йиқди, Темур Малик, — дея ингранди.

Темур Малик аллақачон аскарлари ёнига етиб олган эди.

— Илдам бўлинг, Хоразм шерлари!

Унинг ҳайбатли саси Қурт Жебенинг юрагини зир титратди. От остида қолган оёгини чиқаришга уринди, аччиқ алам билан ерга тупурди.

— Синганга ўхшайди, — деди у. — Ёмон бўлди.

“Оллох, ё Оллох!” деган ҳайқириқлар тун зулматини ёриб, тепалар устида акс-садо берди. Хоразм аскарлари олға ташландилар.

Аммо бу орада мўғуллар тўпланиб улгурганди. Темур Малик атрофни ўрашга киришган пакана отли аскарларни ўз вақтида кўрди. Душман уларни ҳалқадай ўрай бошлаган эди.

— Чодирларга ўт кўйинг! — дея буюрди Темур Малик.

Ёнаётган чодирлар устида олов осмонга ўрлади. Шунда қўмондон тулпорининг жиловини тортди-да, аскарларига юзланиб, амр этди:

— Орқага қайтинг. Тўғри қалъа томон чекининг.

Ўзи бир гуруҳ аскар билан орқада қолди. Бошқаларни Сариқ Лағўт бошлаб кетди. Хоразмликлар интизом билан чекиндилар. Таъқибга шошилган мўғуллар олдини Темур Малик қоя каби тўсиб чиқди. Душман ундан нари ўтолмади.

Қулай фурсат келиши билан Темур Малик орқага, Сайхун томонга от сурди. Мўғуллар етиб келган вақтда Хўжанд қалъаси дарвозалари тамбаланган эди. Қалъа буржлари устида тайёр турган хоразмликлар ёғийни ўқ ёмғирига тутдилар.

Жўжихоннинг навкарлари бу гал ҳам қалъага олиб борадиган тор йўлдан ўтишга уриниб кўрдилар, аммо ўқ ёмғирига тутилиб, орқага қайтишга мажбур бўлдилар. Зарбдор суворий қисм қўмондонни Субутой Баҳодур алам устида отини сувга солди. Кучли оким уни окизди дегунча жонҳолатда ўзини кирғоққа отди. Аламини навкарларидан олди. Дуч келганни қамчилади.

— Кўрқоклар, кўппаклар! — такрор-такрор бақирди у.

Бу боскин душман юрагига катта кўрқув солди. Қурт Жебени от остида инграб ётган ҳолда топдилар ва уни бу ҳолга туширган жангчига қойил қолдилар. Уларни ваҳима босди.

Жўжихон кўзидан ўт сочар эди. У отини минган кўйи ҳамон ёнаётган чодирга қараб турарди. Барчани ландавурликда айблар, саркардаларини огзига келган сўз билан ҳақоратлар эди. Мўғуллар чор тарафга олазарак боқиб, жим турардилар. Иккинчи дафъа гофил қолишлари кечирилмас бир ҳол эди. Соқчилар нега душманни пайқамади, нега ўз вақтида хабар бермади?

Темур Малик отларининг оёғига кигиз латга боғлагиб, кечаси сассиз-содосиз, арвоҳ каби душман ўртасига сукилиб кирганини улар қаердан ҳам билсин.

Ўлган Хоразм отларини топгачгина улар сирдан воқиф бўлдилар. Жўжи хайрат бармогини тишлаб, мингиллади:

— Фавқулудда бир ҳарбий хийла!

Субутой латтани кўздан кечиргач, жаҳл билан ерга урди. Оёгининг остига олиб анча тепкилади.

Ой ботиб, Хўжанд қалъаси қоронғулик қўйнида қолди. Аскарлар жуда толиққан эдилар. Шунга қарамай ҳеч ким уйқуга ётмай, санокни кутди. Натижа Темур Маликка билдирилди:

— Икки юз биродаримиз шаҳодат шаробини ичмиш.

Темур Малик чуқур қайғу билан тиз чўқди. Шаҳидлар руҳи учун дуо этиб, Қуръон ўқиди.

Кўзлари ўз-ўзидан юмила бошлади. Ҳолбуки, у бомдод намозини ўқиганидан кейингина бир-икки соат мизгиб олмоқчи эди. Ҳоргинлик туфайли намозини қазо қилиши мумкин.

Эшик томон йўналди. Яхшиси, соқчи билан бир-икки оғиз хангома қилиб, уйкуни қочириш керак. Эшик очилган ҳамано соқчи қаддини ростлади.

— Бирор амрингиз борми, кўмондоним?

Темур Малик овоз эгасини шу заҳоти таниди.

— Бойту, бу сенми?

— Мен, Темур Малик.

— Жигарим, нега ётиб дам олмасдан эшигимда соқчилик қиялсан? Бор, бир аскар жўнат, дам ол.

Бойту бош чайқади.

— Нега мени навбат савобидан маҳрум этмоқчисиз, Темур Малик?

Беихтиёр Темур Маликнинг кўзларига ёш қуйилиб келди.

— Ё, раббий! — деди у ичида. — Бу одамлар савобдан бошқа нарсани биладими ўзи? Сенинг ризонг учун ўлишдан, сенинг ризонг учун яшашдан бошқа бир нарса биладиларми ўзи?

Бойтунинг елкасини дўстона қокди.

— Тушундим, дўстим. Хато мендан ўтди. Сен мендек, балки мендан кўпроқ чарчаган бўлсанг-да, уйку ўрнига соқчиликни афзал кўрдингми, нега мен қальгани кўриқлаш учун чикмай. Йўк, бу пайтда ухлаш керакмас. Яхшиси, юр, буржларни айланиб келайлик.

Бойту таклифга эътироз билдирди:

— Ҳоргинсиз, Темур Малик. Эрта тонгда оёқда бардам туришингиз лозим. Мен аскарман, орқангизда ўлсам розиман. Аммо сиз кўмондонсиз, шунча инсоннинг, фақат инсонлар эмас, бу улкан қальанинг, айни чоқда ислом ҳаётининг рамзисиз. Ухлаб олишингиз керак. Кўйинг бошқа гапни, эшигингизни кўриқлаб турай.

Темур Малик ўйлаб кўрди. Ҳақиқатан ҳам оёқда туришга мажоли йўк, тўрт кундан буён мижжа қоқмаганди. Қовоқлари юмилиб-юмилиб кетарди.

— Гапинг тўғри, — деди. — Бир-икки соат ухласам яхши бўларди. Аммо бомдод намози вақти яқин қолди.

— Мен уйғотаман. Намозга ҳали бир соат бор.

— Аммо унутма. Бунча масъулият устига намоз қарзи ҳам юкланмасин.

— Оллоҳ сақласин!

Темур Малик ичкарига йўналди. Кийим-бошини ечмасдан пўстак тўшак устига чўзилди. Дуосини ўқиб, беҳаловат уйку оғушига кирди.

* * *

Бир неча кун осойишта ўтди.

Эрталаб Темур Малик котибини чорлади. Хонанинг ичида у ёқ-бу ёқ юриб, мактуб ёздира бошлади.

Котиб ҳоргин қиёфали, кекса киши эди. У чордана қурганча, қоғозни тиззаси устига қўйиб қамиш қалам билан ёзишда давом этар, Темур Малик айтган сўзларни тушириб қолдирмасликка тиришар эди.

— Давом эт, котиб.

— Кутяпман, Темур Малик. Аммо бир сўз айтишга ижозат берсангиз. Мактубингиз ҳасратга тўла. Ичида бир тасалли йўк. Буни ўқиғач, Жалолиддин йиқилиб қолмасайди, деб кўрқаман.

— Сенга шундай туюляпти, котиб. Жалолиддинни билмас экансан. Унинг продаси метин. Отасининг қилган ишидан йиқилмадим, бундан кейин ҳеч нарса уни оёқдан ололмас. Қисқа вақт ичида отаси тарқатиб юборган Хоразм кўшинини тўплаб, мажусий мўғулларни ер тишлатишига ишонаман.

— Иншооллоҳ!

— Келган жойимиздан давом этамиз. Бундай деб ёз: “Алҳамдулиллоҳ, қалъада аҳвол яхши. Яна бир қанча муддат дош беришимиз мумкин, деб ўйлайман. Тўғри келмаса, бошқа қалъага чекиниб, жангни давом эттираман. Аммо сўнгги умид бор экан, қальгани тарқ этмайман. Жўжихонни босқинларимиз билан саросимага солиб қўйдик. Ҳар ҳолда у ислом эътиқоди неларга қодир эканлигини тушунди, аммо падарингизнинг орқага қарамай қочганига ҳайрон бўлса керак, эҳтимол”.

— Бу оғир гап бўлди, Темур Малик. Султон хабар топса Сизни қатл этишга фармон беради, деб кўркаман.

— Шундай деб ўйлайсанми? Қани кўрайлик! Душман калласини олишдан қочган султон дўст калласини узишга устадир балки.

— Аччиқ сўйладингиз!

— Аччиқми? Тортган азобларимдан хабаринг йўқми, котиб? Жигарим эзилиб, лахта-лахта қон оқиб ётибди-ку! Шунча аскар билан қалъага қамалдик. Олган хабаримга кўра, мажусийлар янги хужумга ҳозирланмоқда эмиш. Чинлик хунармандларга узокқа отар қамонлар, манжаниқлар ясагиттирганмиш, соллар курдирганмиш. Буларнинг ҳаммаси недин дарак берур?

Котибнинг боши ҳам бўлди. Темур Малик давом этди:

— Гоҳо ичимдагини Жалололиддинга тўкиб солардим. Энди ундан ҳам маҳрумман. Кўнглимдагини қогозга тўкай. Мактубни Жалололидин ўқиётганини кўз олдимга келтирсам, бироз тасалли оламан. Сен айтганларимнинг ҳаммасини ёз.

Кекса котиб қогозга энгашди.

— Ҳозирман.

— Шундай деб ёз: “Мўғуллар янги хужумга ҳозирлик кўрмоқда. Керакли тадбирларни кўрдик. Шунга қарамай енгилсам, не қилай? Жаноби Ҳақ таоло ландавурлигимиз сабабли бизни жазолаш учун бу қалъанинг хароб этилишини мурод этган бўлса қўлимиздан нима ҳам келарди. Қарши чиқиб бўлармиди? Дунёни хароба ҳолига келтирган бир дажжол бутун Хоразм мамлакатини вабога йўлиққандан баттар қилди, чор атрофни вайронага айлантирди. Гўзал Бухорода бурқсиган тутун Хўжандгача етиб келди. У ерда ёнган олов юрагимизнинг оташи билан туташи.

Аммо бундан ҳам ёмон гап бор. Халифа Носир ҳақида ёмон хабар келди. У Чингиз билан иттифоққа кириб, Хоразм ўлкасини тарихдан йўқ қилишга қарор берганмиш. Мусулмонлар иттиҳодга ниҳоятда муҳтож бўлган бир вақтда кофир билан оғиз-бурун ўпишган Носир дини ислом учун жанг этаётган йигитларимизга орқадан ханжар урмоқчи. Нега бундай пора-пора бўлдик, Жалололидин? Нега арзимаган манфаатни кўзлаб ёки шайтоний гурур йўлдан уриб, ихтилофга киришдик? Биз парчаланганда Чингиз иттиҳод этди, бора-бора кучайди, барча шаҳарларимиз унга ёғлиқ лўқма бўлди. Ҳали тўйгани йўқ бу махлук.

Сиз бўлсангиз айшингизни сураверинг. Бу иш бўлмайди, Жалололидин, бўлмайди!”

Темур Малик ҳиссиёт-ла, яна тақрорлади: “Бўлмайди, Жалололидин, бўлмайди! Бундан кейин отангизнинг этагини ушлаб ўтира олмайсиз. Ул ғарибни ўз холига қолдириб, қутулишни қутаётган Хоразмга тез қайтинг. Ҳар қарич тупроғи ота-боболаримиз қони билан сугорилган бу мамлакатни оёқ ости қилаётган мажусийларни ҳайдаб чиқаринг. Бутун Хоразм сиздан шуни кутмоқда!”

Чуқур нафас олиб, жим қолди. Кўзлари ажабтовур чакнади. Котибга бир назар ташлади-да:

— Қолганига салом-калом ёз. Қандай муносиб кўрсанг, шундай ёз! — деди.

Котиб индамади. Бош иргатиш билан кифояланди. Қамиш қалам яна қогоз устида китирлади.

Мактуб битгач, оёққа қалқиб, Темур Маликка узатди. Темур Малик бармоғидаги узукка бўёқ сурди ва мактуб остига муҳр босди.

— Мактубни яхшилаб ўраб, бу ерга олиб кел, — деб буюрди у.

Котиб чикди. Темур Малик эшик томон юрди.

—Тезда Сариқ Лағўтни топиб кел, — деди у соқчига.

Кўп ўтмай Сариқ Лағўт келди. Юзи тунд, ковоғи солиқ.

— Чақирган экансиз.

— Ҳа, чақиртирдим. Аммо нега бунчалик тундсан? Бухоро, Самарқанднинг мўғул қўлига кечганини худди ҳозир эшитганга ўхшайсан. Қани, ўтир-чи.

Сариқ Лағўт ўтирди.

— Келган хабарлар ёмон, — деди у. — Жўжи яхши тайёргарлик кўрган эмиш. У ёққа юборган айғокчиларимиз ёмон хабарлар билан қайтдилар. Бу ҳам етмагандай, қалъамизда фасод уруги ниш урди.

— Қандай? — хушёр тортиб сўради Темур Малик.

— Баъзи хонлар қалъани Жўжигга таслим этиб, у билан иттифоқ тузиш ниятида эканлигини пайқадим.

— Йўғэ, бундай дема.

— Дедимми, демадимми, нима фарқи бор. Бор гап шу. Ҳар ҳолда Жўжихон уларни оғдириб олиш учун роса жон койитган.

Темур Малик газабла бақирди:

— Бундай бўлиши мумкин эмас! Ҳеч ким қалъани топшириш фикрида эмас.

Сариқ Лағўт аччиқ кулди:

— Нега бундай деяпсан, азизим? Бухоро билан Самарқандни мўғуллар урушиб олдиларми? Ҳатто Ўтрор ҳам хиёнат туфайли қўлдан кетди-ку. Ичимизга ёвуз бир рух оралаган, хиёнатдан бошқа нарсани билмайди. Қўрқоқ бор ерда бу одатдаги ҳол.

— Яна хоинларми?

— Ҳа, яна хоинлар! Фасод қозонини қайнатаётган ўша қўрқоқ хон Тубек. Ўзига анча-мунча тарафдор ҳам топган. “Жўжихон ҳеч биримизни ўлдирмаслик тўғрисида қасам ичди. Бироқ Темур Малик тажрибасизлик қилиб уни гиж-гижлаёттир, шошқалоқлик қилмоқда. Жўжихон қалъани куч билан олса бола-чакагача ҳаммамизни қиличдан ўтказди. Ҳолбуки, таслим бўлсак, янгидан тўплашиб, қалъани қайта олишимиз мумкин. Султон Алоуддин Мухаммад ҳам янги қўшин тўплаш учун мамлакатни ташлаб кетди-ку. Жалолоддин ҳам у билан кетди-ку” деяётганмиш.

— Вой, пасткаш-эй, пасткаш!

— Пасткаш деганинг етарли эмас. Ундан ҳам ёмонроқ таъриф топсанг, ўшани айт, ботирим, бу қилгуликни пасткашликка йўйишнинг ўзи етарли эмас.

Темур Малик ўйлаб қолди. Бу нима гап ўзи? Яна нималар бўлади? Метиндай қалъани ташқи хужум билан ола билмайдилар, ичдан бузадилар. Қўзга кўринмас бир бало мусулмонларни идрокдан маҳрум этдими ё?

Котиб кирди. Ўроғлик мактубни Темур Маликка узатди.

— Бошқа бир амрингиз борми, Темур Малик?

— Йўқ, — деди Темур Малик. — Кетишинг мумкин.

Котиб чикди. Темур Малик Сариқ Лағўтга юзланди.

— Жалолоддинга бир мактуб битдим. Менга юборган мактубининг жавобини бериш ва бизнинг эллардан хабар жўнатиш тилагидаман. Ҳаммамиз дўст кўзи билан унга интиқ эканимизни билдирдим.

Бир оз сукут этди. Сўнг биродарининг кўзларига тикилди.

— Бир жон дўстим бу мактубни элтмоғи лозим.

Сариқ Лағўт бошини қашлади.

— Топган бўлсам, бу ишни менга топширмоқчисан, Темур Малик. Бош устига. Амр берсанг ўлмакка хозирман. Фақат бу ерда кўпроқ фойдам тегмасмикан?

— Фойданг катта, бунга ҳеч шубҳа йўқ. Аммо бу мактуб эсон-омон етиб бормоғи даркор. Хушёр, жасур, ишончли киши лозим. Сени эсладим. Мактуб элтишдан бошқа ишларинг ҳам бор, албатта. Жалолоддинни отаси ёнидан айрилиши кераклигига ишонтира олсанг, буюк хизмат қилган бўласан.

Сариқ Лағўт оёққа қалқди. Темур Маликнинг қўлидан мактубни олди.

— Модомики, йўл одами бўлдими, йўлчи сафар жабдуғини хозирлаши керак, Темур Малик. Вақт кетмасин. Отланай.

— Сен хоҳлаганча бўлсин. Ўзингни эҳтиёт қил, эсон-омон қайтишингни истайман.

Сариқ Лағўт Темур Маликнинг рўпарасига келди. Бир лаҳза бир-бирига боқдилар.

— Худо хоҳласа, мактубингни етказаман. Аммо қайтиб келоламанми-йўқми, билмайман. Ажал қасерда оёғимдан олиши номаълум ё мўғул аскарлари киёфатида, ёки Тубекхон суратида рўбарў келиши мумкин.

Темур Малик уни қучди.

— Мендан ўтган бўлса, кечир, мендан рози бўл, ботирим, — деди Сарик Лағўт.

Темур Малик биродарини бағрига босди.

— Сендан нима ҳам ўтибдики, кечирсам.

— Мен сендан мингдан-минг розиман, Темур Малик. Неча замонлардир ҳамнафасмиз, бирон айб иш қилган бўлишим мумкин.

Айрилдилар. Сарик Лағўт эшикка йўналди. Остонадан хатларкан орқага қайрилди.

— Хоинлардан эҳтиёт бўл, — деди у. — Бир фитна уюштиришяпти. Бугун улар Тубекхоннинг уйига йиғилишган. Хоҳласанг, хозир бос, қиличдан ўтказ. Аслида шунини айтиш учун келган эдим.

— Нималар деяпсан, Лағўт?! Остонада душман турган бир пайтда мусулмонга мусулмон қонини тўкиш равоми? Суиистеъмолу жиноятга қўл уриб бўладими, ахир?!

— Хоинлар учун фақат бир жазо бор, Темур Малик. У ҳам бўлса — ўлим! Ўлгандан сўнг хиёнат этолмайдилар. Оллоҳга топширдим сени.

— Сени Оллоҳ қўлласин.

Сарик Лағўт чиқди.

Темур Маликнинг ичини ит таталади. Тубекхонга бир кўриниш берса ёмон бўлмас. Ёнига ўн кишини олиб Тубекхоннинг уйи томон ошиқди.

Тубекхон ҳақиқатан ҳам фитна қозонига ўт қалаётган эди. Уйига бешта қипчоқ хонини тўплаб, махфий кенгашга киришганди. У аввалбошданок Темур Маликни ёмон кўрарди. Тубекхон бир ёқда қолиб, Темур Маликнинг қалъага қўмондон этиб тайинлангани унга алам қилган, илк кунларданок Темур Маликка қарши чиққан эди. У шу лаҳзаларда Темур Маликнинг ёт ва тажрибасиз киши эканлиги, шу боис енгилиши тайин эканлиги ҳақида сўзлаб, хонларни йўлдан уришга ҳаракат қиларди:

— Ким не деса десин, лекин бир нечта босқинда зафар қозониш билан киши қўмондон бўлолмайди, — дерди у. — Темур Малик гарчи ботир бўлса-да, ҳали гўр. Қилган тадбирлари хом-хатала. Ҳарб ишини билса-да, сиёсатдан беҳабар. Шу сабаб, бир кунини Жўжихоннинг қалъани олиши тайин. Темур Маликнинг хатолари ҳаммамизнинг бошимизга бало бўлади. Жўжихон узоққа отар ўқлар, манжаниқлар, соллар ясаиб, Темур Маликни қалъага қамайди. Қараб туринглар, худди шундай бўлади!

Хонларнинг кўпи бош силкиб тасдиқ ишорасини қилдилар. Баъзилари тараддудланди. Бир қарорга кела олмаётганликлари кўришиб турарди. Тубекхон давом этди:

— Қаршилиқ кўрсатиш бефойда эканини ҳаммамиз кўриб турибмиз. Бухородек мустаҳкам бир қалъа, Самарқанд каби аскарга тўла бир шаҳар таслим бўлса-ю, Хўжанд оёқда қолаладими? Мусулмон қонини бекордан-бекорга тўқмоқ раво ишми?

Тараддуд ичидаги хонлардан бири сўради:

— Хўш, унда қандай йўл тутиш керак?

Тубекхон унга қаради.

— Қандай йўл кераклигини ўзингиз ҳам биласиз, Қовшутхон, бу аччиқ, аммо тўғри йўл.

— Яъни?

— Қалъани топшириш керак.

Қовшутхон суяк-суягигача музлаб кетди. Ўзини босишга ҳаракат қилиб, такрор сўради:

— Хўш, таслим бўлсак, нима ўзгариш бўлади?

— Жонимизни қутқарамиз.

Қовшутхон шиддат билан оёққа қалқди.

— Менга қаранг! — деб бақирди у. — Қачон чиқиши номаълум бўлган жон ислон иззатидан кадрли бўлиб қолдими? Бу ишда мен йўқман!

Қовшутхон гурс-гурс қадам ташлаб, хонадан чиқиб кетди. Тубекхон бошқаларга қаҳр билан тикилиб, деди:

— Аввалдан бузуқи эди, уни бу ерга чақириб хато қилдим. Кетса жаҳан-намдан нари.

Бу орада Темур Малик уйга кириб, дахлизда шитоб билан келаётганди. Қовшутхон билан юзма-юз бўлди. У Темур Маликни кўрибоқ қулочини ёзди.

— Дамим ичимга тушиб кетди, Темур Малик, бу не ҳол бўлди?

— Не гап, нима бўлди?

Қовшутхон ҳозиргина ўзи чиққан эшикка ишора қилди.

— Тубекхон қалъани таслим этиш ниятида. Чидамадим, чикиб кетдим. Душман билан ёқа бўғишиш ўрнига, қилаётган қилгулигини кўринг буларнинг.

Темур Малик эшикка яқинлашиб, қулоқ тутди. Ичкарида қизгин баҳс кетарди. Тубекхон тўхтамай бақириб, хонларни йўлдан оздиришга уринарди.

— Билмаяпсизларми? Гап фақат бизнинг устимизда эмас. Қалъада кексалар бор, хотин, бола-чақа бор. Темур Малик яхши бошлиқ бўлганида олдин уларнинг гамини еган бўларди. Жўжихон неча-неча сол ясаган, демак эртаиндин ҳужумга ўтиши турган гап. Биз кўрисак, шу кўхна қалъани кўриқлармиз. Хотин, бола-чақани ким кўриқлайди? Темур Маликнинг парвойи палак. Чунки хотини йўқ.

У товушини янада баландлатди:

— Таслим бўлсак, Жўжихон ҳеч биримизга тегмайди, у шундай сўз берди.

Темур Малик ортиқ чидаб туролмади. Эшикни бир тепиб очди-да, ичкарига кирди.

— Эй, Оллоҳдан кўрқмаган, бандасидан уялмаган! — деб ҳайқирди у. — Томирингда қон эмас, хиёнат йиринги оқяпти экан-да! Сенда ислом шуури йўқми ҳеч?

Тубекхон кўрқувдан бўронга учраган япроқдай зир титради, аммо тезда ўзини ўнглади:

— Менда ислом шуури бор, аммо сенда бола-чақани ўйлайдиган фаросат йўқ.

— Мусулмон аёл эркаги ўлган ерда ўлади. Бор, сўра улардан, Жўжихонга асир тушмоқ истайдирми ёки ўлмоқ?

Бошини чайқади.

— Шубҳасиз, ўлмоқ истайдир, чунки Жўжихон уларни аскарларига чўри қилиб беришини билади.

Тубекхон кўрқув ва ғазаб домига тушган эди.

— Ёлгон! Жўжихон сўз берди, у ҳеч кимнинг бир мўйига ҳам тегмайди.

Темур Малик у томонга бир одим отди.

— Ёлгончи! Султон Муҳаммаднинг қонига кирдинглар, йўқ ердан Чингиз билан уруш чикартирдинглар. Сўнг йўлдан уриб қочирдиларинг. Йигирма икки йил шон-шараф, иқбол ва иззат-ҳурматда салтанат сурган, жаҳоннинг ярмини олган подшоҳни қотган нонга муҳтож аҳволга туширдиларинг. Шу йўл билан боболарингиз ерини истило этгани учун ундан интиком олдиларинг! Аммо энди инсофга келинг. Сиз ҳам биз каби мусулмон бўлдингиз. Бу фитна қозонига ўт қалашни бас қилинг. Кофир бўсагада, орамизда ихтилоф чиқариб, жигаримизни эзишга шай турибди. Жўжихоннинг қайси ваъдасига учдингиз? Чингизхон Самарқандни қандай олди, унутдингизми? Бирон кишига заҳмат бермайман деб ваъда бермаганмиди?! Сўнг ўгилни отага, отани ўгилга тириклай кўмдирмадимми?

Темур Маликнинг қовоқлари уйилди, кўзлари ёшланай-ёшланай деб турарди.

— Қанчадан-қанча диндошларимиз тириклайин кўмилди-ку! Бухоро кўчалари не ҳолга тушганидан беҳабармисиз? Жасадлар қалашиб, қалъа буржига етди. Мусулмонларнинг ор-номуси поймол этилди. Жомеъларимизнинг ичида қизларимизни ўйнатдилар. Аҳли уламо дорга тортилди, бебаҳо китобларимиз ўтга ташланди. Бухоронинг қуллари шаҳарлардан ошиб, Хўжанд устига зулмат ёмғири каби ёғди-ку!

Темур Малик уларга бир-бир тикилди. Кўзлари дахшат солар, ғазабдан пастки лаби асабий титраб турарди. Қўли гоҳ қиличига узанар, гоҳ орқага қайтарди.

— Буларнинг ҳаммасига сен сабабчисан, Тубекхон, сен сабабчисан! Сен ва сен кабилар!

Темур Маликнинг шаҳодат бармоғи Тубекхоннинг юзига найза каби ниқталди. Тубекхон орқага тисланди.

— Ол-а, — деди у зўрга. — Бу ишларга менинг даҳлим йўқ. Султон билан улфат бўлганим йўқ. Чингизхон билан урушни ҳам истаган эмасман.

— Сен истамадингми, сен-а? Кулдирма мени, бир вақтлар Ўтрордаги мажлисда айтганларингни унутганим йўқ. Доим шунақасанлар. Айтганларингни эътироф этишдан ожизсанлар. Итлар ҳеч қачон қоплон бўлолмайди.

— Ҳақорат қилма, Темур Малик!

— Иззат-нафсингга тегдими? Ҳақиқатан ор-номус нималигини билсанг қандай яхши.

Темур Малик бошқаларга юзланди:

— Ким бу одам билан кетмоқчи бўлса, марҳамат. Уни қалбадан ҳайдайман. Борсин Жўжихоннинг қошига. Балки уни кечирар.

Сўнг Тубекхоннинг ёқасидан бўғиб силкиди:

— Йўқол! Яна бир дақиқа қолсанг, диним ҳақи учун оёғим остига олиб тепкилайман!

Тубекхон атрофдагиларга олазарак бокди. Эътироз билдиришларини кутди. Ҳеч ким чурқ этмагач:

— Ёлгончилар! — деб бақирди у. — Темур Малик, сен билан ҳали кўришамиз. Буни унутмайман.

— Унутма, бу мажлисни ҳеч унутма. Бу ерда қилган режангни ҳам унутма. Қиличимни бир ит қони билан харом қилишни истасам сен бу ердан соғ чиқмасдинг.

Тубекхон индамай чиқиб кетди.

Темур Малик бироз вақт жим кутиб турди. Хонларнинг қўзи ерда, сассиз қотган эдилар. Ҳар ҳолда қандай жазо берилишини ўйлаётгандилар.

Темур Малик хаёлан вазиятни тезда ўйлаб кўрди. Бу хонларни жазога тортиш янги душман орттиришга олиб келиши тайин. Кечирса балки инсофга келишар. Келажакда яна фитнага бош қўшсалар, ўша вақт чора кўрилар.

— Қулоқ беринг, — деди у. — Биладан, сизларни йўлдан урмоқчи бўлди. Ҳеч бирингиз ўз юртингизга хиёнат қилмайсиз, деб ўйлайман. Бунга астойдил ишонмоқни истайман. Ҳаммамиз шу тупроқдан нон, туз едик. Бу тупроқ зарра-зарра бўлиб вужудимизга кирган. Вужудимиз шу тупроқдан олинган. Бу тупроққа хиёнат ўз-ўзимизга хиёнат билан баробар. Белингиздаги қиличларни қинидан суғуриб, душманни чопинг. Жиход савобини олиб, жаннатий бўлинг. Шаҳодат эшиги ҳаммамизга очик. Бу эшикдан кира олишни билмоғимиз керак.

Қаттиқ жазо кутган хонлар гуноҳларидан ўтилганини сезиб, бир-бир оёққа қалқдилар. Темур Маликнинг олдида тизилдилар. Ораларидан бири бир қадам илгари чиқди. Темур Маликнинг юзига қарамай сўзлади:

— Буюклигингни яна бир қарра кўрсатдинг, Темур Малик. Ҳақиқатан, бу тупроққа хиёнат ўз-ўзимизга хиёнат демакдир. Тубекхон бизни йўлдан оздиришга уринди. Аммо, тўғриси, тараддуд ичида эдик. Энди тараддудимиздан асар ҳам қолмади. Орқангдан ўлимга кетишга розимиз. Орамизда хоин йўқ!

Темур Маликнинг юзи ёришди.

— Ҳаммаям хато қилиши мумкин, — деди у. — Муҳими, хатони вақтида пайқаб, ўз вақтида тузатиш. Ҳеч бирингиз мендан кам эмассиз. Ҳаммамиз аҳли мўмин учун жонимизни тикканмиз. Хўжанд аслида кичик бир қалъа, аммо моҳиятан мусулмон Хоразмнинг сўнги таянчидир. Агар Жўжи бу қалъани кўлга киритса, Маккагача етиб бориб, Каъбани талон этиши турган гап.

Хонлар ларзага келди.

— Оллоҳ сақласин, — деди улар бараварига.

— Сақласин деб бизларни Оллоҳ мусулмон қилиб яратди. Жон берди, куч берди. Ақл-идрок, фаросат берди. Бу хислатларни ишга солмай, Оллоҳ сақласин демак, Оллоҳнинг неъматларидан юз ўгириш демакдир. Юринг, газотга чиқамиз, бақойи ном майдонига тушамиз. Жаннатга энг яқин йўл бўлган шаҳодат сари кетайлик. Бизни Оллоҳ қўлласин. Оллоҳу акбар!

Ҳамма бирданига такбир айтди. Қуббалар, кўча-кўйлар, еру осмон гумбирлади:

“Оллоҳу акбар, Оллоҳу акбар, Ла илаллаҳу валлоҳу акбар, Оллоҳу акбар, валлоҳу акбар!”

ИККИНЧИ БЎЛИМ

Жўжихон қўл остидаги мўгул кўшини тонгга яқин хужумга ўтди. Темур Малик ҳали намозини охирига етказмаган, саждадан турмаган эди. Шиддатли шовқин-сурон эшитилгач, гап нимада эканини тушунди. Лабларида захарли табассум жило берди. Қўлларини дуога очди:

— Оллоҳим! Сенинг йўлингда юрганларга зафар эҳсон айла.

Кўз очиб-юмгунча совутини кийди. Бақир-чақир товушлари орасида кимдир уни чақирганини эшитди.

— Темур Малик, Темур Малик!

Тезда эшикни очди. Остонада Хўжанд саркардаларидан Иззадинбек хансираб турарди.

— Ёғий босди, Темур Малик!

— Ҳозир бораман. Талвасага тушишинг ўринли эмас.

— Улкан манжаниқлари бор. Қалъа ичига тош ва оташ ёғдиришлари мумкин.

Бирга чиқдилар. Саркардалар аскарларни сафлаган, баъзиларини буржларга жойлаштираётган эдилар. Темур Малик буржлардан бирига шитоб билан кўтарилди. Сайхуннинг у бетини мўгул аскари мўр-малахдай босиб кетган эди. Машғалалар ҳар тарафни кундуз каби ёритган. Оловли ўқлар гоҳ қалъа ичига етиб келиб, ёнгин чиқарарди. Темур Малик шу заҳоти фармойиш бера бошлади:

— Сув тўлдирилган кўзалар тайёр турсин. Дарёдан қалъа ичига қадар аскар тизилсин. Кўзалар қўлма-қўл олиниб, ёнгин чиққан жойга етказилсин!

Аскарлар буйрукни бажариш учун шошдилар. Соҳилдан қалъага чиқиладиган сўқмоқ йўлга мўгуллар ўзини урди, аммо натижа чиқмади. Шиддатли ўқ ёмғири остида чекиндилар. Жўжихон ер тепиниб турарди.

— Зудлик билан солларга минилсин. Ҳам сувдан, ҳам ердан хужум қилсак мудофаани парчалаймиз.

Хитой ҳунармандлари бор маҳоратларини ишга солиб ясаган олти сол қалъа томон сузди. Айни чокда Субутой бошчилигидаги катта зарбдор қисм сўқмоқ томон ошиқди.

Улар пўргана каби босиб кела бошладилар. Темур Малик шунда бир қарорга келмаса, ваҳима оралаши мумкинлигини англади.

— Оловли ўқ ёғдиринг устларига! — дея амр берди у.

Буйрук дарҳол бажарилди. Кўп ўтмай учта сол ўт ичида қолди. Мўгуллар жон ваҳмида ўзларини сувга отдилар.

Темур Малик қилич билан сўқмоқни кўрсатди.

— Минг киши мен билан юрсин!

Сўқмоқни мудофаа этаётган хўжандлик қахрамонлар сийраклашиб қолганди. Ёрдам келганини кўргач, уларнинг кучига куч кўшилди. Мўгуллар аввалига иккиланиб турдилар, сўнг чекиндилар. Бир кўзли Субутой билагидан ярадор бўлди.

— Эплай олмадик, буюк хоқоннинг ўғли! — деди у инграб.

Жўжихон Субутойга еб қўйгудай бўлиб тикилди. Бирок, лом-мим демади. Дарёга тўкилган навкарларининг чиқишини кутди, сўнг чодир тиклашни буюрди. Соҳилга жойлашди.

Ўша кун Темур Малик бу ёғига қандай тадбир кўришни маслаҳатлашиб олиш учун ҳарбий кенгаш чақирди. Беклардан бири деди:

— Қалъада тириклай ёниб кетишимизни кутиб ўтиргунча, қарши соҳилга ўтиб, хужум қилайлик. Ўн икки солимиз бор. Мажусийларни орқага улоқтириб ташлайлик. Шунда бироз нафас ростлаб олармидик.

— Ҳозирча қалъада қолганимиз маъқул, — деди бошқа бек. — Мўгул кўшини тумонат. Соҳилга чиқиб-чиқмай бизни қириб ташлайди. Бу тумонат олдида бир ҳовуч мужоҳиднинг қўлидан бир иш келармиди?

Икки фикр устида баҳс-мунозара бўлиб ўтгач, Темур Малик ўз фикрини билдирди:

— Ҳар икковингизнинг фикрингизда ҳам жон бор. Солларга миниб, нариги соҳилга ўтайлик, бироқ қирғоққа чиқмайлик. Қирғоққа чиқсак, соллар қўлдан кетиши мумкин. Яқинлашиб бориб, ёғийни солдан ўқ ёмғирига тутамиз. Солларимизнинг ҳар ёни кигиз билан ёпилган. Ўқ отиш учун шинақлари бор.

Биз бемалол душманга ўқ ёғдирамиз, бироқ ёғийнинг қўлидан ҳеч нарса келмайди. Оловли ўқ отсалар ҳам солларимизга зиён етмайди.

Ҳаммага бу фикр мақбул бўлди. Тез ҳозирландилар. Эрта тонгда ҳар бир солга юз жангчи минди. Сувга тушдилар.

Соҳилга келган ўн икки солни кўрган мўғуллар шошиб қолишди. Шиддатли ўқ ёмғирига тутишди. Бироқ оташли ўқлар кигизни ёндирилмади, сирпаниб сувга тушиб кетаверди.

Соллар соҳилга яқинлашиб борди. Бир вақтнинг ўзига отилган юзларча ўқлар мўғулларни юзтубан қилди. Оҳ-фарёдлар еру кўкни тутди. Сафлари бузилди. Жўжихон жанг яна бой берилганини англагач, газаб билан:

— Орқага, орқага! — деб бақирди.

Мўғуллар олатасир чекиндилар. Темур Малик душманнинг шошқалоқлигидан фойдаланиш фикрига келди. Режани ўзгартириб, солларни соҳилга боғлатди.

— Орқамдан олға! — деб соҳилга сакраб тушди.

Қиличини ялангочлаб, олға ташланди. Орқасидан юз баҳодир отилиб борарди. Манжаниқларни осонгина қўлга киритдилар. Саккизтасини парчалаб, яксон этдилар. Чодирларга ўт қўйдилар. Сал ўтмай ўзига келган мўғуллар уларнинг устига бостириб келди. Қисқа жанг бўлиб ўтди. Бостириб келаётган мўғуллар кўпаяётганини кўрган Темур Малик чекинишни буюрди. Улар кўзланган мақсадга эришган эдилар. Манжаниқларни вайрон этдилар, душман юрагига яна бир бор қўрқув солдилар.

Солларга тушиб, тезгина қалъага қайтдилар.

Бу босқин Хўжанд аскарларининг руҳини кўтарди. Не замонлардан бери сукутда бўлган аскарлар бир-бири билан ҳазил-мутойба бошладилар.

* * *

Аламзада Жўжихон шу кечаси ухлай олмади. Икки хотинини ҳам тутиб урди. Қафасда махсус боқтириб қўйган қоплонларидан бирига ханжар санчди. Шароб ичиб маст бўлди, сўнг ўйга толди. Тонгга яқин калласига бир фикр келди. Хитой хунармандларини дарҳол ҳузурига келтиришни буюрди. Ун хитойлик уйқусираган қисик кўзларини ишқалаб, чодирга кирди.

Жўжихон уларни аввалига роса бўралаб сўқди. Сўнг жим қолди.

— Бир фикрга келдим, — деди у ниҳоят. — Дарёни бўғамиз. Сув тошиб, Хўжанд қалъаси сув остида қолсин. Кўппак каби гарқ бўлиб ўлсинлар.

У усталарга еб қўйгудек ўқрайди-да, бирдан бақирди:

— Бу кўлингиздан келадими?

Усталар талмовсираб, титраб бир-бирига қарадилар. Бу ҳалигача кўз кўриб, кулоқ эшитмаган бир таклиф эди. Улкан дарёни эҳтимол бўғиш мумкин, аммо бунинг учун бир неча йил керак бўлиши тайин. Жўжихон бўлса, уларни оғиз очгани қўймай бақирришда давом этди:

— Сўйланг, ит эмганлар, тилларинг томогинга тикилдими? Менга аниқ жавоб беринг.

Усталарнинг кексароғи титраб-қақшаб, олдинга чиқди, тиз чўкиб, ер ўпгач, деди:

— Хоним, бу жуда қийин иш.

Жўжихон заррача тараддудланмай қиличини сугуриб, устанинг кал бошига солди. Устанинг мияси отилиб чиқиб кетди. Сўнг тиркираб оққан қон дарёсига гарқ бўлди. Кекса уста гик этишга ҳам улгурмай жон берди.

Бошқаларининг ўтақаси ёрилиб, орқага тисландилар. Уларнинг қисик кўзлари хонасидан чиқар даражада ола-қула бўлди. Усталар даҳшат ичида жасадга бақрайиб қолдилар.

Жўжихон мия қатиғи чапланган қиличини кўтариб, улардан сўради:

— Бошқа эътирози бўлган борми?

Совуқ ўлим шамолини ҳис этган хитойликлар яна орқага тисландилар. Жўжи бўқирди:

— Яқин келинг, эй пақаналар!

Базўр одим отиб яқинлашдилар. Тўққиз киши бирданига ўзини Жўжининг оёғи остига ташлади.

— Бизга тегманг, Жўжихон, биз ожиз, ғариб чинликлармиз, сизга хизмат қилишдан бошқа орзуимиз йўқ.

— Сайхун тўгон билан тўсилажак!

— Тўсилади, Жўжихон!

— Қисқа фурсат ичида бажарасиз.

— ...

— Қисқа фурсатда, дедим, эшитмадингларми?

— Хўп, хўп, Жўжихон.

— Турларинг.

Турдилар. Бир-биридан қувват олмоқчидек, елкама-елка тизилдилар. Жўжи сўради:

— Бу иш учун неча киши керак?

Хитойликлардан бири жавоб берди:

— Ижозат этсангиз, олдин тўгон қуриладиган ерни кўрайлик. Дарёнинг чуқурлигини ўлчайлик. Қаердан тош келтириш кераклигини билайлик, ундан кейин бир жавоб берамиз.

Жўжи тиржайди. Агар бу ишни уддаласа, отасининг ишончини қозониб, буюк хоқон бўлиш ниятига янада яқинлашган бўлур эди.

— Жуда яхши, — деди у. — Тонг отиши билан соҳил томон жўнанг. Мен бўлсам бу орада навкарларимдан бир қисмини яқин атрофдаги овул ва қасабаларга юбораман. Топгани қадар асир олиб келадилар. Юз минг асир керак бўлса ҳам етказаман. Керак бўлса, наҳрни тош эмас, мусулмонларнинг жасаdlари билан тўлдираман. Аммо бу тўгонни албатта қураман, бидингизми? Албатта!

— Тушундик, Жўжихон.

— Энди, даф бўлинг!

Усталар тугилганларига лаънат ўқий-ўқий чодирдан чиқдилар. Кетиб, бир холи жойда тўпланиб, роса бош қотирдилар. Бу бўладиган иш эмас, аммо Жўжихонга “йўқ” дейиш имкони ҳам йўқ. Ҳеч бўлмаса бир иш қилаётгандек кўриниб, умрини бироз узайтира олишар.

Атроф ёришар-ёришмас ишга киришдилар. Соҳил бўйлаб кездилар, ўргандилар. Ниҳоят қулай жой топдилар. Хўжанд қалъасидан ўн фарсах пастда дарёнинг торайган жойи бор эди. Арқон учига катта тош боғлаб чуқурликни текширдилар. Сўнг қулочладилар. Роппа-роса уч қулоч чиқди.

— Эҳ, — деди хитойликлардан бири, — яхшиям унча чуқур эмас экан.

Бошқалари бош чайқадилар. Сўнг яна атрофда кездилар. Бир тош кони топдилар. У ерда истаганча тош бор эди. Юзлари ёришди.

— Анча яқин экан, — деди Чу Ен Лао, — кўрадиган кунимиз хали бор, шекилли.

Ёш уста кекса Чу Ен Лаодан сўради:

— Бу ишни қила олишимизга ишончингиз комилми?

— Нега комил бўлмасин?! Аввалига ўзим ҳам саросимага тушдим, сўнг боболаримизнинг Хитой деворини барпо этганларини эсладим. Биз уларнинг невараларимиз. Сайхун дарёсини катта тўгон билан тўсиш мумкин. Дарё шишиб, атрофни босади, табиийки, Хўжанд қалъаси ҳам сув остида қолади. Бориб Жўжихонга мужда берайлик.

Вақтлари чоғ бўлди. Жўжихон ҳузурига шоду хуррамлик билан кириб бордилар.

— Бўлди, Жўжихон, тўгон учун қулай ер топдик. Тош кони ҳам бор экан. Яқингинада. Фақат бу иш учун бизга қанча асир бера оласиз?

— Қанча керак?

— Тўгоннинг тез битиши ишчининг кўп бўлишига боғлиқ. Юз минг асир бўлса ишни уч ойда битирамиз.

— Демак, эллик минг асир бўлса, олти ойда битирасиз.

Хитойлик бош силкиди.

— Худди шундай.

Жўжихон қамчисини кўтарди, хавода ўйнатди. Сўнг қамчи “виз” этиб хитойликнинг юзига тушди.

— Аҳмоқ! Бу қадар кутишга вақтим йўқ. Эллик минг асир бераман, уч ойда тўгон битсин. Акс холда, ит кунини бошларингга соламан! Даф бўлинг!

Ҳеч ким эътироз билдирмади. Бир оғиз сўз ўлимга сабаб бўлишини билганликлари учун гап-сўзсиз чодирни тарк этдилар.

Жўжи вақтни бекор кеткизмай кўмондонларини тўплади.

— Ҳар бирингиз беш юз кишилик гуруҳ билан ён атрофдаги қасаба ва кишлоқларни босинг. Топганингиз қадар асир ва егулик олиб, тез қайтинг. Бир ойга қолмай ҳаммангиз шу ерда бўлинг. Энг ками эллик минг асирга эҳтиёжимиз борлигини унутманг.

Кўмондонлар буюрилган ишни бажо келтирдилар. Ҳар бири беш юз киши олиб, наъра торта-торта атрофдаги кишлоқларни босдилар. Борган жойини остин-устун қилдилар. Хотин-эркаклардан тўда-тўда асир тўпладилар. Дон-дунни яғмоладилар. Ишга яроқсиз кексалар ва кичик болаларни қатл қилдилар. Кўзлардан ёш эмас, қон оқди, от туёқлари изидан пайдо бўлган чуқурлар инсон қони билан тўлди. Доду фарёдлар еру кўкни тутди. Инграш аралаш чиққан қарғиш осмонга етди.

Бир ой ўтмай мўғул қисмлари асирларни подадек ҳайдаб қароргоҳга қайтди. Қамчилар визиллаб сас чиқарди. Асирларнинг яланғоч баданлари узун излар қавариб чиқди. Қаварган жойларга сув йиғилди. Яна тушган қамчи зарбидан потиллаб ёрилди, из-из яра очди. Пашшаю чивинлар яраларга ёпирилиб, наштарларини санчдилар. Аммо бечора асирларнинг пашша-чивин ҳайдагулик холи ҳам, вақти ҳам йўқ эди.

Жадал иш бошланди. Хитойлик усталар жон қайғусида тўхтамай ишладилар. Тош остида қолиб эзилган асирнинг дод-фарёди ёки қамчи зарби остида жон бораётган хоразмликларнинг қарғиши мўғулларни мусиқа каби нашъалантирди.

Дарёга олдин қатта-қатта ёғоч қозиклар қоқилди. Қозикларга қатор-қатор тахта тизилди. Ундан кейин юз кишилик асирлар гуруҳи кўтос ва ҳўкизлар билан чанада ташиб келтирилган баҳайбат тошлар дарёга ташланди. Учинчи ой охирига келиб иш битди. Дарё бўғилди. Сайхун бир сира саросимага тушгандек бўлди, асрлар мобайнида оқиб кетаётган йўли тўсилгач, шошиб қолди. Бора-бора ғазаб отига минди. Бироқ йўлидаги тўсикни йиқа олмади. Йиғилиб-йиғилиб кўлга айланди. Ниҳоят тошди. Ён атрофни сув боса бошлади.

Жўжихон кўшинни бир теланинг устига олди. Бунёд этган асарини мароқ билан қузатди. Сўнг қаҳ-қаҳ отиб қулди:

— Энди Темур Малик нима қилар экан, бир кўрайлик-чи!

Қалъадагилар аввалига мўғулларнинг ниятини тушунмаган эдилар. Дарё тошиб, атрофни сув боса бошлагач, улар гап нимада эканлигини билдилар. Уларни саросима босди. Бир-биридан нима қилиш кераклигини сўрашди, аммо ҳеч ким йўл кўрсата олмади. Бир жойга йиғилиб, узоқ муҳокамаю мулоҳаза қилдилар.

— Ёғийнинг нияти маълум бўлди, — деди Темур Малик — бизни сувга ғарқ этмоқчи. Аҳволимиз ғоят мушкул. Тўрт тарафимиз сув, сохил мўғулларга тўла. Аммо бир чора топишимиз лозим. Сув босмасдан илгари қалъадан чиқишимиз керак. Қутулишнинг бошқа йўли йўқ!

Ботирлар бош силкиб, розилиklarини билдирдилар. Кўрқоқлар бўлса... Афтидан, уларнинг баъзилари бошқа фикрда, лекин ичидагини очиқ айтишга журъат этолмаётган эди.

— Солларга тушиб қутулиш хомхаёл. Четдан ёрдам олишимиз ҳам мумкин эмас. У ҳолда бир йўл қолди — қалъани Жўжихонга топшириб, марҳаматига бош уриш, — деди улардан бири.

Тубекхон уларнинг ичига ташлаб кетган тараддуд ниш урди.

Изаддинбек ранжиган ҳолда гапирган кишига қаради:

— Мўғулларнинг йўқ марҳаматига кўз тутишнинг не фойдаси бор?

— Сувга ғарқ бўлишдан ҳам не фойда? Барибир ўладиган бўлгандан кейин Жўжихонга таслим тушмоқ афзалроқ. Балки тирик қолдирар.

Темур Малик сўзга кўшилди:

— Ўлимга бир марта қарор берилади. Биз аввалбошда шу қарорни олдик. Бироқ ўлишда ҳам ўлиш бор. Бир ит каби мўғул қиличи остида ўлгандан кўра, улар билан олишиб, мардларча ўлган яхшироқ.

Айрим хонлар бунга рози бўлмадилар.

— Биз Жўжихоннинг марҳаматига бош уришни истаймиз. Отаси каби зolim эмас, дейишади. Ёнида мусулмон беклар ҳам бор. Ғаффорхўжа ва Тубекхон

каби. Темур Малик, сен Тубекхонни хайдадинг. У кетди, Жўжихоннинг оёғига бош урди, ҳурмат-эътибор қозонди, мансаб эгаси бўлди. Биз у билан диндош дўстмиз. Албатта, Жўжихонга сўйлар, жонимизни қутқарар .

— Сафсата бу. Чингизхон Бухорони олганида икки ёнида икки мусулмон султон бор эди. Аммо на Бухоро қутулди, на мусулмоннинг қатли тўхтади. Жўжи Чингизхоннинг ўғли, ёнида бир-икки гофил мусулмон бўлса нима бўпти? Модомики, душманнинг қабих нияти йўлида бир қуролга айланган эканлар, мусулмончилигини ҳам қурол қилиб кўшқўллаб топширган эканлар, уларнинг душмандан фарқи борми?

Тафайюзхон оёққа қалқди.

— Нима деяпсан ўзи, Темур Малик? Баъзи диндошларимиз мўгулларга қўшилди, деб нега оғир сўзлар айтмоқдасан? Улар мусулмон эмасми?

Темур Малик аччиқ кулди:

— Мусулмонми? Балки. Аммо бу нечук мусулмонким, мусулмонларни ер юзидан супуриб ташлаш режасини тузган мўгул мажусийлари қўлида бир қуролга айлансалар?! Ҳамда сиз қабиларнинг йўлдан озишига сабаб бўлсалар?! Чингизнинг ёнида икки мусулмон султон бўлмасайди, эҳтимол, Бухоро омон қолган бўларди. Қилинган қатли ом учун улар ҳам жавобгар эмасми?!

— Уларнинг нияти холис эди.

— Ниятлари холис бўлган бўлса бордир. Ёхуд иш бошида шундай бўлгандир. Модомики, ниятлари рўёбга чиқмади, нега яна Чингизга астойдил хизмат қилишда давом этдилар, нега у билан жанг қилган мусулмонлар сафига қўшилмадилар? Қолаверса, нияти холисликнинг ўзи етарлими? Пешонамга бир пашша кўнди дейлик. Пашшани ўлдиришдек хайрли ният билан пешонамга қарата ўқ уздинг. Пашшани ўлдирилмадинг-у, менинг ўлимимга сабаб бўлдинг. Уқинг бошимни тешиб ўтди. Бу иш учун сен жавобгар бўлмайсанми? Бу қандай ақл, қандай мантиқ ўзи?

Жавоб тополмаган хон жойига чўкди. Нимадир деб мингиллади. Сўнг сафдошларига қаради. Улар бошини қуйи солиб, сукут ила маъқуллаётганликларини билдирдилар. Сўнг бараварига ўринларидан турдилар.

— Сиз билан келишишимиз амри маҳол, — деди Тафайюзхон — Биримиз боғдан келсак, биримиз тоғдан келяпмиз. Ўз билганингиздан қолманг. Аммо бизга ижозат беринг. Бола-чақамиз бор. Уларни солга миндириб, хавф остига қўёлмаймиз. Кетмак истасангиз оқ йўл, биз бўлсак қалъада қоламиз, Жўжихонга таслим бўламиз. Буни хиёнатга йўймайсиз, деб умид қиламиз. Чунки ҳеч бир умид қолмади. Гўдаклар ҳақида ўйлашга мажбурмиз. Сиз ўз истаганингизча иш тутинг.

Темур Маликнинг лабига аччиқ табассум қалқди. Хонадан чиқиб кетган хонлар орқасидан сўзланди:

— Хиёнат демай, майлига, аммо бу хатти-ҳаракатга таъриф бўладиган бошқа калима ҳам йўқ...

Ёлғиз қолишди. Сўзсиз-сассиз, нигоҳлари билан улар кўрқоқ хонлар қилишига лаънат ўқидилар. Бирдан эшик шахд билан очилиб, ичкарига шиддат билан Бойту кириб келди.

— Беклар, бу ерда суҳбат қуриб ўтирибсиз, нималар бўлаётганидан хабарингиз борми?

Ҳеч ким лом-мим демади.

— Тилингиз томогингизга тикилдими? Бузуки хонлар хиёнат йўлига кирди. Аскарларини таслим бўлишга кўндирдилар. Балки Жўжихон тарафига ўтишар. Бунга кўз юмиб қараб тураверамизми?

Темур Малик Сарик Лағўтнинг укасига жой кўрсатиб:

— Утир, Бойту, — деди. — Хоинларнинг тутумидан хабаримиз бор.

Эсанкираган Бойту хайратдан донг қотиб қолди.

— Нима? Хабарингиз бору, мене бўлишни истамайсиз, шундайми?

— Калласида хиёнатдан бошқа нарса бўлмаган кишини йўлдан қайтариб бўлармиди? Жон ваҳми Оллоҳ кўркусидан устун келса, не иложинг бор? Борсин, билганича иш тутсин.

— Билганича иш тутсин-а?!

— Шунда биз ҳам бемалол ҳаракат қиламиз. Улар қачон хиёнат қиларкан

деб кутиш ичимизга қўрқув солган эди. Боридан йўғи яхши уларнинг. Не қилайлик? Ўлим бош устида турибди. Ажалнинг қўли пинхон. Ажал чалгиси не замон бўйнига тушишини билмайди киши. Ё Сайхун суви суратида пайдо бўлди ёки Жўжи суратида! Бир бошга бир ўлим. Бу ўлим ўлим эмас, шаҳодат бўлур, истамайсизми?

Бир оғиздан жавоб беришди:

— Ким экан у истамайдиган?!

— Ундай бўлса оркамдан юринг. Солларга чикиб дарё ёқалаб йўл оламиз. Бу ерда яна уч кун қолсак, ҳаммамиз гарқ бўламиз.

Ташқарига чиқдилар. Аскарларга ваҳима оралаган, бироқ андиша юзасидан индамай нима бўлишини кутишаётганди. Саркардаларга йўл беришди. Темур Малик уларнинг ўртасига бориб тўхтади.

— Диндош биродарларим, — дея сўз бошлади у. — Жўжихон шайтоний режа тузиб, бизни қўлга тушириш пайида. Икки йўл бор. Ё душманга таслим бўламиз, ёки солларга миниб дарё ёқалаб сузамиз, қулай бир ерда қирғоққа чикиб, жанг қиламиз. Биринчиси зиллат, иккинчиси иззат йўлидир. Биринчи йўлда асорат, иккинчисиде эса жасорат ва шаҳодат бор. Қайси бирини танлайсиз?

Аскарларнинг саси қалъа узра момақалди роқ каби гумбурлади:

— Сен билан биргамиз, Темур Малик! Аммо таслим бўлишга қарор берсанг, биз бормаймиз!

Темур Малик ўзига яқин турган икки аскарни кучоқлади.

— Омон бўлинг, шоввозлар, — деди у. — Асорат хоинларнинг ишидир. Биз иззат билан ўлишни танлаганларданмиз. Егулик олинг, устингиздаги совутларни ташланг. Оғир бўлиб кетмасин. Қилич ва ўқ-ёй етарли. Ҳар бир киши мумкин қадар кўп миқдорда ўк олсин.

Қисқа фурсат ичида ҳозир у нозир бўлдилар. Соллар сувга ташланди. Ҳар бир солга юз киши жойлашди. Сув қўйнига кирдилар. Лаблар қимирлаб, “бисмиллоҳ” калимасидан сўнг дуолар ўқила бошланди:

— Эй улуғ Оллоҳ, марҳаматингни дариг тутма!

Сув тўлқинларида солларнинг сояси ўйнади, эшаклар шалоплади, жанг наъраси қулоқларни қоматга келтирди:

— Оллоҳу акбар, Оллоҳу акбар!

Нотавон хонлар уларнинг орқасидан таралдуд ичида қараб қолдилар.

Жўжихон ахволни тепадан туриб кузатаётган эди. Аскарларнинг бир қисми қалъада қолиб, қолганлари сувга тушганига тушуна олмади. Бироздан сўнг қалъа устида оқ байроқ қўтарилгач, ҳаммасини англади. Лабларида зохир бўлган шайтоний табассум бутун юзига ёйилди. Ярадор билаги тузалган Жебега юзланди:

— Қалъа таслим бўлаётир, Қурт Жебе, қўрдингми?

— Ҳа, қўрдим, аммо шу соллар недир?

Ўн бир сол Сайхун узра силкиниб сузиб борар эди. Жўжихон буйруқ берди:

— Тўғон устига беш минг аскар жойлаштирилсин. Соҳил бўйлари эгаллансин, солларга оловли ўқ ёғдирилсин. Бир миқдор аскар нариги соҳилга ўтсин. Хоразмликларнинг соллари ҳар икки соҳилдан таъкиб остига олинсин!

Субутой Баҳодур ваҳшиёна тиржайиб, якка кўзини қисиб қўйди. Жўжихоннинг буйруғини бажариш учун кетди. Бироқ Қурт Жебе жойидан жилмади.

Жўжихон аччиқланди:

— Амримни эшитмадингми, Қурт Жебе?

— Эшитдим, Жўжихон.

— Нега кетмаяпсан?

Жебе кўзини соллардан узмас, жонидан кечган Темур Малик ҳақида ўйлар эди.

— Кетдим, Жўжихон.

Муштини кўксига уриб, Жўжихонни олқишлади, сўнг навкарларини олиб, қирғоқ ёқалаб от чоптириб кетди.

Жўжихон тепада узоқ қолмади. Ойлар бўйи таслим бўлмай жанг қилган Хўжанд қалъаси уни кутаётган эди. Зафар шаробини ичиш вақти келганди.

— Минг киши мен билан юрсин!

Бир вақтлар сон-саноксиз жасад қолдириб чекинишга мажбур бўлган сўқмоқдан бамайлихотир юриб қалъага борди. Ланг очик дарвозадан такаббуруна бир гурур билан хатлади.

Уни қипчоқ хонлари кутиб олишди. Темур Маликка қарши такаббуруна кўтарилган бошлар Чингизнинг ўгли олдида саждага урилди.

— Буюк хон! Сени орамизда кўриш шарафидан нақадар бахтиёр эканлигимизни сўйлашга тил ожиз. Темур Малик деган бир гўр одам бизни адаштирди. Мўғуллар — қотиллар подаси, деган гаплар билан бизни кўрқитди, урушишга мажбур этди. Охири уни қувдик. Мана, энди қалъа сеники!

Жўжихон ним табассум қилди, қисик кўзлари билан қипчоқ хонларини назардан кечирди.

— Фақат қалъа эмас, ҳаммангиз меникисиз, — деб тўнгиллади у.

Қипчоқ хонлари бу гапни эшитиб чўчиб кетдилар. Бир-бирига қарашди, аммо ҳаммаси бир-биридан кўзини олиб қочди. Тафайюзхон сўради:

— Ғаффорхўжа ё Тубекхон қаерда? Улар келмадимми?

Жўжи қамчисини азот кўтариб, хоннинг бошига солди.

— Савол сўраш ғолибнинг ҳаққидир, ит эмган!

Аскарларига ўғирилди.

— Мўғул арслонлари! Мана, бўйсунмас дейилган Хўжанд қалъаси ўткир қиличларимиз олдида тиз чўкди. Кута-кута хориб-чарчадингиз. Энди биттадан қипчоқ хотинини олиб айшингизни сурунг!

Аскарлар севиниб бақиришди:

— Лу! Лу! Лу!

Хотинларга тажовуз қилиш учун уйларга тарқалдилар.

Хонларнинг юзлари оқарди. Томирларида пушаймонлик қони сел-сел бўлиб оқди, мияларига қон урди.

Бири олдинга чикди.

— Йўқ, бундай қилолмайсиз, — деб мингиллади у.

Жўжихон киноя ила тиржайди. Нафрат билан тикилиб, деди:

— Нега, бирон монелик борми?

— Оллоҳдан кўрқинг.

Жўжихон қилич ялангочлаб турган соқчиларидан бирига имлади. Этли қилич қуёш нурида ялтиради, сўнг кип-қизил қонга бўялди.

— Оооох!

— Ха... ха... ха!

Хоннинг фарёди Жўжихоннинг қаҳқаҳаси остида кўмилиб кетди. Аскарлар ҳам хохолашди, ерга ётиб кулишди.

— Воҳ... воҳ... воҳ.. воҳ-эй...

Қувончдан қашқирдек увладилар:

— Лу! Лу! Лу!

Жўжи кўлини кўтариб, одамларини тинчлантирди.

— Қулоқ осинг! Мағлублар яшашга нолойиқдир. Хотинлардан ёқтирганингизни танлаб олинг. Яроқли егуликларни қароргоҳга элтинг. Бошқасини сувга ташланг.

Қипчоқлар бўғиқ овоз-ла фарёд урдилар:

— Йўқ! Йўқ!

Уларнинг белида қиличлар ҳамон осиглик, аммо уни қинидан суғуриб, урушишни ҳаёлига ҳам келтирмасдилар. Фақат бир-бирининг пинжиги тикилиб, бақиришарди:

— Марҳамат этинг, бизни сувга отманг!

Ҳеч ким уларнинг илтижосини инобатга олмади. Оҳ-фарёдлар тош юракларни юмшатмади.

Тафайюзхон умидсизлик билан чор-атрофга аланглаб, қутулиш йўлини ахтарди. Ғаффорхўжанинг қораси кўриниши билан кўзлари порлаб кетди. У бир уйнинг эшиги олдида тахтадай қотганича, намли кўзлари билан бўлиб ўтаётган ҳодисаларга ғамгин кўз ташлаб турарди. Тафайюзхоннинг сўлоқмондай гавдаси унинг оёқлари остига йиқилди.

— Сенга йўқ дейишмайди, Ғаффорхўжа. Жўжихондан марҳамат тила, шафоат қил! Биз диндош биродармиз-ку! Бир дастурхондан неча бор нон-туз емадикми? Елкама-елка туриб намоз ўқимадикми? Бир қумгондан сув ичмадикми? Сенга

ишониб, Тубекхонга орқа қилиб, таслим бўлдик. Нега жим турибсан? Номусимиз поймол бўлаётир. Иззатимиз оёқ ости бўлди, ғайратимиз камчи остида сўнди, имонимиз бунга қандай чидайдими?

Ғаффорхўжа сўзсиз-садосиз йиглар эди. Тилка-пора бўлган юраги Сайхун сувидай тошган, кўз ёшлари селдай қуйиларди.

— Жўжихонга сизинг кунимга лаънат бўлсин, — дея мингиллади у.

— Бизни қутқар, Ғаффорхўжа!

— Хайхот! Мен ўзимни қутқара ололмаман-у! Томогимгача батчиққа ботдим.

Уринган сарим баттар оёғимдан тортмоқда. Мўтулларни мусулмон қиламан деб ҳаёл этгандим. Диним билан уларни қувватлантирмоқчи эдим. Мўтуллар туркману кипчоқлар, салжукийлар билан қардош бўлади, деб ўйлагандим. Қўлни қўлга бериб, исломни бутун дунёга ёядилар, деб ўйлагандим.

Бирдан жим қолди. Бир тўда мўтул шу томонга илдам келаверди. Ғаффорхўжа Тафайюзхонга бемаъно кўз ташлади:

— Икковимизнинг ҳам гуноҳимиз катта, — деди у. — Лаънат бўлсин бизга!

Тафайюзхоннинг умиди чиппаққа чиқди, чакмоқ ургандек бўшашди. Ўрнидан туришга уринди. Лекин бир мўтул қиличи ундан тез чиқди. Тафайюзхон сўзини охирига ҳам етказа олмади:

— Лаънат бўлсин бизга! Хом ҳаёлга берилиб, ҳақиқатдан кўз юмган, душманга истило йўлини очган биз...

Елкасидан лахта-лахта қон оқди, юзи оқарди, ўроқ тушган жўхоридек йиқилди.

— Биз... хато қилдик... биз... биз... оқибатимизни ўзимиз ҳозирладик... Оҳ! Темур... Темур Малик!..

Ғаффорхўжа кўрқинчли манзарани кўрмаслик учун кўзини юмиб, бошқа томонга юз бурди. Аммо бефойда. Қарга қарамасин хато гиштларидан урилган бир девор келди кўзи олдига. Хатоларидан тикланган катта девор...

Миясига қон тепди. Кўзлари олайди. Юзи ўзгарди. Хато деворини йиқиш керак, жилла қурмаса, ҳаёти эвазига бўлса-да, бу деворни ёриши лозим. Уладиган хўкиз болтадан тоймас дейишади, энди нимани ҳам қутарди?

Тафайюзхонни оёғидан судраб қирғоққа келтиришди. У ердан жасадини муздай сув кўйнига отдилар. Сув кўпириб, халқаланди, юқорига пуфаклар чиқди.

Дарё жасадаларга тўлиб кетди. Сув қирмизи рангга кирди. Қатлиом давом этар, болаларнинг фарёди, хотин-халажнинг чинкириги марҳамат тилаб қилинган оҳ-фарёдларга қоришиб кетди. Мўтулларнинг қаҳқаҳаси оламини тутди. Кўрқинчли фарёдларни Сайхун сувга отилган инсонлар билан қўшиб ютаверди.

Ғаффорхўжанинг кўзи очилди. Титради. Фалокат юз бераётган жойга бир қур кўз ташлади. Кўргунча, юраги увишиб, гурс-гурс урди. Бутун тарадудлари йўқ бўлди, илк дафъа мантиқ мушти билан ғафлат пардасини уриб йиртди:

— Биродарлар, оёқланинг! — деб бақирди у. — Мусулмонлар, кўзингизни очинг! Хали белингизда қилич бор, чопинг! Чоп...

Бир мўтул ўқи визиллаб келиб кўксига қадалгач, сўзлари томоғига тикилди. Огзи қонга тўлди ва қон аралаш сўнгги икки калимани айтди:

— Хато... қилдик!

Ўқ отган мўтул хунук қаҳқаҳа урди:

— Кеч қолдинг! — деди у.

Ғаффорхўжанинг даъвати беиз кетмади. Кипчоқларнинг ҳуши жойига келди. Улар белларида қиличи борлигини эслаб, шу он уни қинидан сугурдилар. Улар оз қолгандилар. Бироқ улар учун энди, Темур Малик айтганидек, зиллатли ўлимни кутгандан қўра, иззатда ўлмоқ сўнгги чора эди.

Жўжихон вазиятни дарҳол англади. Аввалбошдан уларни қуролсизлантирмай катта хато қилганини тушунди. Аммо энди кеч эди. Урушишга тўғри келди.

— Арслонларим! — дея бақирди у. — Ҳаммасини қиличдан ўтказинг, хотинлари сизники бўлсин!

Мўтуллар бир лаҳзада саф тортдилар. Улар яхши таълим олган бўлиб, бирданига саросимага тушиб қолмас, қўмондонларининг буйруғини тез бажарар эдилар.

Кипчоқлар бир соатча қаршилиқ кўрсатдилар. Охири ҳаммаси қиличдан ўтказилди.

Жасадлари Сайхунга ташланди. Катта дарё конга тўлиб оқаётганини Жўжи бир муддат завқ билан кузатди.

— Мағлублар қилмишига яраша жазо олди! — деб гудранди у.

Бошини осмонга кўтариб, хитоб қилди:

— Кўктангри, бизга зафар инъом этдинг. Мен ҳам сенга минглаб душманни қурбон қилдим, қарзим қолмади!

Осмонда кўёш порлаб турганига қарамай, кўк гўё газабга келгандай, гумбурлади. Жўжихон қўл ковуштирди.

— Улуг Кўктангри, нега газаб қиялпсан? Берган қурбонликларим етарли бўлмаса, яна янгиларини бераман сенга. Мамнун бўлмасанг, яна янгиларини...

Хотин овлашга чиққан аскарларига юзланди:

— Мўгул арслонлари! Хотинлардан ўзингизга ёққанини олиб, бошқасини дарёга отинг. Тириклай отинг. Кўктангри яна қурбонлик истаётир...

Навкарлар катта завқу шавқ ичида уйларга югурдилар.

— Лу! Лу! Лу!

Қонга беланган дарё юзида тилка-пора жасадлар қалашиб сузиб борарди. Тириклай сувга отилганларнинг илтижолари юракларни эзарди. Аммо соҳилда турганлар тошжорак эди. Улар катта бир байрамни нишонлаётгандек шоду хуррам, ер тепиниб бақиришар, наъра тортиб завқланишарди.

Бир қанча жасад Темур Маликнинг солига қадар етиб борди. Улар жасадларга даҳшат кўзи билан боқдилар. Кўрқоқлар шундай бир оқибатга муносиб эканлиги ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмади. Аскарларнинг лаблари нафрат-ла кимирлади:

— Инсон қандай қилиб бу ваҳшийликни қилиши мумкин?!

Темур Малик ҳали жасадларни кўрмаганди. У соҳил бўйлаб от чоптириб бораётган мўгул қисмларини кузатаётган эди. Шу орада дарёга кўз ташлаб, бир жасадни кўрди. Жасад сув юзида қалқиб, яна кўмилди. Темур Малик уни танигандай бўлди. “Жўжихонга лаънат бўлсин!” деб сўзланди у. Қўлига илгак олди. Жасад такрор сув юзига чиқиши билан илгакни унинг тўнига илди.

— Юқорига олинг! — деди у одамларига.

Жасадни солга тортиб чиқардилар. Унинг холини кўрар-кўрмас юз ўгириб, инграб юбордилар.

— Даҳшат!

Кўрган манзаралари тош юракларни ҳам эзиб юборадиган даражада эди. Жасаднинг калласи қилич зарбидан иккига бўлинган, миясининг қатиғи чиқиб ётарди. Бошдан кечирган кўрқув таъсири остида олайган кўзлари жойидан ирғиб чиққан эди. Юзи шишиб кетган. Шунга қарамай қипчоқ хони Тафайюзхонни таниди Темур Малик. Кўзлари қипчоқ йўлбошчисига қадалиб қолди.

— Ё Раббий! Мана, Тафайюзхон олдимда ётибди. Бу не ҳол? Ажал олдида кўрқув бефойда эканлигини англашга ҳам фурсат топмади бечора. Хато қилди. Мамлакатидан жонини афзал билди. Ислоҳ иззатидан ўз иқболини кўпроқ ўйлади. Энди бўлса жонсиз... энди ёп-ёлғиз...

Қўлларини очди

— Сен кечиримлисан, Раббим, гуноҳини авф эт, ё Раббий!

— Омин, — дедилар. Аммо овозлар сўник, қалбдан чиқмаётгандай эди.

Жўжихонга таслим бўлганларни кечирмас эдилар. Аммо Оллоҳ ўзи истаса, кечиради.

Темур Малик жасадга ишора қилиб, деди:

— Дарёга ташланг!

Буйруқни бажардилар. Сўнг ҳар бир киши ўз вазифасини бажаришга киришди.

Оқим тобора шиддатланди. Солларни бошқариш қийинлашиб қолди. Темур Малик қўлларини оғзига қарнай қилиб:

— Иззадин! — дея қичқирди.

Изадинбек орқадаги солда эди. Қўмондонининг овозини эшитгач, ўртага чиқди.

— Амрингизга тайёрман, Темур Малик!

— Оқим тезлашди, тўғонга яқин қолди, шекилли, не тадбир кўрмоқ керак?

— Энг яхшиси, соҳилга яқинлашиш керак.

— Соҳил мўгулга тўла, кўрмадингми?

Иззадин ҳамон жавоб бермади. Бир қур ўйлаб олгач, деди:

— Нима ҳам дердим. Дарёда ўлим, қирғоқда ўлим. Ўлимларнинг бирини танлашга тўғри келади. Албатта, энг муносибини.

— Чиқиб, жанг қиламиз дейсанми?

— Худди шундай! Сизнингча, бошқа бир йўли борми?

Темур Малик жавоб бермади. Бошқа йўл йўқ эди. Ё оқим билан бориб тўғонни ошиб ўтишга уриниш, эҳтимол, парчаланиб ҳалок бўлиш ёки соҳилга чиқиб, мўғуллар билан жанг қилиш керак. Учинчи йўл йўқ.

Амр қилди:

— Соҳилга!

Солларнинг боши қирғоқ томон бурилди. Мўғуллар ўқ отишдан воз кечган, чунки бундан бир натижа чиқмаган, бекорга азият чекаётган эдилар.

Уларга энг яқин қисмга Қурт Жебе бошчилик қилаётганди. Темур Малик ва аскарлари соҳил томон суздилар, бироқ бирданига яқин бормадилар. Темур Малик яна амр қилди:

— Ўқ узинг!

Камончилар ишга киришдилар. Юзларча ўқ мўғул қисми устига ёғилди. Мерганлар бир отишда бир мўғулни ер тишлатди.

Қисмлар орасида парокандалик бошланди, саф бузилди. Саросима шамоли тўфон каби эсди. Темур Малик душманнинг шошқалоқлигидан фойдаланиб, аскарларини қирғоққа туширишга улгурди.

— Оллоҳ учун олға-а-а-а!

Оллоҳ ишқи билан тўлиб-тошганлар қилич яланғочлаб, мўғул суворийларига ҳужум қилдилар.

— Оллоҳ!.. Оллоҳ!.. Оллоҳ!..

Мўғуллар бу ақл бовар қилмайдиган ҳужумдан эсанкираб қолдилар. Уларга Қурт Жебедан бошқа биров бошлиқ бўлганида, эҳтимол, тўзгиб кетишарди. Аммо Қурт Жебе нўён бу ҳолатларни кўравериб пишиб кетганлардан эди.

— Тўпланинг! — деб бақирди у. Сўнг мўғулларнинг жанг наърасини тортди:

— Лу! Лу! Лу!

— Босинг, мўғул арслонлари, босинг!

Темур Маликнинг саси Жебенинг товушини босиб кетди:

— Ўлдилинг, ислом мужоҳидлари! Ғозийларим, ўлдилинг!

— Оллоҳ! Оллоҳ! Оллоҳ!

Даҳшатли жанг бошланди. Қурт Жебенинг навкарлари кўп, ҳаммаси отлик. Устига совут кийган эди.

Мўғулларнинг парокандалиги дастлаб Темур Маликка қўл келди, аммо саросима узоқ ҳукм сурмади. Душман тўпланиб олгач, хоразмликлар катта талафот бера бошладилар. Аммо қочиш ҳеч кимнинг ҳаёлига ҳам келмади. Темур Малик солларга томон чекиниш тўғрисида амр бермоқчи ҳам бўлди, аммо аскарлари бу амрга итоат қилмасликлари, балки бунинг натижасида тўзгиб кетиши мумкинлигини ўйлаб, бу фикридан воз кечди. Бунинг устига дарё тарафдан ҳам ўлим нафаси уфуриб турарди.

Жебе нўён жангга кирмай, бир тепанинг устида туриб навкарларини руҳлантириб турарди. Айни замонда жанг майдонига тикилиб зўр бериб бир кишини ахтарар эди. Кўзи унга тушган замон юзи ёришди. Бироқ қараган сари юзидан табассум ўчиб, лабларининг четига икки чуқур чизик тушди, йиғламоқдан бери бўлди.

— Шу йигитнинг ҳалок бўлиши жуда ёмон, — дея сўзланди у.

Шу кўйи у Темур Маликдан кўз узолмади. Хайҳот, бу қандай жасорат, бу қандай журъат! Темур Малик ўннга ҳам, сўлга ҳам қилич солар, ўлимнинг юзига тик боқиб, энг хатарли жойга ўзини урар, аммо хайрагланарлиси шуки, ҳар гал соғ-омон чиқарди. Юрагига кўрқув оралаган мўғуллар у билан юзма-юз бўлишга ботинолмасдилар.

Кўлидаги қилич мўғул навкарларининг боши узра яшин каби ўйнамоқда эди.

Жебе Темур Маликдан бир ҳаёт қарзи борлигини унутмаганди. У табиатан бировга қарздор бўлиб қолишни хуш кўрмайдиган одам эди.

Жебе қарзини тўлашга қарор бериб, қичқирди:

— Ҳой, Темур Малик!

Темур Малик товуш чиққан томонга кўз қирини ташлаши билан Жебени кўрди. Худди шунчаки суҳбат қилаётгандек ҳаяжонсиз ва қуруқкина бир товушда:

— Сен ҳам шу ердамисан, Курт Жебе? — деди.

— Шу ердман, Темур Малик. Бу томонга кел.

— Нега ўзинг келмаётгирсан? Кўрмайпсанми, отим йўқ.

Шундагина Курт Жебенинг эсига тушди. Темур Малик бир от топса, эҳтимол, кутулиб кетармиди. Шу томонга от солди.

— Ҳа, келдингми, Жебе нўён? Бу хар ҳолда сўнгги жангимиз бўлса керак, ажал нафасини сезяпман.

— Сен ўлмаслигинг керак, Темур Малик.

Темур Малик қулимсиради.

— Уламан, аммо сени ҳам орқамдан олиб кетишни хоҳлайман, хар ҳолда бугун кўлингга қиличинг бор.

Жебе нўён бош чайқади.

— Сендан бир ҳаёт қарзим бор. Сенга отимни берай, қочиб қутул, ҳеч ким қувмайди.

Темур Маликнинг нигоҳи Курт Жебени найзадай тешиб ўтди.

— Мени ҳақорат қилаётганингни билмадингми, Жебе нўён?

— Нега энди?

— Қўмондонга жангдан қочишни таклиф этмоқнинг бошқа бир маъноси борми, сенингча?

— Бироқ бу ерда ўлим мутлақо тайин.

— Сен ўлим деган нарса мен учун шаҳодатдир, бу барча мусулмонлар орзиқиб кутадиған абадий ҳаётнинг бошидир.

Курт Жебе масалани тушунди. Темур Маликни йўлидан қайтариш мумкин эмасди. Илло, у ўлимга азму қарор берган эди. Аммо Жебе бунга йўл қўймаслиги лозим.

— Темур Малик, — деди у. — Қарздор бўлиб яшашни хоҳламайман. Менга ҳаётимни бағишлаган эдинг. Энди мен ҳам қарзимни узаман. Йўлинг очиқ бўлсин.

Отини навкарларининг орасига суриб, бақирди:

— Мўғул арслонлари, орқага чекининг!

Мўғуллар тўхтадилар. Бу амр жонларига ора кирди. Хоразмликлар озчилик, бироқ ўлимга қатъий азму қарор берган кишилар билан урушмоқ осон эмасди. Мўғуллар чекинди.

Жебе нўён иккинчи амрини берди:

— Тез орқага қайтинг! Янгидан тўпланиб, ҳужум қиламиз.

Улар тез узоқлашди.

— Бу не ҳол бўлди, Темур Малик? Бу қочишнинг маъносини англамадим.

Сўзлаган Иззадинбек эди. У бир қўлини ярадор елкасига босганча мўғул отлари кўтарган чанг-тўзон булутига қараб турарди.

— Мен англадим, — деди Темур Малик ҳорғин. — Курт Жебе қарзини тўлади. Йигитчасига иш тутди.

Чанг-тўзон томон қўл силкиб, Курт Жебени олқишлаб қўйди.

— Афсус, ёғийнинг мардлиги олдида эзилдим.

Изадинбек ҳалиям ҳеч нарса тушунмаган эди.

— Қайси ёғийнинг мардлиги? Мўғулларда мардлик борми?

Темур Малик атрофни кўздан кечирди. Ўлдирилган мўғул аскарларининг эгасиз отлари яйловга тарқалаётган эди.

— Ҳай, майлига, — деди у. — Шу отларни тутайлик.

Дарҳол кўзгалдилар. Пастак мўғул отларини тутиб келтирдилар. Уч юз йигит отга минди. Юз киши пиёда қолди. Тўрт юз киши шаҳид бўлган эди.

— Пиёдалар отлиқларга мингашсин, от чарчаса алмаштирилсин. Шунда анча тез ҳаракат қилиш имконига эга бўламиз.

Шундай қилишди. Илдам-илдам юриб, жанг майдонини тарқ этдилар.

* * *

Мовий Абискун денгизи ўртасидаги Хайрсиз орол қора доғни эслатарди. Халқ томонидан унга шундай ном берилганди. Аввалдан бу оролга моховлар элиб ташланар эди. Энди эса бу ер Хоразм султони Алоуддин Муҳаммадга бошпана бўлди.

Ғуж-ғуж ўсган дарахтлар қора рангга бўялган уйларни кўздан пана қилиб турарди. Алоуддин Муҳаммад ҳатто бу ерда ҳам кўрқув исканжасидан қутулолмаган эди. Мўғуллар кўзига ташланмаслик учун уйларни ўрмон ичига қурдириб, қорага бўятганди.

Хайрсиз орол унинг сўнгги бекати. Хайрга тўлиқ бир умр толесизлик натижасида бахтсизликка айланган сўнгги хайрсиз нуқта! Буни ўзига-ўзи эътироф этишдан ҳам кўрқарди султон. Аммо аслида Алоуддин Муҳаммад бир афсонадан кўрқиб қочган эди. Онаси Туркон Хотуннинг ваҳимаси, кўрқок хонларнинг кўрқитиши натижасида юрагига кўрқув оралаб, юртини, қўшинини ташлаб қочди, пуч ҳаёллардан умидвор бўлди. Ироққа кетмоқчи бўлди. У ерлар ўгли Ғийсиддиннинг қўли остида эди. Янгидан аскар тўпламоқчи, янгидан кучли бир ташкилот қурмоқчи ва орқага қайтиб, пакана от минганлар билан ҳисоблашиб қўймоқчи эди.

Бошқалар сингари ўзи ҳам бунинг хомхаёл эканлигини англади. Қўлидаги аскарни жангга бошлай олмаган, оёқда турган кучли салтанатини ҳимоя қила олмаган султоннинг тақрор аскар тўплаб, тақрор ташкилот қургулик холи бормиди?

Кошкийди, ўз вақтида ўгли Жалолиддиннинг сўзларини инобатга олган, Темур Маликка қулоқ берган, содиқ саркардаларига ишонган бўлсайди, бу аҳволга тушмаган бўларди. Балки юртини бой берган, балки ҳаётдан кўз юмган бўлур, аммо ҳеч бўлмаса иззатда яшаб, иззати билан ўлган бу султонни тарих ўз саҳифаларида эъзоз-ла тилга олган бўлурди. Энди-чи?

Ҳар куни бир фалокат хабари келиб кўнгилни вайрон этарди. Ё бир қалъа қўлдан кетгани, ёки бир шаҳарга ўт қўйилгани, ёхуд бир вилоятнинг ишғол этилиб, яғмолангани тўғрисидаги хабарларни эшитиб қултум-қултум заҳар югандек бўлаверди.

Қайгу алам ичини ёндирар, кўзларидан таассуф ёшлари оқар эди. Энди у бир мамлакатнинг подшоҳи эмас, Хайрсиз оролнинг ҳокими. Бир йил илгари кимдир шундай бўлади, деса, эҳтимол, сўзловчини ақлдан озган деб ўйлаган, унга жазо бермаса-да, қаҳ-қаҳ отиб қулган бўлар эди. Энди қулгу қаёқда? Кўпдан бери у табассум нималигини унутган эди.

Ҳар куни ичини пармалаган, юрагини тегирмон тоши каби эзган фалокатларга дош беролмади. Келган ҳар бир фалокат хабари ханжар каби жигарини тилди. Бора-бора яра маддалади, каттарди. Оғзидан лахта-лахта қон қусди. Тўшакка михланди. Куни битганини сизди. Ажал нафаси шундоқ ёнида уфуриб турарди. Ажабо, хатосини тузатмоқ учун қўлидан бир иш келмайдими?

Тўшакда неча қунлаб михланиб ётар экан бу ҳақда кўп ўйлади. Охирида энг катта хатоларидан бирини тузатиш имкони борлигига қаноат ҳосил қилди. Онасининг зўри билан Жалолиддинни валиаҳдликдан тушириб, кенжа ўгли Ўзлокшоҳни тайинлаган эди. Вафот этса ўрнига Ўзлокшоҳ тахтга чиқарди. Гўё бунга муносиб бўлгандек. Йўқ, асло. Жалолиддиннинг қўлидан кўп иш келади. Агар монелик қилмаганида у Чингизнинг пакана отлиқлари билан олишган, балки зафарлар қозонган бўларди.

Ҳа, ҳа, қилиши лозим бўлган бир иш бор. Ўзлокшоҳни валиаҳдликдан тушириши, ўзи ҳам чекиниб, ўрнини Жалолиддинга бўшатиб бериши даркор. Хоразм мамлакатининг тарқалиб кетган қўшинини фақат Жалолиддингина тўплай олиши мумкин. Балки бирликни тақрор таъминлай олар, балки Хоразмни янгидан оёққа турғиза билар. Ҳеч бўлмаса мамлакатнинг бир қисмини....

Руҳи ажал чангалига тушмасдан илгари ҳаракат қилиши лозим. Эртага кеч бўлиши мумкин. Зўрга қад кўтарди, оғзини пойлаб турган хизматкорига:

— Котибимни чақир, — деди.

У амрни эшитиб, ташқарига илдам чиқиб кетди. Султон ёлғиз қолди. Анчагача шиппа тикилиб ётди. Саройдаги хобгоҳи эсига тушди. Ўша вақт билан ҳозирги аҳволини муқояса қилди.

— Қисмат, — деди у ҳазинлик билан. — Аммо ўз қисматимга миллатимни шерик қилдим, оқибат — гуноҳим кўпайди. Энди биргина умид қолди. Жалололидинни султон этиб кўтараман. Унинг давлатимни мўгул балосидан қутқара оладиган қобилияти ва жасорати бор. Ҳеч қачон мўгуллардан қўрқмади у. Қачондан бери олишмоқ фурсатини пойлайди. Нега унга монe бўлдим?! Нега ўзимни ҳам, миллатимни ҳам кўра-била туриб оташга ташладим? Жалололидин бу оташни сўндира олар балки... балки сўндира олар...

Икки томчи ёш соқолига оқиб тушди.

— Қасам ичаман, агар Жалололидин мўгул мажусийларини мағлуб этса ва менга такрор ҳукмдорлик насиб бўлса, мамлакатимда фақат адолат ва яхшилик ҳукм суражақдир.

Хизматкор котиб билан ётоқхонага кирди. Султон Муҳаммад котибни имлаб ёнига чақирди.

— Қалам-қоғоз ол, котиб, бир фармон ёздирмоқчиман.

Котиб қоғоз-қалам олди.

— Тайёрман, султоним.

— Ёз. «Бизким, Хоразм мамлакатининг султони Алоуддин Муҳаммад...»

Фармонни ёздирди, остига муҳр босди.

— Ўғилларимни бу ерга чақиринг, уларга айтадиган гапларим бор. Бундан ташқари, оролда бўлган барча саркардаларим ҳам келсин.

Барча бемор султон ётоғида тўпланди. Султон кўли билан ишорат бергач, ўғиллари Жалололидин, Ўзлокшоҳ ва Оқшоҳ отасининг олдида тиз чўкиб, галмагал кўлини ўпдилар.

Султон Муҳаммад ўғилларига бир-бир боқди. Сўнг беқларига назар ташлади. Кейин котибига юзланди:

— Фармонни ўқи, котиб!

Котиб овозини гоҳ пасайтириб, гоҳ кўтариб ўқий бошлади:

«Бизким, Хоразм мамлакатининг султони Алоуддин Муҳаммад, ўғлимиз Жалололидин Мангубердини Хоразмга султон ва кўшинларимизга бош кўмондон этиб тайинлаймиз. Бошқа ўғилларимиз Ўзлок, Ғиёсиддин ва Оқшоҳлар Жалололидинга муғлақ итоат этиб, тобе бўлишларини буюрамиз...»

Котиб фармонни узоқ ўқиди. Хонага сукунат чўқди. Сафнинг энг охирида турган Сарик Лағўт ортиқ чидай олмади, Жалололидинни кучоклади, сўнг олдида тиз чўқди.

— Ўлгунимча бошим сизга садақа, султоним! — деди у.

— Соғ бўл, Лағўт.

Сўнг у отасига юзланди.

— Менга оғир бир вазифа юклагингиз, султон падарим. Оллоҳ ҳаққи, қасам ичиб айтаманки, томиримда қатра қон қолгунча дин душманлари билан урушаман ва ислом адолатидан қилча ҳам айрилмайман. Мўгул тўдалари бутун мамлакатни истило этган бир паллада бу юкни олганим учун унинг нақадар жиддий эканлигини биламан, салтанат оташли бир қўйлақ эканини идрок этаман. Оллоҳнинг изни билан бу ишни удалашимга ишонаман. Ҳозирча фақат исми қолган Хоразм кўшинларининг бош кўмондони сифатида умрим борича душманга қарши курашаман. Хоразмликлар юрагида интиқом машғаласини ёқишга ҳаракат қиламан, атрофимга жасур кўмондонлар ва аскарларни тўплайман.

Султон Муҳаммад Ўзлокшоҳ билан Оқшоҳнинг ўзаро кўз уриштирганини кўриб қолди. Уларнинг нигоҳидан мамнун эмасликларини сезд.

— Ўғилларим, — деди у. — Жалололидинга бир умр содиқ бўлишларингиз ҳақида Оллоҳ номига қасам ичингиз.

Улар қасамёд этдилар, Жалололидин олдида тиз чўкиб, байъат маросимини бажо келтирдилар. Жалололидин укаларини кучди.

— Сиз ёнимда экансиз, илло, бир эмас, минг Чингиз менга чикора, — деди у.

Алоуддин Муҳаммад зумрад ва ёқут тошлар билан жило берилган қиличинини ўз кўли билан Жалололидиннинг белига боғлади.

— Жалололидин, — деди у. — Бу қилич отамдан мерос қолган, бироқ мен унга муносиб бўлолмадим, иншооллоҳ, сен муносиб бўларсан.

Алоуддин Муҳаммаднинг ўпкаси тўлиб, кўзларидан маржон-маржон ёш оқди. Юрагини бўшатиб олиши керак эди. Сўнг титроқ бир товуш-ла:

— Кетишингиз мумкин, — деди. — Дам олишга муҳтожман.

Ётоқдан чиқдилар. Жалолиддин Сарик Лағўт билан ёнма-ён кетиб борар, кўзлари намли эди. Гоҳо кўзлари чакнаб, умид учқунлари порларди. У Сарик Лағўтнинг кўлидан тортди.

— Кел, биродарим, сен-ла бироз суҳбатлашайлик.

Жалолиддиннинг уйига йўл олишди. Кичкина Қутбиддин эшик олдида қиличбозлик машқи билан машғул эди. Отасини кўриши билан чопқиллади. Жиддий туриб, қиличнинг олдинга узатди.

— Отажон, — деди у. — Қилич чопишни ўрганиб олдим, энди уруша оламан. Нега энди душман устига юрмаяпмиз?

Жалолиддин ўглининг бошини силади.

— Юришга яқин қолди, ўғлим, яқин. Сен тайёрланавер.

Сўнг ёнидаги аскарга ишора қилди.

— Сарик Лағўтни танийсанми? Хўжанддан келди. Якка ўзи хавф-хатардан кечиб, менга Темур Маликдан мактуб келтирди. Сен ҳам унинг каби жасур ва ўктам бўл.

Қутбиддин Сарик Лағўтга ҳайрат-ла боқди.

— Исми ғалати экан, — деди. — Жасоратингга қойил қолдим.

Ичкарига киришди. Ўтирар-ўтирмас Жалолиддин Темур Маликдан сўз очди.

— Уларнинг аҳволи не кечди экан?

Сарик Лағўт маъюсланиб ўтирди.

— Билмадим, султоним. Темур Малик не қилганини билсайдим қошки. Мен кетганда бир ўт ичида қолган эди. Ёндими ёки кўнглидаги оташ билан уни ўчирдими? Мўтуллар ташқаридан тазйик қилгани етмагандай, ичкарида баъзи кўрқок хонлар фасод қозони остига олов ташлаётган эдилар. Уни шу аҳволда ташлаб йўлга чиқишга мажбур бўлдим. Аммо инонамани, Темур Малик не ишга азм этса уддалайди. Яқинда кўришиб қолишимизни хис қияпман.

— Иншооллоҳ!

Сарик Лағўт гапни бошқа ёққа бурди.

— Падарингизнинг қарори ниҳоятда тўғри бўлди, султоним. Худди ичимизни кўргандек ва унга мувофиқ иш тутгандек, яхши қилди.

Жалолиддин ўйчан эди.

— Яхши бўлди деяпсанми, Сарик Лағўт? Ўзлоқ ва Оқшоҳларнинг маънодор кўз уриштиришлари менга ёқмади. Валиаҳдликдан туширилгани Ўзлоқ укамизга огир ботди, чамамда. Ундай бўлса, бир вақтлар валиаҳдликдан туширилганимизда биз ҳеч қандай тараддудга тушмаган эдик!

— Инсоннинг инсондан фарқи бор, султоним, албатта шахзодалар ҳам инсон, туғилишданок фарқли бўлиши табиий.

— Шундай дегин, биласан, вазият ихтилофни кўтармайди. Бир-биримиз билан талашадиган бўлсак, қўлимизда қолган сўнгги шаҳарларни ҳам ҳимоя этолмаймиз. Чингиз олдида офтоб тигида қолган бир парча қор каби эриб йўқ бўламиз.

— Оллоҳ сақласин!

— Ҳа, Оллоҳ сақласин! Аммо нега сақласин? Оллоҳдан кўрқмай, Оллоҳ амрини бажармай, жон қайғусида Абисқун оролида тириклай ерга кирган бўлсак. Биз ҳақ динни ҳимоя этмадик, вазифамизни бажармадик. Оллоҳ буюк, яна ўзи истаса, бизни сақлар. Унга сизиниби, ҳаракатга ўтамиз.

Эшик тақиллаши билан жим қолди. Бир аскар ичкарига кирди.

— Султоним, отангиз бирдан огирлашди. Сизни кўришни истаяпти.

Жалолиддин шу захоти эшик томон илдам юрди.

— Кетдик, Сарик Лағўт!

Дарахтлар орасидаги узун иланг-биланг сўқмоқдан югуриб кетишди. Султон Муҳаммаднинг ётоғига кириб боришди. Алоуддин Муҳаммаднинг юзи мум каби саргайган эди. Гўё юзидан қони қочиб, терининг ўзи қолгандай. Дикқат

билан қаралса бу шаффоф тери остидаги суякларни кўриш мумкин бўларди. Жалолиддин тўшакка яқин келиб, отасининг ўнг қўлини тутди.

— Султоним!

Султон Муҳаммад кўзларини базўр очиб, ўглига боқди. Ҳазин табассум қилган лабларига қон югургандай бўлди. Қошларини оғир кўтариб, деди:

— Жалол!

— Амрингизга мунтазирман, отажон!

— Ўзлоқшоҳ ва Оқшоҳ укаларинг қаерда, нега келишмади?

Жалолиддин тўшакнинг оёқ учида қаққайиб турган укаларига бир назар ташлади-да, деди:

— Улар шу ерда, султоним!

— Ёнимга келишсин.

Уч оға-ини бемор отанинг бош учида тиз чўкди. Султон Алоуддин Муҳаммад ўғилларининг қўлларини пайпаслаб топди, сўнг ҳар учаласининг қўлларини бирлаштирди. Базўр шивирлаб:

— Доимо худди шундай бир бўлингиз, — деди. — Бирлашиб мўғулларни ватанимиздан улоқтирингиз!

Чуқур нафас олди. Кўзларини оҳиста юмди.

— Биз шаҳодатдан қочган эдик, аммо мана ўлим етиб келди. Бунинг устига оддий бир ўлим. Кўркүв билан ажалдан қочиб бўлмас экан, кетяпмиз. Манзилга борар вақт келди.

Бир қарра чуқур нафас олди-да, анча вақт жим қолди. Яна сўз бошлади, энди калималар узук-юлуқ чиқа бошлади:

— Жалол... укаларингни ўглинг каби эҳтиётла... Уларни ранжитма... Сиз ҳам Жалолиддинга мутлақо итоатда бўлинг... Ахволимни... кўриб турибсиз. Ажал... ёқамдан олди... энди қутулиш йўқ... шаҳодат насиб бўлмади... Шаҳодат... Шаҳодат... Шаҳодат!..

Юзи тортишди, оқ соқоли титради. Кўзини йириб очди. Дахшат тўла нигоҳ-ла уч оға-инига қараб турди. Бироқ уларни кўрмагани аниқ эди. Балки у ўғилларининг юзида изтиробга тўла ўтмишнинг фалокатли кунларини томоша қилди. Султоннинг киприклари юмилди, лаблари базўр қимирлади. Кетма-кет уч қарра чуқур нафас олди. Сўнгги нафасида жуда бетоқат бўлиб шивирлади. Хато ва савоб ишлар билан ўтган бутун умрини бир сўз билан хотималади:

— Оллоҳ!

Уч ака-ука бир вақтда фарёд урди:

— Отажон!

Остонада турган бир нечта қўмондон қичқирди:

— Султоним!

Имом намли кўзлари билан жасадга боқди.

— Кулли нафсин заиқатул-мавт.

Султон Алоуддин Муҳаммад жон таслим қилган эди.

Сариқ Лағўт бир чеккага ўтди. У ҳам йиглар, ҳам бир вақтлар Дали Дарвеш айтган ўлим ҳақидаги мисраларни такрорлар эди:

Ўлим на бой танир, на фақир жонни,
На дўстни билади ва на душманни,
На султон-у, на бекни билар,
Ҳар кимни тенг, баробар қилар.
Қора ер гадою шохни кутар,
Соғинч-ла қучоқлар, ҳасрат-ла ютар.

Фарёд урди:

— Султон Алоуддин Муҳаммад ўлди, э воҳ!

Бироз жим қолиб, ўз-ўзидан сўради:

— Орқасида не қолди?

Ичи ачишиб жавоб берди:

— Ишғол этилган, култепага айланган, вайрона бир ватан қолди...

* * *

Темур Малик аскарлари билан от қичаб кетиб борар, ҳар не қилиб бўлса-да, тезроқ Гурганжга етиб олиш учун гайрат қилар эди.

Мўгул навкарлари ҳар тарафни мўр-малахдай босиб кетганди. Улар ҳеч қутмаган жойда пайдо бўлиб, хужумга ўтар эдилар.

Темур Малик уч марта уларнинг хужумига дуч келди, ҳар сафар шерларча олишди. Қорнидан ва сонидан ярадор бўлди. Бироқ у йиқилмади, қўрқмади, умидсизликка ҳам тушмади. Боскин ва йўл азоби натижасида анча қурбон беришди. Гурганж яқинидаги бир воҳага тикилган чодирларга дуч келган вақтда қаватида фақат юз киши қолган эди. Уларнинг кўпи ярадор бўлиб, от устида базўр туришарди.

Чодирларга яқин боришди. Ҳайҳот! Бу ер узокдан кўрингани каби обод эмасди. Ҳар тараф талон этилган. Бошсиз жасадларни оралаб бир тирик жон кидирдилар. Ниҳоят вайрона бир чодир олдида сават тўкиб ўтирган кекса кишини топдилар. Темур Малик салом берди.

Мўйсафид бош кўтариб, уларга хайрат-ла бокди. Афтода бир аҳволдаги мужоҳид аскарларни кўрди. Оёққа турди.

— Ваалайкум ассалом, ўғлим. Муборак оғзингдан Оллоҳнинг саломини эшитиб, бошим осмонга етди. Келинлар. Боримни сиз билан баҳам кўриш мен учун бир саодатдир.

Темур Маликка яралари азоб бераётганди. Иззадинбекнинг ёрдамида отдан тушди. Оқсоклана-оқсоклана чолнинг ёнига борди.

— Қўлингизни беринг, эй отахон, ўпай, яхши гаплар айтдингиз!

Мўйсафид бурушган қўлини чўзди. Темур Малик ўпди.

— Бахтли бўл, ўғлим, қўл ўпганинг кўп бўлсин, Оллоҳ узун ва хайрли умр берсин. Аскарларингнинг ахволи чатоқ. Бу не ҳол?

Темур Малик мўйсафиднинг ёнига чўкди. Аскарларига дам олишни, бир-бирининг ярасини боғлашни буюрди. Сўнг мўйсафидга юзланди.

— Оллоҳ зилзила яратган, тўфон яратган, сел яратган, ҳамда уларга ўхшаш мўгулларни ҳам яратган. Худди тўфон каби, зилзила каби... Рўбарў келдик. Одамларим жон-жаҳди билан урушди. Соппа-соғ минг йигитимдан кўриб турганингиз шу юз чўлоқ қолди. Бошқалари Оллоҳ ҳузурига кетдилар, шаҳодатга эришдилар. Танимдаги яраларимга яна иккита қўшилди. Дафтаримга яна икки савоб ёзуви тушганидан мамнунман.

Сўнг Темур Малик майдонни кузатди.

— Исмингиз нима? Нима бўлди ўзи, бошсиз жасадлар бунча қат-қат? Ўлдирилган оналар, бир ойлик чақалоқлари қўйнида? Оқсоқоллар оқ соқолидан дорга тортилган. Не бўлди? Чингиз тўфони бу ерга ҳам келдими?

Мўйсафид кўзларига ёш олиб, Темур Маликка тикилди.

— Ҳа, келди, — деди у. — Нега келмасин? Душман йўлини тўсиши керак бўлган Султон жон қайғусида Абискун денгизидаги бир оролга қочди. Ўғилларини ҳам олиб кетди. Мудофаасиз қолдик. Чингизнинг одамлари бу ерни яғмоладилар. Тўфондай ёпирилдилар, отиб-чоғиб ўтдилар. Ўтган жойини мана шу аҳволга туширдилар. Менга тегмадилар. Изтироб чекиб ўлсин, деб ўйладилар, шекилли, ўлдирмадилар. Ўлдилинг деб ёлбордим, ўзимни отларининг оёғи остига ташладим. Исмим Пир Зиёвуддин. Кўрганингдек, қамишдан сават тўкиб, Гурганжга олиб бориб сотаман. Тушган пулга у-бу егулик оламан. Ҳозир эса шу хидланган жасадларни кўмуғлик мадор йўқ менда. Майли. Буларни кўриб газабим тўлиб-тошди. Мўгулларга ҳар дақиқа лаънат ўқийман.

— Эй, Пир Зиёвуддин отахон! Гурганж бу ерга яқинми?

— Яқин. Ярим чақирим йўл. Хув, ана у тепанинг оркасида.

Тепаликни бармоғи билан кўрсатди.

— Ана шу тепанинг нарёғида.

Темур Малик ўша томонга бокди. Шу пайт тепаликлар устида чанг-тўзон кўтарилди.

— Яхшиликка бўлсин, иншооллоҳ, — деди у ичида. Оёққа турди. Қўлларини пешонасига соябон қилиб ўша томонга тикилди.

— Яна мўгулларми, ажабо! Илло, бу гал мутлако шаҳодат истаيمان! Шаҳодат истаيمان! Аммо ҳар ҳолда бундай бўлмайдиган кўринади. Юртим

қўқини қоплаган қоронгу булутларни ёриб бир нур келаётир. Мўғулларнинг машғум уруш наъраси эшитилмаётир. Бу келишда гўё бир шафқату мурувват бор. Бир мулойимлик, бир ишонч бор!

Ўзига-ўзи кулиб қўйди.

— Не ажаб иш?! Чанг булутидан маъно ахтараман! Дали Дарвеш шундай қиларди. Бир нукта ичидан минг маъно чиқарарди. Авлиё эди. Омонми экан, ажабо? Бухорода соғ-омон қолган бормикан ўзи? Олиму фозилларнинг аҳволи не кечди? Мўғул қиличи бўйинларига қонли чамбар тақди. Шаҳодат нишони. Нега мен бу нишонга мушарраф бўлолмадим? Жаноби Ҳақ нега менга шаҳодат эхсон этмади? Демак, ҳали қиладиган ишимиз бор. Олдда нималар бўлишини қаердан ҳам билардик. Шундай экан, Билгучига таслим бўлмоқ керак.

Тобора яқинлашаётган чанг-тўзон ниҳоят босилди. Келаётганлар тўхтаган бўлса керак. Эҳтимол, чодирларни кўришгач, жангга тайёрланишаётгандир? Ҳар эҳтимолга қарши одамларини шай этмоғи керак. Темур Малик чодирлар томон ўгирилиб:

— Ғозийлар! — деб қичқирди.

Иzzаддинбек жавоб берди:

— Биз шу ердамиз, Темур Малик!

— Биров келаётир, Иzzаддин.

Иzzаддин чодирдан чиқди. Темур Малик кўрсатган томонга боқди.

— Ким экан булар?

— Билмадим, аммо ичимда бир хис уларнинг дўст эканлигини сўзламоқда. Балки ёғийдир. Соғ қолган аскарларни тўпла. Шаҳид бўлмоқ истаганлар сафга турсин!

Иzzаддинбек чодирдагиларга хабар берди. Ҳатто туришга мажоли йўқ ярадор аскарлар ҳам оёққа қалқдилар, қиличларига суяниб, ташқарига чиқдилар. Чодирларда ҳеч ким қолмади.

Темур Малик аскарларига разм солди. Сўлгин юзларга, ёрилиб кетган дудоқларга, қонга бўялган яраларга боқди.

“Мана, юз мусулмон йигит ўлимга ҳозирланди, — ўйлади у ичида. — Оёқда туришга дармони йўқ, аммо ўлмоқ учун ўриндан турдилар. Бинобарин, Хоразм қўшини ҳали оёқ устида, деб ҳисобласак бўлади. Хоразмликларнинг жасорати сўнмади. Фақат уларга қўмондон керак. Султон Муҳаммад бош бўлсайди, Хоразм бу ҳолга тушмаган бўлурди!

— Отланинг! — дея буюрди у. Ўзи ҳам отига зўрга минди.

Оғир ярадорлар пиёда қолишди. Қиличлар қинидан суғурилди. Қисилган кўзлар бир нуктага қадалди. Лаблар айни бир дуони пичирлади:

— Ё Раб! Билагаimgа яна бир қанча кофирни ўлдиргудек қувват бер.

Темур Малик киприк қоқмай қузатишда давом этди.

— Иzzаддин, булар мўғулга ўхшамаётир!

— Мен ҳам шу фикрдаман, Темур Малик.

— Унда ким бўлдиқан?

— Бироздан кейин кўраимиз.

Ва кўрдилар. Йўқ, мўғул эмасди улар! Жалолиддин Абискун денгизидан олиб чиққан ва юрган сари кўпайган кўшиннинг илғори эди бу.

Ярадор юз арслоннинг юзи севинчдан ёришди.

— Бизникилар! Бизникилар!

Темур Малик отини олдинга чоптирди. Иzzаддин ҳам унинг орқасидан от қўйди.

Илғор қисм бошида от чоптириб келаётган Сарик Лағўт Темур Маликни таниди. Отини шиддат билан қамчилади.

— Темур Малик! Ҳой, Темур Малик!

Темур Малик овоз эгасини таниди.

— Оллоҳим, сенга минг шукр ва ҳамдлар бўлсин, — дея шивирлади у, сўнг баланд товушда қичқирди:

— Лағў-ў-ў-т!

Юзма-юз бўлишди. Темур Малик яраларининг азобига дош бериб, отдан сақраб тушди.

— Биродарим!

— Устам, валинеъматим!

Қаттиқ кучоқлашдилар.

Сарик Лағўт мужда берди:

— Темур Малик, ҳозирга қадар нукул ёмон хабар ташидим. Хоразмни тирилтирадиган муждаларнинг биринчисини ҳам мендан эшит. Жалололдин Хоразмшоҳ сифатида қўшин бошига чиқди ва ўзи ҳам шу ерда!

Темур Малик ўзини йўқотди. Бу гўзал хабарни эшитиб юраги шиг этиб кетди. Кўзлари порлади.

— Ростданми, Лағўт?

— Рост, рост, ботириим.

Темур Малик тиз чўкиб, қўлларини очди.

— Оллоҳим, сенга шукурлар бўлсин. Буюкларнинг буюғи, ўн саққиз минг оламнинг яратувчиси, қудратингга, ҳикматингга заррача шубҳамиз йўқ. Нима иш қилсанг, гўзал қилгувчисан, не яратсанг хуш яратгувчисан...

Овозини пасайтириб, узундан-узоқ дуо ўқиди. Фақат дудоклари қимирлади. Кўзларидан шашқатор ёш оқди. Оққан ёш ёнокларида узун из қолдириб, қуруқ ерга томчилади. Сўнг у ўрнидан турди.

— Мени Жалололдиннинг ёнига олиб бор, Лағўт, энг аввало уни кўрмоқ истаيمان.

Ғоят таҳликали вазиятларда ҳам ўзини йўқотмаган Темур Маликни бу ахволда кўрган Иззаддинбек билан Лағўт бир-бирига қарашди. Бу баҳодир қанчадан-қанча азоб-уқубатга кўкрак кериб, дош берганди, энди эса бир муждага чидай олмай кўз ёши тўқмоқда.

Отландилар. Яқинлашганлари он Жалололдинни кўрдилар.

Жалололдин қўшин бошида зафар туғи каби типпа-тик турарди. Келаётганлар орасида Темур Маликни дарҳол таниди ва ўша томонга от қўйди. Аргумок кишнаб, ўқ каби отилиб борарди.

— Тему-у-ур!

— Султоним, Жалололдиним, биродарим!

Улар султон ва унга тобе саркарда эмас, балки кўпдан кўришмаган оғанилардек кучоқлашдилар.

Ҳар иккови ҳам кўзларига инонмас, Темур Малик бу тушими-ўнгими, ҳали англаб етмаган эди. Бирдан уйғониб, ўзини мўғул отлиқларининг ўртасида кўрадигандек туюларди унга.

— Ўнгими бу, султоним? Ҳақиқатан сиз султон Жалололдинмисиз?

— Албатта, Темур Малик. Яхшилаб қара, мен жигаринг Жалололдин эмасманми? Ё танимайдиган даражада ўзгариб кетибманми? Балки ўзгаргандирман. Катта-катта қўшинларни ташлаб, саробдан, тақдирдан қочмоқ — инсонни қаритмайдими? Бундан кўра ўлганим яхши эди. Ҳар ҳолда ҳали кўрадиганимиз бор, шекилли. Султон падаримиз сўнгги манзилга кетди. Оллоҳ гуноҳларини кечирсин. Энди оловли кўйлакни биз кийдик. Сен ҳам бу кўйлакни киясан, Темур Малик. Бу машаққатни бирга тортамыз. Исми бору ўзи йўқ Хоразм қўшинини такрор тўплаймиз, бирликни янгидан таъмин қиламыз.

Темур Малик ерга ўтирди.

— Тўхтанг, — деди у. — Нафасимни ростлаб олай. Менга ҳаво етишмаяпти.

Ҳа. Бирга мўғул устига юриш қиламыз. Ўтмишдан ибрат оламыз, хатоларни ортиқ такрорламаймиз!

Темур Малик тиззалаб ўтирди.

— Султоним! Содик қулингиз ўлароқ қасам ичаманки, ўл деган ерингизда ўламан, қол деган ерингизда қоламан. Амрингизга мунтазирман, хизматингизга ҳозирман. Томиримда қатра қон қолгунга, жасадим совиғунга қадар...

Такрор кучоқлашдилар. Султон Жалололдин Иззаддинбекни ҳам бағрига босди.

— Кўрайлик, — деди у. — Ҳаммангиздан садоқат қутаман.

Мўғуллар ўлдирган беғуноҳ хоразмликларни дафн этдилар. Кекса хоразмликни ёнларига олиб, Гурганжга кирдилар. Хоразм пойтахти ҳали душман қўлига ўтмаган эди. Жалололдин бу ерда бир муддат қолиб, пароканда бўлиб кетган қўшинни янгидан тўплаб, сўнг мўғуллар устига юриш қилмоқчи эди.

Хоразм давлатининг қайта тирилиши шу тариқа янги бир кун билан бошланди.

УЧИНЧИ БЎЛИМ

— Демак, ўгли кўмондон бўлибди-да, — дея тишини гижирлатди Чингизхон. — Уни ҳам эзаман. Яқин кунлар ичида. Мусулмонларнинг ҳаммасини эзаман. Уларни Кўктангрига ишонтираман, қулга айлантираман, тамом. Оёгимга бош уражаклар. Жалолиддин ҳам.

— Кўп аскар тўплаганмиш, — дея мингиллади саркарда Ўгедей нўён.

Чингизхон қурбақага тикилган илон каби ўкрайди.

— Қанча тўпларди? У ерда хоразмлик қолдими? Кўпини Жайхун ютди, бир қисми Бухорода ўт ичида қолиб, бошқалари Самарқанднинг чуқурига йиқилиб ўлди. Жалолиддин тўпласа фақат қароқчилар тўдасини тўплайди, холос. Бу қароқчиларга таълим бериб, одам қилоладими-йўқми?!

Кўксини муштлади.

— Мунтазам кўшини билан менга қарши чиқа олмадилар-ку, қолган-қутган лашкарларига йўл бўлсин. Сўйла, Ўгедей, қарши чиқишлари мумкинми?

— Отасига ҳеч ўхшамайди дейдилар, буюк хоқон. Гурганжга келиб, аскар йигишга киришибди. Гурух-гурух бўлиб келиб қўшилишаётганмиш. Бундан кўрққулик.

Чингизхон оёққа турди, кўлини орқага олди. Сарик чодирнинг ичида бир неча бор у ёқдан бу ёққа бориб келди, сўнг тўхтади.

— Тайёр бўлмоқ керак, — деди у. — Жалолиддин ҳақиқатан ҳам отасига ўхшамайди.

Ташқарида шовқин кўтарилди, бақир-чақир авжига чиқди. Чингиз жим қолди. Сўнг чодирдан чиқди. Унинг олдига ҳолдан тойган бир сипохийни суяб келтирдилар. Сипохий инграб, ерга йиқилди.

— Улуг хоқон, улуг хоқон! Фалокат!

— Нима гап? Уст-бошинг, қош-кўзингни қум босган. Бу аҳволингнинг сабаби недур?

— Фалокат остонамизда, буюк хоқон! Кўктангрининг ўзи ҳаммамизни омон сақласин.

Чингизхоннинг ичига кўркув оралади, тишлари гижирлади. Бир неча мўйдан иборат соқолини тортқилади.

— Бу одамни чодиримга опкиринг, — деди у тўнгиллаб.

Мўғул сипохийни ичкарига олиб киришди. Чингизхон унинг рўпарасига ўтди.

— Сўзла.

Сипохий бир нафасда ичини бўшатди:

— Озиқ тўла ўтругимизни таладилар, одамларимизни ўлдирдилар.

— Нима?! Ким бунга журъат қилди? Чинликларми, салжуқийларми, халифа Носирми, ким?

— Ҳеч қайсиси, буюк хоқон.

Чингизнинг кўли ханжарига югурди.

— Тез сўйла, аҳмоқ!

— Жалолиддин Хоразмшоҳ!

— Ҳой! Сен нима деяётганингни биласанми ўзи? Кечагина ҳукмдор бўлди, бугун урушадиган холи борми унинг? Туш кўргансан, шекилли.

— Қасам ичаман, сўзларимда ёлғон йўқ. Ҳузурингизда ким бунга журъат қила олади? Жалолиддин эди у. Бир тўда кўзи қонга тўлган одамлари билан устимизга бостириб келди. Бу ерга озиқ, егулик келтираётгандик. Бизни яшин тезлигида, балки ундан ҳам шиддатли равишда қирди.

Чингиз лабларини тишлади.

— Кўмондонингиз ким эди?

— Мен, — дея ингради у. — Кўмондон мен эдим.

— Устингда нишонларинг йўқ, оддий навқар каби кийиниб олгансан, нега?

— Ҳалиги, буюк хоқон. Оддий навқар каби... Ҳалиги учун...

— Танимасликлари учунми?

— Ҳа, ҳа! Танимасликлари учун.

— Бемалол жуфтук ростлаш учунми-а?

Чингиз кўзидан ўт сочди, сипохий куйиб кетгандек бўлди.

— Йўқ! — дея бақирди у. — Қочишни хаёлимга ҳам келтирганим йўқ.

— Ундай бўлса ўғруқ қани? Аскарларимнинг егулигини олдирдинг. Омонатга хиёнат қилдинг.

Ўғруқ қисм қўмондони маънос эди. Чингизхоннинг авф этмаслигини биларди. Юзига ўлим нафас уфурганини сезиб, бирдан тилга келди:

— Буюк хоқон, биз озчилик эдик. Ҳар ҳолда жуда оз эмасдигу, хужумга дуч келамиз, деб ўйламагандик. Биз Хоразмни ўзимизники деб ўйлардик. Машғалалар сўнган ердан яна учкун чиқишини ким билибди дейсиз. Ғофил қолдик. Юз навқарим ўлди. Қолганлари жон қайғусида ўрмон ичига қочди. Бир тўда хоразмликнинг ичида ёлғиз қолдим. Арслон каби олишдим. Лекин бу гал уларнинг омади чоғди.

Чингизхон сипоҳийга заҳарханда назар ташлаб турарди. Сипоҳийнинг ранги оқариб, лаблари титрай бошлади. Тушуниб бўлмайдиган бир нечта сўз мингиллади. Чингиз истехзога тўла бир товушда сўради:

— Демак, бир тўда хоразмлик билан ёлғиз ўзинг арслонларча олишдинг. Шундайми, э балли!

— Онт ичаман!

Чингизнинг юзига шайтоний табассум югурди.

— Онт ичма, бунинг кераги йўқ, фақат баданингда қолган битта-яримта қилич ярасини кўрсат, ишонай.

— Ярами? Ҳалиги, яра. Улуғ хоқон...

— Яъни? Хоразмликларнинг катта бир қисми ўртасида ёп-ёлғиз қилич чопишган йигитимнинг бирон жойига қилич тегмади де?

— Улуғ хоқон!

— Хўш?

— Улуғ хоқон, мен...

Дудукланди, шамолда қолган терак барги сингари бошдан-оёқ бутун вужуди титрашга тушди. У адо бўлган эди.

Чингизхон уни бошқа сўзлатмади. Бир сакраб ёқасидан олди. Қўллари унинг бўйинини бор кучи билан сиқиб бўга бошлади.

— Ёлгончи! Олчоқ, хийлагар! Менга ёлгон сўзлашга журъат этдингми ҳали! Навқарлар эмас, энг аввало сен қочганинг аниқ. Йигирма минг кишининг бир ойлик егулигини ҳали юзига тук чиқмаган Хоразмшоҳ Жалолиддинга олдирдинг. Энди сени... Энди сени...

Толиққунига қадар бўғди. Сипоҳий силталанди, қутулиш учун ўзини ҳар ёнга отди. Аммо унинг бу ҳаракатлари Чингизни янада ғазаблантирди. Чингиз ҳали бақувват эди. Қўллари омбур каби сиқди, сипоҳий хириллади.

— Ҳа, хирилла, ўғривачча! Энди қочолмайсан.

Бўғди... бўғди... бўғди...

Бўйин томирларидаги титроқлар тўхтагунча бўғди. Сўнг панжасини бўшатди, қўлини унинг бўғзидан олди. Сипоҳий бўш қоп каби гуп этиб йиқилди. Чингиз мурдани бир тепди.

Чингиз даҳшат ичида сарик чодирнинг охирига қадар тисланган Ўгедейга қонли кўзларини тикди. Сўнг жасадга ишора қилиб, деди:

— Олиб чик, бу мурдорни! Сўнгра бориб қўмондонларни чақир, чодиримда тўпланишсин. Ҳаммангиз билан гаплашмоқчиман.

Ўгедей нўён ташқарига олиб чиқиш учун жасадни кучоқламоқчи бўлганди, Чингиз тўхтатди.

— Йўқ, — деди у. — Оёғидан судраб олиб чик. Бир асқарга бер, отининг қўруғига боғлаб, суяқлари тилка-пора бўлгунча судрасин. Тадбирсизликнинг натижаси қандай бўлишини барча кўриб қўйсин.

Ўгедей нўён жасадни судраб олиб чиқди. Дуч келган навқарга мурдани бериб, айбини тушунтирди. Суяқлари тилка-пора бўлиб битгунига қадар судратишни қайта-қайта тайинлади. Сўнг қўмондонларга Чингизхоннинг амрини етказди. Ҳамма сарик чодирда тўпланди.

— Ҳозиргина шу ерда бир итни ер тишлатдим, — дея гап бошлади Чингизхон. — Ўғруқ қисмимизни Жалолиддин одамларига йўқ қилдирган бир итни ер тишлатдим. Кўрқоқ кўппак! Бунинг устига, хузуримда ёлгон сўзлашга журъат этди.

Қўмондонлар сўзга тушдилар.

— Бу Жалолиддин қаердан чикди ўзи?

— Отасига ўхшамайди дейдилар.

— Ниҳоятда ботир эмиш.

— Устига-устак, яхши қўмондон ҳам эмиш.

— Юртини кутқариш учун Қурьонга қўл қўйиб онт ичганмиш.

— Қурьон дегани нима?

— Мусулмонларнинг китоби.

— Демак, шу китобга қўл қўйиб қасам ичибди-да.

— Ҳа, шундай. Укалари ҳам уни қўллаётганмиш.

Шов-шув Чингизхоннинг гашини келтирди. Ўзи бор жойда қўмондонларининг бу тарзда асоссиз, бўлар-бўлмас фикр юритишини ҳурматсизликка йўйди.

Қўлидаги қадахни оғзига келтириб, бир неча қултум шароб ютди, сўнг ерга отди. Қадах жаранглаб синди. Учган шиша синиги Субутой Баҳодурнинг кўр кўзига тегди. Субутой Жўжининг фармойишига мувофиқ бу ерга келиб, Хўжанднинг олингани, ўт қўйилгани ҳақида Чингизхонга хабар берган эди. У шиша синиги ўзига тўғри келганидан шошиб қолди, аммо чурқ этмади. Хайратла Чингизхонга боқди.

— Жим бўлинг! — дея бақирди Чингизхон.

Бўғик товуш чодирни бошга кўтаргандай бўлди. Барча унга қаради.

— Амрингизга шаймиз, буюк хоқон.

— Хотинлар каби мунча вайсадиларинг? Навқар оз сўзлар, оз сўзласа-да саз сўзлар. Нимани қойиллатдинглар?! Мен бўлмасам ҳеч биринг бор бўлмасдинг. Буни билмайсанларми?

Ҳаммаси баробар бош эгиб, жавоб бердилар:

— Биламиз, улуг хоқон. Бизни одам қилган сизсиз.

— Эшитинг. Хотинларингнинг ширин сўзини эшитмоқ учун қулогингиз доим динг, мени ҳам диққат билан тингланг энди. Хоразмликларнинг ўлим фарёдини шу қулоқларингиз билан тингламоқ истасангиз ҳозир яхши эшитиб олинг.

— Қулогимиз сизда, улуг хоқон!

— Жалолиддинни биласизми?

— Биламиз, буюк хоқон, қаршимизга чиқишга юраги бетламай орқасига қарамай қочган, тоғ йўлларида, сувсиз саҳроларда қўшинини соб этган Хоразм султони Алоуддин Муҳаммаднинг ўғли у.

Чингизхоннинг қисик кўзлари янада қисилди. Қўлларини паҳса қилди:

— Ҳа, ўша, — деди у. — Отаси ва бутун Хоразм ерлари учун ўч олиш ниятида жанг майдонига от қўймоққа ҳавас қилибдир.

— Янчиб ташлаймиз!

— Сенми сўзлаган, Ўгедей нўён?

— Сўзлаган мен, улуг хоқон.

— Ундай бўлса, қандай қилиб янчишингни сўзла.

Ўгедей олдинга боқиб жим қолди. Валдирашга валдираб юборди-ю, жавобга келганда эса ҳозирлиги бўлмагани учун чурқ этолмай қолди. Яхшиси, ишни Чингизхоннинг ўзига ошириш керак.

— Улуг хоқонимиз энг яхши йўлни ҳаммамиздан ҳам яхшироқ биладилар.

Қўмондонлар маъқуладилар.

— Шак-шубҳасиз шундай!

Чингизхон салқи мўйловини ўйнатди.

— Сиз Жалолиддинни билмас экансиз.

Ўтирганлар бир-бирига бақрайдилар.

— Жалолиддин Хоразм юртида бир афсонавий қаҳрамон. Байроқ кўтарган заҳоти тумонат одам унинг ёнига чопиши турган гап. Отаси тарқатиб юборган қўшинни зум ўтмай тўлар. Эҳтимол, тўплагандир ҳам.

— Хоразмлик қолгани йўғ-у, улуг хоқон?

Чингиз гап ташлаган Алпағу томон ўтирилди.

— Мен ҳам шундай деб ўйлаган эдим. Хўш, ундай бўлса, ўғруқ қисмимизни алвасти босдимиз?

Бу саволга ҳеч ким жавоб бермади. Чингизхон давом этди:

— Хоразмликлар бор, албатта. Жалолиддин уларни тўплай олса, бизга қарши чиқадиган бир кучга айланади. Бинобарин, биз бу ерда вақтни бой бермаслигимиз керак. Аввалига бой ерларни босиб-янчиб ўтиб, қонини ичмоғимиз лозим. Орқамиздан йилларча афсоналар сўзласинлар, шу бизга етади. Бир замонлар Чингизхоннинг пакана от минган навкарлари бу ерларни куйдириб кулини кўкка совурди, вабо сингари одамларнинг ёстигини қуритди десалар, бас, бизга шу кифоя. Номимиз шу тарика жаҳонга ёйилсин. Араб элларига, Салжук диёрига, Дашти Қипчоқ томонларга бостириб борайлик, уларни ҳам тиз чўктирайлик. Бироқ Жалолиддин бизга халақит берса...

— Қўлидан келмайди.

— Қаердан билдингиз? Ўғлимиз Жўжи Хўжанд қалъасида яхши ташкил этилган мудофаага дуч келди-ку, ойларча ололмади-ку! Қалъа ичидаги Хоразм аскардан балки ўн қарра кўпроқ мўгул ўлди. Темур Малик деган бир хоразмлик кўмондон қат-қат сафларимизни ёриб чиқди кетди. Жалолиддин у каби ўн кўмондон топса борми... Қипчоқлар, туркманлар, қорахитойларни тўпласа... Яна Салжук султонида ёрдам ололса борми...

Тахтининг қўлтиқларини жон-жаҳди билан сикди.

— Қора татарлар учун фалокат қўнғироғи занг урдими? Йўлимизнинг усти тиканга тўлдими? Сўйланг, нелар келар бошимизга?

Чингизхонни ҳеч қачон бундай саросимада кўрмаган саркардалар бир-бирига хайрон тикилишди, бир нарсалар деб мингиллашди. Ажабо, Чингиз кўрқдими?

Чодирга пашша учса билинар даражада сукунат чўкди. Гўё сариқ чодирга гунг-соқовлар йигилган эди. Сукунатни ташқаридан эшитилган қадам товушлари тоғдан қўчган тош каби бузди. Барча чодир эшигига юзланди. Эшикдан бир сипоҳий кирди.

— Улуғ хоқон, бир асир келтиришди.

Чингиз шу заҳоти оёққа қалқди.

— Кимлардан?

— Хоразмликлардан.

— Ичкарига олиб кирилинг.

Асирни олиб киришди. Узун бўйли, кенг елкали ёш йигит. Узун мўйлови кулоқларига тугашиб кетган. Қўллари орқасига боғланган. Кўмирдек қоп-қора кўзлари тешиб ташлагудек порларди.

— Кимсан? — сўради Чингизхон.

Асир жавоб бермади.

Ўгедей оёққа турди. Асирга яқинлашди, сўнг Чингизхонга юзланди.

— Тилимизни билмайди, улуғ хоқон, — деди. — Рухсат беринг, таржимон топайлик.

— Чинлик Ту Ен Суни келтиринг. У барча тилда бирдай сайрайди. Онасининг қорнидаёқ ўрганган каби сўзлай олади.

Хитойни келтиришди. Пакана, муғомбир одам эди.

— Хизматга ҳозирман, улуғ хоқон.

— Хизматда бўлган муддат ичида яшайсан. Мана шу ерда тур-да, бу одамнинг сўзларини таржима эт.

— Бош устига.

— Сўра ундан, ким экан?

Хитой асирга юзланди

— Ким эканлигингни сўрапти.

Асир кўкрак керди.

— Хоразмлик эканлигимни сўйла. Яқинда мўгулларга қирон келтиришимизни илова этишни ҳам унутма.

Хитой сўзинг иккинчи қисмини таржима қилмади.

— Хоразмлик эканлигини айтди, — деди у Чингизга.

— Узун гапирди-ку. Хоразмликлар тилида бу қадар кўп сўз шунчалик қисқа маъно англатадими?

Хитой чўчиб кетди. Чингизхон нимадир махфий қолганини дарҳол сезган эди.

— Менга қара, чинлик, — деб ўқирди у. — Сўзма-сўз таржима қил. Бошинг гавданга оғирлик қилаётган бўлса бошқа гап.

Хитой кўрқди, каловланди, сўнг дудуқланди:

— Ҳалиги, улуг хоқон, айтяптики, яқинда мўғулларга қирон келармиш.

Чингизхон асирга еб кўйгудай тикилди. Асир кўзини олиб қочмади. Хоқон унинг жасоратига қойил қолди. Жони ҳалқумига келди.

— Сўра-чи, қайси уругга мансуб экан?

— Уруг-муруг деган гапни билмайман, ҳаммамизнинг динимиз ҳам бир, тилимиз ҳам бир. Уруг дегани муҳим эмас. Муҳими — Жалололдин салтанати остида бундай фарқларни унутишга онт ичдик.

Чингиз узоқ ўйлаб қолди. Дарҳақиқат, миллий-ирқий тафовутлар унутилиб, диний бирлик қарор топган бўлса, мусулмонларнинг курагини ерга тегизиш мушкул. Мушкул у ёқда турсин, балки ҳатто имконсиз ҳам.

— Қаёққа бораётган экан?

Хитой асирдан сўради ва жавобни таржима қилди.

— Айтдики, мўғуллар шокол сингари сахрога ин кўйганмиш, дарахт қавагига яшириниб, бирдан устига ташланиб асир олганмиш. Агар қиличини кинидан суғуриш учун фурсат топганида ҳаммасини оёгининг остига олган бўлармиш.

Чингиз тўнғиллади:

— Мен ундан қаёққа кетаётганлигини сўрадим.

— Салжук султони ҳузурига кетаётган экан.

— Нима учун?

Асир қолди, сўнг хитой таржимонга деди:

— Хоқонга сўйла, бекорга заҳмат чекмасин. Салжук султонига мен каби йигирма элчи кетди. Бири бўлмаса бири аллақачон манзилга етиб олган. Султонимиз Жалололдиннинг мажусийларга қарши бирлашиш тўғрисидаги даъвати балки шу онда Салжук султонига етиб боргандир.

Чингизхоннинг сап-сарик башарасига қон тепди. Ингичка, узун бармоғини эшикка нуқиди.

— Олиб боринг, бу ҳадини билмаганни зиндонга отинг, тўнғиз кўпсин!

Икки киши йигитнинг қўлларидан тортиб судрашга уринди. Бироқ уни ҳатто қимирлата олмадилар, гўё йигит ерга илди отгандек эди.

— Энди гал бизники, — деди ёш асир. — Эй чинлик кекса, унга сўйла, энди бўйинини ислом қиличидан қутқара олмайди.

Чингизхон шахд билан орқасига қайрилди.

— Нима деяётир?

Хитой яна дудуқлана бошлади.

— Ҳалиги, хоқонимиз...

— Нима деди, таржима қил, ит!

Хитой таржима этгач, Чингизхоннинг афти бужмайди, бўйни устида пўлатнинг совуқ дамини ҳис этди.

— Тез! — деди у. — Тезда калласини олинг. Ҳозирок, эшикнинг олдида. Жон ваҳмида оҳ урганини эшитишни хоҳлайман.

Яна икки киши ёрдамга келди, итара-итара асирни ташқарига чиқардилар. Барчаси асирнинг ўлим фарёдини эшитиш мақсадида қулогини динг этди. Бироқ асир гўёқ этмади. Чингизнинг қутгани бўлмади, ёш йигит фарёд қилмади. Кўп ўтмай чодир эшигига осиглик атлас парда кўтарилиб, йигитнинг кесилган боши узатилди. Томирлардан ҳали шариллаб қон оқарди. Кўзлари ҳамон жонли, ҳатто ўлим бу кўзлардаги имон нурини сўндирга олмаган эди.

Мўғул хони чўчиб, тисланди.

— Опкетинг, — деди у. — Опкетинг бу ердан.

Атлас парда титраб пастга тушди.

Яна жим қолишди. Сукут, сукут...

Ниҳоят Чингизхон деди:

— Ҳамма гапни ўзларинг эшитдиларинг. Жалололдин ҳозирланмоқда. Ҳозирча у, афгидан, катта кўшиннинг бир қисмини тўплади. Ҳаракатни кенгайтириш учун гайрат қилмоқда. У бирлашиш тўғрисидаги таклифни фақат Салжук султонига юбориб чекланмаган бўлса керак. Ҳар ҳолда халифа Носирга ҳам мурожаат этар. Ҳатто бизга тобе қалъа бекларини ҳам оёқлантиришга уриниши тайин. Бу йигит ақлли экани маълум бўлди. Кўлга тушиш эҳтимолини ўйлаб бирданига йигирмата элчи юборган. Шундай қилиб хабари истаган ерга бориб етишини таъминлайди. Тўғриси, у айёр экан.

Қўлини силкиди.

— Аммо менчалик эмас. Бошига шундай бир оғриқлар солайки!

Беўхшов тиржайган ялпоқ башарасига истехзоли табассум югурди, бошини сараклатганча, чодир ичида асабий кезди. Ниҳоят, Алпағу нўён олдида тўхтади.

— Сўйла-чи, Алпағу, сен нима қилмоқ керак деб ўйлайсан?

Алпағу ҳурмат учун чўккалади.

— Ҳоконим биладилар, — деб жавоб қилди у.

— Сен не дейсан, Қўргон Баҳодур?

У ҳам айни сўзларни такрорлади:

— Ҳоконим биладилар.

Чингиз афтини буруштирди. Уни мадҳ этишдан бошқасини билмайдиган бу руҳи тушовли қулларга ичида лаънат ёғдирди.

— Ҳамма нарсани қачонгача мен айтишим керак? — дея ўқирди у. — Мени улуғлашдан бошқа нарса билмайсанларми?

Донг қотиб қолишди. Баъзиларининг лаблари қимирлади, аммо ҳеч ким чурқ этмади.

Чингизхон хитой Ту Ен Суга юзланди:

— Сен гапир, чинлик. Қўрайлик-чи, Жалолиддинни йўлдан урадиган бир таклиф айтирмикансан?

— Ҳоконимга аён бўлди, — дея таъзим қилди хитой. — Бир фикр бор.

Яқинлашди.

— Балки ҳоконимнинг фикрини англадим. Мусулмонлар орасига нифок солиш керак. Бир-бири билан ёқа бўғишсин. Шу йўл билан ислом давлатлари бирлашишининг олдини олиш мумкин.

— Қандай қилиб?

— Лак-лак олтиндан таъсирлироқ бир йўлни айтай. Қипчоқлар орасига жосус юборайлик. Ўзлари ҳукумат курса, ёрдам беришимизни айтайлик. Дин бирлигини ирқ айрилиги билан йўқ этайлик. Ҳар бир қипчоқ хони айри-айри қалбаларга султон бўлсин. Биз истаган тарзда бўлинганлари заҳоти битта-биттадан хужум қилиб, уларни ёғлиқ лукма каби ютаверамиз.

Чингизхон қойил қолиб бақирди.

— Яшавор Ту Ен Су!

Хитой яна ер ўпди.

— Хизматингизга ҳозирман, улуг ҳокон.

Чингизхон соқолини тортқилаб анчагача ўй сурди. Бу чинлик роса ақллида. Агар бу ақл Чингизни ағдариш учун ишлатилса борми, тоза фалокат бўлурди. Қарор берди. Орқасида қилич яланғочлаб турган жаллодга ишора қилди. Жаллод қиличини яшин тезлигида солди. Ту Ен Сунинг боши қўмондонларнинг оёғи остига думалаб борди. Улар даҳшат ичида қотиб қолишди. Юраклари ўйнаб, бутун вужудларини кўрқув камради, титроқ босди.

Хитойнинг бошсиз жасади ён томонга ағдарилди. Қип-қизил бўйин томирлари анчагача ирғиб-ирғиб турди. Сўнг тана ҳаракатдан тўхтади. Жасаддан оққан қон ирмоқдек чўзилиб, бир кўзли Субутойнинг оёғига бориб етди. Субутой этигига қон тегмаслиги учун бошқа жойга ўтиб ўтирди. Якка кўзини бақрайтириб Чингизга қаради.

— Кўп ақлли эди, — деди.

Чингизхон жасадни ташқарига олиб чиқишлари учун ишора қилди. Мурда олиб чиқилгунча жим турди, сўнг қўмондонларнинг олдида қакқайди.

— Ҳа, шундай, Ту Ен Су ҳақиқатан ҳам калласи ишлайдиган одам эди. Бизга ҳам кўп хизмати сингди. Аммо бу қадар хийлагар бир киши келажакда бизга хиёнат қилмайди деб ким айта олади? Йўқ бўлгани, шубҳасиз, яна бир катта хизмат бўлди.

Қўмондонлар миқ этмадилар.

— Нега жимсиз? Ё тўғри иш қилмадимми?

— Тўғри қилдингиз, улуг ҳокон!

Ўз жойига ўтиб ўтирди. Ўзига итдай вафодор этиб боқилган қоплоннинг бошини силади. Қоплон бу илтифотдан мамнун ириллади.

— Ту Ен Су айтган қабилда иш тутамиз. Хар ённи жосусларимиз билан тўлдирамиз. Жалолиддиннинг хар бир ҳаракатидан бохабар бўлиб турамыз. Мусулмонлар ўртасига нифоқ соламыз. Ислом бирлигини ирқ айрилиги билан парчалаймыз. Сўнг навбати билан ҳаммасини битта-битта тиз чўктирамыз. Бунга эътирози бўлганлар борми?

Бошларини силкиб, тасдиқ этдилар. Эътироз билдириш ҳеч бирининг хаёлига ҳам келмас эди.

Чингизхон узоқ жим қолди. Сас-садо йўқ. Яшил қанотли осие пашшасининг гингиллаши аниқ эшитилиб турарди. Сукунатни Чингизнинг саволи бузди:

— Бизга яқин ким бор? Ишни ўшалардан бошлайлик.

Шу чокқача тирногига тикилиб ўтирган бир кўзли Субутой Баҳодур каттик қиринди. Чингиз унга қаради.

— Билган бир гапинг бўлса, сўзла.

Сўзлашни ёқтирмайдиган Субутой кўли билан англаб бўлмайдиган қандайдир ишоралар қилди. Чингизнинг аччиғи чикди.

— Нима демокчисан, ҳой одам?

Субутойнинг оғзидан фақат икки калима зўрга чикди:

— Арзирум, Охлат...

Сўнг у жим бўлиб, Чингизга бақрайиб тураверди.

— Нима дегани бу? Нега очиқ-ойдин айтмайсан?

Алпағу нўён сўзламоқ учун изн истади.

— Ўзингизга маълум, Субутой сўзлашни хуш кўрмайди. Улуғ хоқон, мен хар холда унинг нима демокчи эканлигини тушундим. Арзирум малиги Жаҳоншоҳ билан Айюбийларнинг Охлат волийси Хожиб Алини йўлдан урса бўлади, демокчи у.

Субутойга ўтирилди.

— Шундоқми?

Субутой бош силкиш билан кифояланди.

— Жаҳоншоҳни-ку билмадим, аммо Охлат волийси Хожиб Али ҳақиқатан ҳам йўлдан озиши мумкин, улуғ хоқон. У ислонни кўрқув туфайли қабул қилган, ич-ичдан мусулмонларни ёмон кўради. Бу одамни кўлга олишимиз мумкин.

Чингизхоннинг сап-сарик ялпоқ башараси ойдинлашди, лабларига ажиб бир табассум қалқди.

— Орангизда Жаҳоншоҳни танийдиган йўқми?

Қўмондонлардан бир нечаси жавоб берди:

— Эшитганимиз бор.

— Мен, танийдиганинг борми, деб сўрадим.

— Йўқ.

Қўлларини бир-бирига ишқади.

— Хозироқ навкарлар ичига қиринг. Лозим бўлса яқин атрофдаги қишлоқларга қадар боринг ва менга Жаҳоншоҳ ҳақида маълумот келтиринг.

Ўрнидан турди.

— Кетишингиз мумкин. Оғзингизга маҳкам бўлинг. Оғзини ёполмаганининг овози абадиян ўчирилсин.

Ажалнинг совуқ, сескантирувчи шарпаси чодир ичида кезди. Қўмондонлар қадини ростладилар, сўнг ерга тиз уриб, хоқонга таъзим этиб, чодирни тарк қилишди.

Ташқарига чиқиб чуқур нафас олдилар. Хар гал улар Чингизнинг чодирга қирганларида ўзларини ўлим билан юзма-юз келгандай хис этардилар. Сарик чодир эшиги гўё мазор оғзидай эди. Бу кўрқув уларни бирлаштирар, хатога йўл қўйишларининг олдини оларди.

Қўмондонларини жўнатгач, бироз вақтдан сўнг Чингизхон чодирдан чикди. Хотини Бўртанинг уч-тўрт қадам нарида тикилган ўтовни томон юрди. Эшик олдидаги соқчи хоқонга ҳурмат бажо келтириб салом бергач, четроққа тисланди. Чингиз ичкарига кирди.

Бўрта унинг биринчи хотини. Тундай қоп-қора сочлари оқара бошлаган, йил ўтган сайин тажрибаси ортган аёл. У дахшатли бир тўфон яқинлашиб келаётганини олдиндан сезар, эрини авайлаб-асрашга ҳаракат қилар эди.

Чингизхон ҳам буни яхши биларди. Бир тўда ёш хотинлари бўлишига қарамай, юраги сиқилган заҳоти биринчи хотинининг ёнига ошиқарди.

Бўрта айиқ пўстаги устида чордона қуриб ўтирарди. Чингиз кириши билан оёққа қалқди. Тиз буқиб, салом берди.

— Буюк хоқон, хуш келибсиз! Қайси шамол учирди: беҳайр шамолми ёки тотли сўбхидам шаббодасими?

Чингизхон хотинининг шоирона сўзлашига беш кетарди. Кулди-да, деди:

— Шомон каби билагон, некбин ва ақлли Бўртамни кўриш учун албатта бир ёмон шамол эсишини кутишим керакми, Бўрта? Сенга саломлар бўлсин, дунё хотинларининг энг улуғи.

— Илтифотларингиз қалбимни ўқ каби тилкаламасайди, сўзингиздан ниҳоятда роҳат қилган бўлардим, улуг хоқон.

— Ҳайрат, илтифот қачондан бери ўққа айланиб, хотинларнинг қалбини тилкалай бошлади?

— Устимга бир қанча хотин олганингиздан бери.

— Буни ҳеч унутмадинг, унутмадинг-да, Бўрта. Нима, мен сен учун илгаригидай яхши эмасманми?

— Балки илгаригидан ҳам яхшироқсиз ва балки мен янада сабрлироқдирман. Қисқа замон ичида жуда буюклашдингиз, дунё сизга тор келиб қолди.

— Бундан хурсанд эмасмисан? Кўкни Кўктангри ихтиёрига ташладик, ерлар бизники бўлса нима қипти, ё буни кўп топдингми?

Хотин чўчиб кетди. Қўлларини олдига қалқон қилиб тисарилди.

— Огзингиздан чиққанини ел учирсин. Иргиз дарёси устида совурсин. Кўктангрига тик тушадиган иш қилиш катта гуноҳдир. Устимизга яшин ёғдиради.

— Ҳўп, Бўрта, сўзимни қайтиб олдим. Фақат буюклашишимни нега истамаётирсан, англа.

— Сиз учун истамайман. Ўзингизни Кўктангрига тенг қўра бошлаганингиз фалокатдан илк дарак. Эҳтимол, кейинроқ кўкни забт этишга ҳам отланиб қоларсиз.

Чингизхонни хаёл опқочди.

— Телага чиқиш иложини топсам, шундай ҳам бўлар, эҳтимол. Ёхуд бу олим деганларим ўлмаслик сирини кашф эта олсалар.

— Ўлмаслик сири?

— Ҳа, Бўрта, ўлмаслик сири. Ўладиган бўлсанг, буюкликнинг не аҳамияти бор? Охир-оқибат оддий мўгул каби бир кунни бир ховуч кулга айланиш жуда ёмон. Ё сендан бир ховуч кул қолса — шу ҳам иш бўлди-ю?! Ҳар иккови ҳам кўрқинчли. Биз ўликларимизни ёқиб юборамиз, мусулмонлар бўлса кўмишади. Биз ўз-ўзимизни йўқ қиламиз. Уларнинг жасади тупроқда чирийди. Дарҳақиқат, ўлим жуда кўрқинчли! Мен учун пировардида йўқ бўлиб кетиш нима эканини биласанми ўзи, Бўрта? Дунёнинг ярмига ҳоким бўлган бир хоқон учун бу не демак? Хотингинам Бўрта, бошқа нарсдан кўрқмайман, фақат ўлимдан кўрқаман. Бу кўрқувни ичимдан қувлаб чиқариш чорасини сўйла, сен шомон каби доно бўлсанг.

— Бир чорасини айттайми?

— Ҳа, бирор чорасини айт, топ бир йўлини! Кўрқув мени еб тамоғ қилади. Кун ўтган сайин йўқлик томон кетаётганимни ҳис этмоқдаман. Бу ҳаракатни тўхтатишга кучим етмайди. Бир амр билан тахтларни яқсон этган, султонларнинг қаллаларини узган, дунёнинг ярмини титратган катта хоқонман. Аммо ўлимни узоқлаштиришга кучим етмайди, афсус!

Бўрта эрига хавотирланиб тикилди. Кўзларининг нури сўнгандай туюлди. Ўлим кўрқуви киши юзида бу қадар акс этишини Бўрта ҳеч кўрмаган эди. Тасалли бермоқчи бўлди.

— Нега кўрқасиз? Минглаб кишининг ўлимини яқиндан кўрган одам бўлсангиз.

Чингизхоннинг юзи баттар буришди.

— Кўрқувимнинг асл сабаби ҳам шу, Бўрта. Минглаб кишиларни ўлдирдим. Қоплонларим олдига тириклай ташланган одамларнинг тилка-пора этилишидан катта завқ олдим.

Бўрта бирданига икки қўлини силқитди.

— Алвасти ҳаммасининг жазосини берсин, — дея тўнғиллади у. — Инсонларнинг ўлдирилишини кўришдан энди завқланмайдиган бўлиб қолдим. Бугун чинлик Ту Ен Сунни ўлдириш тўғрисида жаллодга ишора қилганимда илгаригисидай ҳаяжон ҳис этмадим. Хоразмликларга ўтругимизни олдириб қўйган сипоҳийнинг жон томири бармоқларим остида чирпинганида ҳам ҳеч бир ҳаяжонланмадим, қувонганим йўқ. Аксинча, изтироб чекдим, ичимда бир нарса узилиб кетгандек бўлди, даҳшатга тушдим.

Бўрта эрининг кўнглини кўтаришга ҳаракат қилди. Бу сафарги келишида эри хийла чўккан, анча қартайган. Улим кўркуви инсонни бир онда қартайтириб қўяркан. Бўрта хайратга тушди.

— Ту Ен Сунни нега ўлдиридингиз? Кўп хизмат қилган эди. Энг оғир пайтларда ёнингизда бўлган эди.

Чингизхон бошини чайқаб деди:

— Айтганларинг рост. Зотан сен доимо тўғриси айтасан. Сўзларинг Кўктангрининг ёки Кўкча отанинг сўзларидай. Хай, майли, чинликни ниҳоятда ақлли бўлгани учун ўлдирдим. Давлатларни хийла билан ағдаришнинг ҳадисини олган экан. Бир кун менга қарши чиқиши мумкинлигидан хавотирландим.

Хотинининг қўлидан ушлади.

— Сенга бир гап айтайми, Бўрта? Ҳозирги пайтда соямдан ҳам кўрқадиган бўлиб қолдим ўзи. Пашша учса ўқ визиллагандек туюлиб, даҳшат билан ўрнимдан туриб кетаман. Қулогимга шовқин товуши эшитилса, Жалололдин босиб келди, деб юрагим орқасига тортиб кетади. Нега бундай, Бўрта? Мени сенчалик яхши биладиган одам йўқ. Ҳатто мени ўзимдан ҳам яхшироқ биласан. Бу кўркув нима ўзи, сўйла менга, Бўрта, илдири қерда унинг?

Бўрта гап нимада эканини тушунди. Чингизхон аслида султон Жалололдиндан кўрқаяётган эди. Ажал унга Жалололдин қиёфасида кўринган, бунга ўзини астойдил ишонтириб ҳам улгурганди.

— У жуда узоқда, улуг ҳоқон, — деди Бўрта. — Хотиржам бўлинг, у бу ерларга етиб келолмайди. Тумонат навқарингиз бор, сиз учун жон беришга тайёр мингларча инсон хизматингизда. Жалололдин бу ерга ҳеч қачон келолмайди.

— Чиндан айтяпсанми, Бўрта?

— Нима, шубҳангиз борми? Ҳозирга қадар бирон пуч гап айтганимни эслайсизми?

— Бошқа хотинларим нега сенга ўхшамайди, Бўрта?

Кекса Бўрта шу дамни анчадан бери кутар эди, ичини бир бўшатиб олди.

— Аммо негадир доим уларнинг ёнидасиз. Майли, улардан айрилманг, зарари йўқ. Менга сиз соғ бўлсангиз кифоя. Ёнимда бор эканлигингизни билсам бас. Улар сизнинг куч-қувватингизни зулукдай эмиб ётишибди, сизни бир кўгирчоққа айлантириш пайдалар. Мен бўлсам кучингизга куч, дардингизга малҳам бўлмоқни истайман. Сиз ҳали қароқчилар тўдасига бош бўлган вақтингизда турмуш қурдик. Яхши-ёмон кунларни баҳам кўрдик. Қўлни қўлга бериб, шу кунларга эришдик. Мени бир тепиб, ёнингиздан узоқлаштиридингиз. Устимга кўша-кўша ёш хотин олдингиз, уларга майл кўрсатдингиз. Ёмон кунларда ҳамдам бўлган Бўртани унутдингиз. Фақат бошингизга иш тушган пайтларигина ёдингизга тушдим. Узун кунлар, қоронги кечаларда қон йиглаб, сизни кутдим. Баъзан бир ой, баъзан бир йил қорангизни кўрсатмадингиз.

Бўрта ҳиқиллай-ҳиқиллай сўзини тамомлади. Чингизхон бир сўз демади. Хотинининг ўзини босиб олишини кутди. Хотинининг хўрсинишлари камайғач, титроқ қўллари билан унинг сочларини силади.

— Йиғлама, Бўрта. Бундан кейин тез-тез келиб тураман. Менга қувват бўлганингни биламан, дилгир бўлсам ёнингга келиб, тирилиб чиқаман. У хотинларим фақат бир эрмак. Ҳеч бири ҳатто қўлингга сув куйишга ҳам лойиқ эмас. Аммо улар, ўзинг биласан, ёш. Юзларига кўзим тушган ҳамон ёшлигим қайтгандай бўлади, ўлмайдигандекман. Қувват олгандай бўламан. Аммо сенинг айтганинг тўғри. Аслида улар қувватимни сўрган зулукнинг худди ўзи.

Оёққа қалқди.

— Менга абадий яшаш инъом этилгани ҳақида гапиришяпти. Бирок мен ўлим тобора яқинлашиб келаётганини ҳис этапман. Бу кўркувни илк

дафъа сен ичимдан чиқардинг. Шундай экан, бу хотинларга ҳожат борми? Навкарларимга буюраман, ҳаммасини бўлишиб олсинлар, хоҳлаганича кайф-сафо қилсинлар, ундан кейин сўрилган узум каби туфлаб ташласинлар.

Бўрта даҳшатга тушиб, ўрнидан турди.

— Асло! — деб кичқирди у. — Сиз каби улуг хоқонга бу иш ярашмайди, навкарларингиз орасида хурматингизни йўқотасиз. Бу ишни қила кўрманг.

Эшикка йўл олган Чингиз бирдан орқага қайтди. Бироз аввалги маъюсликдан асар ҳам қолмаган эди. Яна аввалги, йиртқич сиртлон қиёфасига кирганди. Қисик кўзларини Бўртага тикди.

— Менинг буйругимга қарши чиқадиған киши борми?

Бўрта ёлборди:

— Бундай қилманг, улуг хоқон, сизга яхши бўлсин дейман.

— Менгами? Сен ҳали менга ақл ўргатадиган бўлиб қолдингми? Барча менинг ҳаммадан ақлли эканлигимни айтаётган бир пайтда сен ўзингни мендан устун деб билдингми ҳали?

Бўрта бақрайиб қолди.

— Сиз хоҳлаган бу иш ҳатто оддий навкарга ҳам ярашмайди, ахир.

Чингиз икки ҳатлаб хотинининг ёнига борди. Билакларини чангаллаб, кучининг борича сиқди.

— Ҳозирга қадар менга қилган яхшиликларинг учун ташаккурлар, Бўрта, — деди у.

Овози бўғиқ ва газабнок эди.

— Аммо баъзан қарорларимга бурун тикишинг менга маъқул тушмайди. Заиф томонларимни билиб, фойдаланиб қолиш пайидасан.

Юзини юзига яқинлаштирди.

— Энди қариб қолдинг, Бўрта. Тиришиб қолган юзинга қарашни хоҳламайман. Ҳозирга қадар ҳиссиётга берилиб, ёнингга келар эдим, энди бу ишга барҳам берай. Сени кўрдим дегунча кўзимга кексалик кўринади. Модомики, ёш хотинларимнинг тарафини олган экансан, яхшиси, сени бериб юбораман.

Бўрта исёнкор овозла бақирди:

— Шу қадар мунофиқмисан?

Чингиз шашт билан орқага қайтди. Пўстинининг барини ҳалпиллатиб чодирдан чиқди. Эшик олдида қаққайиб турган узун бўйли, хомсемиз соқчининг қулогига нималардир деб шивирлади. Соқчининг ҳайратдан бақрайиб қолганини кўриб, уни бир тепди.

— Кир ичкарига дедим! Кекса Бўрта сеники.

— Улуг хоқон!

— Сени ўлдиришимни хоҳлаяпсанми?

Соқчи бир одим отди, сўнг тўхтади. Такроп Чингизхонга қаради: наҳотки бу гап жиддий бўлса? Катта бир хоқон наҳотки шундай паст ишни таклиф қилса?

— Буюк хоқон! — дея мингиллади у.

Чингизхон навкарнинг қўлидан найзасини тортиб олиб, учини унинг кўксига тиради.

— Аҳмоқ! Сенга не деган бўлсам шуни қил. Кир ичкарига. Сенинг ўрнингда ўзим соқчилик қиламан.

Навқар чодир эшигининг бўз пардасини кўтарди. Кирдию донг қотиб қолди. Кекса Бўрта ерда думалаб ётар, юзи кўкариб кетган эди. Кўзлари чаноғидан ирғиб чиққан, лаблари ойлаб сув кўрмаган тақир сингари тарс-тарс ёрилган. Оғзининг четида кўкиш кўпик. Кўп ўтмай титроқлари тўхтаб, котди-қолди.

Навқар остонада қоққан қозикдай қотиб қолган эди. На ичкарига киришга, на ташқарига чиқишга юраги йўқ. Навкарнинг қаққайиб турганини кўрган Чингизхоннинг миясига қон тепди. Оддий бир навқар улуг хоқоннинг буйругини халигача бажармаган эди.

Чингизхон унинг елкасига найза санчди.

— Лапашанларнинг жазоси шу!

Даҳшатли фарёд еру кўкни тутди. Бир от кишнади, ит ҳурди.

Навкар мункиди, сўнг гандираклай-гандираклай орқага қайрилди, Чингизхонга юзланди. Дахшатдан олайган кўзларини унга тикди. Сўнг титрок ва бўғиқ товушда:

— Бўрта ўлибди, — деди.

Бу унинг охирги сўзлари бўлди. Яна бир марта гандираклади, кейин ерга кулади.

Чингизхон жасад устидан ҳатлаб ўтиб, чодир ичига ошиқди. Бўртанинг кўқарган юзини кўрар-кўрмас:

— Захар, — дея гудранди.

Бўртага захарни бир вақтлар ўзи берганди. Бир куни душман қўлига асир тушиб қолса номусини поймол эттирмаслик учун ичиши керак эди. Ҳозир шу ишни қилиши лозиммиди? Ахир, душманга асир тушсагина ичиши керак эди-ку! Ё тангри, ўзи... ўзи... хотинининг душманига айландими?

Боши лўқиллаб, чодирга кирди, ўзини ерга ташлади. Бошини чангаллади: “Лаънат бўлсин менга, — деди, — лаънат!”

— Бўртага қилган ишимни душман ҳам қилмас. Энди қўлимдан не ҳам келади? Ичимга бир қашқир кириб олгандай. Қачон қарамай қон талаб қилгани қилган. Ўлганларнинг умри менга қўшиб бериладими ё? Бош шомон бир вақтлар шундай деган эди-ку. Ҳисоблаб чиқса, энг камида минг йил яшашим керак.

Оёққа қалқди, қўлларини очиб, олдинга чўзди. Кафтларини эхтирос-ла ишқалади:

— Ҳаёт! Ҳаёт! Ҳаёт! Сени топдим, энди ҳеч қўйиб юбормайман!

Гандираклади. Кўзлари хира тортди. Йиқилмаслик учун чодир устунига суянди.

— Бўрта ўлди-ё! Берган захаримни ичди. Вахоланки, душман қўлига тушган тақдирда номусни асраш учун ичиши керак эди. Нега энди ичди?

* * *

Осмону фалак газабга келгандай, бутун сувини ерга тўқаётган эди. Йўллар ботқоққа айланди. Бу ҳавода телбаларгина йўлга чиқади. Шунга қарамай, йўлда бир оглиқ бор эди. У балчикқа ботган жониворни чиқариш учун уринарди.

— Ярамас ҳайвон, ярамас, — дея сўзланарди у.

Анча уринди. Эплай олмаслигига кўзи етгач, отни бир тепди. От устидаги хуржунни елкасига олди. Ботиб-чўкиб юриб кетди. Охлат кальясининг баланд деворлари кўзга ташлангач тўхтаб, тин олди. Кўкраги темирчининг босқони сингари кўтарилиб тушар, бўғзи хириллар эди.

— Охлатга ҳам етиб келдим, — дея мингиллади у ўзича. — Улуғ хоқонга берган сўзимнинг устидан чиқдим.

Кўзларига оқиб тушаётган ёмғир сувларини кафтининг орқаси билан артди. Хоқон эсига тушган ҳамон томирларига янги ва иссиқ қон югургандай бўлди. Чарчокни унутиб, илдам олга босди.

Қалъа дарвозаси ёнига етиб келганида роса ҳолдан тойган, туртса йиқиладиган аҳволда эди. Зўрга оёқда турар, қиличига ҳасса каби таянган эди. Пешвоз чиққан аскарларга:

— Волийни кўришим керак, — деди. — Мени унинг ёнига олиб боринг.

Сўнг нафас ростлаб, қўшимча қилди:

— Чингизхоннинг элчисиман.

Шу гапнинг ўзи етарли бўлди. Дарвоза олдидаги соқчиларнинг бошлиғи уни бир отга миндириб, балчиқ босган кўчалардан олиб ўтиб, Охлат волийси Ҳожиб Алининг хузурига бошлаб борди.

Элчи ҳайратда қоларли даражада тезлик билан ўзига келган эди.

— Сенга саломлар бўлсин, эй қудратли волий, — дея сўз бошлади у. — Мен кўкдаги қуёшнинг қучоғига ҳам сигмайдиган буюк мўғул мамлакатининг яккаю ягона ҳукмдори Чингизхоннинг элчиси бўламан.

Ҳожиб Али қўлини кўксига қўйди.

— Улуғ хоқонга ҳурматлар бўлсин.

— Сенга улуг хоқоннинг ичи ачияпти, — деди элчи.

Волий унинг нима демоқчи эканини тушунмади.

— Менга ичи ачияпти?

— Мабодо сен Жалолиддинни ҳукмдор ўлароқ тан олсанг, хоқон қалъани яксон этишга мажбур бўлади. Ваҳоланки, у сени яхши кўради, янада каттароқ қалъалар, каттароқ ерларга ҳукмдор бўлишингни хоҳлайди.

Ҳожиб Алининг кўзи эҳтирос-ла порлади.

— Ҳақиқатан ҳам хоҳлайдими?

Элчи Ҳожиб Алига яқин борди. Лабларида айёрона табассум билан давом этди.

— Сен Айюбийлардансан. Хоразмликларга ҳеч қандай алоқанг йўқ. Бошқа-бошқа ирққа мансуб икки хил миллатдансиз. Салтанат уларнинг қўлида, сизлар Хоразм султони Жалолиддинга тобесиз. Хўш, нега шундай бўлиши керак?

— Бунга мажбурман.

— Ким айтди буни? Тоғу тошдан мустаҳкамроқ қалъанинг қўмондони бўлсанг. Келаётиб тепадан атрофни кўздан кечирдим, қалъа мудофааси яхши. Бу қалъани олиш Жалолиддиннинг қўлидан келмайди. Агар бу ерга бирон-бир хужум бўлса улуг хоқон ёрдамга соқчи қисм юборишга ваъда берди.

Ҳожиб Али қўл қовуштирди.

— Бундан кўп хурсанд бўлдим.

— Сўзларимни диққат билан эшит. Садоқатли бўлишинг неча пулга тушади? Жалолиддин куч тўплаб, қувватланиб олган заҳоти бу ерга бостириб келади. Ўзиники бўлмаганларга ишонмайди у. Худди қипчоқларга ишонмагани каби...

Ҳожиб Али ўйга толди. Орзулари ушалади чоғи. Бир қалъа эмас, катта ўлкаларни бошқармоқ истарди у. Хаёлини ҳақиқатга яқинлаштириш ниятида у ўзича бир қўшин ҳам барпо этганди. Эгнига пўстинини ташлаб, халқ орасида кезар, ўзини султон ҳис этарди. Жалолиддин қайтиб, отасининг ўрнига тахтга чиққанини, мўғулларга хужум қилиб, зафарлар қозонганини илк бор эшитганида чўчиб кетган ва яна ўз қобигига кириб олишга қарор қилган эди. Энди бўлса олдида имконият эшиги очилмоқда. Фойдаланиб қолиш керак. Келгусида Жалолиддин ҳақиқатан ҳам қувватланиб, унинг салтанат орзусини бир уришда чиппақка чиқариши мумкин.

— Мендан истаганингиз нима? — дея сўради у.

— Оддий бир иш, — деди элчи. — Сени ўзиники деб билишади. Бориб уларга қўшил. Жалолиддинга таъзим бажо келтир, садоқатингдан сўйла, ўзингга ишонтир. Ишонч қозонгач, айрим хонларнинг азалдан мавжуд бўлган ирқпарастлик оловига мой қуй.

— Эртароқ эмасми?

— Ҳеч ҳам. Жалолиддин кун сайин кучга тўлмоқда. Вақт кетмасин. Бу ерларга илдиз отмасдан бурун унинг томирини қуритиш керак.

Ҳожиб Алининг юзига айёрона табассум югурди.

— Янглишяпсан, дўстим, хийлага бардош берадиган ҳеч қандай куч йўқ дунёда.

Элчи ҳам қулди.

— Эшитганимдан ҳам кўпроқ зако эгаси эканинг маълум бўлди. Сени табриклайман. Қай вақт ишга киришасан?

Ҳожиб Али бир қур ўйлаб олди.

— Аввалига волида султон Туркон Хотун билан кўришмоғим керак. Буви султон десам янада тўттироқ бўлади. Ўлган Хоразмшоҳ Алоуддин Муҳаммаднинг онаси, эҳтимол, эшитгандирсан?

— Ҳа, эшитганман.

— Қипчоқлар унга тобе. Агар Туркон Хотундан уларга бир мактуб олиб борсам менга кўр-кўрона ишонишлари турган гап.

Элчи қаддини ростлади.

— Менинг ишим битди. Улуг хоқонга айтажак сўзинг борми?

— Содиқ эканлигимни айтсанг бас.

— Мамнун бўлади.

Элчи белбогининг ичига қўл юборди. Ҳар сафар ҳамён-ҳамён олтин чиқариб, Ҳожиб Алининг олдига ташлади.

— Харажатларингни улуг хоқонимиз тўлайдилар.

Ҳожиб Алининг кўзлари ёнди. Олтинларга ташланиб:

— Улуг хоқон омон бўлсинлар, улуг хоқонимиз омон бўлсинлар, — дея устма-уст такрорлади. Ҳамёнларни белбогининг орасига жойлади.

— Бу ишни бажараман, амин бўлаверинг.

Элчи бармоқларини ўйнатиб деди:

— Улуғ хоқонга хиёнат қилганларнинг бирортаси омон қолган эмас. Буни унутма.

Сўнг элчи Ҳожиб Алига ер билан битта қилворгудай назар ташлади.

— Сизга ишонамиз.

Эшикни ёпиб чиқиб кетди. Чарчоққа қарамай дарҳол йўлга чиқиб, яхши хабарни хоқонга тез етказиши керак. Севинчдан оғзи кулоғида.

Ёмғир тўхтаган, кўк юзидаги оқ булутлар уфққа томон суза бошлаган эди.

* * *

Уч отлик шошилинич от чоптириб, Гурганжга кириб келди.

— Ҳоой! Қочинг, пакана от минганлар келмоқда!

Атрофига тумонат одам тўпланди, ораларидан ўтиш имкони йўқ эди. Тўпланганлар суворийларни сўроққа тутди.

— Чинданми?

— Бу ерга ҳам етиб келишдимми?

— Ўз кўзингиз билан кўрдингизми?

— Ҳа, ўз кўзимиз билан кўрдик! Бир тўда мўғул аскарари. Пакана отларига қапишиб, кулоқларни батангга келтириб бақаришиб келишмоқда!

— Қалъа тўғрисида маълумот тўплаш учун келганлари аниқ.

— Чингизхон Гурганжга кўз тиккан бўлса қочиб қутулолмаймиз.

Миш-миш Туркон Хотуннинг кулоғига етди. Маслаҳатчисини чақирди.

— Бу миш-мишлар тўғрими?

Маслаҳатчи ерга тикилди.

— Тахминимча, тўғри бўлса керак.

Султоннинг онаси даргазаб бўлди, тиззасига мушт уриб деди:

— Тахминимча деганинг нимаси? Сени нега олиб ўтирибман бўлмаса? Бор, тезда масалани билиб кел.

Маслаҳатчи ташқарига чиқди. Ёнига бир қанча аскар олиб, кўчама-кўча кезди. Дуч келгандан сўради:

— Чингизнинг пакана отлиқлари кўринганмиш, тўғрими?

Деярли бир хил жавоб беришди:

— Тўғри, кўришибди.

Маслаҳатчи орқасига қайтиб, султоннинг онасига эшитганларини сўзлади.

Туркон Хотун узоқ йиллар султонлардек дабдабали яшаган бу шаҳарни химоя қилишни ҳатто хаёлига ҳам келтиргани йўқ. Дарҳол карвонни йўлга тайёрлашни буюрди. Юзминглаб аскарари бўлган ўғли Алоуддин Муҳаммад Чингиз билан олишишга юраги бетламай қочган бўлса, хотин боши билан у қандай қилиб жанг қила олур?

Эртаси оқшомга яқин карвон тайёр эканлиги тўғрисида хабар беришди. Туркон Хотун дарҳол йўлга чиқиш ниятида эди. Хазинасини бир туяга юклатди. Содиқ одамларини йигди. Аммо куппа-кундузи шаҳарни ташлаб кетиш халққа ёмон таъсир этишини, эҳтимол мене бўлишларини ўйлаб, тунни пойлади.

Ярим кечаси, осмонда юлдузлар порлаган бир вақтда карвон сассиз-садосиз Гурганждан чиқиб кетди.

Узоқ сафар бошланди. Ҳафталаб йўл юрдилар. Мавж урган дарёлар, анвойи хидлар уфурган ўрмонлардан ўтдилар. Қорақум саҳроси-ю, жанубдаги Копеттоғ орқада қолди. Икки ой ўтгач, Язир ҳудудига бориб етдилар.

Энди султоннинг онаси хавотир олмаса бўлади. Ҳар ҳолда бу ерларга Чингизнинг қўли етмайди. Ниҳоят Туркон Хотун оёқ узатиб дам олиши мумкин.

Шу ишонч билан у карвонга тўхташни, туялардан юкларни туширишни буюрди. Аглас чодирини тиклатди. Партўшак устига чўзилиб, кекса вужудини қамраган чарчокни чиқариш ҳамда Чингизхонни унутиш ниятида кўз юмди.

Уйғонган заҳоти Ҳожиб Али у билан учрашиш ниятида келганини билдиришди. Туркон Хотун кийинди. Тўшакни йиғиштириб олиб, меҳмонни хузурига келтиришларини буюрди.

Сал ўтмай Ҳожиб Али чодирга кирди. У Туркон Хотунга салом берди:

— Сизга хурматлар бўлсин, эй дунё хотинларининг султони.

Туркон Хотун аччиқ бир табассум-ла:

— Бир замонларда шундай эди, — деди у. — Энди бўлса ўз юртидан қочган муштипар бир тул хотинман.

Тишларини гижирлатди.

— Эҳ, у Чингиз! Ўғлимнинг тожу тахтини барбод этганидан сўнг, менинг бир ҳовуч тупроғимга ҳам кўз тикди. Бу ёшимда мени ёт элларда гурбатга ташлади, машаққатли йўл босишга мажбур қилди.

Ҳожиб Али бутун айёрлигини ишга солиб, деди:

— Нега қочдингиз, эй буюк аёл? Чингизхон Жалолоддин билан машғул, сиз билан ҳеч иши йўқ-ку. Аммо, модомики, йўлга чиққан экансиз, истасангиз сизни султон Жалолоддиннинг ёнига олиб борай.

Туркон Хотуннинг юзига қон тепди.

— Асло! Жалолоддиннинг ёнига боргандан қўра мўғул ҳоконига асир тушганим афзал. Томиримда кипчоқ қони оқар экан, бир туркман хотиндан туғилган Жалолоддинга сизгинаманми?

Ҳожиб Али қўлини кўксига қўйди.

— Бу тарзда дарбадар қочиб юришингизга кўнглим ҳеч рози эмас, — деди у. — Модомики, Жалолоддинни ҳуш кўрмас экансиз, нега энди уни ағдариб ташлаш устида бош қотирмайсиз?

— Ох, қани эди! Бир қулай фурсат топсам эди.

Ҳожиб Али кутган он келган эди.

— Мен-чи? Қунингизга ярамайманми? Амрингизни бажо келтириш учун хузурингизга келдим-ку!

Туркон Хотуннинг кўзлари порлади.

— Гапларинг жиддийми?

— Инонинг, ҳаётимда ҳеч қачон бу қадар жиддий бир пайт бўлганини эсламайман.

— Жуда яхши, ундай бўлса сенга бир нечта мактуб берай, Гурганжлага кипчоқ хонларига етказ. Улар сенга ёрдам берсин, керак бўлса Жалолоддинни ҳам ўртадан кўтариб ташласинлар. У миллатни фалокат томон судраётир.

— Бу масалада фикримиз бир жойдан чиқди. Мўғул ҳокони билан урушиш жон ва мол йўқотишдан бошқа натижа бермаслиги тайин. Хоразм яғмоланиб, харобага айланиши муқаррар.

Туркон Хотун тўртта мактуб битди. “Дунё хотинларининг султони” дея имзо отди, сўнг Ҳожиб Алига берди.

— Қандай иш тутиш кераклигини ўзинг биласан. Бу мактубларни ол-да, Гурганжга кет. Биттасини неварам Ўзлокшоҳга, иккинчисини амир Нуштегинга, учинчисини Тожиддинга, тўртинчисини Тафайюзхонга бер.

— Тафайюзхон дедингизми?

— Ҳа, шундай.

— Бироқ у Хўжандда Темур Маликни ташлаб, Жўжихон тарафга ўтган. Жўжи уни Сайхунга ғарқ этган.

Кекса аёл қўллари билан юзини бекитди.

— Энг содиқ одамларимдан эди, — дея ингради у. — Ўғлим султон Муҳаммаднинг ўлими юрагимни парчалагандан сўнг бу аччиқ хабарни эшитиш ҳам пешонамга битилганмиди?

Ҳожиб Али ўзини қайгургандек кўрсатиб, деди:

— Хабарингиз бор деб ўйлагандим.

— Ҳеч нарсадан хабарим йўқ, кўриб турганингдек, дунёдан четда қолдим. Бошқа томондан Чингизхоннинг одамлари олдимдан чиқиб, бир қилич зарбаси билан танамни иккига бўладилар, деб кўрққанимдан бир ўлиб-бир тирилиб ётибман.

— Кўрқкишнинг хожати йўқ. Бу ерлар Чингиздан хийла узок, қаердан ҳам хабар топарди?

— Балки, гапинг тўғридир, аммо у шайтонга ўхшаган бир одам бўлса, излаб топади деб кўрқаман.

— Кўрқманг, ҳаммаси сиз хоҳлагандек бўлади. Энди рухсат берсангиз, мен Гурганжга отланай. Мактубларингиз эгасига тегади, Жалолоддин ҳам ағдарилади.

— Менинг қаерда эканлигимни ҳеч кимга айтма.

— Чўчиманг, бошимга қилич келса ҳам чурқ этмайман.

Аёлга таъзим бажо келтириб, чодирдан чикди. Аммо Гурганжга эмас, бошқа томонга от кўйди. Бир мўгул қисмига дуч келгунча от чоптирди. Қисм кўмондонига Туркон Хотуннинг манзилини яхшилаб тушунтирди. Сўнг отини алмаштириб, Гурганжга йўл олди.

Туркон Хотуннинг манзили ҳақида тезкор чопарлар воситасида Чингизхонга хабар берилди. Чингизхон Субутой Баҳодурни таъқиб учун юборди. Ёнига беш юз киши кўшиб берди.

Сўкир Субутой Қорақум саҳросини тезда кечиб ўтиб, Туркон Хотуннинг манзилига етиб келди. Ярим кечаси кўкқисдан босқин қилиб, Туркон Хотунни асир олдилар. Эркакларнинг ҳаммаси қиличдан ўтказилди. Бир қанчасини қозикқа ўтказдилар. Сахро қонга бўялди.

Туркон Хотун Чингизнинг хузурига келтирилди. Бир вақтлар дунё хотинларининг султони унвони билан танилган Туркон Хотун Чингизхон хузурига умидсизларча бўйин эгди. Чингизхон кекса хотинга киноя билан узоқ тикилди.

— Бундан кейин дастурхоним этагида ўтирасан, эй хотин. Ашула айтиб, иштахамни очасан.

Бечора аёл бор-йўгини бир лаҳзада бой берганди. Иқбол тахтидан бир онда думалаб тушган, салтанати ҳам, дабдабаю асьясаси ҳам битган эди. Тантанага тўлик ҳаёти охирига етди. Қолган умрини хизматкор сифатида ўтказди, илгари итига ҳам раво кўрмайдиган ювинди еб тирикчилик қилди, бироқ бу хору зорликка узоқ бардош беролмай ўлиб кетди.

Гуноҳлари учун бу дунёнинг ўзида ана шундай огир жазога мустаҳиқ бўлди.

ТЎРТИНЧИ БЎЛИМ

Чогроқ бир хона... Овоз ўтмаслиги учун деворларига бошдан-оёқ кигиз қопланган. Оёқ остида Бухоронинг қалин гиламлари ёзиглик. У ер-бу ерга жун ёстиклар ташланган.

Хоразмшоҳ Жалололдин кўрпача эмас, гилам устига чордана қурган. Ўнг томонида Темур Малик, сўлида Сарик Лағўт, Ўрхонбек, Мусо, энг охирида Қутбиддин. Темур Малик чуқур нафас олгач, сўзини битирди.

— Ҳар ҳолда, султоним, бу одамга ишонмаяпман, рухсат беринг, уни текшириб кўрай.

Султон Жалололдин танбех берди.

— Агар сени билмаганимда, бадгумон деб ўйлаган бўлардим, — деди у. — Ҳожиб Али хузуримизга келиб, султон бўлганимиз билан кулади. Байроғимиз остига ўтиш ўзи учун шараф эканини айтди. Унинг юзига шартта “Йўк, сенинг керагинг йўк” дея оламанми? Ўтган ишга салавот, тавба қилган одамни ҳайдаб юборайликми? Биз бирлик-тенглик байроғини кўтардик, ўтмишда ким не бўлган бўлса, майлига, унутамиз, дедик. Модомики, у келдими, бош устига.

— Мени янглиш англаманг, султоним. Иншооллоҳ, у яхши иш юзасидан келгандир. Бироқ уларни ўз ҳолига ташлаб қўйиш тўғри бўлмас. Бир баҳона топиб, фасод чиқаришлари мумкин. Чиндан пушаймонми-йўкми, қаердан биламиз?

— Бу қандай гап, Темур Малик?! Тавба эшигини ёпайликми? Шундай қилсак тўғри бўладими?

Бош чайқади.

— Хомхаёлга берилма. Сени ҳар доимгидай ҳушёр кўрмоқни истайман.

— Мен ҳам шундай бўлишга ҳаракат қиляпман, султоним.

Соқчи Ҳожиб Али келганини айтгач, Жалололдин ўрнидан турди. Ҳожиб Алини остонада кутиб олди.

Охлат волийси Жалололдиннинг қўлини ўпди. Хижолатомуз бир тарзда:

— Безовта бўлманг, султоним, — деди.

— Безовталиқ нимаси, қўмондон? Бир-биримизга меҳр-муҳаббат кўрсатиш безовталиқ бўладими? Марҳамат, кел!

Ҳожиб Али каловланди:

— Мажлисингиз борга ўхшайди, мен кейинроқ кела қолай.

Жалололдин Ҳожиб Алининг қўлидан тортиди.

— Ўтир, шундай, сендан яширадиган гапимиз йўқ. Модомики, бизга қўшилдинг, модомики, муқаддас жиҳод байроғи остида бирлашдик, бир-биримизга ишонмасак, бошқалар бизга ишонадими?

Ҳожиб Али ич-чидан қувонаётган бўлса-да, Темур Маликнинг нигоҳидан безовталанди. Бир неча бор кўзлари тўкнаш келди. Ҳар гал айбини ҳис этиб, кўзини опқочди.

Ўтирдилар. Жалололдиннинг нигоҳи қувончдан порларди. Сўз бошлади.

— Аслида Айюбийлар билан бирон-бир ихтилофимиз йўқ. Жаннатмакон отамиз султон Муҳаммад вақтида арзимаган масалалар юзасидан икки мусулмон мамлакатининг ораси бузилган эди. Энди бирлашиш вақти келди. Жаҳоншоҳга ҳам элчи юбордим. Бундан ташқари, Салжуқ султони ва халифа Носирга ҳам элчилар жўнатдим. Бирлашмоғимиз лозим.

Қўларини жуфтлаштирди.

— Ҳазрати Расулуллоҳ икки қўл бармоқлари каби бирлашмоқни буюрганлар. Саҳобаи киром озчилик бўлса-да, бир бўлганлари учун душманларини енгдилар, улкан жаҳон давлати барпо этдилар. Даври Саодат бизга доим ўрнак бўлмоғи керак.

Ҳожиб Али бош силкиб, тасдиқлади.

— Сиз ҳақсиз, султоним.

Сухбат бир соатча давом этди. Сўнг Темур Малик оёққа қалқди.

— Рухсат берсангиз мен борай, султоним, аскарлар билан шугулланишим даркор.

Жалололдин ўглига ишора қилди.

— Қутбиддинни ҳам олиб кетгин, Темур Малик. Уни сен тарбия қилсанг дедим.

Темур Малик Қутбиддиннинг қўлидан тутди.

— Бу мен учун буюк шараф, — деди у. — Қани, юр, Қутбиддин, бир қилич уриштирайлик.

Қутбиддин жиддий туриб бош ирғади.

— Сен айтганча бўлсин, улуғ қўмондон.

Икковлон ташқарига чиқдилар.

Темур Малик чиқаркан, Сарик Лағўтга киши билмас ишора берди, буни ҳеч ким пайқамади. Сарик Лағўт ишорани илди. Сал ўтмай у ҳам изн олиб чиқди. Темур Малик Қутбиддин билан қиличбозлик машқи ўтказаетган эди. Ёнига борди.

— Нима гап, Темур Малик?

Темур Малик пешонасидаги терни артди. Дўстининг қулоғига деди:

— Қулоқ сол, Лағўт, ичимда бир ғалати туйғу бор. Ҳожиб Али яхши ниятда келмаганини ҳис қиляпман. Назардан қочирмасак яхши бўларди.

— Кўз қарашлари менга ҳам ёқмади, ортиқча илтифотлари риёкорона. Қузатайми?

— Йўқ, сен қузатма, чунки сени танийди, танимаган бир кишисини топишимиз керак.

— Э, бу жуда осон иш. Ҳозироқ бориб, Малик Нусратни топай. У бу ишни мендан ҳам яхшироқ бажаради. Жалололдинга ўла-ўлгунча содиқ одам. Хиёнатни хатто хаёлига ҳам келтирмайди.

— Бўпти. Уни топиб, ахволни тушунтир. Агар Ҳожиб Али фитна-фасод қозонига ўт қалаш учун келган бўлса, унинг ёнига қўшилиб, ўзини уларга тарафдор қилиб кўрсатсин.

Сарик Лағўт илдам юриб узоқлашди. Темур Малик учига латта ўроғлик қиличини олиб, Қутбиддинга юзланди.

— Қани, кўрайлик, йигитча, ҳамла қилиш навбати энди менда.

Осмон узра қора булутлар борган сари қуюқлашди.

* * *

Хоразм қўшини тайёр. Найзалар учида эрталабки куёш шуъласи ўйнайди. Қалқонлар ой мисол. Жалололидиннинг кумуш суви югуртирилган совути кўзни қамаштиради.

Аскарларини эрта тонгдан сафга тизди, жангга тайёрлади. Кўнгли тўқ. Керакли тадбирларни олиб, душманга рўбарў чиқди. Олдинда биринчи катта жанг кутмоқда.

Отининг қуйругини ўз қўли билан боғлади. Бир сакраб отига минди. Мулалар олдинги сафда такбир ўқиётганди. Уларга қўшилди.

— Оллоху акбар. Оллоху акбар...

Сал ўтмай жасадларга тўлиб-тошадиган майдон ҳозир намозгоҳни эслатарди. Юзларда улуг бир қувонч ҳисси мавж урган, кўзлар зафарга ишонч ила тўлиқ.

Бугунга қадар бир неча бор босқин шаклида ҳужум уюштирган аскарлар энди саф тортиб жангга киради. Қаршида кучли мўғул қўшини. Уларга номи бутун Осиёга кетган Субутой Баҳодур қўмондон. Ҳар икки томоннинг кучи қарийб баробар. Фақат қўшинга ким яхши қўмондонлик қилса, қай томон кўпроқ жасорат кўрсатса, ўша зафар қозониши мукаррар.

Темур Малик хотиржам. Нигоҳида ғалабага ишонч умиди порлайди. Ўз қисмини сўнгги бор кўздан кечириб, керакли тадбирлар олмоқда.

Шу орада у Жалололидин ёнига от суриб келди.

— Бир босқин қилсак яхши бўларди, — деди у.

Душман тарафни синчиклаб қузатаётган султон Жалололидин бир лаҳза Темур Маликка кўз ташлади, сўнг такрор душман томонга ўгирилиб деди:

— Ҳозирга қадар нуқул босқин қилдик, энди мунтазам қўшинимиз бор, босқинга ҳожат йўқ.

Темур Малик бош ирғаб, Жалололидиннинг фикрини маъқуллади.

— Синамоқда фойда бор. Ҳар ҳолда қўшинимиз охири бир қуни ҳужумга дуч келиши ёки ҳужум этиши турган гап эди. Куч-қудратимиз нечоғли эканини нақадар эрта билсак шунча яхши. Фикрингиз тўғри.

Жалололидин қиличини кинидан сугурди, майдон узра овози гулдиради:

— Мужоҳидлар!

Шов-шув шу заҳоти тинди, барча тин олмай қулоқ осди. Темур Малик сассизгина отини орқага буриб, ўз қисмининг бошига бориб турди. Қайфияти яхши.

Жалололидиннинг гулдираган товуши эшитилди.

— Ё Оллоҳ, ҳужуум!

Олдин камончилар, сўнг найзабозлар, ундан кейин қиличбозлар душман устига отилди.

— Оллоҳ! Оллоҳ! Оллоҳ!

Сахро жанг наърасидан батангга келди, ўқлар визиллаб душман томон учди, атрофни дод-вой овози тутди.

Аскарлар тўлқин-тўлқин бўлиб душман томон оқди. Икки томондан оққан тўлқин тўқнашди. Ох-фарёд товушлари эшитилди, қон сел бўлиб оқди.

Султон Жалололидин қўшинни мохирона бошқарди. Буни кўрган Темур Малик завқдан жўшди. Жалололидин заифлашган жойга гўё Хизр каби ёрдам юбориб турди. Мўғуллар талвасага тушди. Душманни менсимай катта хато қилганини тушундилар, аммо энди кеч эди. Бу хато уларга қимматга тушадиганга ўхшаб қолди.

Чингизхоннинг энг ишончли саркардаларидан бўлган Субутой Баҳодур тишини ғижирлатавериб, қонатиб юборди. Огзи қонга тўлди, қонхўр ваҳшийга ўхшаб қолди.

Ниҳоят сабри тугаб битди. Отини телбаларча никталаб жангнинг энг қизгин жойига ўзини урди.

— Лу! Лу! Лу!

Қўмондонининг жасорат билан олға ташланганини кўрган мўғул навкарлари жонланди. Аммо Темур Маликнинг кўкрак кериб қарши чиқиши туфайли турган жойида миҳланиб, силжий олмай қолдилар. Кўп ўтмай чекинишга мажбур бўлдилар. Субутойни ўраб олишди. Аммо у дахшатли бир тарзда ўнгу сўлга қилич солар, олдига келганини йиқитар эди. Темур Малик

ўша томонга кўз ташлаши билан вазиятни тушунди. Субутойни асир олиш ниятида Хоразм аскарлари шу томонга ёпирилган, натижада ўнг қанот заифлаша бошлаган эди.

— Бу томонга! — деб хайқирди у.

Бу Субутойнинг жонига ора кирди. Хоразм аскарлари қўмондонларининг амрини ҳеч иккиланмай бажо келтирдилар. Ҳалқа ўз-ўзидан очилди. Ўлим билан юзма-юз турган Субутой шайтоний бир усул билан қутулиб чиқди. Фақат корнидан енгил яраланган эди.

Нафратга тўла бир кўзи билан жанг майдонини тез назардан ўтказди. Бир сўз билан айтганда, навкарларининг аҳволига маймун йиғлаётган эди. Туш вақти бўлмасданоқ тўза бошлаганди. Жанг ҳеч бўлмаса яна бир-икки соат давом этмоғи керак. Акс ҳолда Чингизнинг олдида юзи қора бўлади.

Ҳориган отини алмаштирди. Навкарларини тўплаб, яна жангга бошлади.

— Орқамдан олга!

Тўзғиш арафасида турган мўғуллар бошига келган қўмондонини кўриши билан рухландилар.

— Лу! Лу! Лу! — товушлари атрофни тутди.

Субутой Жалололидин қўмондонлиги остидаги марказга ҳужум қилди. У осонгина натижага эришиш мумкин бўлган усулни қўллашга қарор қилди. Ё енгилади, ёки жанг тақдирини ўз фойдасига ўзгартиради.

Жалололидин устига ёпирилиб келган мўғулларнинг ниятини дарҳол тушунди. Ҳеч иккиланмай қарши чиқди. Икки кучли қисм ўртасида қиличбозлик жанги бошланди.

Бир мўғул навкарининг ҳамласини қайтараётганида султон Жалололидиннинг қиличи синди. Ҳеч бир нафи тегмайдиган ханжари билан душман ўртасида қолди. Яхшиямки, Малик Нусрат вазиятни дарҳол кўрди ва қўлидаги қилични абжирлик билан Жалололидинга отди.

— Ушланг, султоним!

Жалололидин қилични дастасидан илиб олди. Яшин тезлигида қаршисидаги мўғул навқари бошига қилич солди. Мўғул оҳ уриб, ерга қулади. Малик Нусрат бир сония кечикканида, эҳтимол, мўғул навқари эмас, Жалололидин ҳалок бўлган бўларди.

Жанг чўзилди. Мўғуллар жон-жаҳди билан қаршилик кўрсатишар, ўлимга ҳам розидек эдилар.

Қуёш тиккага келди. Атроф тандирдек қизиди. Ҳар икки тарафда ҳам чарчаш аломатлари зоҳир бўла бошлади.

Хоразмликлар бир силкиниб олиб, янги бир куч билан ҳужумга ўтишлари керак эди. Акс ҳолда жанг яна чўзилиши муқаррар. Қўли устун бўлиб турган бир вақтда Жалололидин тезроқ натижага эришишни истарди.

— Хоразм арслонлари! — дея хайқирди у. — Пешин намози ўтиб кетаётир, қазо қилмайлик!

Бу сўзлар сеҳрли бир таъсир ўтказди.

— Оллоҳ! Оллоҳ! — деган товушлар фалакка етди. Аскарлар рухланиб, жўшқин бир сел каби душман устига ёпирилди. Жалололидин орзу қилган куч рўёдан борликка айланиб, ёрдамга етишди.

— Оллоҳ! Оллоҳ! Оллоҳ!

— Оллоҳу акбар, Оллоҳу акбар!

Жанг атиги ярим соат давом этди. Субутой Баҳодур ниҳоят ютқизганига ишонч ҳосил қилди. Ёғирлаган тишлари орасидан изтироб тўла икки жумла чиқди:

— Орқага чекининг!

Бу буйруқ мўғулларнинг жонига ора кирди. Тез чекинган душманни Жалололидин таъқиб қилдирмади. Илк катта синов муваффақият билан яқунланган, Хоразм қўшини тарқалиб кетганидан сўнг биринчи бора етуқлигини исбот этган эди.

Ўша ернинг ўзида, жанг майдонининг этагида пешин намозини, сўнг яна икки ракаат шукр намозини ўқидилар.

* * *

Туни билан ёкқан ёмғир Гурганж кўчаларини ботқоққа айлантирди. Аскарлар кўлмаклар устидан сакрай-сакрай навбатчиликка шошадилар.

Кўчаларда оёқ излари бир-бирига қоришиб кетган, кўпгина излар амир Нуштегиннинг уйи остонасига бориб етган.

Ичкарида мажлис авжида. Таниқли хонларнинг кўпи шу ерда хозиру нозир. Малик Нусрат рўпарадаги эшик ортига яшириниб, вазиятни кузатиб, уйга кирганларнинг исмини дафтарига қайд этмоқда. Рўйхатнинг бошида султон Жалололдиннинг укалари Ўзлокшоҳ ва Оқшоҳнинг исмлари ҳам бор.

Улар ҳафта ичида учинчи бор тўпланишлари. Охлат волийси уч мажлиснинг ҳаммасида қатнашди. Икки шаҳзода ҳам четда қолгани йўқ.

Ҳожиб Алидан гумонсираган Темур Малик ҳақ бўлиб чиқди. Бу одамлар ҳафта ичида уч бора тўпланишди, аммо султонга хабар бермадилар. Демак, бу ерда бир гап бор.

— Ана яна бири келди, — деди ўзича Малик Нусрат ўй-хаёлларини бўлиб. Дикқат билан келгувчига тикилди.

Келган одам Каримхон эди. Ҳар доимгидай энг охирида келди. Эшик олдида турган соқчига паст товушла нималардир дегач, кўздан гойиб бўлди. Малик Нусрат дафтарига унинг исмини ёзиб қўйди. Сўнг қалам-дафтарини белбогининг орасига жойлади.

— Энди навбат менга, — деди у.

Яширинган жойидан кўзгалиб, огир қадам ташлаб, кўчага чиқди. Бир таниш аскардан Темур Маликка хабар жўнатди. Сўнг оҳиста юриб, амир Нуштегиннинг уйига яқинлашди. Эшик олдида девқомат бир соқчи турарди. Малик Нусрат унинг рўпарасида тўхтади.

— Амир Нуштегинни кўрмоқчи эдим, — деди у бамайлихотир товуш билан.

Аскар унга парво ҳам қилмади. Олдида турган саркардани кўрмагандек парвойи палак тураверди.

— Кўриш имкони йўқ, мажлис қияпти, — деди у.

— Бориб айт, Малик Нусрат кўришмоқ ниятида келди, де.

— Жойимни ташлаб кетолмайман.

Малик Нусратнинг жаҳли чиқди.

— Аҳмоқ! — дея хайқирди у. — Мен сенинг кўмондонинг бўламан, буюраман, айтганимни қил!

Соқчи пинагини бузмади. Малик Нусратга менсимамай бошдан-оёқ назар ташлади. Сўнг қатъий бир товушда деди:

— Мен кипчоқман. Мен фақат кипчоқ хонлари буйругига итоат қиламан.

Малик Нусрат титраб кетди. Соқчига ўз ҳаддини эслатиб қўйиш учун шиддат билан қўл кўтарди. Шу онда эшик очилиб, амир Нуштегин чиқиб келди.

— Амир Нуштегин, бу кўпол соқчига ўзинг сабоқ берасанми ёки мен ақлини киритиб қўяйми?

Амир Нуштегин соқчига жаҳл билан қаради.

— Ўзим жазосини бераман, — деди у. — Унинг қилмиши учун узр сўрайман. Кўполлик қилган бўлса бу унга қимматга тушади.

Малик Нусрат режасини ҳали пишириб олмаганди. Ичкарида ўтаётган мажлис сабабини аниқ билмагани учун қандай иш тутиш кераклигини ҳали ўйлаб ҳам олмаганди. Қалласи тез ишлаб кетди.

— Сени кўришим лозим эди, — деди у. — Ортиқ кутиб тура олмайман.

Атрофга олазарак боқиб, султон Жалололдин тўғрисида яхши фикрда эмаслигига амир Нуштегинни ишонтиришга уринди. Уддасидан чиқди. Унинг атрофга олазарак боқиши, паст овозда хуфиёна сўзлаши Нуштегиннинг диққатини тортди.

— Марҳамат, ичкарига кир. Бемалолроқ гаплашамиз.

Чоғроқ ва одмироқ тўшалган хонага олиб кирди.

— Қани, ўтир, сўйла.

Ўзи унинг рўпарасига чўкди.

— Гапир, қулоғим сенда.

Малик Нусратнинг мияси тез ишлаб, бир баҳоналар топишга ҳаракат қилди. Жалололиддинга қарши жўяли бир гап айтолса бу одамни балки сўзларига ишонтириши, ҳеч бўлмаса султонга қаршими-йўқми эканликларини билиб олиши мумкин эди.

— Жонимга тегди, — дея сўз бошлади у. — Борган сари Жалололиддиннинг димоғи шишиб кетмоқда. Субутойни енгганимиздан сўнг тамомила бурни кўтарилди.

Нуштегин кулоқларига ишонмай унга бақрайди.

— Нималар деяпсан? Ўша жангда Жалололиддинни ўлимдан қутқарган сен эмасми?

Малик Нусрат ўйчан бир тусга кирди.

— Агар ўша ҳолат зухур этгудай бўлса яна худди шундай иш тутган бўлардим. Унинг ўлишини эмас, балки салтанатдан узоқлашишини истайман. Билмайди, султонлик қилишни билмайди. Кўрс, ўта кўрс. Темур Малик билан Сарик Лағўтдан бошқани кўзи кўрмайди. Гўё уларнинг асири. Гўё жангда фақат шу икки киши туфайли зафар қозонди.

Нуштегиннинг кулогига яқин борди.

— Кўп йил отасига хизмат қилдим, энди унинг хизматидаман. Лекин ҳеч ким хизматимни тақдирламади, лоақал ташаккур билдирмади. Ўлимдан қутқарганим учун ҳеч бўлмаса бир марта раҳмат айтдимми? Сен ундай деб ўйлама, ўша кундан бери уни фақат икки марта кўрдим, у ҳам бўлса аскарлар орасида айланиб юрганида.

Амир Нуштегин хайратдан қотиб қолди. Қаршисидаги одамга тарадудланиб тикилар, эшитганлари ростми-ёлгонми, билиб олишга уринар эди.

— Мен сени унинг яқинларидан деб ҳисоблаб юрардим.

— Дастлабки пайтлари шундай эди. Жангда ғолиб келгач, ишлар чаппасига кетди. Ҳар ҳолда ўлимдан қутқарганим учун миннатдор бўлиши керак, деган ўй-хаёлда бўлсам керак деб ўйлайди, шекилли. Бу хаёлидан қутулиш учун мени ўлдириб юборишдан ҳам тоймайди у.

Нуштегиннинг айёр кўзлари чакнаб кетди.

— Қани юр-чи, дўстим, кўрайлик, нима бўлар экан? — деб оёққа қалқди у. Малик Нусратни қўлидан тортди.

— Юр, сенга фикрдош бўлганлар билан таниш, ёлғиз ўзинг ҳеч нарса қилолмайсан.

Малик Нусратнинг севинчини ошқор этишига бир баҳя қолди. Йиғилишнинг моҳияти маълум бўлди, энди гап масаланинг таг-тубига етишда қолди.

Амир Нуштегин Малик Нусратни қўлидан тортиб катта бир хонага бошлаб борди. Хона ҳашаматли безатилган, деворларга бошдан-оёқ Бухоро гиламлари осиглик. Ерга тўшоғлиқ зарҳал кўрпачалар устида хонлар қатор-қатор тизилишган.

Малик Нусратни кўриши билан уларнинг юзидан қон қочди, қўллари ханжарларига узанди.

— Бу ерда унга нима бор? — деб тўнгиллади бири.

— Ҳавотир оладиган ҳеч нима йўқ, — деди амир Нуштегин, — ўзимизники.

— Бунга аминмисан?

— Амин бўлмасам бу ерга олиб келармидим?

— Яхшику-я, аммо бу одам Жалолнинг этагидан ҳеч нари кетмас эди-ку.

— Бу Жалолчи бўлишни билдирадими? Ундай бўлса сен ҳам, мен ҳам гоҳ-гоҳ Жалололиддиннинг пойида ўтираимиз-ку.

Эътирозлар битди. Аммо ханжар каби ўткир нигоҳлар Малик Нусратга қадалди.

Барча жим қолди, ҳеч ким сўзлашни хоҳламади. Ўзлоқшоҳ оёгининг учидан кўз узмади. Ўзини айбдор ҳис этаётгани аниқ. Оқшоҳ бўлса атрофга олазарак боқар, тез-тез эшикка назар ташлаб кўяр эди.

Сукунат чўзилди. Ҳатто нафас олишлари оғирлашгандек бўлди. Баъзилари беҳаловат бўлиб қимирлади.

Амир Нуштегин шуни пойлаб тургандай, сўз бошлади:

— Бироз олдин айтилган гапларни такрорлашнинг ҳожати йўқ, деб ҳисоблайман. Жалолиддин масаласини бир ёқлик қилиб, ўрнига Ўзлокшоҳни кўтариш қарорини амалга оширишга киришсак бўлади.

У Ҳожиб Алига юзланди:

— Сен нима дейсан?

Ҳожиб Али икки марта томоқ қириб олгач:

— Айтидиганларимни олдинроқ айтдим, — деди. — Мен Айюбийларданман, туркман ҳам эмасман, қипчоқ ҳам. Аммо қалъам Хоразм худудлари ичида. Хоразм султониға тобеман. Ўзлокшоҳ тахтга ўтирса жоним билан унга тобе бўламан. Жалолиддин жойида қолса унга тобеман. Менга юкланган вазифани бажардим. Туркун Хотуннинг мактубида ҳамма гап очиқ-ойдин ёзилган. Илова қиладиган бошқа гапим йўқ...

Каримхон салласини кўтариб, бошини қашлади.

— Волийнинг гапи тўғри, — деди у. — Бизни деб шунча йўл ошиб келди, султон онасининг ниятидан бизни воқиф этди. Энди гап бизда, ўз хонларимизда қолди. Ўз уругимиздан чиққан шахзодани тахтга чиқариш учун тайёрмисиз?

Чуқур-чуқур нафас олди, икки қўли билан тиззаларига мушт урди.

— Султон Алоуддин Муҳаммад умрининг охириги дақиқаларида фикрини ўзгартириб, Ўзлокшоҳни валиахдликдан туширмаганида бу ишларга ҳожат қолмаган бўлур эди. Энг катта хато шунда...

— Овозингни ўчир! — деб бақирди Ўзлокшоҳ. — Отамни ёмонлаб тилга олма.

Каримхон эсанкиради.

— Бундай демоқчи эмасдим, — дея мингиллади у. — Айтмоқчи эдимки... яъни...

Амир Нуштегин дарров сўзни бошқа ёққа бурди.

— Учқун яна оловланай деб турибди. Жалолиддин Чингизхон билан жангга чиқмоқчи. Субутой бошчилигидаги кичик бир мўғул қўшинини енгдим деб ўзидан кетмай қўяқолсин. Чингизхоннинг аскарлари саҳродаги қумдан ҳам кўп. Бу кичкина зафар катта мағлубиятлар уругини экди. Чингизхон газабланган. Юргимизга яна пакана от минганлар бостириб келади. Қипчоқ элларини ҳеч қачон қутқара олмаймиз. Қолган сўнги қалъаларимиз ҳам қўлдан кетади. Яна қон сел бўлиб оқади... Бунга ким айбдор? Жалолиддин! Раиятга уруш эмас, тинчлик керак. Хайдалмаган, экилмаган ерларимиз қисир қолаётир. Шундай кетaversa халқ очликдан қирилиб кетади-ку.

Худди бир балони даф этмоқчи бўлгандек қўлларини силтади.

— Йўқ! Жалол аввалбошдан хато қилди. Уруш очмаслиги керак эди. Султон бўлди, майлига, аммо урушмоғи бизга мақбул эмас.

— Мақбул эмас, — дея мингирлашди.

Бошмоқхон кўтарилди.

— Менга қулоқ осинг. Бу урушни биз хоҳламаймиз, яхши. Лекин Жалолиддин урушмоқчи. Илло, не қилса ҳам отаси учун ўч олмоқчи, Чингизни енгиб, ер билан битта қилмоқчи. Биз қибру хаводан узоқ турайлик. Ишонган ишимизни қилайлик.

Малик Нусрат жирканиб унга қаради. Бошмоқхоннинг маккор қиёфаси сўзлаган гапига ўзи ҳам ишонмаётганидан далолат бериб турарди.

— Вақт кетмасин, — дея давом этди хон. — Жалолнинг ўрнига укаси Ўзлокшоҳга қасамёд этайлик.

Ўрнидан туриб, Ўзлокшоҳнинг олдиға бориб таъзим қилди. Ўзлокшоҳнинг қўлини шартта ушлаб ўпди-да, деди:

— Мен байъат этаман ва уни султон деб эътироф қиламан.

Қўркиб кетган Ўзлокшоҳ қўлини тортиб олди.

— Йўқ! Ҳали эрта. Бирданига икки киши султон бўлмайди. Анъанаға хилоф бу. Орамизда борди-келди бўлмасин. Ҳозир Жалол кучли ва қудратли. Аввало уни кучдан қолдирмоқ даркор. Бунинг биргина йўли шу: қипчоқлар шаҳардан чиқиб кетсин. Улар кўпчилик. Шу тариқа Жалолиддин катта кучдан айрилади. Бора-бора бир ҳовуч аскарлари билан қолади. Султон бувимиз ҳам мактубларида шундай деганлар. Ўшанда иш Чингизга қолади, у яқинда бу ерларға келади.

Оқшоҳ даҳшатдан олайган кўзларини акасиға тикди.

— Жалолиддин сизга нима ёмонлиқ қилдики, бундай иш тутмоқчисиз?

Ўзлоқшоҳ шиддат-ла унга юзланди.

— Овозингни ўчир! — деб бақирди у. — Ақлинг етмаган ишга бурнингни тикма. Сўраганда жавоб бер.

Оқшоҳ пастга қаради. Кўзлари намланди. Озор тортиб кўрмаган эди. Қандай қилиб уларнинг орасига кириб қолганини билолмай ҳайрон. Иш шу қадар тез содир бўлдики, ўйламоққа ҳам фурсат тополмаган эди. Гап нимадалигини билиб етган вақтда эса бўлар иш бўлган эди. Агар Жалолиддинга бирон гап етказгудай бўлса уни ўлдиришлари тўғрисида ишора этишганди.

Алам билан бош чайқади, фақат ўзи эшитадиган даражада паст товушда:

— Лаънат! — деди.

Амир Нуштегин жўшиб сўзлай бошлади.

— Амирсиз, аскарсиз султон бўлганми ҳеч? Жалол бизга ишониб, лоф урмоқда. Шунини билиб қўйсин, энди биз ҳеч кимга кўр-кўрона хизмат қилмаймиз. Мусулмон бўлмаган баъзи қавмларни ҳам байроғи остига тортиш ниятида у; шу йўл билан аскарини кўпайтириб, мажусий Чингиздан кўра кучлироқ бўлмоқчи. Бу бир ботил иш. Мусулмон султон қандай қилиб куффор аскарини ўз сафига олиши мумкин? Фурсат топди дегунча бизга орқадан ханжар уриши мумкин бўлганларни қандай қилиб қаватига олади? Бундай бузуқ кўшинда хизмат қилишни асло истамаймиз. Биз ҳақни, ҳақиқатни деймиз. Ботиллар билан ишимиз йўқ. Мусулмон насроний билан иттифоқ тузмас. Энг катта гафлат бу. Насронийларни кўшинга олдик ҳам дейлик. Хўш, улар қайси туг остида урушга кирадилар? Хоч тасвирли байроқларини олиб келмасларми? Бу иш кетмайди, қабул қилмаймиз.

— Тўғри, — деди Ўзлоқшоҳ. — Мен ҳам қабул қилмайман.

— Мен ҳам қабул қилмайман.

— Насронийлар ёлланма аскар сифатида исломият учун урушсалар, нимаси ёмон? Халифаи Рошиддин замонларида бунга ўхшаш ҳодисалар бўлган-ку.

— Овозингни ўчир-ей! Тушунмадинг.

— Хўп бўлади, ўчирдим.

Малик Нусрат уларга жирканиб назар ташлар, гоҳо чидай олмай битта-яримтасини ҳиқилдоғидан олгиси келар, аммо бу ерга нега келгани эсига тушиб, ўзини зўрга тутиб турар эди.

Шов-шув тингач, Тожиддинбек ўрнидан турди. Ҳаммасидан ҳам таъсирлироқ сўзлаш учун чоғланди. Бир неча бор йўталиб, ўтирганларнинг диққатини ўзига тортгач, сўз бошлади.

— Хонлар, беклар! Биз ўз вақтида султон Алоуддин Муҳаммадни гарчи Чингиз билан урушга даъват этган бўлсак-да, таҳлика остига тушиши билан уни Абисқунга қочириб, ҳаётини сақлаб қолдик. Унга озмунча фидокорлик қилдикми? Бош устига деб хизмат қилдик, кўксимизни кўксига қалқон этдик. У тамоман бошқача бир одам эди, бизга қулоқ осарди.

Хўш, Жалолиддин-чи? Бутун хизматларимиз унинг учун бир қора чақага ҳам арзимади. Ҳол-аҳволни айтиб ўтиришнинг ҳожати бормикан? Жалолиддин бизни ит ўрнида ҳам кўрмайди. Қипчоқ хонлари, Хоразм давлати қиличчингизнинг дамида турибди. Аммо Жалолнинг бундан хабари йўққа ўхшайди. Унинг олдида бир Темур Малик ёки Сарик Лағўт қадар эътиборимиз йўқ. Ҳали кечагина қароқчилик қилиб юрганларни устимизга бек, амир қилиб ҳам қўяди. Бунга чидаб бўладими? Темур Малик йигирма етти жойидан ярадор бўлган эмиш, танасининг қилич кесмаган, найза тешмаган жойи йўқ эмиш. Анойи эмасмиз. Душман ичига телбаларча от сурмоқни ким билмайди? Яхши кўмондон ўзини ярадор қилдирмайди, ўлдиришларига ҳам йўл қўймайди. Бунга фурсат бермайди. Унинг вужудида сон-саноксиз яра бўлса, менинг қўл остида сон-саноксиз аскар бор. У эътиборда бўлар эмиш-у, мен нега бўлмай? Бир киши билан йигирма минг киши нега тенг тугилмоқда? Хўш, Сарик Лағўт тўғрисида нима дейиш мумкин? Икки пулга қиммат жонидан бошқа не берди Жалолиддинга? Қўл остида Бойтудан ўзга аскарлари борми? Бойту деган масхарабознинг ўзи бир дунё! Бундай қора чақага арзимайдиган одамларни бошига кўтарган, ҳақиқий қийматларнинг қадрини билмаган одам султон бўла олурми? Жалолиддинга итоат этиб, шаҳарларимизни култпепага, саройларимизни

мозорга айлантирайликми? Биздан шуни истащяптими? Ҳа, шуни. Аммо биз бу ишга қўшилмаймиз.

Қўллари билан ёппасига рад ишораси бердилар.

— Асло, қўшилмаймиз.

Амир Нуштегин ўртага савол ташлади:

— Дейликки, Жалолиддиннинг ишини итмомига келтирдик, Ўзлокшоҳни тахтга ўтказдик. У тақдирда Чингизхон билан қандай урушамиз? Биз бунга бардош бера олашимизми?

Даврадагилар тарадуд ичида қолдилар. Ҳамма жим қолди. Ҳеч бирининг мўгул хокони билан беллаша олгудек жасорати йўқ эди. Барчасининг журъати бир пасда сўнди-қолди. Ҳатто Ўзлокшоҳ ҳам оёқ учига тикилиб, ўйга толди.

Айни шу чоқда Ҳожиб Али отилиб чиқди.

— Нега иккиланиб қолдингиз? Чингизхон билан албатта урушмоқ керакми? Ўзлокшоҳ бошини қўтарди.

— Уруш очилган, ундан воз кечиб бўладими?

— Бир воқеа сабаб уруш очилган. Аммо сулхнинг уруғи ҳали қуриб кетгани йўқ-ку. Бир элчи юбориб, тобелик изҳор этамиз. Кофирга берилган ваъдага вафо қилиш шарт эмас, бунга боғланиб қолмаймиз. Вақти-соати етди дегунча, такрор оёқланиб, Чингизни юртдан ҳайдаб чиқарамиз. Мен шахсан Чингиз билан учрашиб, уни сулхга рози этишни ўз зиммамга оламан.

Малик Нусрат ортиқ чидаб тура олмади. Оёққа қалқди. Қиличининг дастасини ушлаб деди:

— Азиз меҳмонимиз Ҳожиб Али сулхни таклиф этганига қараганда Чингиз билан аввалдан яқинлиги борми дейман, ажабо?

Ҳожиб Алининг ранги ўчди.

— Нима? Бу қандай муносабат? Мен фақат ёрдам бермоқ истаيمان.

— Қандай қилиб кафолат берурсан? Чингиз бутун шаҳарларимизни яғмоласа, каллаларимизни кесса-чи?

— Мен айтмоқчи эдимки...

— Не демоқчи эканингни эшитдик, “Чингизни сулхга рози қиламан” дединг.

Демак, илгаридан бир келишувингиз бор.

— Сенга жавоб бериб ўтирмайман.

— Ҳа, жим қолдингми? Чунки берадиган жавобинг ҳеч биримизга маъқул тушмайди-да.

Хонларга юзланди. Бармоғи билан Ҳожиб Алини кўрсатиб деди:

— Бу одам Чингизхон юборган жосус!

Барчани яшин ургандек бўлди. Ҳожиб Алининг ранги қум-қув ўчди, лабларига учук тошди.

— Ҳалиги... мен...

— Дудуқланиб қолдингми? Жосус эканинга шубҳа йўқ. Чингизхон бизни куч билан енголмаслигини тушунди. Мусулмонлар бирлашган тақдирда уни тарихдан ўчириб юборадиган қадар кўп ва ботир эканликларини билади-да Чингиз. Ҳалидан бери Жалолиддин ҳақида бир тўда бўлмагур игво сўзлари айтилди. Қайси бирига ишонишни билмай, бир қарорга келолмадим. Буларнинг ҳаммаси тухмат. Бир тўғри гап айтилмади бу ерда.

Нуштегин шиддат билан қўтарилди.

— Нима деяётганингни ўзинг ҳам билмайдурсан. Бу одам бизга Туркон Хотуннинг мактубини олиб келди. Волида султон унинг ишончли одам эканини айтибди. У ишонган одамни қандай қилиб жосуслиқда айблашинг мумкин?

Малик Нусрат Нуштегинга юзланди.

— Ҳаммангиз Жалолиддинни ёмонладингиз. Мен ҳам ёмонладим. Аммо бу гаплар ҳақиқатдан йироқ эканлигини ҳеч ўйлаб кўрдингизми? Кўпчилик шахсий манфаатини кўзлаб, Жалолиддинга айб қўймоқда. Мен ҳам шундай. Ҳозир ўйлаб кўриб, ўзимнинг ноҳақ эканлигимни англадим. Қани айтинг: Жалолиддин Султон Муҳаммаднинг тўнғич ўғлими-йўқми?

— Ҳўш, нима бўпти?

— Расман унинг валиаҳд бўлишга ҳаққи бор. Анъаналаримиз буни тақозо этади. Чингизхон кенжа ўғлини валиаҳд қилди деб, биз ҳам шундай иш тутишимиз тўғри эмас. Биз ислом одатларига риоя этамиз. Катта ўғил шариятга зид иш

тутгани аниқланган тақдирдагина кичик ўғил валиаҳд этилади ва султон бўлиш ҳуқуқини қўлга киритади. Ҳаммангиздан сўрайман: Жалололидиннинг шариятга зид бирон иш қилгани маълумми? Ҳурматингизни жойига қўймаганини айтмаганда бирор далилингиз йўқ. Ҳурматингизни жойига қўйишнинг шариятга алоқаси йўқ, бинобарин, шарият ҳукмларига хилоф иш қилган эмас. Мен бу сафсатага қўшилолмайман.

Ҳожиб Али аста-секин ўзига келди. Фақат рақибини бадном этиш йўли билан ўзини оқлаши мумкинлигини англаб, ҳужумга ўтди.

— Бу сўзларинг ўзингнинг жосус эканлигингни эътироф этади. Орамизга фақат жосуслик мақсадида келган экансан. Менга айб қўйдинг, аммо аслида сен бу ерда бўлиб ўтган гап-сўзларни Жалололидинга етказиш учун юборилган бир жосуссан!

Малик Нусрат кулимсиради.

— Ҳа, билдинг. Лекин меники жосуслик эмас, ватанпарварликдир, султоним ва мамлакатимга хизмат қилмоқдаман. Хўш, сен кимнинг хизматидасан?

— Мен...кимнинг хизматидами? Кимнинг?

— Ҳа, кимнинг?

— Мен... ҳалиги... ҳалигининг хизматидаман...

— Дудуқланишинг жуда табиий. Чунки элимга хизмат қиляпман дея олмайсан, зеро айюбийсан. Динимга хизмат қиляпман деб ҳам айтолмайсан, негаки Охлатдан келиб, фитна-фасод қозонига ўт қалаштирмоқ динга хизмат эмас. Султонимнинг хизматидаман десанг, жосус бўлиб чиқасан, чунки Жалололидинга тобе эмассан. Сенинг султонинг — Чингизхон!

Тақрор хонларга юзланди.

— Мақсадингиз нима ўзи? Дунёдаги барча мусулмонлар Оллоҳнинг амрига, Пайгамбарнинг суннатига, султонининг иродасига қарши чиқиб, бир-бири билан ёқа бўғишишини хоҳлаяпсизми? Мусулмонларнинг абадулабад мажусийларга қул бўлишини истаяпсизми? Болаларингиз Чингизга косагул, хотинларингиз чўри бўлишини истаяпсизми? Оллоҳни эсдан чиқардингизми, виждонингизни ютдингизми? Дунё кўзингиз ҳам, қалб кўзингиз ҳам сўқир бўлдимми?

Амир Нуштегин шиддат билан ростланди.

— Ҳаддан ошиб кетдинг, Малик Нусрат! Хоҳламасанг бизга қўшилма, аммо ҳақорат этишга ҳаққинг йўқ. Истасанг кетгин-да, бу ердаги гап-сўзларни сотқинларча Жалололидинга етказ. Биз ҳеч кимдан кўркмаймиз. Бу ердагиларнинг қўли остида эллик мингга яқин аскар бор. Керак бўлса жон олиб жон бериб олишамиз, Жалололидинни ағдариб ташлай оламиз.

Малик Нусратнинг кўзлари қаҳр билан қисилиб, Нуштегинга тикилди.

— Бу иш қўлингдан келмайди.

Нуштегин киноя билан кулимсиради.

— Нега? Бирон монелик борми?

— Бор!

Қиличини сугурди.

— Менинг қиличим! Билмайсизми, бу қилич ҳозирга қадар юзларча кофирнинг калласини учирди, яна бир нечта хоиннинг қонини тўкса нима кипти?

Амир Нуштегин бир қадам тисарилди. Нусрат билан яккама-якка жанг қиладиган жасорати йўқ эди.

— Агар бу ердан соғ-омон чиқаман деб ўйласанг янглишасан, — деди у. — Бу иш чўзилиб кетди. Мажлисимизни бузишингга ортиқ тоқат қилолмайман. Ҳожиб Али айтганидай, сен оддий бир жосуссан, жазонг — ўлим.

— Хўш, шундай экан, нега қиличингни қўлга олмаётирсан?

— Ифлос қонинг билан қиличимни ҳаром этишни хоҳламаганим учун. Сенга бир нечта аскар кифоя.

Малик Нусрат газабланиб, бор овози билан бақирди:

— Кўппаклар қачондан бери арслон бўлиб қолди, амир Нуштегин? Чақир кимни чақирсанг, битсин шу иш!

Амир Нуштегин яна бир нечта қадам тисарилди, сўнг ташқарига отилди. Эшикни очди, даҳлиз томон овозининг борича бақирди:

— Хой соқчилар!

Даҳлиз этагидан оёқ товушлари эшитилди. Амир Нуштегин яна бақирди:

— Тез келинг, шу одамни гум қилинг!

Қадам товуши яқинлашди. Амир Нуштегин келган одамларни таниди-ю, яшин ургандек қалтиради. Оёқлари каттакон гавдасини кўтаролмай қолди, чўп каби букилиб, турган ерига қулади.

— Жалолидин!

Ёнида Темур Малик, Сарик Лағўт, Бойту ва ўттизтача аскар билан султон Жалолидин остонада турар, тешиб юборадиган ўткир нигоҳ ила хонадаги хонларга кўз ташлар эди. Укаларини кўриши билан чехраси тундлашди. Сўнг хонанинг ўртасида қилич ялангочлаб турган Малик Нусратга қаради.

— Нима бўлаётир бу ерда?

Малик Нусрат дарров султон ёнига ўтди.

— Фитна-фасод қозони қайнаётир, султоним.

— Мен сени содиқ деб билар эдим.

Малик Нусрат тавозе билан бўйин эгди.

— Жоним сизга фидо, султоним.

— Э... Бу ерда нима қияпсан? Темур Маликнинг зўри билан келдик; кўрдикки, бизни кўрганларнинг оёғи қалтирамоқда, бу ҳар ҳолда яхшилик аломати эмас. Аммо укаларимизнинг бу ерда эканлиги мудофаа этилганимизни кўрсатади.

Ўзлоқшоҳга хитобан деди:

— Шундай эмасми, укажон?

Ўзлоқшоҳ жасоратни бой берса балки калласи кетиши мумкинлигини ўйлаб дадилланди.

— Бу нима гап ўзи? Биз султон ўгли эмасмизми, бир жинойтчи каби бостириб кирасиз устимизга?

Султон Жалолидин лабларини қимтиди.

— Афсуски, сиз ҳам отамнинг ўғлисиз, — деди. — Бироқ отамнинг ўгли бўлганингиз билан бирон нарса ўзгариб қолармиди? Жинойтчиларни жинойт қилгани учун босишади. Бу ерда нимага қарор берилганини билмоқ истайман.

Жавоб олмагач, овозини кўтарди:

— Ҳа, мухтарам хонлар, сўйланг, бу ерда бўлган гап-сўзларни билмоқ истайман!

Малик Нусрат икки оғиз гап билан бўлган гапни султоннинг қулоғига шивирлади.

— Ҳожиб Али Туркон Хотундан баъзи мактублар олиб келган экан.

Жалолидин кулимсираб Ҳожиб Алига боқди.

— Қани, сен сўйла-чи, азиз меҳмоним. Бувимиздан келган мактубларни кимга бердинг?

Ҳожиб Али елкасининг устида боши омонат турганини ҳис қилди.

— Валлоху биллоху, менинг айбим йўқ!

— Сенга ҳеч ким қасам ич демади-ку, Ҳожиб Али? Мактубларни кимга берганингни сўрадим, холос.

— Ҳеч нарса билмайман.

— Ғирт ёлгон! Мусулмончиликда ёлгон ҳаром қилинганини сенга ҳеч ким айтмаганмиди?

— Мен айюбийман.

— Айюбийлар ҳам мусулмон. Аммо сен айюбийлар орасига кириб қолган каламушсан, Ҳожиб Али. Бир каламушсан, холос. Яна ёлгон гапиряпсан.

— Хўжайин...

— Овозингни ўчир! Мактублар кимда эканлигини айт!

Ҳожиб Алининг бардоши тугади.

— Бири укангиз Ўзлоқшоҳда, бири Тожиддинбекда, яна бири Амир Нуштегинда.

Султон Жалолидин укаси томон ўгирилиб, қўлини узатди.

— Мактубни бер, суюкли укам!

Ўзлоқшоҳ орқага тисарилди. Олайган кўзлари билан акасининг юзига бақрайди.

— Мактуб менинг номимга битилган, махфийдир.
— Яъни сен ўлим фармонини кўрсатиш ниятида эмассан, шундайми? Билмайсанми, хатто жаллодлар ҳам маҳкумнинг сўнгги тилагини бажо келтиришади.

— Мен жаллод эмас, шаҳзодаман.
— Тез-тез эслатаётган бу унвонинг, надоматлар бўлмайким, сенга отамдан қолган. Бу унвонга лойиқ бўлмаганлар ўзини шу билан овутади.

— Нима демоқчисан?
Султон Жалолиддин укасининг устига бостириб борди. Ўзлокшоҳ деворга қапишди, тисариладиган жой қолмаган эди.

— Ўзлокшоҳ, мактубни менга бер!
— Йўқ!
Темур Малик Амир Нуштегин билан Тожиддинбекдан куч билан олган мактубларни Жалолиддинга узатиб орага кирди.

— Мана, иккита мактуб, султоним. Ўзлокшоҳдаги ўзида қолса ҳам бўлаверади.

Султон Жалолиддин мактубларни олди. Ўқиган сари тундлашди, қош-қўзи керилди, пешонаси тиришди. Охири қоғозларни гижимлаб бир четга улоқтирди.

— Тўгрисини айтганда, бувимиз билан фахрлансак арзийди. Бу қадар тошпорақлик билан неварасини қатл этиш тўгрисида буйруқ берган буви дунёдаги барча жазоларга лойиқдир ва албатта ўзи лойиқ бўлган жазони олгусидир.

Хонлар томонга ўгирилди.
— Уяти, бети йўқ махлуқ экансизлар! Бўсағамизда душман турган бир пайтда ога ини қонини тўкиш йўлларини қидириш билан машғулсиз. Бир вақтлар раҳматли падаримизнинг шуурини ўтмаслаштирдингиз, иродасини букдингиз, миясини говлатиб, ҳамма нарсасини ташлаб қочишга кўндирдингиз. Жаҳоннинг ярми харобага айланишига, мингларча бегуноҳ одамларнинг қатлига сабаб бўлдингиз. Сиз туфайли шаҳидлар тириклай ёндирилди, сиз туфайли инсонлар занжирбанд этилди, сиз туфайли ўчоқлардаги оловлар сўнди. Энди бўлса мени йўқ этиб, ўз хукмингизни ўтказиш пайига тушибсиз. Билмайсизми, хатто бир қўйга чўпонлик қилиш ҳеч бирингизнинг қўлингиздан келмайди. Сиз қандай махлуқсизки, хатто бир итдек итоат қилишни ўйламайсиз-у, ўз султонингизни мўғулларга таслим этмоққа ҳаракат қиласиз?!
Ҳеч ким чурқ этмади. Нафасларини ичига ютиб, қўрқувдан дағ-дағ қалтирашар, оқибат нима бўлишини ўйлашар эди. Темур Малик чидай олмади. Сукут — иқрор белгиси. Қиличини сугурди.

— Султоним, буюринг, каллаларини сапчадай узай. Булар ичимизда қайнаган фасод қозонидир. Фурсат топди дегунча хоинлик йўлига ўтадилар. Хўжандни худди шуларнинг дастидан бой бердик.

— Султон Жалолиддин у қадар эҳтиросга берилмади. У бу хонларни жазолаш ёмон натижаларга олиб келиши мумкинлигини ўйлаб, султон сифатида охиригача сабр қилишга ҳаракат қиларди.

— Арзимади, Темур Малик, — деб жавоб берди у. Сўнг унинг қилич тутган қўлини ушлади.

— Булар сенинг қиличингдан ўлмакка нолойиқ. Шояд, жаноби Ҳақ марҳамат қилиб, уларни шаҳодат рутбасига етиштиргай. У тақдирда охиратда ҳам тинч бўлолмайман. Жазолари у ерда берилсин. Умрлари бўйича гуноҳига гуноҳ қўшиб яшайверсинлар.

Бармоғи билан эшикни кўрсатди.
— Кўзимга кўринманг, борадиган йўлингиз жаҳаннам бўлсин! Бошқа менга учрай кўрманг. У ҳолда ҳозиргидек сабрли бўлмаслигим мумкин.

Амир Нуштегин ўзини ерга ташлади, эмаклай-эмаклай султоннинг оёғига бош урди, ер ўпди.

— Султоним, мен бунчалик ҳақоратга чидаш беролмайман. Ўлдилинг, жонимни олинг, халос бўлай. Бошимга не балолар келди ўзи. Кўнглим бўш, мени алдашди.

Малик Нусрат чоригининг учи билан унинг биқинига туртди.

— Ҳалигина Хоразм мамлакати қиличимнинг дамида деяётган эдинг-ку, энди нега калтакесакдек судраласан? Чинордек гавданг қилич қўтаришга ҳам ожиз бўлиб қолдими?

Жалолиддин такрор бақирди:

— Чикинг ташқарига! Ҳеч қайсингиз қўзимга кўринманг.

Ўзлокшоҳ ҳамон титраб-қақшаб турарди. Жалолиддиннинг олдига келиб тўхтади, юзига нафрат билан қараб:

— Мен шаҳзодаман, — деди. — Мени ҳайдай олмайсан.

Жалолиддин қўлларини кўксига қовуштирди, бўйинни хиёл эгиб деди:

— Саломалайкум, шаҳзодам, қани, шаҳзодалигини бир кўрсатсинлар. Қўл остингга минг киши берай, бор, мўғулларни топ, қароргоҳларини бос, ололганингча асир келтир, шунда пешонангдан ўпай.

Ўзлокшоҳнинг юзи лоладай бўлди. Жалолиддин шиддат билан ҳайқирди:

— Огангнинг жонини душманга таслим этмоқ учун фитначилар билан тил бириктириш султон фарзандига муносиб деб ҳисоблайсанми сен?! Чиқ ташқарига! Йўкса бир ёмон иш қилиб қўяман. Жалол қардошини ўлдирди дейдилар, сўнг, исми-миз тарихда ёмон ёзилажак.

Ўзлокшоҳ бошини ҳам қилганича хонадан чиқиб кетди.

Ораларида бирорта хоин қолмагачина, хотиржам бўлдилар. Аскарларни навбатчиликка тарқатиб, хонага қайтдилар.

Жалолиддин маҳзун эди. Баъзи хонларнинг хиёнат этиши мумкинлигини биларди, аммо отасининг ҳузурда акасига мутлоқо итоат этишлари тўғрисида қасам ичган укалари Ўзлокшоҳ билан Оқшоҳнинг хатти-ҳаракати унга оғир ботган эди. Қандай қилиб бир шаҳзода бу қадар паст кетиши мумкин? Мажусийлар бўсағада турган бир кезде қандай қилиб салтанат ҳирсига берилиб, султонни ўлдиришдек бир фитнага бош қўшиши мумкин? Бу шаҳар хиёнат уясими? Хоинлар кўпчилик. Бир кеча босқин этиб уни гофил қолдиришлари мумкин. У жони тўғрисида қайгураётгани йўқ. Уни эзган нарса — Хоразмнинг бошсиз қолиш эҳтимоли эди. Ўзлокшоҳ ёки Оқшоҳнинг Чингиз билан урушгудек лаёқат ва жасорат соҳиби эканликларига ишонсаюди, салтанатнинг фароғати учун жонини беришга ҳам тайёр эди. Аммо уларда давлатни бошқариш у ёқда турсин, ўзларини идора этиш қобилияти ҳам йўқлигини ўз тажрибасидан биларди.

Темур Малик султон ва жонажон дўсти Жалолиддинни хомуш кўриб, дардини баҳам кўрмоқ истагида сўради:

— Нималарни ўйлаяпсиз?

Жалолиддин уйқудан уйгонгандек Темур Маликка боқди.

— Ўйламай бўладими, Темур Малик? Ҳатто укаларимиз хиёнат йўлига қирмишлар. Бу шаҳарда ҳеч ким иттифоқ бўлишни ўйламасдан, Жалолиддин султон бўлганидан кўра Чингиз ўлкани олгани яхши, деса? Чингизга қарши боши бирикманган бу гуруҳ фитна учун бирлашса? Соғлом, имони бут икки мингдан зиёдроқ аскаримиз бор. Бу хоинлар бўлса бу кеча мижжа қоқмай аҳволни мўғулларга етказиб, босқин уюштириши мумкин. Ёхуд бизни қатл этмоқ учун бу ишни ўзлари қилар. Биз-ку ишнинг бошидаёқ ўлимни бўйнимизга олганмиз. Илло, ўлимдан заррача кўрқмаймиз.

Темур Маликнинг эглари жунжикиб кетди.

— Оллоҳ сакласин, султоним, мабодо ўлсангиз Хоразм мамлакати ҳам тутаб битади. Ёлғиз умид машъаламиз сизсиз. Бирлик қаловини фақат сиз топасиз. Бир нечта хоинга дуч келдик дея ишдан воз кечмоғимиз керакми? Уларни даф қиламиз, иншооллоҳ.

— Инсонлар ўлиб кетади, аммо давлатлар, ғоялар яшайверади, Темур Малик. Жалол қимдирки, Хоразм унинг бор-йўқлигига боғлиқ бўлсин? Биз фақат бир сабаб бўламиз, холос.

— Шаҳардан кетайлик, султоним. Икки минг аскаримизни олиб кечаси йўлга чиқайлик. Қорақум саҳросидан тўғри жанубга тушамиз. Овуллардан топганимиз қадар аскар тўплаймиз. Йўл-йўлакай мўғуллар устига босқин уюштирамиз, ўғруқларини тортиб оламиз. Қалъа девори ортига биқиниб ётиш арслонларга ярашмайди. Тоғлар жангимиз оташидан ёришсин. Кўк

гумбази ерга туташган, ой кўрпа, ўт-ўлан тўшак бўладиган жойларга кетайлик. Қалъада ўтиришдан кўра очиқ майдонда жанг қилмоқ мақбул иш бўлур. Чингиз шу туфайли ютиб чиқмоқда-ку, негаки бемалол ҳаракат қилиш имкони бор.

Жалолиддин дарҳол жавоб бермай, ўйлаб олишни маъқул топди. Таклифни обдон ўйлади, ҳисоб-китоб қилиб кўрди, сўнг бир қарорга келди.

— Сен ҳақсан. Зафар қозонгач, бу ерга такрор қайтиб келамиз. Аскарларни тайёрла. Ярим кечаси йўлга чиқамиз. Хоинлар орасида яшаб бўлмайди.

Ярим кечаси, шаҳар уйқуга кирган бир паллада юз кишилик гуруҳларга бўлиниб қалъани тарк этдилар. Келишилганидек, шаҳар ташқарисидаги ўрмонда топишдилар. Қорақум йўли билан жанубга от сурдилар.

Осмону фалак йиғлар эди. Мусулмоннинг мусулмон билан иттифок бўлолмагани учун йиғларди. Кўк газабидан дарак бериб устма-уст яшин чакнар, момақалдирокнинг гумбурлаши отларни ҳуркитар эди.

Ёмғир тинишини кутмай тўхтовсиз от чопгирдилар. Одатда, ўн кунлик бўлган йўлни уч кунда босиб ўтдилар. Наса шаҳри ёнига бориб етдилар. Айғоқчилар олдинда бир мўгул қароргоҳи борлигидан хабар бергач, тўхтадилар. Саф тортдилар. Жалолиддин одамларини атрофига тўплади.

— Биродарлар, — деди у, — оғир йўл босдик. Отларимиз хориган, ўзимиз ҳам чарчадик. Аммо, шунга қарамай, мўгул қароргоҳини боса олгудай кучимиз бор. Зафар жасоратлиларга кулиб боқади.

Чарчоқ эсан чикди. Отлар кишнади, қиличлар суғурилди. Жалолиддин кўмондонларни аскарларнинг бошига юборди. Ўзи одатдагидай марказдан жой олди.

— Хужууум!

Хоразм суворийлари мўгул қароргоҳини босди.

— Оллоҳ! Оллоҳ! — деган наъралар фалакни ёргудек бўлди. Мўгуллар нима бало бўлганини билолмай саросимага тушдилар. Сўнг бир амаллаб тўпланишга муваффақ бўлдилар. Тута олган отларга миниб қарши чиқдилар.

— Лу! Лу! Лу!

Сахро узра Темур Маликнинг овози янгради:

— Босинг, гозийларим!

— Оллоҳ! Оллоҳ! Оллоҳ!

— Оллоҳу акбар! Оллоҳу акбар!

Омонсиз жанг бўлди. Икки тараф ҳам анча қурбон берди. Аммо мўгуллар катта талафот берган эди. Оёққа тургунча уларнинг анчаси қирилди. Жуда озчилиги омон қолди. Орқада икки минг ўлик қолдириб қочдилар. Бу мўгуллар устидан қозонилган иккинчи катта галаба бўлди...

Жангдан кейин Жалолиддин Темур Маликни ҳузурига чорлади.

— Озчилик бўлиб ҳам зафар қозониш мумкинлиги яна бир қарра исбот бўлди. Отам қўшинларининг бошида туриб Чингизга қарши чиқиш жасоратини кўрсатганида эди, Хоразм давлати ҳозир ким билади нечоғлик кенгайган, нечоғлик ривож топган бўлурди.

— Сўзингиз тўғри. Зафар қозонмоқ учун мохир саркарда қўл остида эътиқодли, чаптаст аскарлар бўлмоғи лозим. Сон масаласи иккинчи ўринда туради. Агар шундай бўлмаганида эди, мўгуллар бизни енгган бўлурди.

Қочоқ мўгул галалари йўлда бир қанча хоразмликларга дуч келдилар. Уларнинг бошида Ўзлокшоҳ билан Оқшоҳ бор эди. Сўнгги лаҳзада улар қилмишидан пушаймон бўлган, акалари Жалолиддин шаҳарни тарк этганидан хабар топгач эса, бутунлай гангиб қолган, сўнг унинг орқасидан кетишга қарор қилиб, қаватларида юз киши билан йўлга чиққан эдилар. Аламзада мўгулларга дуч келган гуруҳ шу эди.

Мўгуллар шу кичик гуруҳдан алам олиш учун ҳужумга ўтдилар. Ўзлокшоҳ билан Оқшоҳ ҳеч қутилмаган бир жасоратла қилич солишдилар. Хоразмликлар жон-жаҳд билан олишдилар. Бироқ уларга тўқнаш келган мўгул қисми анча кўп эди. Бунинг устига, улар аламдан ваҳшийлашган эди. Шаҳзодалар халқани ёриб ўтишга уриндилар, аммо бунинг иложи бўлмади.

Сўнгги дақиқаларда Ўзлокшоҳ шундай деб пичирлади:

— Огам Жалолиддинга қилган ёмонликларим учун бошим билан жавоб бермоқдаман. Оллоҳ мени кечирсин.

Акасининг отдан думалаганини кўрган Оқшоҳ дарҳол ўша томон шошди. Олдига чиққан мўгулни бир қилич зарби билан қулатди.

— Ўлмас экансан-а!

Телбаларча бақирди:

— Ўзлок!

Ўзлокшоҳ энди жавоб бера олмасди. Мўгулнинг ўткир қиличи зарбидан у дунёга кетган эди.

— Жавоб бер, Ўзлок!

Эҳтиёткорликни унутиб, отидан сақраб тушди. Акасини қучоқлаб, ёноқларидан ўпди.

— Мени ташлаб кетма, Ўзлок, мени ташлаб кетма! Жалолиддинни ташлаган эдик, энди бир-биримизни ташлаб кетамизми?

Бир мўгул навқари унинг орқасидан пусиб келиб, зарб билан найза санчди. Оқшоҳ елкасини тешиб, кўкрагидан чиққан найзага олайган кўзи билан бокди.

— Оллоҳим! — дея ингради. Сўнг Ўзлокшоҳнинг устига йиқилди.

Мўгул навқарлари муваффақиятдан вақти чоғ бўлиб, улий бошлади:

— Лу! Лу! Лу!

Кўп ўтмай ўлдирилмаган хоразмлик қолмади. Интиқом нашъасидан маст-аласт мўгул аскарлари қўл тутишиб, жасадларни тепкиладилар. Узоқ вақт кўнгилхушлик қилдилар.

* * *

Султон Жалолиддин йўл-йўлакай аскар тўплаб, юришда давом этди. Қаватидаги аскарлар сони қисқа вақт ичида ўн минг кишига етди. Ҳеч қаерда тўхтамай Нишопур ва Зуйен йўли орқали Хиротга етиб борди. Баланд қоялар устига қурилган мустаҳкам бир қалъани кўрди. Темур Малик бошчилигида яхши ният билан хайъат юбориб, аскар беришларини талаб қилди.

Қалъа кутволи келганларни таниб қувонди. Жалолиддинга пешвоз чиқиб, қўлини ўпди.

— Султонимиз, — деди у. — Қалъа мустаҳкам. Ҳозирга қадар бўлган барча қамалларга бардош бердик. Оллоҳнинг изни билан ёғийни қочирдик. Истасангиз бу ерда қолинг. Қалъани мамнуният билан сизга топширай, мен ҳам ёнингизда аскар бўлай.

Жалолиддин оккўнгил кутволга кўп илтифот кўргазди, аммо таклифни қабул қилмади.

Юзинчи сон билан қутлаймиз!

МАЪНАВИЯТ САРЧАШМАСИ

Ҳар бир мамлакат тараққиётининг икки қаноти бўлади. Бири иқтисодиёт бўлса, иккинчиси маънавиятдир.

Мустақилликни қўлга киритган халқимиз бугунги кунда ушбу икки қаноти билан юксак манзилларга интилиб яшмоқда.

Лекин маънавият деганимиз маълум бир халқнинг фақат ўз анъаналари ва ўз қадриятларидангина иборат эмас. Зеро у башарият маънавияти сарчашмаларидан баҳраманд бўлиб турса, ҳақиқий ва юксак маънавиятга айланади.

Бу борада муҳтарам Юртбошимизнинг шахсий ташаббуслари билан ташкил этилган “Жаҳон адабиёти” журнали салмоқли ишларни амалга оширмоқда.

Мана, унинг юзинчи сони ҳам дунё юзини кўрибди. Мен бир ижодкор ва бу наирнинг мухлиси сифатида унга катта омадлар тилайман.

*Абдулла ОРИПОВ,
Ўзбекистон халқ шоири,
Ўзбекистон Қаҳрамони.*

— Менинг вазиятимда бўлган қўшин саркардаси очиқ майдонда жанг қилмоққа мажбур, қўмондон, — деди у. — Қалъа ичига яшириниб, ҳаракатсиз қолсам бўлмайди. Тош деворлар нечоғли пишиқ-пухта бўлса-да, эътиқодли аскарнинг имон тўла кўкси каби ишончли бўлолмайди. Биласанки, мўғуллар бундан ҳам мустаҳкамроқ қалъаларни қўлга олишди.

Кутвол Жалолиддин бу ерда қолмаслигини билгач, ёнига минг аскар қўшиб берди. Бу томонга йўли тушса кириб ўтишини илтимос қилди. Жалолиддин ваъда берди. Қўшини билан яна йўлга чиқди.

Буст шаҳрига яқинлашганида унинг аскарлари эллик мингдан ошган эди. Хоразмнинг тарикдай сочилиб кетган аскарлари гуруҳ-гуруҳ бўлиб, қисм-қисм холида Жалолиддин қўл остига киришга шошилишарди.

Жалолиддин Қандаҳорни қуршаб олган мўғул қисмларини қиличдан ўтказди. Йўлида дуч келган ўн минг кишилик гуржи қисмини тумтарақай қилди. Кетма-кет ғалаба қозониб, илгари ўзи ҳоким бўлган Ғазнага кириб борди. Ғазнада хоразмлик олимлар ва саркардалар билан учрашди, ахволни уларга баён этди, ёрдам сўради. Айни чоқда ўзи тушиб қолган ахвол тўғрисида маслаҳатлашиб олиш учун ҳам вақт топди. Узоқ муҳокама бўлди. Ниҳоят мусулмон миллатларни Чингиз тўфонига қарши муқаддас жиҳодга чақиришга қарор бердилар.

Аббосий халифа Носирга мактуб ёзилди, душманликни унутиб, бирлашмоқ кераклиги билдирилди.

Онадўли салжуқий султони ҳам мактуб ёзилиб, ёрдам талаб қилинди. Элчилар мулозимларини олиб, шаҳарни тарк этдилар.

Жалолиддин Ғазнада кўп кутиб ўтиришни лозим топмади. Қилинадиган иш кўп. Қалъага бекиниб ўтирадиган пайт эмас. Олтмиш минг кишилик қўшин билан шаҳардан чиқди. Анча йўл босди. Мўғулларнинг қораси кўринмади. Пакана от минганлар ғойиб бўлган эди. Аммо бу суқут ўткинчи эканлигини Жалолиддин яхши биларди. Кўп ўтмай яқин-атрофда тўфон кўтарилиб, қанча жонга зомин бўлиши, неча-неча ўчоқларни сўндириши тайин.

Коби дарёсига қуйиладиган Лутор ирмоғи бўйидаги Парвон шаҳрида тўхтади. Қароргоҳ тиклашни буюрди.

Оқшом чоғи саркардаларни чодирига тўплади. Нима қилиш кераклигини сўради:

— Қандай тадбир кўрсак бўлади?

Ҳаммаси деярли бир хил жавоб берди:

— Айғоқчиларимиз атрофни қузатишга кетишди. Улар қайтсин. Мўғул қўшини келаётган бўлса, дарҳол ҳужумга ўтиш керак. Энди озчилик эмасмиз. Мўғул галаларини мамлакатимиздан ҳайдаб чиқаришга азму қарор бердик. Имон машъали алангаланди, жигар-бағримиз ёнмоқда. Сизнинг бошчилигингизда бўлганимиздан кейин биз қилолмайдиган ишнинг ўзи йўқ.

Жалолиддин жилмайиб Темур Маликка боқди.

— Темур Малик нима дейди?

— Жуда муносиб гап дейман.

— Яхши, аммо отамнинг ёнида аччиқ гаплар айтардинг, менга ҳам аччиқ бўлса-да, ростини айтмайсанми?

— Тўғри сўз хато йўлда турганларга аччиқ туюлади, султоним! Сизнинг йўлингиз тўғри бўлганидан кейин мен қандай қилиб аччиқ гап айтай?

— Ишончинг қомилми?

— Ишонмаганимда этагингизни тутмаган бўлардим.

— Омон бўл, Темур Малик!

— Сиз ҳам омон бўлинг, султон Жалолиддин!

* * *

Уч кундан кейин айғоқчиларнинг баъзилари ҳаллослаб қароргоҳга кириб келди. Улар Волиён шаҳри мўғуллар томонидан қамал қилингани ҳақида хабар бердилар.

Жалолиддин шу заҳоти ҳаракатга ўтди. Жадал юриш билан Волиёнга етиб борди. Шаҳарни қамал қилиб турган мўғулларни қуршаб олди.

Мўғул қўшини қўмондони Муқажуқ ҳужум қутмагани учун шаҳарни олишга шошилмаган эди. У ён-атрофига ваҳшат солишдан завқ оладиган қонхўр бир мўғул эди. Катта бир қўшин атрофини ўраб олаётганини эшитиб, ҳуши бошидан учди. Дарҳол қамални ташлаб, чекинмоқчи бўлди, аммо энди кеч эди. Атрофидаги ҳалқа борган сари торайиб, сиқиб келарди. Энди қоча олмас, урушидан бошқа чораси йўқ эди.

Тушга яқин икки қўшин юзма-юз саф тортди. Омонсиз жанг бўлиши маълум бўлиб қолди. Муқажуқ рўпарасидагилар ўзларидан икки баробар кўп эканлигини кўрди дегунча оёқдан қолди. Хийла йўлига ўтди. Элчи юбориб, қамални бўшатганини, беҳудага қон тўкмаслик учун чекинишини билдирди. Орқасидан дўқ қилиб ҳам кўрди: “Акс ҳолда Лугор ирмоғи сувга эмас, қонга тўлади ва бунинг кўпи хоразмликларнинг қони бўлади”.

Жалолиддин мўғул элчисига газаб билан тикилди.

— Ҳозирга қадар тўккан қонларингизга яна бир ховуч қўшган-қўшмаганингиз билан кўтарган ваҳший исмингиз ўзгариб қолмаса керак. Нечанча шаҳарнинг кулини кўкка совурган, қанчадан-қанча беғуноҳ одамларни қатл этган, ҳатто тириклай ерга кўмган одам қон тўкмаслик тўғрисида лоф урса қулнинг келади, ҳолос. Бор, кет. Қўмондонингга айнан шундай де.

Элчи қуруқ қайтиб, Муқажуққа Жалолиддиннинг жавобини етказди. Муқажуқ юзини буруштирди.

— Бу одам отасига тортмаган экан, жонини алвасти олсин, — деди у. — Жанг огир бўлади.

Бу пайтда Темур Малик Жалолиддиннинг ёнига қайтди. У элчига берилган жавобни эшитмаган, чунки ўша вақтда Жалолиддиндан анча узоқдаги аскарларининг бошида эди.

— Нима гап, Темур Малик?

— Душмандан элчи келганини кўрдим, муддаоси нима экан? Авф истаяптими?

— Йўқ. Қамални бўшатишга рози эканлигини айтишди. Чиқиб кетишга имкон беришимизни хоҳдаяпти.

— Қандай жавоб бердингиз?

— Рози бўлмадим.

Темур Малик султоннинг кўзига тик боқди.

— Нима қилдингиз, Жалолиддин? Биз босқинчи эмасмиз-ку. Тарих ҳукм этганида бизни ҳеч қачон тажовузкор деб эсга олмасин.

— Нима демоқчисан, Темур Малик? Рухсат берай-у, чиқиб кетсинларми? Шунча зулмларидан кейин ҳам-а?

— Бошқа таклиф берса ҳам бўларди.

— Масалан?

— Гаровга минг киши берсин, ўғруқ ва қурол-яроғини ташласин, отларини ҳам берсин. Сўнг тўрт томони қибла, қонидан кечдик. Кетаверсинлар.

— Нима деяпсан ўзи? Бундай таклифга ким ҳам рози бўларди?

— Рози бўлмаса, уруш бўлади.

Жалолиддин Темур Маликнинг мақсадини тушунди — тажрибали саркарда истиқболни ўйлаб, шундай қарорга келган эди.

— Омон бўл, — деди султон. — Ҳар доимгидек сен ҳақсан. Тажовузкор бўлмаслик керак. Ҳали хатони тузатишга вақт бор. Элчи юбориб, таклифларимизни айнан билдирайлик, қабул қилсалар, хўп-хўп. Қабул қилмасалар уруш масъулияти уларнинг зиммасига тушади.

— Буюринг, мен берай.

— Йўқ! Бу тоифага ишонч йўқ. Жаҳл устида сенга бир заҳмат етказишлари мумкин. Бошқа бировни юборайлик. Гапга чечан бирини топ.

Темур Малик отини буриб, аскарлар томон юрди. Кўп ўтмай бир баҳодир суворийни бошлаб қайтди.

— Бойту бу ишни ҳаммамиздан яхши бажаради. Керак жавобни ҳам бера олади.

— Дарҳол кетсин. Нима дейиш кераклигини унга айт.

Бойтуга тушунтирилди. У найзасининг учига оқ байроқ такди-да, душман томонга от сурди.

Мўгул кўмондони яқинлашиб келаётган оқ байроқли аскарни кўриб умидланди.

— Қаранг, — деди у, — ақли жойига келди шекилли уларнинг.

Аммо элчидан таклифни эшитиши билан кутурди:

— Она сути оғзидан кетмаган Жалолоиддин мени отасига ўхшатдимиз?

Мўгуллар қачон душмандан қочган?

Бойту от устида ҳайкалдек тим-тик ўтирарди. Унинг лабларида кинояли бир табассум жилва қилди.

— Мўгулларнинг кекса кампирлар ва оёғи чиқмаган гўдаклар қаршисида қахрамон эканлигини биламиз. Бизга бас келадиган бир мўгул кўшини ҳам йўқ. Бироздан кейин бўладиган уруш учун бутун масъулият сизнинг зиммангизда. Ё таклифимизни қабул қиласиз, ёки қашқирлар мурдаларингиз устида катта зиёфат қурадилар.

Бу манзарани кўз олдига келтирган Муқажук титроғини яшира олмади. Аъзойи бадани музлаб кетди. Шунга қарамай у:

— Урушамиз, — деб тўнгиллади.

Бойту отини йўргалатиб кетди.

— Ундай бўлса ўлмоққа ҳозирланинг, кўп ўтмай сасингиз ўчиб, жасадингиз совуйди, — деб қичқирди у қайрилиб.

Бойту Жалолоиддиннинг ёнига қайтиб келди.

— Қабул қилмадилар, султоним.

Жалолоиддин Темур Маликка кулиб боқди.

— Бу турган гап эди, — деди. — Темур Маликнинг таклифи ёглиққина лўқмамиди?

Аскарларига юзланди:

— Тайёрланинг, Хоразм арслонлари!

Саф узра жавоб гулдиради:

— Амрингизга шаймиз, султоним!

Султон Жалолоиддин кўлини Темур Маликнинг елкасига қўйди.

— Ўзингни кўрсат, Темур Малик. Яшин каби чакна, чакмоқдек ур. Омад ёр бўлсин.

Видолашиб айрилдилар. Темур Малик аскарларининг ёнига қайтди.

— Тайёрмисиз, бургутларим?

— Тайёрмиз, Темур Малик!

— Султоннинг ишоратини кутайлик.

Кўп кутишга ҳожат қолмади. Жалолоиддин кўкиш отига миниб энг олдинги сафга ўтди. Отининг қўйруғини боғлашни буюрди. Бу иш битгач, қиличини суғурди. Душман сафига ишора қилиб ҳайқирди:

— Қани, хужууум!

Тўғонни бузган сел каби тўрт қўлдан бостириб бордилар, олдига чиққан тўсиқларни бир-бир янчдилар.

— Оллоҳ! Оллоҳ! Оллоҳ!

— Ё Ҳақ! Ё Ҳақ!

Душман сафлари узра оҳ-фарёд товушлари кўтарилди. Ҳаяжондан холи бир овоз эшитилди:

— Лу! Лу! Лу!

— Ур-хо! Ур!

Ёқа бўғишдилар. Қиличи синганлар бўлди. Улар мушглашар, тепишар эдилар. Оғир яраланиб отдан ерга тушган хоразмликлар жони чиқмасдан бурун ҳеч бўлмаса яна бир-икки душманни йўқ қилиш учун эмаклаб бориб душман отларининг биқинига қилич санчар эдилар.

Қон селдай оқди. Жасадлар тепадек уюлди. Мўгуллар дош беролмасликларини сездилар. Мағрур мўгул кўмондони Муқажук уч мингта ўлик қолдириб жанг майдонини тарк этди. Жонини зўрга қутқарди.

Зафар мўгулларнинг енгилмаслиги тўғрисидаги афсонани чиппақка чиқарди, уларнинг инсу жин эмаслиги маълум бўлди. Барча шоду хуррам, жанг иштиёқи борган сари ортарди.

Ғалабадан сўнг Жалолоиддин Чингизхонга мактуб юборди: “Урушадиган жойингни билдир. Мен сени ўша ерда кутаман”.

Устма-уст рўй берган мағлубиятлардан газабланган Чингизхон ҳали жаҳлидан тушмаган эди. Жалолиддин Хоразмшоҳдан келган мактуб уни баттар қутуртириб юборди. Хоразм элчисини қамчилатди, бунга ҳам кифоя қилмай қозикқа ўтқазилгани буюрди.

Элчи пинагини ҳам бузмади. Аксинча, жасурлик билан деди:

— Ўтиқодли инсонлар ўлимдан қўрқмайди, Чингизхон! Абадий қудратли бўлман, деб ўйлайсанми? Бир куни сени ҳам қозикқа ўтқизадиганлар чиқади. Қилган гуноҳларинг учун бирма-бир жазо беришади.

Чингизхон ўзини йўқотди. Телбага айланди. Сарик чодир ичида бир муддат кезди.

— Ким... Мени қозикқа ўтқазилганга ким журъат эта олади?

— Аниқ билмайман. Лекин ҳар ҳолда бу ишни менинг султоним Жалолиддин қилса керак.

Чингизхоннинг қути ўчди. Ўлим даҳшати яна унинг ичини тилимлаб қонга тўлғизди. Оғзининг четида кўпик пайдо бўлди.

— Опчиқинг тез бу одамни! — деб ўшқирди у. — Қозикқа ўтқазилмасин, қоплонига берилсин, чунки кўп жасур экан.

Хоконнинг қоплонига ем бўлиш, мўғулларнинг эътиқодига қўра, энг шарафли ўлим ҳисобланарди. Хоразм элчисига буни лойиқ кўрмадилар, аммо биров гик этиб эътироз билдиролмади. Элчини ташқарига судраб олиб чиқишди.

* * *

Чингизхон чодирда кезишда давом этди. Кайфияти бузуқ. Бунинг устига қўрқув ёқасидан олган. Ўлимнинг муздек совуқ нафаси руҳини эгаллаб олгандек сезарди ўзини. Ёшини яшаган сари ўлим қўрқуви чангалидан қутулолмайдиган бўлди. Эслаган захоти даҳшатга тушарди.

Қонли кўзини бош шомонга тикди.

— Хўш, шомонбоши, обиҳаёт топишга кетган одамларинг ҳалигача қайтмади-ку.

Бош шомон ҳурмат билан таъзим бажо келтирди.

— Келади, буюк хокон, ташвишланманг.

— Ташвишланмайми? Сен ўлим нима эканини биласанми ўзи? Одамни қозикқа ўтқазгач, секин-секин жон таслим этади. Бунинг нақадар қўрқинчли эканини биласанми? Бундан қутулишим лозим. Ўлимни ўйламаслигим керак. Бироқ бу иш қўлимда эмас...

Юзинчи сон билан қутлаймиз!

СЕВИМЛИ НАШР

Мен “Жаҳон адабиёти” журналининг дастлабки сони чиққанида уни ўқиб, қувонганимдан Бош муҳаррир Озод Шарафиддиновга табрик телеграммасини жўнатган эдим.

Бугун меҳримизни қозонган нашрнинг юзинчи сони дунё юзини кўриб турибди. Бу маънавий ҳаётимизда катта ҳодиса. Журнал халқимизнинг дунёқарашини кенгайтиришга, бадиий-эстетик савиясини юксалтиришга, миллий қадриятларимизни умуминсоний қадриятлар билан бойитишга муносиб ҳисса қўшаётир. Юзта сон орқали у жаҳон адабиётининг кўплаб дурдоналаридан биз — ўзбек ўқувчиларини баҳраманд этди. Бу асарлар ҳар биримизнинг маънавий мулкимизга айланди.

Мен таҳририят жамоасига бундан кейин ҳам катта шижоат ва фидойилик тилайман. Журналнинг муҳлислари янада кўпайишини, у нафақат зиёлилар, балки оддий ўқувчилар учун ҳам сеvimли нашр бўлишини истаб қоламан.

*Нуриддин ЗАЙНИЕВ,
Қашқадарё вилояти
ҳокими.*

Чорасизликдан қўлларини ёзди. Хириллаган бир овозда:

— Менга абадий яшаш чорасини сўзлангиз, — деди.

Қўмондонлару бекларнинг боши ҳам бўлди. Жебе нўён чидай олмай оёққа турди.

— Сизга бир ҳақиқатни айтайми, улуг ҳокон?

Ҳокон Жебега умидвор боқди.

— Сўйла, Жебе, менга яхши гап айт. Ўлмаслик чорасини сўйла.

— Ўлмаслик мумкин, улуг ҳокон, фақат шу маънодаки...

— Нима демоқчисан?

— Ўлмаслик маънода эканлигини айтмоқчиман. Инсон яхши ишлари туфайли севилади, ундан унутилмайдиган яхши ишлар қолса, у абадий барҳаёт хисобланади.

— Янада очiqроқ сўйла!

— Амрингиз вожиб, улуг ҳокон. Аммо бундан ортиқ қандай тушунтирай?

Мен олим бўлмасам. Балки бош шомон изоҳлаб берар. Не қилсин, у ҳам кўрқканидан тўғриси айтилмайди ва ўзини обихаётни излаётганга солади. Абадийат дориси йўқ, улуг ҳокон. Сизни алдашяпти!

Чингизнинг кўзлари олайди.

— Алдашяптими, ким алдаяпти? Бунга ким журъат қилди?

— Ўлим чорасини топаман деган ҳар бир киши сизни алдаяпти, сизни зулук каби сўраяпти текинхўрлар!

Чингиз бармоғи билан бош шомонни кўрсатди:

— Ўлмаслик тўғрисида у гапирган эди.

Жебе қўлини қиличига юборди.

— Ундай бўлса, рухсат беринг, калласини чўрт узиб ташлай. Бир улуг ҳоконни ўлмаслик тўғрисидаги эртақлар билан алдагани учун жазосини олсин. Энди ёлгон сўзлашни бас қила қолсин.

Ҳақиқат қаршисида Чингизхон хангуманг бўлиб қолди.

— Хотиним Бўрта ҳам захар ичишидан олдин шундай деган эди. Демак, бу гап ёлгон экан-да!

Бош шомон томон ўгирилди.

— Хўш, сен нима дейсан, шомонбоши?

Бош шомон миқ этмади. Ўлим ёқасидан олган, қутулиш учун чора тополмас эди.

— Жавоб бер, ўлимнинг чораси борми?

Бош шомон хануз сукутда, шу онда сўйлашга бир баҳона ҳам келмасди эсига.

Чингизхон қаттиқ ғазабланди. Кўзи пирпирар, бош шомонга еб қўйгудек ўқрайиб боқарди.

— Нега мум тишладинг? Ҳозирга қадар мени алдаб келувдинг-ку, журъатинг энди нега сўнди? Демак, Жебенинг сўзлари роппа-рост. Менга нуқул ёлгон сўйладинг, ўлмаслик тўғрисидаги афсоналар билан овутдинг мени, нега бундай қилдинг, нега?

Бошқа бири бўлганида аллақачон ўлимга ҳукм қилган бўлурди, аммо рўпарасидаги одам бош шомон. Аскарлар ўртасида катта ҳурмат-эътибори бор. Ҳатто унинг обрўси гоҳо ҳоконниқидан ҳам баланд бўларди.

Қилич ялангочлаб буйруқ кутаётган Жебега негадир “Ўлдир!” деган ишора бермади. Фақат:

— Бу одамни ҳибс этинг! — деб бақирди. — Қамокда обихаёт тўғрисида бош қотирсин. Топган вақтида озодликка чиқади.

Бош шомон атрофига аланглади. Қўмондонларнинг кўзларида душманлик учқунлари ўйнар эди. Жони омон қолгани катта гап. Ҳар ҳолда ҳибсда узоқ қолиб кетмаса керак, қутқарадиганлар топилар.

Шу гаплар хаёлидан кечгач, дадилланди:

— Бир умр пушаймон бўласиз бу қарорингиз учун, улуг ҳокон, — деди у.

— Мен дин арбобиман. Сизни хафа қилмаслик учун ўлим ҳақ эканини сиздан яширдим. Нима, бу айб ишми?

— Албатта! Ўлмаслик мумкинлиги тўғрисида менга ахир сен гапиргансан-ку.

— Ўлимдан шунчалик кўрқасизки, тасалли бермоқ учун бошқа чора

топмадим. Атрофингизда ҳар куни мингларча инсон ўлаётганидан ваҳимага тушдингиз. Ўлмаслик тўғрисида ўйлагандан кўра шу қатли омни тўхтатишни ўйлаганингиз яхши эмасми? Сиз ўлимдан эмас, қилгуликларингиз учун ҳисоб бермоқдан қўрқмоқдасиз.

Чингизнинг юпка лаблари янада юпқалашди. Бўғик овоз билан бақирди:

— Даф бўл!

Соқчиларга ўғирилди.

— Нега буни сўзлатиб турибсиз? Олинг, опкетинг буни.

Бош шомон яна бир гап айтишга улгурди.

— Ўлимдан қўрққанларга ўлим тезроқ келади, Чингизхон, қанча қочма, ажалдан қутулолмайсан!

Овози ўчди. Уни ташқарига судраб чиқдилар.

Чингизхон ўз-ўзига мингиллай бошлади.

— Ўлмаслик дориси бўлган обиҳаёт ер юзида йўқ экан. Мени алдадилар. Ёхуд алданмоқ ўзимга маъқул тушди. Қўрққаним учунми? Нега энди қўркишим керак? Кимдан қўрқаман? Жалолиддин Хоразмшоҳ. Бир даҳшат у. Отасига ҳеч ўхшамайди. Муқажукни яқсон қилди, қўшинини тўзгитди. Одамларимнинг менга ишончи сусаймоқда. Буни сезмоқдаман. Энг аввало, Жалолиддинни йўқ қилмоқ керак. Аҳмоқ Ҳожиб Али бу ишни уддалай олмади. Жалолиддин анча айёр экан. Салжуқийлардан ёрдам сўрабди. Бошқа тарафдан халифа Носир билан сулҳ тузишга уринаётганмиш. Буларнинг ҳаммасини бузиш керак. Ислом бирлиги таъмин этилса, биз соб бўлдик демакдир.

Жебега юзланди.

— Ўғай укам Шиқу Қутуку нўённи бу ёққа чорла.

Жебе чиқди. Чингизхон бошқа кўмондонларига тикилди.

— Ўғай укамни қирқ минг кишига бош қилиб Жалолиддиннинг устига юбораман. Кўп талтайиб кетди, бурнини ерга ишқаб қўймоқ керак.

— Тўғри, улуг ҳокон.

— Яна Хоразм ерларини яғмолаймиз. Отларимизга янги яйловлар топамиз. Хотинларимизни янгилаймиз.

— Лу! Лу! Лу!

Қувонч наъралари сариқ чодирни бошга кўтарди. Сўнг кўмондонлар чодирни тарк этдилар. Ичкарига Шиқу Қутуку нўён кирди.

Чингизхоннинг ўғай укаси Шиқу Қутуку нўёндан барча ўзини олиб қочарди. У ҳаддан ташқари золим, конхўр бир махлук эди. Уруш унга завқ, ўлдириш эса ундан ҳам зиёда лаззат бағишларди. Чингизнинг оғзидан уруш хабарини эшитар-эшитмас саргайган кўзлари қисилиб кетди, бор овози билан ўқирди.

— Лу! Лу! Лу! Лу!

Чингиз бироз кутиб турди, сўнг илова қилди:

— Шошма, Қутуку. Сен Жалолиддиннинг устига кетаётирсан. У отасига ҳеч ўхшамайди. Кутилмаган ерда пайдо бўлади, ақл бовар қилмайдиган ҳарбий усуллар қўллаб, душманларини тўзгитиб юбормоқда. Ҳозирга қадар барча жанглар бизнинг зараримизга яқунланди. Обрў-эътиборимиз борган сари тушиб кетмоқда. Ўзингни кўрсат, мўгулларнинг енгилмас эканлигини исботла. Қирқ минг кишилик қўшин бераман сенга. Бу ҳозирга қадар сен кўмондонлик қилган энг катта қўшиндир. Одамларни ўзинг танла ва тайёрла. Сендан зафар хабарини қутаман.

Шиқу Қутуку нўён ерга тиз чўкиб, ишшайганча Чингизхонга таъзим бажо келтирди. Сўнг ташқарига чиқди. Вақтни бой бермай қирқ минг кишини тайёрлашга киришди. Кечаю кундуз югуриб-елди. Бир ҳафта ичида қўшин йўлга ҳозир бўлди.

Байроқлар кўтарилди, довуллар урилди ва Шиқу Қутуку бошчилигида танланган қирқ минг мўгул навқари Жалолиддиннинг устига юрди.

Жалолиддин бундан хабар топган эди. Мўгулларнинг илгори етиб келмасдан олдиноқ у жангга тайёр бўлди. У душманни Парвон остонасида кутиб турарди. Ғазнани босиш хаёлида келаётган Қутуку нўён Хоразм қўшинини йўл устида ва жангга ҳозир ҳолда кўргач, анча гангиб қолди. Душман ҳақиқатан ҳам кучли эканини илк дафъа ич-ичдан эътироф этишга мажбур бўлди. Аскарларини сафга тизди.

Айни чоқда султон Жалололидин ҳам аскарларини ҳозирлади. Темур Малик у ёқдан бу ёққа от чоптириб, барча ишга улгуришга ҳаракат қиларди.

Тайёргарлик битгач, Хоразм шоҳи Жалололидин аскарлари олдида қисқача сўз сўзлади.

— Арслонларим! Отларингиз чарчамаслиги учун довул урилгунга қадар устига минманг. Отга мингач, тизгинни белингизга боғлангиз, токи икки қўллаб ҳаракат қилиш мумкин бўлсин. Ҳаммангиздан сабот кутаман. Оллоҳ биз билан. Кўз олдимизда на иқбол ва на бошқа бир дунё манфаати бор. Яккоҳ яғона гоёмиз — динимизни юксалтирмак, буюк бир ислом давлати қурмоқдир. Буюк бўлсак душманларимиз бизни ғажий олмайди. Агар бўлинсак, кичрайсак бўрига ем бўламиз. Динимиз у ёқда турсин, ўзимизни ҳам кўрий олмаймиз. Шундай экан, газот майдонига! Бугун жасорат кунидир, бугун матонат кунидир, бугун шаҳодат кунидир. Оллоҳ ёрдамчимиз бўлсин. Ғазотингиз муборак бўлсин!

Бир муддат кутиб қолишди. Душман от устида, хоразмликлар бўлса пиёда. Жалололидиннинг амрига кўра отлар захирага олинган эди. Отлар бекорга чарчамаслиги лозим, жанг қанча давом этиши номаълум.

Жалололидин олдиниға Кутуку нўёнга элчи юбориб таслим бўлишни таклиф этди. Шундай бўлган тақдирда у жангдан воз кечмоқчи эди.

Чингизхоннинг ўғай укаси қаҳқаҳа отиб кулди. Бармогини элчининг юзига найзадек нуқиди.

— Бор, султонингга айт, уни отимнинг куйругида судраб-судраб улуг хоқоннинг оёғи остига олиб бориб ташлайман.

Элчи қайтди. Айтилган гапларни такрорлади. Жалололидин Темур Маликка қараб кулимсиради.

— Нима дейсан, Темур? Ёғий таслим бўлмоқни рад этибди.

Темур Малик отига минди.

— Довуллар урилсин дейман, султоним, урушмоқ дамидир.

Жалололидин отлиқ эди. Довулчиларга ишора қилди. Илк тўқмоқ товуши эшитилиши билан аскарлар ирғиб отларга миндилар. Такбир товушлари порлаган пешин куёшига қадар етиб борди. “Оллоҳ, Оллоҳ!” товушлари гумбирлаб аксадо берди. Хоразм кўшини хужумга ўтди.

Илк тўқнашув ниҳоятда даҳшатли бўлди. Темур Малик қўли остидаги ўнг қанот жанг бошидаёқ мўғулларнинг сўл қанотини янчиб, ўртасига қадар ёриб кирди. Темур Малик азбаройи қизишиб кетганидан хийла илгарилаб кетганини сезмай қолди. У душман ёрдамчи қисмларини тўплаб орқадан зарба беришга ҳаракат қилаётганини фаҳмлаб қолди. Шу заҳотиёқ жанг услубини ўзгартирди. Яхши таълим кўрган қисмини орқага қайтариб, шиддат билан хужум қилди. Орқа томонга ўтиб, уни ўраб олишга уринган мўғул қисмларини саросимага солган бу усул билан у ҳалқани ёриб чиқди. Душман ўзига келиб улгурмасдан олдинок у хужумга ўтди. Хужум дарҳол самара берди. Мўғулларнинг сўл қаноти тўзиб кетди. Навкарлар бир-бирини босиб-янчиб қоча бошладилар.

Темур Малик муваффақият қозонган лаҳзада марказда Жалололидин ҳам галабага эришяётган, ёрдамга эҳтиёжи йўқ эди. Темур Малик вақтни бой бермай сўл қанот кўмондони Сайфиддинбекка ёрдамга шошди. Мўғулларни чекинишга мажбур қилгач, марказга ошиқди. Ҳар тарафда зафар қозонишди. Шику Кутуку нўён тахликани вақтида фаҳмлади. Чекиниш тўғрисида бургу чалишни буюрди. Мўғуллар ўрмон томонга чекинишди.

Саросимага тушган ва парокандаликка юз тутган мўғул кўшинини буткул йўқ қилмоқ мумкин эди. Бироқ қош қорайиб қолди. Қоронгиликда жанг қилиш ҳар икки тарафнинг катта талафот кўришига сабаб бўларди. Шу боис Жалололидин баъзи кўмондонларининг жангни давом эттириш тўғрисидаги таклифларини рад қилди. Бунинг ўрнига ярадорларни жарроҳлар ҳузурига элтишни, шахидларни дафн этишни буюрди.

Эртасига тонги номоздан кейин жанг янғидан бошланди. Кутуку нўён бу гал эҳтиёткорона иш тутди, одамларини бўлиб хужумга ташлар ва хоразмликларнинг биргалашиб ҳаракат этишларига халакит берар эди. Бироқ оқшомга қадар бирор натижага эриша олмади.

Шику Кутуку нўён ҳарчанд уринмасин, голиб чиқа олмаслигига кўзи етди. Ўша кечаси у навкарларини тонгача ухлатмади, ўт юлдирди. Ўтларни қошларга

жойлатиб, кийим кийдирди. Сўнг отларнинг устига боғлаб, сафга тизди. Бу қўғирчоқлар узокдан жонли аскар каби туюлар эди. Жалолоддин бу ҳийлага учса, Қутуқу нўённинг омади чопган бўлурди.

Уйқудан уйғонган хоразмликлар душман сафига назар ташлаб қўғирчоқларни аскар деб ўйладилар. Мўгул қўшинига ёрдам етиб келибди деган хаёлга бордилар. Ҳатто баъзи беклар жангдан воз кечиш таклифини ҳам ўртага ташлади. Жалолоддин ҳаммасини тинглагач, қарорини айтди.

— Ғазот майдонига бир марта кирилади, ё у ерда ўлиш, ёки у ердан зафар билан чиқиш керак. Бинобарин, зафар қозонмас эканмиз, ҳеч бўлмаса ўлиш ҳам қўлимиздан келмайдими? Қайси биримиз шаҳодатдан бошқа бир нарсани ўйлабмиз? Қани, туринг, гоziйларим. Оллох қўлласа, зафар қозонамиз.

Бу сўзлар ўз таъсирини кўрсатди. Хоразм қўшини янги бир рух, тоза имон билан ҳужумга ўтди. Душман сафларини ёрдилар. Қўғирчоқ аскарларни яқиндан кўргач, ҳайрон қолдилар. Улар бунинг бир ҳийла эканини тушуниб етдилар, руҳлари янада юксалди. Аскарлар жўшиб, ҳужумга киришди. Қисқа вақт ичида, пешинга бормай қатъий натижа маълум бўлди. Мўгуллар тўда-тўда ўлик ва ярадор қолдириб тумтарақай қочдилар. Қаттиқ таъқиб бошланди. Душманнинг кўпи қиличдан ўтказилди. Шикү Қутуқу нўён бир неча минг киши билан зўрға қутулиб, Чингизхон қароргоҳига етиб боришга муваффақ бўлди.

Жалолоддиннинг бу зафари оғиздан оғизга ўтиб, бутун мамлакатга ёйилди. Балх шаҳрини қамал қилиб ётган мўгуллар бу хабарни эшитган заҳоти қамални бўшатиб чекиндилар. Ишғол этилган баъзи шаҳарларда халқ оёққа турди, босқинчи мўгулларни тумтарақай этиб ҳайдади.

Чингиз афсонаси кун сайин чиппақка чиқиб, унинг ўрнига Жалолоддин тўғрисида ривоятлар тўқила бошланди. Хоразм қўшини оёққа турган эди. Улар ораларига нифоқ тушгунига қадар ғалаба устига ғалаба қозондилар, мажусийларга олдирган ерларни бир-бир қайтиб олдилар.

Давоми бор.

*Турк тилидан
Бобохон
МУҲАММАД ШАРИФ
таржимаси.*

Иван ВАЗОВ

Кўшиқларим ҳамма ёдлагай

ЎЧМАС НАРСАЛАРНИ ЎЧИРИБ БЎЛМАС

Эзиб юборганда серёгин кунлар
Куёш олтинланиб, бизни этар шод,
Нури тирқишлардан зиндонга кирар,
У чоғ икки бора созланар ҳаёт.

Қоронғи тунларда митти юлдуз ҳам
Сувда кемаларга кўрсатар йўллар.
Кичкина учқун ҳам шошмай, хотиржам,
Ёнғин бошлар — ўти кўкларга ўрлар.

Ян Ҳусни гулханда ёқдилар, бироқ
Дунёга нур сочди у ёнган гулхан.
Қоронғи кечада довулли чақмоқ
Ярқ этиб ҳар ённи ёритар бирдан.

Бекор кучанасиз, мустабид кўрлар,
Ўчмас нарсаларни ўчириб бўлмас.
Сизлар ўчирмоқчи бўлган бу нурлар
Вулқонга айланар ўтмасдан бирпас.

Бунда ҳамма ўлар, кул бўлар, чирир,
Биздан олдингилар, кейингилар-да;
Тахт ҳам, подшоҳлик ҳам, сизлар ҳам ахир
Битасиз қуртларга ем бўб қабрда.

Улуғ шоир, носир ва драматург Иван Вазов (1850-1921) Болгариянинг Болқон тоғи этагидаги Сопоте шаҳрида бой тижоратчи оиласида туғилган. Биринчи шеърини 16 ёшида ёзган эди. Матбуотда илк бора “Қарагай” деган шеъри эълон қилинганда 22 ёшда эди. Бу шеър дарҳол кенг ўқувчилар оммасининг диққатини қозонди. Отаси “бундай майда-чуйда ишларни қўй” деб уни савдо соҳасига бошлади. Онаси, тинмай ёзавер, деб маслаҳат берди. У отаси билан Руминия ва бошқа мамлакатларда унча-мунча савдо билан шуғулланиб юрса ҳам, асосий вақтини адабиётга, ижодга бағишлар эди. Бора-бора бутунлай адабий фаолиятга берилди.

Тарихдан маълумки, бу пайтда Булғористон Усмонли империясининг бир қисми эди. 1877-78 йилларда Россия-Туркия уруши юз бериб, Туркия енгилди, натижада, 1879 йилда Туркияга тобе Булғористон князлиги ташкил топди. 1908 йилда эса бутунлай мустақил давлатга айланди.

Иван Вазов ҳам аввалига миллий-озодлик учун курашчилар қаторида эди, аммо халқ турмушининг аянчли аҳволини кўриб, ўзи бойлардан бўлишига қарамай, худди рус ёзувчилари — Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Толстой каби, булғор халқининг, айниқса, эзилган деҳқонларнинг ҳақларини ҳимоя қилувчи асарлар ёзди. Ўзининг

Дунё саҳросида чексиз, бепоён
 Ўлим билмас фақат абадиян нур.
 Оламга тенг келган нур ила жаҳон,
 Иккови йўқолмай, чиримай қолур.

Зулумотни абад ёритиб турар,
 Ўчмай яшайверар доим ҳар ерда.
 Прометей қўлида ўлдирилган нур
 Кучайиб тирилар яна Вольтерда.

Агарки, дафъатан, бугунча Куёш
 Йўқолиб, нур сочмай қўйса оламга,
 Билинг, яна кимдир кўтаражак бош —
 Нурли ўт келтириб берар одамга.

“БИР КЎРСАНГИЗ ЭДИ!”

Бу сас жон-танымга улашиб кетган,
 Уйда... йўлда... қалбни минг пора этган.
 Қишлоқда яшовчи шўрлик деҳқонлар
 Менга битта гапни айгани-айтган:
 “Бир кўрсангиз эди!”

Уйлари — дуд, қурум. Ҳар ён — куп-қуруқ.
 Ҳавоси зиндондай — ним қоронгилик.
 Шу ерда ухлашар кир-чир болалар,
 Моллар, тоғдан қайтган чўпон ва чўлик:
 “Бир кўрсангиз эди!”

Шунда — эрксиз, қашшоқ, топталган жонлар,
 Шунда — гўштсиз ёвғон ва қотган нонлар.
 Бунда юзлар ажин, одамлар меров,
 Сўлар бешикдаёқ дуркун ўғлонлар...
 “Бир кўрсангиз эди!”

Ерлари қақраган... кўнгиллари оч,
 Эрксизлик уларни этган яланғоч.
 Тарк этган юртларин қувонч ва умид,
 Касаллик, ўлимлар топгандир ривож...
 “Бир кўрсангиз эди!”

Заҳматнинг сўнги йўқ, тинсиз оқар тер,
 Ҳосил бермай қўйган қарғиш теккан ер.
 Соқовланиб битган қувноқ кўшиқлар,
 Қашшоқлик — асрий бир меҳмон — элни ер.
 “Бир кўрсангиз эди!”

ҳалқчил шеър ва дostonлари, роман, қисса ва ҳикоялари, саҳна асарлари билан чин маънода халқ ёзувчисига айланди.

Иван Вазовнинг ижодий мероси жуда бой. “Байроқ ва гусла”, “Болгария изтироблари”, “Қутулиш”, “Унутилганлар дostonи”, “Далалар ва ўрмонлар”, “Саргардонлар кўшиғи”, “Осмoнимиз oстида”, “Учта сўз — уч дарё” каби ўнлаб шеърый тўпламлари, “Маҳобат”, “Тепалик ортида” каби дostonлари “Янги ер”, “Зулм” каби романлари, “Хўрланганлар”, “Митрофан ва Дормидольский”, “Дала ўрмон саёҳати” сингари қиссалари ва юзларча ҳикоялари босилиб чиққан. Рус тилида унинг олти жилдли “Асарлар” тўплами нашр этилган.

Иван Вазов номини ҳар бир болгар кишиси юксак миллий ифтихор билан тилга олади. Бу ном болаликдан бошлаб ҳар бир уй учун азиз ва мўътабардир. Болгарияда Иван Вазов романларини, қисса ва ҳикояларини ўқимаган, шеърларининг гўзаллиги ва нафис оҳангдорлигидан роҳатланмаган бирон болгар кишисини топиб бўлмайди.

Йўқлик онг нурини сўндирган бунда,
Зулумот фикрни ўлдирган бунда.
Рухни тушовлаган тизгин, одамни
Қўшли мол-қолига келтирган бунда:
“Бир кўрсангиз эди!”

“Бир кўрсангиз эди, — деймиз деворга, —
Ўзимиз тўйгазган ҳар амалдорга,
Сезган бўлардингиз, айтмас эдингиз
Баландпарвоз ҳар хил гапни бекорга:
“Бир кўрсангиз эди!”

Сиз яшайсиз зебли бўлма уйларда,
Бир меҳмонга келинг бизнинг кўйларга,
Тўкин ҳаётингиз бизга қиёслаб,
Тушиб қолардингиз оғир ўйларга!
“Бир кўрсангиз эди!”

Деҳқонларни қандай қисганин қисмат
Кўргач, қоплармиди сизни ҳам уят,
Юрагингиз бизга ачишиб сал-пал
Кирармиди унга меҳр-муҳаббат,
“Бир кўрсангиз эди!”

ҚЎШЧИ ҚАРШИСИДА

Биз ўйнаб юрамиз дала-даштларда,
Қўшчи қўш ҳайдади, шудгорга бориб.
Санъатдан, шеърлардан гап-гаштакларда
Чиройли сўзлаймиз, ёнбошлаб олиб.

Сўзлаймиз чимириб қошларимизни,
Азобсиз, заҳматсиз ўтказамиз кун.
Тўхтанглар... эгайлик бошларимизни
Келяпган шу қўшчи ҳурмати учун.

УЧТА СЎЗ — УЧ ДАРА

О юрак, о денгиз, о фалак —
Учта сўз, учта сир, уч рўё.
О фалак, о денгиз, о юрак —
Уч дара, чеки йўқ уч дунё.

* * *

Авлодимиз бенишон, беном,
Қалбларида турғунлик, қўрқув.
На ҳарорат, на юксак илҳом,
На ҳақ сўз айтмоққа уқув...

Фикрламас: — Қаён кетяпмиз?
Бамисоли ҳаммаси соқов.
Қаранг: бари лоқайд ва гамсиз,
Аччиқланмас, сўйламас бирров.

Кўзингни оч, гунглашган насл,
Бор-йўқлигинг ё билмайсанми?
Кейинги саф келмоқда асл,
Унга мерос қолдирмайсанми?

Силлиққина эканми йўлинг,
Йўқми ортиқ ўзгача тақдир?
Тусамасми орзуни кўнглинг,
Керакмасми курашлар ҳеч бир?

Ёлғиз қўйма бизни, эй Худо,
Қандилларсиз қолмасин меҳроб.
Тилда ҳамдинг бўлсин доимо,
Эътиқодсиз айлама хароб.

Ўз денгизчи бандангни тунда
Юлдузларсиз қолдирма асло,
Маҳрум этма қушни ҳам тонгдан,
Халқни этма орзудан жудо.

ҚОР УЮМИ

Деразада турибман қараб,
Қўҳна тоғ тизмаси узундан-узоқ.
Қор уюми турар ялтираб
Бир чўққининг учида оппоқ.

Қун илитар, еллар қуйлашга кирган.
Қор уюми кўзимга энди
Тақдир китобининг очиқ қолдирган
Оқ варағи бўлиб кўринди.

МЕНИНГ ҚЎШИҚЛАРИМ

Мен кетаман вақтим, соатим етиб,
Менинг ҳам қабримни ўтлар қоплагай.
Биров қуяр, биров қарғар ёд этиб,
Аммо қўшиқларим ҳамма ёдлагай.

Дунёда оз эмас шон топган отлар,
Вақт ўтиб улардан гард ҳам қолмагай.
Менинг қабримни ҳам босажак ўтлар,
Аммо қўшиқларим ҳамма ёдлагай.

Уларда даъват бор тўғрилиқ, эрка,
Улар мурувватга элни чорлагай.
Миллатимни бошлар нур-ёруғликка —
Шундай қўшиқларим ҳамма ёдлагай.

Болқон тизмаларин ҳур нафаси бор,
Улар тоғлар куйи бўлиб янграгай.
Шонли халқимизнинг баланд саси бор —
Шундан қўшиқларим ҳамма ёдлагай.

Жонимни тўкканман куйиб, куйларга
Бутун гулларию дурлари билан.
Не деб ёнган бўлсам, ёнар уларда,
Янграр ва ҳилпирар нурлари билан.

Менга таъсир қилмас мараз ҳуришлар,
Ҳасад, ғазаб қалбга гулу солмагай.
Тунлар ўтираман хотиржам ишлаб —
Шундан қўшиқларим ҳамма ёдлагай.

Халқ руҳи акс этган ҳар бир байтимда,
 Руҳ эса халқ каби ҳеч вақт ўлмагай.
 Халқимнинг қайғуси, қувончи унда,
 Шундан кўшиқларим ҳамма ёдлагай.

МЕНИНГ ОНАМ

Юлдузлар кўп кўкда ранго-ранг —
 Бор эканман дунёда ҳамон —
 Сенинг ўлмас, тоза қиёфанг
 Менга йўлдош доим, онажон.

Тебратардинг мени саҳарда,
 Бешигимга қўяр эдинг юз.
 Уйқу келмас оғир тунларда
 Менга алла айтардинг маъюс.

Мен бағрингда вояга етдим,
 Меҳринг қилди руҳимни бардам.
 Қарашларинг, гапларинг ютдим —
 Қувонч ва куч топдим улардан.

Сендан менинг кўнглимга ўтди
 Ёвга нафрат, дўстга муҳаббат,
 Сендан менинг ҳолимга ўтди
 Гўзалликлар олдида ҳайрат.

Мени тугдинг, кўксингни бердинг —
 Сендан олдим яхшилиқни мен.
 Мени инсон қилиб ўстирдинг —
 Икки карра онам бўлдинг сен.

ЭҲ, ҚАНДАЙ ЯХШИСАН, ЖОНАЖОН ВАТАН!

Эҳ, қандай яхшисан, жонажон Ватан!
 Нафис осмонларинг мунча мовийранг!
 Мунча кўп турланар жонли манзаранг!
 Ҳар гал титраб кетар завқдан жону тан:
 Бир ён шўх водийлар, бир ён алп тоғлар,
 Серюлдуз осмонлар, сергул ўтлоқлар...
 Эҳ, қандай яхшисан, жонажон Ватан!

Борми эл дунёда сендан ҳам бойроқ?
 Сенда жам жамики неъмат, сарватлар:
 Шу ердадир шойи, бугдой, шарбатлар,
 Боғларинг муаттар, тонгларинг оппоқ.
 Гулларинг хушбўйи ўрмонинг сарин!
 Ёш қоплар шодликдан инсон кўзларин...
 Борми эл дунёда сендан ҳам бойроқ?

Сен олий севгига лойиқсан, Ватан!
 Хўрсинмасми сени бир кезган сайёҳ?
 Ниманг йўқ? Ҳар нарса сенда муҳайё!
 Унута оларми сени бир кўрган?
 Оллоҳ жаннат учун танласа бир жой,
 Танларди бошқамас, сени, ҳойнаҳой!
 Сен олий севгига лойиқсан, Ватан!

Жаннатсан! Қадрингга етдикми аммо?
Биз, гўр фарзандларинг, номингни тилга
Олишдан ор қилдик, борсак чет элга,
Билмагандай сахий бу юртни гўё...
Бизнинг тоғларимиз, водийларимиз
Мерос, гўзалликда бебаҳо, тенгсиз!
Жаннатсан! Қадрингга етдикми аммо?

Оҳ, Ватан! Ётдай кун кўрамиз сенда.
Чиройингдан бизни босмас ҳаяжон.
Сени кўпроқ севар тоғларда жайрон,
Улугвор кўркингни қуш куйлар кунда.
Биз сендан истаймиз бошпана, нонни,
На гулни кўрамиз, на-да осмонни...
Оҳ, Ватан, биз сенда ётдай ўламиз!

ОНА ТИЛИ

Дунёлар бор булғор тилида,
Янгроқлиги бахш этар севинч.
Эй, она тил, шоир қўлида
Сен чилторсан, сен гоҳо қилич.

Севдим сени, эй булғор тилим,
Новдадайсан, бирда тошдайсан.
Олмос каби ўткир-у, ҳалим,
Оташ руҳли ҳам қуёшдайсан.

Кўшиқлар ва қарғишлар тили,
Тоти эса сирли ва сархил.
Лол этади инсон зотини
Бу мардона, жасур ва ҳур тил.

Комиллигинг кўринсин мангу,
Яша яйраб Булғор ерида,
Хотинларнинг кўшиқларию
Шоирларнинг ўтли шеърида.

*Рус тилидан
Миразиз АЪЗАМ
таржималари.*

Никос КАЗАНТЗАКИС

Қийғос гуллаган бодомлар...

Никос Казантзакис 1883 йил 18 февралда Крит оролида жойлашган Гераклион шахрида туғилган. 1897-1898 йилларда у ўз оиласи билан Наксос оролига кўчиб ўтади ва Сент-Краудадаги француз савдо мактабига қабул қилинади. Никос у ерда француз, италян тилларини мукамал ўргангани, Фарб тамаддуни билан ошно бўлади. 1899-1902 йиллар давомида Гераклиондаги лицейда ўқишни давом эттиради. Илм ва изланишга иштиёқманд Никос 1902-1906 йилларда Афина университетининг ҳуқуқ факультетида таҳсил олади ва 1906 йилда юқори савияли докторлик дипломини олишга муяссар бўлади. Юнон адабиётига ўзининг “Аср хасталиги” илк эссесини ёзиш билан қадам қўяди. Сал ўтмай “Ксемерони” драмасыни ёзади. Унинг “Илон ва Гул” номли илк китоби ҳам шу йилларда нашр этилган.

Никос Парижга келиб ўқишни давом эттиради. Ёш ижодкор “Жароҳатланган қалблар”, “Империядаги ҳаёт” номли навбатдаги тарихий асарларини ёзиб, шухрат шоҳсупасига кўтарилади. Шундан сўнг билингвист (юнон ва француз тилида ижод қилишни бошлаган) ёзувчи 1910 йилда яна Афина шахрига қайтади. Никос Казантзакисга ижодий ютуқлар бирин-кетин кулиб боқади. У бу ерда “Устоз-темирчи” трагедиясини саҳнага қўйиб, олий совринни олади.

Никос 1912-1913 йилларда эса Болқон урушларида қўнғили бўлиб иштирок этади. Шу йиллардан бошлаб, у саёхат қилишга қизиқади. У даставвал бутун Шимолий Юнонистонни айланиб чиқади. Ёзувчи Антелос Сикеманос билан бирга Агос чўққисига чиқади.

Саёхатдан сўнг ижод уни яна ўз гирдобига тортади. У “Насроний” ва “Юлисс” трагедияларини ёзиб тугатиб, яна саёхатга чиқади. 1922 йилда “Будда” трагедиясини бошлайди. 1923 йилда Олмонияга жўнайди. У бу ерда “Ассез” трагедиясини ёзиб тугатади. 1924 йилда Италия бўйлаб қисқа саёхат уюштиради. Чала қолган “Будда” драмасыни ҳам ёзиб тугатади. Шу вақтдан эътиборан ийрик асарларидан бири “Одиссея”ни ёзишга киришади. Шунингдек, бу асари билан бир қаторда “Зиёфат” деган асарни ҳам ёзади. 1925 йилда Циклад шахрида таътил ўтказгач, Фаластин, Кипр, Испания бўйлаб саёхат бошлайди ва 1926 йилнинг охирида машҳур юнон рассоми Томас Калмухос билан биргаликда Миср ва Синай оролларида кезади. 1927 йилда Эжин оролига бориб, яна “Одиссея” асари устида ишлайди. “Ассез” трагедиясини эса рўзномалардан бирида чоп эттиради. Бу даврда унинг ижоди “Нисефор Фокас” трагедияси билан бойида.

Россияга келиб, румин ёзувчиси Панайт Истрати билан танишади. Рус киноси учун сценарийлар ёзади. Максим Горький билан дўстлашади. Бу вақтда эса Афина унинг “Юлисс”, “Насроний” ва “Россияда кўрганларим” асарлари чоп этилади.

1929 йилда Никос Казантзакис юртимиз Ўзбекистонга ташириф буюради (кейинчалик унинг бу саргузаштлари ёзувчи вафотидан сўнг унинг рафиқаси томонидан “Мактублар” номи билан тарихий эсселар шаклида нашр этилади). Марказий Осиёдан ўз юртига қайтишида турмуш ўртоғи Елена билан Чехословакиядаги Готтесдаб шахрида бироз вақт яшайди. Никос Казантзакис адабиётишунослик ва маърифат соҳаларига ҳам қизиқади. 1930 йилда “Рус адабиёти тарихи” асарини ёзади. Болалар учун кўплаб китоблар таржима қила бошлайди. 1931 йилда французча-юнонча лугатни тузишга бор кучини сарфлайди. Унинг “Тода-Раба” асари Париждаги рўзномалардан бирида чоп этилади ва голланд тилига ҳам таржима қилинади. 1932 йилда яна сценарий ёзишни давом эттиради. Шу сабабдан Парижга келиб истиқомат қила бошлайди. “Илоҳий комедия” асарини юнон тилига таржима қилади.

1935 йилда Эжин шахридан ер сотиб олади ва уй қуриш учун тайёрланади. Шу йил унинг “Узоқ Шарқдан олган таассуротлар”и Афинадаги рўзномалардан бирида чоп этилади. “Одиссея” асарининг бешинчи қисмини ёзади ва Отманнинг “Қуёш ботишдан олдин” драмасыни юнон тилига таржима қилади. 1936 йилда “Қоялар боғи” номли романини француз тилида ёзади. Приделлонинг эсселарини таржима қила бошлайди ва “Отелло қайтмоқда” комедиясини ёзиб тугатади. Шу билан бир қаторда Гётенинг “Фауст”нинг биринчи қисмини, Шекспирнинг “Отелло”сини ҳам таржима қилади.

Никос Испанияга қайта саёхат қилиб, “Испанияга саёхат” асарини Афинада босмадан чиқаради. Шу даврда “Мелисса” трагедиясини ёзади. 1938 йилда “Хитой ва

Японияга саёҳат” асари дунёга келади. 1940 йили “Англияга саёҳат” номли янги ҳикоясини ёзади. Яширин таҳаллус остида маҳаллий рўзномаларда болалар учун ҳикоялар ёза бошлайди. Жумладан, “Қатта Александр” ва “Минос қасрида” ҳикоялари бунга мисол бўла олади. 1941 йилда “Англияга саёҳат” нашрдан чиқади. “Будда” трагедиясини ва “Алексис Зорба” асарини яна бир тугатади.

Ёзувчи 1954 йилда “Хоглантон Исо” асари устида бастакор Боуслов Мартину билан бирга ишлайди ва бу 1954 йилги “Энг яхши хориж китоби” деб тан олинди. “Хоглантон Исо” Осло ва Хельсинки саҳналарида қўйилди. У 1956 йилда Венага боради ва унга “Тинчлик” соврини топишилади. Миллатлараро учрашувлар, мажлисларга қатнашади. Афинада ёзувчини яна бир соврин кутарди. Бу театр пьесалари учун яна бир давлат “Тинчлик” мукофоти эди.

1957 йилда Хитой ҳукумати таклифига биноан шу давлатга сафар қилади. У ерда жиддий касалланиб қайтгач, шу йилнинг 26 октябрида вафот этади ва Бастион Мартиненга қабристонига дафн этилади.

Адибнинг сермахсул ижоди кишини ҳайратга солади. У адабиётнинг беҳад кўп жанрларида ижод қилган. Никос Казантзакис драма, шеърят, романнавислик, публицистика, насрнинг ўзига хос турлари: тарихий эсселар, саргузашт қиссалар, ҳикоялар, шунингдек, театр ва кино учун сценарийлар, болалар учун ўқув китоблари ёзиш соҳаларида ҳам ўз даврида катта шухрат қозонди.

Адиб ижодидида шеърят ҳам муҳим аҳамият касб этади. У бутун умри давомида 3 та катта поэма ёзган: шулардан биринчиси бутун дунёга машҳур “Одиссея”, бу 33333 байтдан иборат бўлган монументал асардир; умуман Казантзакис 20 дан ортиқ тарихий, диний, фалсафий ва сиёсий драматик асарлар ёзган.

Ёзувчи ижодининг машҳур соҳаси романдир. У 11 та роман ёзган: “Қатл этилган Исо Масиҳ”, “Алексис Зорба” ва “Исонинг сўнги сўзлари” асарлари шулар жумласидандир.

Никос бир қатор саёҳатномалар ёзди: саёҳатлар ва орзулар Казантзакис умрининг йўлбошчиси эди. У Африка, Осиё ва Европанинг бир қатор мамлакатларини кезиб чиқди. У амала оширган (Россия, Испания, Хитой, Япония, Англия, Италия, Миср, Синай, Қуддус, Кипр, Пелопоннес) саёҳатларини 10 га яқин нома-мақола ва репортажлар шаклида 5 жилдлик тўпламига киритди. Болалар учун 2 та китоб — “Искандар Зулқарнайн” ва “Минос саройида”ни ёзди. Сценарийларга тўхталадиган бўлсак, уларнинг 9 тасидан энг машҳурлари, шубҳасиз, “Муҳаммад Алайҳиссалом” ва “Будда”дир.

...1929 йил 11 март кунини Казантзакис Узоқ Шарқ ва Сибирга сафаридан кейин Москвага қайтди. У ерда Туркистонга кириш учун рухсат сўраб, бир ҳафта кутди. Собиқ совет ҳукумати рухсат бермаганидан сўнг, у ижозатсиз боришга қарор қилди. Шу саёҳат пайтида ёзилган номалар таржимаси эътиборингизга ҳавола қилинаётир.

Туркистон. 1929 йил, 26 март.

Биз Тошкентга етиб келдик. Энди Самарқанд томон ошиқмоқдамиз. Ҳеч ким мендан ҳужжат талаб қилмади, демак, бошқа ҳеч қандай хавф йўқлигига умид қилсам бўлади. Эртага пешинга қараб мен Искандар ва Амир Темурнинг машҳур шаҳрига қадам қўяман. Мен бундан беҳад бахтиёрман, аммо бир вақтнинг ўзида афсусданман, чунки сиз мен билан бирга эмассиз. Мен ўз олмалари билан машҳур Тошкентдан кейинги биринчи бекатда бир неча дақиқа тушиб қолдим. Ҳаммаёқ қоронғи эди. Аммо мен у ерда мўъжизавий олмаларни кўрдим. Қўлларимга сиққанича олганимда поезд қўзғалган эди. Мен югурдим. Унга осилиб чиқиб олдим. Ажойиб олмалар, мен янгитдан ҳис қилдим, бир кун келиб ўлсам, қабрим узра турганингизда ҳаётининг энг катта қувончларидан бири мевалар бўлганлигини унутманг. Ва улардан менга кўпроқ олиб келинг. Қачонки мен улардан тўйиб, сўнг “таътил”га чиқай.

* * *

Азиз дўстим.

Мен Туркистонга ижозатсиз кириб келдим, чунки Самарқанду Бухорони кўриш менинг орзуим эди. Болалигимдан буён бу шаҳарлар мени ўзига тортади. Мен буни ўзимга фарз деб билдим ва бўйнимдан соқит қилиш учун мен у ерларни зиёрат қилишга мажбур эдим.

Қанчалик кўп саёҳат қилсам, мен шунчалик саёҳат учун фақатгина хурлик эҳтиёжи зарурлигини кўп ҳис қилардим. Руҳим ва юрагимни қайғуга гарқ қилган барча ҳисларни енгиш ва улардан ўзимни халос этишга қодир эмасман. Уларга йўлиққан пайтим эса фақатгина ёруғ кунлар сари интилардим.

Ўрусия энди ортда қолди. Менга у томондан энди бирор таҳдид хавф солмайди. Мен ҳам уни орзу қилмайман. Ҳаммаси тугади. Бу худди мўъжизага ўхшарди. Беҳад мамнунман. Волга дарёси икки кипригим орасидаги катта Вена каби оқади. У ҳали-ҳануз кўз-ўнгимда. Мен буни инкор этмайман, у менинг қонимга айланди. Агар бирор нарсани орзу қилсам, мен Ўрусия билан, яна Фаластин, Испания, Синай чўққиси, юнон ороллари, хуллас, кўрганларимнинг барчаси билан бирга бир нарсани орзу қилмоқдаман, чунки биз бир тану бир жонмиз. Сирена бўлса, нон ва мойга ўхшайди. Ва у мени боқади. Мен ундан мамнунман, чунки мен тез-тез юрагимни оташин тизим каби ҳис қиламан.

Тун эди. Биз Тошкентга келдик, аммо мен у ерда тўхтамадим, чунки мен Самарқанд сари ошиқардим.

Эртага пешинда мен у ерда бўламан. Буюк Искандар, Темур, у севган аёл Бибиҳоним... Мен машҳур масжидларни зиёрат қилишни интизорлик билан ёқолаёти . Ўй а ўй аё ё ёа ёааёаёаёа, и ай і ёрй ўё Шарққа қадам қўйганимни ҳис қилдим. Қорлар эриб борар, Амударё ва Орол аста-секин музлардан халос бўлар эди. Сўнгра Қозогистоннинг бепоён чўллари ястаниб ётар, кейин икки тева, томлари косага ўхшаган уйлар, хилма-хил рангдаги кийим кийган эркак ва аёллар, сўнг қишлоқларда бўй чўзган миноралар бўм-бўш олмазорлар ва ҳозир хазон билан қопланган, бир неча кундан сўнг сабза урадиган ўсимликлар билан қопланадиган Замин ва Куёш.

Озодлик, ёруғлик, сокинлик. Осиё юрагида яна бир ёқимли баҳор ҳукмрон. Олдинда Самарқанд кутмоқда, узокроқда Бухоро ва яна илгарироқда ҳозир биз Марв деб атайдиган, бир аср олдин самум шамоли кўмиб ташлаган жуда эски шаҳар харобалари...

Мен сизга ёзётган пайтда, вагон ичида олдимдаги мўъжизагина столчада бир уюм Тошкентнинг машҳур олмалари турибди.

Сиз, мен ҳозир ёнимда бўлишини жуда истаган ягона инсонсиз.

Самарқанд. 1929 йил, 27 март.

... Мен ўзимни сеҳрли эртақлар шаҳрида, “Минг бир кеча”даги шаҳарда ҳис қилаяпман. Тонгда хонамнинг дераза пардасини кўтардим. Ташқарида ялангликлар, қийғос гуллаган бодомлар! Куёш, ҳарорат, тафт, кўкара бошлаган дарахтлар, боғлар... Рангли йўл-йўл чопон кийган мусулмонлар, гулдор кийим кийган мусулмонлар... Мен туш кўрган ҳақиқий Шарқ! Ўша ўрқачли туялар, ажойиб эшаклар...

Кун ярим бўлди, мен бу ажабтовур бозорда тентирашдан тўймайман. Мусулмонлар, гулга бурканган оломон, мўғулмонанд қиёфалар, аёллар эса зулмат паранжиларида пештоқи кўм-кўк ва сирланган гулли нақшлар билан моҳирона безалган, Еревандаги обидага ўхшаб кетадиган бебаҳо харобалар атрофида жамулжам.

Темур мақбараси ва Бибиҳоним қабри шаҳарнинг қоқ ўртасида, бозор яқинида жойлашган онда-сонда мадраса ва масжид миноралари ва сирланган гумбазлар кўзга ташланади. Унинг атрофида йўл-йўл ва гулдор увада кийган одамларнинг гаплари оҳангидан ҳаётдан норозиликлари сезилиб турар эди. Атроф лойқа, гуллаган бодомнинг хушбўй хиди ва шу билан бирга кўлмак сувларнинг бадбўй хиди ҳаммаёқда анқиб туради.

Ҳаво жуда иссиқ... Мен камзулсиз юрардим. Хўжа Муродов деган савдогар мени уйига бошлаб, бошпана берди. Уйи паҳсадан қилинган бўлиб, салқингина эди. Оёқ остига беҳад гўзал гиламлар ташланган, тўрт томондаги симқафасларда беданалар сақланар эди. Ичкарида эски сандиқлар, арабий хурмачалар бор эди. Аёллар мени кўриб, ичкарига кириб кетишди. Хўжа бир сандиқни очиб, Искандар расми туширилиб зарб қилинган тангаларни кўрсатди. Мен ундан бир қадимий сўзана ва Бибиҳоним қабрининг сирланган парчасини сотиб олдим, шу билан бирга зардўзи дўппилар ҳам ҳарид қилдим.

Бахт ва шодлик ҳамроҳлигида мен Мирзо Улуғбек, Тиллакори ва Шердор каби кўм-кўк нақшиндор сопол парчалари билан безалган мадрасалар билан ўралган Регистон майдони ва машҳур Самарқанд бозорида сайр қилдим. Уларнинг орқасида буюк Темур мақбараси ва у жонидан ортиқ кўрган Бибиҳоним кўрдирган Шарқнинг энг гўзал масжиди. Мен зар билан тикилган ўзбек каллапўшини бошимга кийиб, узум ва қовун билан тамадди қилдим. Масжидлар ҳовлисининг қийғос гуллаган бодомлари остида сайр қилдим.

Баҳор, ҳаво иссиқ. Минглаб мусулмонлар кўчаларни тўлдириб, бошларида ҳар хил ранг ва ҳар хил шаклда эски-туски саллалардан ўраб олишган эди. Одамларнинг гала-говури ва гуллаган боғларнинг роҳатбахш ҳиди, мен аминманки, бу кун менинг ҳаётимдаги энг унутилмас кунлардан бири бўлиб қолади. Мен яна бир неча кун ҳали Самарқанд жамолидан тўйиш ва фарзни адо этиш учун қоламан. Сўнг Бухоро! Оҳ! Нақадар мўъжиза у ердаги Дунё! Уз оёғингда йўл юришинг, икки кўзинг билан кўришинг қандай бахт шу пайтда!

Поездда мен “Саргузаштлар”имнинг икки тўпламини йўқотиб, сўнг йўл-йўлакай имкони борича тўлдиришга ҳаракат қилдим. Аммо мен уларни унутибман, эсимга тўлалигича келмаяпти. Мен Осиёнинг юрагида гарқ бўлиб, бахтдан ўзимни йўқотаёзган эдим ва балки ўшанда уни йўқотгандирман. Менга ҳозиргина телефон қилиб йўқотилган қисмларнинг топилгани ва эртага Самарқандга юборилажagini айтишди. Оҳ! Тил ва лугат ожиз. Бу шаҳарни кўришим билан шеърларим менга маъносиз, таъмсиз ва рангсиз туюлди. Мен қандай қилиб катта гумбазли Бибиҳоним масжиди минорасини баён эта олай?! Қандай қилиб фақат сўзлар билангина бугун бозорда кўрган, бўйнига сон-саноксиз ва ҳар бирининг учиди олтин зирак бўлган тақинчоқлар осилган, киприк ва тирноқлари бўялган, қўғирчоққа ўхшаган, нигоҳи таҳликали тус олган қизалоқни, ҳатто шу Шарқнинг содда руҳиятини, шу етти ёшли қиз қиёфасини қандай баён айлай?!

Самарқанд. 1929 йил, 28 март.

...Мен кун бўйи масжидлар ва Чорсуда кезиб юрдим. Кўчаларда қовун ва узум еб, бошимга паддўз каллапўш кийиб, барча кўрган манзаралардан хурсанд бўлдим.

Қуддусдаги Умар масжиди жуда гўзал, чунки у бус-бутун сақланган. Бу ерда бўлса, кўпгина масжидлар бор. Аммо хароб аҳволда. Ҳали унда, ҳали бунда, чала кўк гумбазлар, саргайган устунлар кўзга ташланади. Баъзида миноралар ҳам Еревандагига ўхшаб қийшайиб қолган... Аммо шаҳар, ўзининг шарқона жозибаси билан Қуддусни доғда қолдиради. Бу ер Шарқнинг юраги. Бу ердаги аҳоли қиёфаси, ранг-баранг кийимлари, каллапўшу оқ, сариқ ва кўк саллалари, гондолалардек (насроний диндорлар пойабзали) тикилган пойабзаллар бир форс миниатюраларида кўрадиган тасвирларнинг худди ўзгинаси. Сиз, мен билан бўлишингизни нақадар орзу қилмоқдаман ҳозир!.

Бухоро.

Мен Бухорога етиб келганимда кеч тушган эди. Вокзални аёллар кўриб, эсдан оғиб қолмасликлари учун уни шаҳардан 13 километр нарида курибдилар. Куннинг жазирама ҳарорати пасайиб, ёқимлигина шабада эсиб турарди. Бир зумдан сўнг мен Бухоро шаҳрининг қоқ марказига бориб қолдим. Аҳоли гавжум, мусулмонлар хуфтон намозини ўқиб қайтишарди. Тасаввур қилинг, кўча тўла архимандрит ва метрополитлар бошларида узун метралар, қўлларида эса елпигич. Ва булардан кўча лиқ тўлган, бунини кўз олдингизга келтира оласизми? Яна чойхона хизматкорлари, шўрданақфурушлар, тиланчилар ҳам кўчада. Хуллас, ҳаммаси кўчада. Саҳна ўртасида танча, хушрўй бир бола ва қария ҳофизлар газал айтишмоқда. Зиравор, жасмин ва зах ҳиди кўшилиб анқимоқда... Бутун эски шаҳар усти ёғоч билан қопланган. Худди уйда сайр қиладиганга ўхшайди

киши. Биттагина қўрқинчли меҳмонхонаси бор экан. Мен туннинг ярмигача тентираб, қоронғуда баҳайбат, чарогон ва бўм-бўш масжидларни кезиб чиқдим. Шу кеча жуда ёмон ухладим.

Тонг саҳарлаб мен яна шаҳар кезишни бошладим.

Хулоса қилиб шуни айтишим мумкинки, Бухоро Самарқандга нисбатан шарқонароқ. Соя ва кўкаламзор ҳам кам. Уйлар паст айвонли ва барчаси лойсувоқдан. Деворларда фақат биттагина дераза бор. Худди қалъалардаги мудофаа туйнугига ўхшайди. Бугунгидек кутурган шамол эганда эса уларни ҳам хароб қилиб янада авж олади. Бу ернинг одамлари ҳам самарқандликлардек рангдор эмас.

Ҳаммаёқ чанг, кулранг тусга кириб олган тупроққа ўхшайди. Ва бирдан мана шу чанг узра гўзал қуббалар, масжидларнинг ажойиб гумбазлари кўзга ташланади. Бу гумбаз ўзининг туртиб чиққан учи билан бирга аёлнинг гўзал сийнасига ўхшаб кетади. Бу ернинг тамаддуни даврида одамларнинг бари бирлашиб бир фикрни, бир гоёни қандай қўллаб-қувватлаганларини, унга қай даражада ўзларини бахшида этганликларини тушуниб етасиз. Лой ва сомонда барпо қилинган бу турар-жойларнинг барчаси улар ичра худоларига атаб тикланган биноларнинг савлат тўкиб туриши учун атайлаб пастлаб қурилган. Бухоро масжидлари нақадар виқорли! Европадаги ва ҳатто ўша Қуддусдаги Умар масжиди ҳам пастроқ, бу ерда эса улар осмонга бўй чўзган. Гумбаз эса унга виқор ва салобат бахш этувчи гўзал доирага суяниб туради. Бозор кўзга зўрға ташланади. У ҳам бўлса советлаштирилган. Мен кун бўйи сиз учун Бухоронинг асл узугидан қидириб беҳуда уриндим. Ҳозирги тиллафурушлар руслар ва кавказликлар. Сиз уларнинг қанақа арзимаган тақинчоқлар билан савдо қилишларини тасаввур қилолмайсиз.

Хулоса шуки: Самарқанд мен учун илиқ ва рангдор Шарққа ўхшайди. Бухоро бўлса, Шарқона бир мумтоз унсур бор: тартиб, ранг ва оддийлик. Оддийликни хуш кўрадиган қалб учун уч маротаба жозибалироқ бу шаҳар. Бахтга қарши буларнинг иккиси ҳам ўз ниҳоясига етиб бормоқда. Яъни ўз қалбларини йўқотиб, Москвадан ранг олмоқда, Москва бўлса, Европадан, Европа эса Америкадан.

Мен бир аср олдин чўл бағрига сингиб кетган катта шаҳар – Марв томон йўл оламан. Мен Бухорода кўп қололмайман, акс ҳолда мен олган таассуротлар сўниб қолиши мумкин.

*Француз тилидан
Рамазон БОБОКАЛОНОВ,
Сухробжон БОБОКАЛОНОВ
таржималари.*

Маъбудлар, брахманлар, одамлар

ОТАКАР ПЕРТОЛЬД

МАЪБУДЛАРГА СИГИНИШ

Шуниси қизиқки, қадимги юнон мифологиясида бўлгани каби веда мифологиясида ҳам бир хил ижтимоий-оилавий ташкилот — патриархат ифода этилган. Ведаларда биз худоларнинг эр-хотин жуфтлигини учратамиз, бироқ “маъбуд” (дев) ва “маъбуда” (девий) атамалари ҳар доим бу ерда турдош от бўлиб келади, атоқли от эмас. Бу қоидадан четланиш анча кейинроқ маҳаллий халқ диний тасаввурлари таъсири остида содир бўлади. Дастлабки оря маъбудларига сиғиниш Ҳиндистонда ҳозиргача сақланиб қолган, ҳолбуки анча қадимий, оря бўлмаганлар билан биргаликда халқ урф-одатлари таъсирига дуч келганлиги сир эмас.

Ҳинд-орья маданиятининг бошланиши ҳақидаги далилларни қидириб топишда қадимшунослар ундан ҳам қадимийроқ бўлган маданиятлар қолдиқларига тўқнаш келдилар ва улар орасида номатълум аёл илоҳга сиғиниш изларини топдилар. Ҳинд водийсида, Моҳенжо-Даро, Ҳараппа ва Ҳинд дарёсидан гарбга томон айрим бошқа ноҳияларда бир-бирига мутаносиб бўлмаган қоринлари бор кичик-кичик аёл ҳайкалчалари топилди. Уларни “фаришталар” деб аташ қийин эди ва уларда, ҳарҳолда, ҳомиладор аёл тасвирланган, ўртасида тешиги бор айлана шаклдаги каттақон яеси тошлар аёл жинсий аъзоси (йони)ни эсга солади, аммо унга мувофиқ бўлган эркак жинсий аъзоси (лингам) учрамайди. Бу топилмалар аёл маъбудаларга сиғинишнинг аҳамияти нечоғли муҳим бўлганлигидан гувоҳлик беради; эҳтимол бу ерда бир вақтлар матриархат мавжуд бўлгандир.

Жанубий Ҳиндистонда, Тамилнад худудида протодрави маданиятининг ўзига хос ёдгорликлари очилган эди. Уларнинг Мадрас музейида қадимшунос Р.В.Фут йиққан эди (у тўплаган тўпламни ҳалигача “Фут коллекцияси” деб аташади). Тўпламдаги ашёлар ҳам аёл маъбуди ёки маъбудаларига сиғиниш мавжуд бўлганлигидан гувоҳлик беради.

Бироқ, афсуски, ёдгорликлар тилсиз-забонсиз — улардан ким кимга сиғинганлигини билиб бўлмайди. Ҳиндистоннинг исмлари ҳозирги вақтларгача сақланиб қолган қайси маъбудларини унут бўлиб кетган аёл илоҳалар қолдиқлари билан таққослаш ҳам имкондан ташқари.

ҲИНДУВИЙЛИК РИВОЖЛАНИШИ ДАВРИ ТАРИХИНИНГ МАЪБУДАЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Веда адабиётида унча аниқ тавсифга эга бўлмаган, аммо аксар ҳолларда илоҳийлик маъноси берилган оря исми муносабати билан “девий” сўзи учрайди. Гоҳ у жойда, гоҳ бу жойда бу сўз мустақил равишда қўлланади, сўнг аста-

Давоми. Боши ўтган сонда.

секин анча кейинги қатламларгача ёриб киради ва давом этгани сайин кўпроқ учрай бошлайди. Ҳинд экзегетикаси (тарихий номлар маъносини аниқловчи соҳа) унинг маъноси ҳақидаги масалага, яъни даставвал бунинг замирида икки бошқа-бошқа тушунча яширингани ҳақидаги масалага эътибор қилмайди, европа тадқиқотчилари ҳам ҳиндлар изидан борган. Маҳадевий (“Буюк маъбуда”) ёки эҳтимол, тўғрироғи, Маҳа Девий сўзи пайдо бўлади. Буни олдосиёча “Магна Матер” (“Буюк Она”) каби тушунмаслик керак, бу фақат шундай бирикмаки, унда “маъбуда” сўзининг аҳамияти кучайтирилган.

Пуранлар даврида бу илоҳнинг маҳаллий ёки функционал фарқини кўрсатишга интилиш юзага келади, унга қандайдир хусусиятлар ва сифатларни тақишади ва у энди бир неча мустақил илоҳлар кўринишида намоён бўлади. Шу нарса истисно этилмайдики, бошқа исмлардан олдин Парватий (“Тоғ қизи”), шу билан бир вақтда эса Гоурий (“Оппоқ”) ёки “Бокира”) исмлари пайдо бўлади. Уларни Ҳимолайнинг музликлар билан қопланган энг баланд чўққиларида яшовчи зотлар деб тасаввур қилганлар. Ҳиндувийлик ривожланиши билан бу сифат ва фазилатлар миқдори ортиб борган. Маъбуда исмлари ва сифатлари рўйхатлари санскритда ва маҳаллий тилларда тузила бошлаган. Аньана бўйича номлар миқдори сеҳрли учбурчагига мувофиқ равишда 108 га тенг бўлган, бироқ кейинчалик бу миқдор ортган — сўнгги тантр адабиётида у 1008 гача етган. Девий билан хато равишда қиёс қилинадиган Калий (“Қора қиз”) мустақил маъбуда бўлиб, у яна Дурга (“Тутқич бермас қиз”) ҳам деб аталган, унга сигиниш бутун Ҳиндистон бўйлаб ёйилган. Унинг орядан келиб чиқмаганлигини шу нарса тасдиқлаб турибдики, унга, айниқса келиб чиқиши оря бўлмаган қабилалар ҳам ва анча қолоқ бўлган қабилалар ҳам сигинганлар. Уларнинг сигиниш усуллариининг шафқатсизлиги, кўпинча мудҳиш расм-русумлар адо этилиши, шунингдек, бу маъбудага қора тусли жониворлар; (кўчқорлар, такалар, хўрозлар) ва ҳинд хўкизи (буйвол) қурбонлик қилиниши билвосита гувоҳлик бериб турибди. Ҳинд хўкизи (маҳиш, маъбуданинг Калий Маҳишасурий номи шундан келиб чиққан) оря ҳиндулари эътиқодича, нопок жонивор бўлиб, унинг девсимон ташқи кўриниши жаҳаннам ҳукмдори Ям маъбуди миниб юришидан деб изоҳланади. Шуниси қизиқки, оря аънанаси таъсири остида маъбуда ёруғ оламни шу иблисдан халос қилувчига айланади ва, шу тариқа, ўлим девининг ўзидан уни “хўкизнинг қотили” деб тавсифланувчи янги сифатлар олади. Унинг янги-янги номларини биз Ҳиндистоннинг кўплаб ноҳияларида, хусусан, шарқий ноҳияларида учратамиз.

Даставвал Калийга она томондан ўлиб кетган аждодлар хотирасига бағишланган махсус тантаналар вақтида сигинганлар (сентябрнинг биринчи ярмида ташкил этилган). Айрим оря бўлмаган қабилалар асримизнинг (XX аср) бошларидаёқ бу маросимга риоя қилганлар. Жуда катта миқдордаги ҳинд хўкизлари сўйилган, уларнинг қонлари аждодларга наф берган. Ҳиндувийликда бу қадимий маросим навратрий байрами кунларида адо этилган, у билан кўшиб юбориладиган дашаҳра (халқда — дасара) сентябрнинг ўрталарида амалга оширилган. Шу байрамга тегишли бўлган ҳиндулар диний афсонаси “Маркандейпуран”да баён этилади. Бу шундай манбаки, унда турли замонларда ҳам оря, ҳам оря бўлмаган турли-туман қабила ва халқлар томонидан яратилган афсона ва ривоятлар қоришмаси ўз ифодасини топган. Шу нарса айниқса муҳимки, биринчи кун зурёд она томонидан ўз бобоси хотирасига қурбонлик (шрадҳа) келтиради. Ривоятлардаги сақланиб қолган аънаналар ва қандайдир ишоралар фақат матриархатдагина сигиниш урф бўлиши мумкинлиги ҳақида гапирилади. Девий билан боғлиқ бошқа эътиқод ҳам эҳтимол анча қадим замонларда юзага келган бўлиши керак, у тҳаглар — қароқчиларда мавжуд бўлиб, одамларни бўғиб ўлдириб қурбонлик қилганлар.

ШАКТИГА СИГИНИШ

Аввал таъкидлаб ўтилганидек, маълум вақтдан кейин веда ҳаётида Индрни орқага суриб чиқариб юборилган маъбуд Рудр биринчи ўринга чиқиб олади. Рудр — ёвуз кучлар тимсоли, ҳамма нарсани йўқ қилишга қодир қудратга эга, бироқ ёвуз кучларга тўқнаш келган чоғларда ёрдам сўраб унга мурожаат қилган

инсонни паноҳига олади. Асосан Шимолий Ҳиндистонда юзага келган дастлабки ҳинду мазҳаблари Рудрга қаттиқ сифинганлар; унинг исмига Шиванинг сифатларини кўшиб айта бошлаганлар (“Имкон туғдирувчи”, “Марҳаматли”) Шундай шаклда у одамлар томонидан сирли, англаб бўлмас зот сифатида қабул қилинган. Шунинг шарофати билан коинотнинг бирлаштирувчи ғояси уранишадларда айнан унга олиб келади. “Швенашватаропанишад” да умумий жон Рудр, Шива, Иш, Маҳешвалар деб аталади. Шива халоскорлик йўлини кўрсатувчи комил йог тимсоли ҳисобланади.

Энг кекса шивапараст мазҳаби пашупати ягона аниқлик билан Шивани фақат унинг қувватли зуҳури Шакти — ҳар нарса қўлидан келувчи аёл негиз орқалигина англашиладиган мутлақ деб эътироф этади. Веданта таъсири остида шундай таълимот юзага келдики, унга кўра Шактини Шивадан ажралган ҳолда тушуниш мумкин эмас ва қандайдир унга ўхшаган деб қараш лозим. Мавҳум мутлақ худога мурожаат қилишга қодир бўлмаган одам агар унинг аёл рамзи Шактига мурожаат қилса, энг олий мақсадга эришиши мумкин, чунки аёл Шакти маъбудга қараганда янада муайянроқ, равшанроқ бўлиб, турли сифатлар ва хислатлар соҳибидир. Ҳақиқий обидалар эса бу ҳолда ҳам тафаккурга чўмадилар ва фикру зеҳнларини учликка жамлайдилар: — пати (“эга, рабб, хўжайин”), паша (“исканжа, занжир”) ва пашу (“жон”); шундай бўлса-да, улар ихлосининг чинакам мўлжали пати, яъни Шиванинг ўзи ҳисобланади. Кейинроқ веданта пашупати мазҳабининг Шивани фақат Шакти орқали англаш мумкинлиги ҳақидаги эски ғоясини яна такрорлайди. У турли шаклларда тасвирланади — янги мавжудот юзага келганда у, масалан, Буюк Она сифатида иштироқ этади, шунинг учун унга сифиниш жинсий функциялар билан ҳам боғлиқ. Ёғоч ва тошдаги у билан боғлиқ турли шахвоний манзараларни акс этдирувчи бўртма сувратларни Банорасда, Непал эҳроми эшикларидида ва бошқа шивапарастлик қадамжоларида кўриш мумкин.

Дарвоқе, кўплаб оилавий, насл-насабли, қабилавий зурёдли аёл илоҳалар ҳам Шакти деб аталган. Гоҳо уларга жонлик (жонивор) сўйиб, қон чиқариб, ўтмишда ҳатто одамни қурбон қилиб сифинганлар (бу ҳақда бир оз кейин сўз юритамиз). Айрим жойларда бу маъбудалар рамзий маънода Ардҳанаришвар (ярми эркак, ярми аёл) Шива иккилиги кўринишида тасвирланган: у, аввалроқ айтиб ўтганимиздек, ўртасида думалоқ тешиги бўлган чорси ёки айлана тош тахта кўринишида, эркак эса шу тешикка жойлаштирилган тош устунча шаклида бўлган. Шива лингам сифатида, ўз сифат ва зуҳурларига эга бўлмаган қандайдир нарса кўринишида тасаввур этилади, фақат асоси аёл бўганлиги унга ғайрат, ривож, ҳаёт ато этади.

Воқеа-ҳодисалар оламида Буюк Шактига сифиниш тўғрисида шактипарастларнинг диний ва фалсафий тафаккурига кўра, тантрларда, Шива ва Шакти ўртасидаги суҳбат шаклида ёзилган эзотерик матнларда ҳикоя қилинади. Улар на фақат турли диний кечинмалар, сеҳр-жоду расм-русумлари, маросимлари тафсилотлари, азайимхонларнинг дуолари, эркаклар ва аёлларнинг ўзаро муносабатларига тааллуқли маслаҳатларидан, балки метафизик мушоҳадаларидан ҳам иборат. Ҳозирги вақтда улар барча тоифа одамларига мўлжалланган. Тантрларда баён этилган ғоялар кейинчалик аёл илоҳаларининг маҳаллий саждаларига таркибий қисм бўлиб кирди. Сўнггиси билан боғлиқ бўлган қурбонлиқлар ва шахвоний, ҳаттоки куракда турмайдиган маросимий амаллар у ерда тантрийлик таъсири остида диний, мистик хусусият касб этган. Фақат фидойиликнинг маълум даражасига етишган шактипарастларгина шричакр маросимини адо этганлар, бунда тақводорлар яланғоч аёл тимсолидаги Шактига сажда қиладилар.

ДҲАНОР БҲИЛЛАРИДАГИ ДЕВИЙ

Бҳил қабилиси Марказий Ҳиндистоннинг ғарбий қисмида, Тапти ва Норбада дарёлари оралиғидаги ҳудудларда истиқомат қилади ва хийла ташқи оламдан ажралган ҳолда кун кечиради. Антропологик жиҳатдан бҳиллар мундаларга киради, аммо гуҷарот тилида гаплашадилар. Чегара вилоятларида қолган гуҷаротлар билан тобора кўпроқ кўшилиб кетаётганлиги натижасида уларнинг нуфузи мудом камайиб бормоқда. Тапти дарёси бўйида яшайдиган бҳиллар

кўплаб турли-туман қабилавий сигиниш расм-русумларини адо этадилар, бу расм-русумлар, афтидан, уларнинг аввалги динларининг одатдаги ҳиндувийликнинг гужаротча шакллари билан биргаликдаги қолдиқлари аралашмасидан иборат. Уларнинг дастлабки дини тадқиқотчилар учун турган-битгани жумбоқ бўлиб қолмоқда. Мазкур боб муаллифи камина Дҳанордаги насронийлар черкови даъватчиси доктор Хелбергни шу ҳақдаги савол билан суҳбатга тортиб, уни ноқулай аҳволга солиб қўйдим, чунки бундай саволга олинган ҳар қандай жавоб нукул фараздан иборат бўлур эди. Доктор Хелберг бҳилларнинг, назаримизда, анча қадимги анъаналар билан боғлиқ ҳозирги расм-русумларнинг келиб чиқиши ҳақидаги афсонани айтиб берди.

Дҳанорлик бҳилларнинг ажодлари аввал табиат руҳларига сигингандек бўлганлар ва уларга одам қурбонлиқ қилганлар — ҳар йили бир неча эркак ва аёл қурбон келтирилган, шуниси борки, кузги қурбонлик энг муҳими саналган. Қилич билан бошлари узилган ва уларни товоққа ёки махсус қурбонлиқ тошига ўйиб ишланган чуқурчага йиғиб олинган қон билан биргаликда руҳларга атаб юборилган. Бироқ бу қурбонлиқлар Буоқ Онага кифоя қилмаган ва одамларни тобора кўпроқ ўлдираверганлар, шу тариқа маъбуданинг у билан биргаликда ёвуз руҳларга қарши жанг қилган кўплаб мухлислари бекордан-бекорга нобуд бўлаверганлар. Бҳиллар ҳалигача маъбудани Туяси Бҳований (санскритчада — Туласи Бҳований) номи остида ардоқлайдилар. Даставвал у уни ўзларининг оналари деб ҳисоблайдиган дев-алвастилар маъбудаси бўлган. Одамлар ичида уни фақат озгина тақводорлар билган, холос. Улар ним дарахти тагида томошалар уюштиришган ва унга иблислардан асровчи ва паноҳ тиловчи маъбуда сифатида сигинганлар.

Кунларнинг бирида Туяси Бҳований Дҳанорга келиб қолди ва ҳозирги бозор ўртасида дарёнинг чап соҳилида ҳали-ҳануз соя солиб турган қавакли мағуд дарахтига ўтириб олди. Бу ерда унинг ҳукмига бўйсунувчи, аҳолидан қурбонлиқ талаб қилувчи ёки бошларига касаллик ё турли офатлар ёғдирмаслиги, бошқаларга тегмаслиги эвазига нарса тамаида бўлувчи иблислар жойлашган эди. Тақводор ҳиндупарастлар дашахра байрамини нишонлаётган вақтида шундай воқеа содир бўлди; мағуд дарахти тагида одатдаги қурбонлиқ расму қоюдаларини адо этиш ва бу билан келаси йил учун ўзларига хотиржамликни таъминлаб олиш учун дарёнинг чап соҳилига келишди. Дарахт тагида соҳибжамол жувонни кўриб ҳайратдан оғизлари ланг очилиб қолди. Боғлаб қўйилган одамларнинг кўл-оёқларини ечиб, қўйиб юборинглар деб амр қилганини кўриб, ҳайратлари ўн баравар ошди. Иблисларнинг газабидан кўрққан бҳиллар бу амрни ижро этишга юраклари дов бермади, бироқ жувон, мен Туяси Бҳованийман, иблислар ҳукмдориман, улардан биронтаси менга ғиринг этолмайди, деб ўзини таништирди. У одамларга иблислар билан қандай курашиш кераклигини айтиб берди, ўзи эса иблисларни саҳронинг хув ичкарисига ҳайдаб юборди, шундан сўнг уларга қандай қурбонлиқлар қилишни ўргатиб қўяман деб ваъда берди. Маъбуда ҳинд ҳўкизлари ва қора такалар келтиришни амр қилди, мағуд дарахтидан гуллар узди, улардан дору деган кайф берувчи ичимлик тайёрлади, уни қурбонлиқ пайтида ичиш лозим эди, сўнг жониворларни қандай қурбонлиқ келтиришни тушунтирди. Бҳиллар ўзларида йўқ суюнишди ва биз билан қолинг деб илтимос қилишди. Туяси уларга дорудан берди ва одамларга ичимлик ҳаддан ташқари хуш ёқди, ўзларини худоларга яқинроқ ҳис этишди. Одам барибир одам-да, нафслари голиб келиб, дорудан ҳаддан ташқари кўп ичиб қўйдилар ва ухлаб қолдилар, маъбуда эса билдирмайгина жуфтакни ростлаб қолди ва шундан кейин бошқа қорасини кўрсатмади.

Бу афсона “Маркандей-пуран”даги Девиймаҳатма ҳақидаги афсонага ҳайратланарли даражада ўхшаб кетади, айниқса унинг хотима қисмидаги куйидаги гаплар айнан бир хил жаранглайди: “Иблислар Шумбҳа ва Нишумбҳа худоларини енггач, Ҳимолайга кетдилар ва Девийга топина бошладилар. Шу топ улар Гангада чўмилгани келаётган Шиванинг хотини Парватийни кўриб қолишди. Унинг жисмидан соҳибжамол бир жувон чиқди. Шумбҳа Сугривдан унинг менга турмушга чиқишига буйруқ бер деб илтимос қилди. Бу нияти амалга ошмагач, иблислар шоҳи Шумбҳа аёлларга қарши кўшин юборди, бироқ жувон кўшиннинг катта қисмини янчиб ташлади, қолгани эса у миниб олган арслонга ем бўлди”.

Девиймахатма ҳақидаги афсонада вишнупарастлар муқаддас ҳисобловчи тулсий бутаси ҳақида бирон оғиз гап йўқ, Девий муносабати билан бута ҳақида халқ эътиқодларига шива ва вишнупарастлик эътиқодлари аралашганда, яъни сал кейинроқ, водийдаги бҳиллар гужаротлик вишнупарастлар билан муносабатга киришганларидан кейин гап кетиши мумкин эди, холос; сатпураллик бҳилларда эса сизинишнинг соф шивача кўриниши сақланиб қолган.

Бҳиллар диний расм-русумларни мунтазам адо этмайдилар, аммо ҳар йили тўртта байрамни нишонлайдиларки, булар ичида кузгиси энг муҳими саналади. Уларнинг эҳромлари йўқ эди, шу боис расм-русумлар ва қурбонликлар адо этиладиган жойларни улар девастҳан, яъни қадамжой деб атаганлар, сеҳр-жоду амаллар бажарилиб, дуо-афсун ўқиладиган жойлар эса бхутастҳан деб аталган. Қадамжой кимсасиз майдондан иборат бўлиб, гоҳо ўрмоннинг мағуд, пийпал ёки ним дарахтлари ўсадиган ўрта жойида жойлашган. Кўпинча дарахт атрофидан унча баланд бўлмаган супа кўтарилган. Сизиниладиган жой бир қанча текисланмаган, қизил сурилган харсанглар билан белгилаб қўйилган, гоҳо харсангларга қора нуқталар ёки қора нуқта ва йўл-йўл чизиқлар билан нақш солинган. Шу ернинг ўзида бошлари бир-бирига тескари қилиб ишланган икки от ҳайкалчаси ўрнатилган, улар оралиғида қозик қоқилган ёки катта тош қўйиб қўйилган, баъзида эса катталари пастдан, кичиклари тепадан қилиб, туваклар тўнтариб қўйилган.

Бошқа кунлари Туяси Бҳованийга на аёллар, на эркаклар эътибор қиладилар. Улар иблисларга қурбонлик қилгани ёш хўрозларни олиб келишади, бунда асосан ўзларининг нафси қонади, чунки бхутларга жонлиқнинг гўшти эмас, фақат қони талаб этилади.

МУНДА ВА ДРАВИДЛАР ДЕВИЙСИ

Мунда қабиласи асосан Шимолий Ҳиндистоннинг марказий қисмида, Гангадан жануб ва ғарб томонда жойлашган, аммо гуж бўлиб эмас, бир-биридан узилган алоҳида қабила ва уруғлар бўлиб яшайди. Қадимги вақтларда улар бироз шарқроқда истиқомат қилар эдилар, уларнинг антропологик хусусияти ҳам шундан далолат беради. Мунда анъанаси уларнинг ғарбдан шарққа кўчиб ўтганлиги ҳақидаги ривоятни сақлаб қолган. Шу билан бир вақтда Ҳиндистоннинг дастлабки яшовчилари дравидлар бўлган, улар келгиндилар (шу жумладан мундалар) тазйиқи остида жанубга силжиганлар деган тасаввур пайдо бўлади. Тарихий даврда ҳар иккала қабила уларга маданий таъсир кўрсатган орялар билан қўшилиб кетган.

Юзинчи сон билан қутлаймиз!

ҚАҲРАМОН ЖУРНАЛ

“Жаҳон адабиёти” деб аталувчи журнал бизнинг ёшликдан орзуимиз эди. Бу орзуни кўп юқори даражали анжуманларда айтиб, кўп юқори идораларга мурожаат қилганмиз. Тарихий қисмат, насиба шу элганки, “Жаҳон адабиёти”ни бизларга Мустақиллик тақдим этди. Бу журнал мамлакатимиз раҳбари томонидан ўзбек адабиёти, умуман маданиятига улкан эътибор, гамхўрлик мевасидир. Оз вақт ичида ушбу нашр адабиёт ихлосмандларининг яқин йўлдошига айланди, баъзи иқтисодий мураккабликларга қарамай, мухлисларини топди. Улар ўнминглар, юзминглар бўлмаса-да, сара ўқувчилардир. Умид қиламизки, журналнинг муштарийлари ҳали кўпаяди, уни ўқиш иштиёқи борларда моддий имконият ҳамда моддий имкониятлари борларда ўқиш иштиёқи ортади. Бугунги кунда эса севимли журналимиз ўзининг Бош муҳаррири Озод Шарафиддинов билан теппа-тенг қаҳрамондир. У шафқатсиз рақобат муҳитида яшаш учун, ёруғ дунёда ўз ўрнига эга бўлиш учун, адабиётнинг асл қадри-қимматини сақлаш учун қаҳрамонона курашмоқда. Бу кураш шунинг учун ҳам қаҳрамонликки, ҳамма замонларда бўлгани каби бугун ҳам энгил-елти, олди-қочди нашрларнинг харидори кўп. “Жаҳон адабиёти” каби жисдий, фикрчан нашрларга яшаш осон эмас.

Бонго деб аталган илоҳлар жинслар бўйича фарқланмаган. Улар аслини олганда иблислар бўлган (санскритча “бхут”) ва фақат санскритча сўзлар билан белгиланган кўшимча тавсифларгина иблисларнинг жинсини кўрсатган. Мунданнинг бир вақтлар аёллик асосга алоҳида аҳамият берганини улар жамиятининг патриархалча тузуми қолдиқлари тасдиқлайди. Наслда она томони бўйича мерос билан боғлиқ эндогамия¹ гуруҳи ва, ўз-ўзидан маълумки, патриархат билан боғлиқ экзогамия² гуруҳининг дастлабки мавжудлиги ҳам шундан далолат беради. Худди шундай ижтимоий тузумни биз кўплаб дравид қабилаларида кўраимиз. Қадимги замонларда мундаларда ҳам, дравидларда ҳам австралиялик туб аҳолининг икки насли полиандриясига анча яқин бўлган кўптарлик шакли тарқалган эди.

Бундай тузум қолдиқлари найяр дравидлар тоифасида анча кўп сақланиб қолган. Бу ҳақда 1563 йилда венециялик савдогар Чезаре Фредерике ёзган эди, унинг кўрсатиб ўтишича, бу ерда унинг пуштикамаридан бўлган ўғилларидан бир эмас, балки опасининг ўғли шоҳнинг меросхўри деб эътироф этилган. XVIII аср маълумотлари бўйича, бу тоифада болалар отасига эмас, балки онасининг акасига (тоғаси)га қарашли бўлган. Бизнинг асримизга довур эркак билан рамзий никоҳдан ўтган ёш найяр жувони хурмо япроғи ёки қилич билан ўзининг ёки унинг олдига келган олий табақанинг ҳар қандай эркагига қарашли бўлган. Уйга киришдан олдин у эшик олдида қилич ва қалқонни ёки бошқа бирон қуролни қолдирган. Бу то у уйда экан, унга бошқа бировнинг кириши мумкин эмаслигини аниқлаган. Кейинчалик эркакларнинг бундай эркин никоҳи бармоқ билан санарли учрайдиган бўлган. XX аср бошида найярлардаги кўптарлик Деканнинг фақат олисдаги ноҳияларидагина сақланиб қолган.

Кўптарлик Цейлон (Шри Ланка)даги канада сингалларида ҳам оролда европаликлар пайдо бўлгунга қадар мавжуд бўлган, кейин эса аста-секин йўқ бўлиб кетган. Асримиз (XX аср)нинг бошида ҳам у родий (энг паст табақа)ларда кенг тарқалган эди.

Ҳиндистон ва Шри Ланкада бу ижтимоий тузум кўп эрлар бўлган маъбудага сизиниш билан боғлиқ бўлган. Мунда қабиласида, биринчи гада ораонликларда шундайлардан бири ов ва ҳосилдорлик маъбудаси Чандий бўлган эди. Унинг иккинчи қиёфаси Мутри Чандий бўлиб, унга ҳар йилги байрамлар вақтида қишлоқдаги умумий “эркаклар” уйида яшовчи бўйдоқ йигитлар сизинганлар.

¹ Э н д о г а м и я — фақат ўз уруғи билан қиз олиб-қиз бериш қоидаси (тарж.).

² Э к з о г а м и я — эндогамияни инкор этувчи қоида (тарж.).

Лекин яхши ният қилайлик. Вақти келиб, “Жаҳон адабиёти” энг оммавий нашрлардан бири бўлар, ўзи чоп этаётган роман, қисса, шеърый туркумларни алоҳида китоб ҳолда ўқувчиларига тақдим этувчи ўз нашириётига эга бўлар...

Газета ва журналларга ўз кўнглимда менинг ҳам, ярим ҳазил, ярим чин айтган бир мезоним бор. Улар икки хил бўладилар: “яхшилар”и ва “ёмонлар”и. “Яхшилар”и шундайки, уларни вақт, асаб сарф қилиб ўқиб ўтиришининг ҳождати йўқ. Бир назар ташлаганда маъно-моҳияти аён бўлади. “Ёмонлар”и жоннинг азоби. Вақтингни ўғирлайди — бир, ўйлашга мажбур қилади — икки, сени изтиробга солади — уч. Энди инсоф билан айтинг, қайси нашр яхши? Албатта, аввалгилари-да!

Ҳамид Олимжоннинг машҳур достонида Зайнаб онасига дейди:

*Менга ўша Омонимни қўй,
Майли, ўша ёмонимни қўй...*

Бизга ҳам ўша “ёмон” журналимиз бор бўлсин. Унинг куюнчак Бош муҳаррири ва заҳматкаш жамоаси бор бўлсин. Юз ёшда ҳам бағри анор донаси каби маъно-мағизга зич тўла бўлсин!

*Эркин ВОҲИДОВ,
Ўзбекистон халқ шоири,*

Эркак наслининг тез пайдо бўлишига имкон яратиши лозим бўлган Мутри Чандийга сизиниш байрамини С.Ч.Рой шундай таърифлайди: “Акҳара деб аталадиган махсус майдончада ёшлар ўйин-кулгиси қаторасига уч кун давом этади. Ўйин пайтида улар қиз боланинг сирғасини ўгирлайдилар. Тўртинчи кун ёш ораонликлар кун ботгандан кейин акҳарага тўпланадилар, сўнгра тепаликдаги танр-акҳарага йўл оладилар. У ерда Мутри Чандийнинг тимсоли турган бўлади (дарахт илдизи олдида ярмигача ерга кўмилган тош ана шу тимсолдир). Қурбонликқа танлаб олинган ўсмир тош остидаги чуқурликни кавлайди, қора хўрозни сўяди ва унинг қонини чуқурликка тўкади, қиз боладан тортиб олган сирғани хўрознинг узилган бошига қўшиб ўша чуқурликка ташлайди. Сўнг ҳаммалари бараварига қичқира бошлашади: “Куккое қҳадлар гҳатра некэ, кукоеко қҳадлар берҳне некэ!” (“Қизлар камроқ бўлсин, ўгиллар кўпроқ бўлсин!”), сўнг чуқурликка ҳожат чиқарадилар-да, унга тупроқ ташлаб кўма бошлайдилар”. Шундан кейин барчалари қишлоқ акҳрасига йўл оладилар ва кеч тунгача ўйин-кулги қиладилар.

Ораон қишлоғининг асосий маъбудаси Чаало Паччо ҳинд-европа тилларида Сарана Бурҳийа (“Мусофир кампир”) деб аталади. У уйдаги чирмовқудан тўқилган, қишлоқ хоҳинининг маъбудага атаб йилнинг охирида садақа қилинган биринчи тоғ шолиси солинган товоқни поклайди. Бундан ташқари, мундалар бирон-бир жўяли таъбир билан ифодалаш мумкин бўлмаган бир гуруҳ маъбудларга сизинадилар. Марказий Ҳиндистонда жойлашган қабилалар, айниқса қора чечак маъбудаси Марайга сизинганлар, ораонликлар Дҳартимай, қҳондалар — Тари Пенну ёки Дҳаранжий деб атайдиган ер ва ҳосилдорлик маъбудаси ҳам муҳим илоҳ ҳисобланган. Ўтмишда унга атаб одам қурбонлик қилинган.

ҚАДИМГИ ДРАВИД МАЪБУДАЛАРИ

Жуда қадим замонларда дравидлар Ҳиндистони билан асосан узвий савдо алоқалари ўрнатган европаликларнинг хабар беришларича, дравидларнинг қадимги урф-одатлари мундалар урф-одатларига жуда ўхшаб кетган. Унча катта бўлмаган ҳар бир қабиланинг, гоҳида эса алоҳида уруғнинг фақат унинг ўзигагина хос хусусиятларга эга бўлган ўз маъбудаси бўлган. Қабилаларнинг бирлашуви ва ҳиндувийлик ижтимоий ва диний тизимининг таъсири шунга олиб келдики, гарчи кўп жойларда ўзининг қадимги номларини сақлаб қолган бўлса-да, Шиванинг хотини Девий тимсоли турли маъбудаларнинг ўзларига хос хусусиятларини ўзига жамлаб олди. Масалан, Мадурайдаги шивапарастларнинг энг йирик эҳроми Минакший (“Балиққўз”) ва унинг эри Шива Сундарешвар шарафига барпо этилган. У бу сифатни айнан қайси қадимги дравидларнинг қабила маъбудасидан олганлиги номаълум.

Малабар соҳилбўйларида ҳозирги вақтгача сизиниладиган маъбудалар ичидан энг аввало Бҳагаватийни эслатиб ўтиш зарур, унга зиёратчиларнинг сеvimли жойи Кодунгаллур (Кочин)да эътиқод қиладилар. Даставвал у ерда фақат атрофи бутадевор билан ўралган муқаддас дарахт турарди. Йилда бир марта қирғоқ бўйининг ҳар томонидан одамлар тўда-тўда бўлиб ўша жойга интиладилар. Йўл бўйи улар “нада-а, нада-а” (“Йўқол, кет!”) деб қичқирай ва маъбудани болохонадор қилиб сўкар эдилар. Дарахтга яқинлашганларида улар унга оғизларидан боди кириб-шоди чиққан кўйи сўкиб-сўзлаганча лой ва тошларни гириллата бошлардилар. Балиқчилар табақасининг бошлиғи Кули Мутгайа Арайанга биринчилардан бўлиб қадамжони булгатиш ҳуқуқи бериларди. Бҳагаватийга сизиниш яна кайф-сафо ва айш-ишрат ҳолатларини ҳам ўз ичига оларди. Қадамжойга жамиятнинг энг тубан қатламидан вакиллар кўйиларди. Муқаддас сув ўрнига арақ ва хурмо шароби ичишар, буни уларга хизмат қилиб турган найяр улашарди. Бу байрам ҳозир ҳам нишонланадими, йўқми ва унинг шакли ўзгармай қолдими — буни аниқлашнинг уддасидан чиқа олмадим.

Кодунгаллурдан сал нарида Калий шарафига махсус хўроз уриштириш байрами нишонланарди. Бу маъбудага юқумли касалликлар, хусусан, вабо ва чечак маъбуди сифатида сизинганлар. Касаллик маълум бўлган ҳолда ёрдам учун маъбуда кўплаб қурбонлик қони талаб этган.

Бу диннинг қоҳинлари адигаллар деб аталган, Малабарда улардан атиги уч оила бутун қабилага хизмат қилган. Браҳманлар қурбонлиқ қилишлари шарт бўлмаган, чунки уларнинг авлиёлигидан маъбуданинг кучи шу қадар ортиб-тошиб кетганки, бу хатардан холи бўлмаган. Бҳараний байрами чайтр (март-апрел) ойига тўғри келган. Малабар аҳолиси шу байрам кунларидаги зиёратда иштирок этиши юқорида тилга олинган касалликлардан сақлаб қолишига ишонган.

Қулай пайтгни белгилаб, маъбуда мухлислари ўзлари билан қурбонлиққа аталган хўрозларни, шунингдек, гуруч, туз, гаримдори, долчин, зирк, бетель япроқлари ва ёнғоқлар олганча майда-майда тўдалар билан йўлга тушганлар. Йўл бўйи улар беадаб қўшиқлар кўйлаб, унга монанд келишмаган ўйинларга тушишган. Йўлда учраган эркакми, аёлми, бунга қараб ўтирмасдан уларни ўзларига қўшилиб ўйнашга ва қўшиқ айтишга мажбур қилганлар. Жуда кўп арақ ва шароб ичишган. Ҳамма эҳромга келиб бўлгандан кейин қурбонлиқ бошланган. Энг асосийси шундан иборат бўлганки, унинг ўзи ҳам ва унинг атрофидаги ерлар ҳам қип-қизил хўроз қонига беланиши керак бўлган. Сўнг йўлчилар уй-уйларига тарқалишган, эҳром эса етти кунга ёпиб қўйилган. Бу муддат ичида ҳеч ким унинг ичига киролмаган, гўё у ерда иблислар базм қилар, тақиқни бузган одамни эса улар бурда-бурда қилиб ташлар эмиш.

Мадур эҳромидаги Мариямма хавфли касалликлар, биринчи галда сариқ касаллиги маъбудаси саналган. Унинг томига болаларнинг ҳайкалчалари ўрнатилган ва бу гайридинларга теварак-атрофдаги аҳоли қурбонлиққа болаларни (мерияларни) олиб келган деб ишонишларига имкон туғдирган, бу ҳақда маъбуда исмининг ўзи ҳам гувоҳлик бериб турибди. Диндор ҳиндупарастлар бу фикрни рад этадилар. Дарҳақиқат, Мариямнинг Марказий Ҳиндистонда сигинадиган ва Марай ёки Мерай деб аталадиган қора чечак маъбудаси билан алоқадорлиги ҳақиқатга яқиндай бўлиб кўринади.

Оғриб қолган боланинг онаси у билан эҳромга келар, анҳор қўлтиғида гусл қилар, ўзи ва болага зирк толқонидан сурар, у ҳўл баданга ёпишиб, уни сариқ касал билан оғриганга ўхшатиб кўяр эди. Сўнгра улар эҳром олдига келиб турар, муқаддас анжир дарахтига уч карра таъзим қилар ва қоҳинга қурбонлиқ эҳсонларини ҳавола этар эдилар, улар ичида албатта тутатқи, аксар ҳолда кофур бўлар эди. Қоҳин оғриган бола узра дуо ўқир ва ун хушбўй тутатқиларга кўмиб юборар эди.

Дравид маъбудалари ҳақида озмунча афсоналар сақланиб қолмаган. Улар қайсиدير жиҳати билан Девийга боғлиқ бўлиб, уларнинг дастлабки диний функциялари аллақачон унутилиб ҳам кетган. Уларнинг энг машҳури — Каннаҳий. Вафодор хотин тажассумидаги бу маъбуда ҳақидаги ҳикоя тамилларнинг “Пичоқли билагузук ҳақида дoston” эпик поэмасига киритилган. Ҳикоя туфайли биз тамилларнинг қадимги мамлакати диний ҳаётдан олинган кўплаб далиллар билан танишамиз. Уларда Каннаҳийнинг бир вақтлар Жанубий Ҳиндистонда чинакам Девий сифатида эъзозлангани ҳақида гапирилади. Унга бағишланган айрим расм-русумлар ҳам буни тасдиқлайди.

Тамиллар Шри Ланкага бориб жойлашгандан кейин Каннаҳийга сигиниш оролнинг шимолий қисмида чуқур илдиэ отди, шу ердан у жанубга ёйилди, у ерда маъбуда Паттини деган ном олди. Унинг шарафига бағишланган байрамлар Шри Ланкада, айниқса Канди ва оролнинг жануби Дондрда кенг нишонланади. Унга бағишланган эҳром расм-русумлари ҳам ўша ерда сақланиб қолган.

ОДАМ ҚУРБОНЛИҚЛАРИ

Ҳинд манбалари, европаликлар ва мусулмонларнинг гувоҳликларига кўра одамни қурбон қилиш ҳоллари мундаларда, бироз камроқ даражада дравидларда инглиз мустамлака ҳукуматининг маҳаллий аҳолилар диний ҳаётига аралашгунларига қадар, яъни XIX асрнинг биринчи ярмигача кўзга ташланиб турган. Мустамлака замонлари архивларида шундай турдаги маросимлар ҳақида ишончли ашёни ўзида намоён этувчи суд иш баёнлари ва қайдлар сақланиб қолган. Бироқ бу ҳужжатлар билан қурбонлиқлар фақат маъбудалар ёки жинсидан қатъи назар ва жинсига эга бўлмаган иблислар, алвастилар, банго ва бошқа шунга ўхшаш илоҳлар номига келтирилганини аниқлашнинг иложи йўқ. Бундан ташқари, мундаларнинг оря қабилалари билан қўшилиб кетгунига қадар гап

илоҳ ёки илоҳага сизиниш ҳақида кетаётганини ҳам билиб бўлмайди. Қайсидир даражада ҳинд анъанаси ягона кўрсаткич бўлиб хизмат қилиши мумкин, унга кўра қонли, айниқса одам қони билан боғлиқ қурбонлиқлар одамлардан қонхўрлик хусусияти бўйича айнан маъбудаларни талаб этган.

Архив маълумотлари бўйича собиқ Берар штатида гондларнинг дравид қабиласи 1853 йилгача, инглизлар Нагпур худудларини босиб олгунига қадар Бастар рожасининг ҳомийси Калий Данткварийга қурбонлиқлар келтирган. Г.Г.Вильсоннинг 1820 йил деб сана қўйилган ёзма гувоҳлигида ҳам гондларда ҳатто одам гўшти ейиш одати борлиги айтилган.

Мундаларда одамни қурбонлиқ келтириш (ондока) узоқ замонлардан бўён одатий маросим ҳисобланиб келган. Мундалар қишлоқларидан сирли равишда ғойиб бўлган шахсларни қидириб топишга дахлдор полиция иш баёнларида кўрсатилишича, маросимий қотилликлар энг янги замонда ҳам учраб туриши истисно этилмайди. С.Ч.Рой хабарига кўра, агар оила, қишлоқ, ноҳия бошига чинданам қандайдир мусибат тушса, қурбонлиқ келтирилган ва хоҳин ёки фолбин норози бўлган ва мусибат ёғдирган бхут ёки бонгонинг раҳм-шафқат қилиши учун одам қурбонлиқ қилмаса бўлмайди деб эълон қилган. Иблис қурбонлиқни ўзи қурбон қилади деб ҳисоблашгани учун мундалар бундай ишларни жуда қаттиқ сир тутганлар. Одатда, бу уйга тасодифан келиб қолган мутлақо бегона одам бўлган. Ярим тунда қурбон келтирувчи бир қанча дўстлари ҳамроҳлигида уни ўрмонзорга, тоғ дарёсининг узоқ ўзанига ёки бошқа етиб бориш қийин бўлган жойга олиб кетган. У ерда ҳалиги одамни қўл ва оёқларидан ушлаб ётқизганлар. Қурбон қилувчи худодларга, айниқса, норози бўлган иблисларга мурожаат қилган, шўрлик одамнинг устига бир неча дона гуруч ташлаган ва ойболта билан унинг бошини узган, кўрсаткич бармоғини кесиб олган ва ўлганныннг қонидан сопол кўвачага солиб олган. Мурдани обдон яширганлар, қон ва кўрсаткич бармоқни уйга олиб кетганлар, иблисларга сажда қилинадиган уй меҳробига қўйиб қўйганлар. Дуолар ўқилган, шундан сўнг бармоқ ва қонни меҳроб тагидаги ерга кўмганлар.

Болаларни қурбонлиқ келтириш мериялар деб аталиб, мундаларнинг энг кенг тарқалган маросими ҳисобланган. Мерия — бу одатда ўн тўрт ёшдан кичикроқ бола бўлган, уни ўғирлаганлар ёки сотиб олганлар, сўнг қурбонлиқ келтириш учун боққанлар. Бир вақтлар бу маросим қабила яшаган бутун худудда ёйилган ва агар анъаналарга ишонадиган бўлсак, кўплаб дравидларда ҳам мавжуд бўлган. Мустамлакачилар маъмуриятининг суд иш баёнлари, полиция ва туман назоратчилари хабарлари у ҳақидаги бизнинг маълумотларимизнинг бош манбаларидир. Инглизлар босиб олгунига қадар болалар қурбонлиғи ҳозирги

Юзинчи сон билан қутлаймиз!

ОКЕАН КЕМАСИ

“Жаҳон адабиёти” журнали менинг ҳаётимда жуда катта маънога эга. Бир пайтлар “Вопросы литературы”, “Новое время”, “Иностранная литература”, “Литературная газета”ни бирон ҳафта ўқимасак, ўзимизни қўярга жой тополмасдик. “Ёшлик”, “Гулистон”, “Шарқ юлдузи” зиёли ҳаётимизнинг ҳеч ажратиб бўлмайдиган бўлагига айланиб кетган эди. Улардан дунёнинг нурли ва ўша замонларда ҳам эркин нафаси келиб турарди. Яхши кўрардик! Мана XX асрнинг охирига бориб, биз адиблар, ўқувчилар, узоқ орзу қилган “Жаҳон адабиёти” деб аталган салмоқдор журнал чиқа бошлади-ю, худди бутун дунё адабиётларига, халқлар, мамлакатлар, маданиятларга кенг, тоза дарича очилгандай бўлди. Журнал атоқли олим Озод Шарафиддинов раҳнамолигида бизни оламнинг турфа ва жозибадор сўз ва нафосат океанларига бошлаб кетди.

Юзта сон, юзта жилд... Уларда биз ўнлаб илгари тушимизга ҳам кирмаган романларни ўқидик. Дунёнинг бизникидан ўзгача тафаккур изланишлари, теран публицистик рисоалар, ёрқин драма асарлари, мафтункор шеърлар, фантазиямизга янги йўллар очган саргузашт, детектив асарлар, ўткир сиёсий романлар ва бадиалар,

Ориссанинг қҳондлар ва ораонликлариди, Бастарнинг гондларида, шунингдек, қатор бошқа ноҳияларида адо этилган.

Қҳондлардаги мериялар ҳақидаги энг кўҳна маълумотлар (1843-1845)ни биз ўшанда Жануби-Ғарбий чегара вилояти (ҳозирги Орисса)даги генерал-губернаторнинг собиқ вакили Ж.Р.Онслида топамиз.

Сўроқлар иш баёнидан кўриниб турибдики, ҳали гуноҳ ёшига етмаган, нари борса ўн олти-ўн етти яшар болалар қурбонлиқ қилинган. Ғар гал битта мерия талаб қилингани учун қурбонлиқ қилувчи уни бир неча номзод ичидан куйидаги тарзда танлаб олган: ғаров таёғига тангилган байроқчалар орасида биттаси қизил латтачали бўлган. Ушанга тегиб ўтган бола ер маъбудаси Тарий Пеннуга қурбонлиқ қилинган. Қолганларини эса ҳокимиятдагилар билиб қолмаслиги учун шунчаки ўлдириб юборганлар. Аёлни қурбонлиқ келтириш маросими вақтида чолгу асбобларида куйлар чалиб ўйнаганлар, бироқ қурбонни нопок қилиб қўймаслик учун ҳеч ким мерияга қўлининг учини ҳам теккизишга журъат қилмаган. Қурбонлиқ ҳар йили мундалар “параб” дейдиган байрам кунларида адо этилган. Қҳондларда мерияларни зирк экиладиган далаларда, ораонликларда эса шопипояларда қурбонлиқ қилганлар.

Бизнинг асримизда (XX аср) бу маросимга тегишли тафсилотларни топиш жуда қийин эди; қишлоқ аҳли қурбонлиқ амалларини инкор этар эди, бу жойларда болаларнинг вақт-вақти билан гойиб бўлишигина мериянинг сақланиб қолганидан ягона далил ҳисобланар эди. Бироқ ҳатто полиция ҳам ҳақиқатни қарор топтиришда ожизлик қиларди, шубҳали шахслар устида олиб борилган суд жараёнлари, одатда, судланувчини озод қилиш ёки одатдаги қотиллик учун ҳукм чиқариш билан ниҳоясига етар эди.

1921 йилда Ҳиндистон илмий конгрессининг антропологик секцияси мажлисида сўзга чиққан ўша вақтда Вардҳа вице-комиссар бўлиб ишлаган Рой Баҳодур Ҳийра Лаъл айтган эдики, аср бошида (XX аср) Марказий Ҳиндистонда жуда кўплаб одамни қурбонлиқ қилиш ҳоллари қайд этилган. Бунинг тасдиғи учун у сўнгги воқеалар ҳақидаги полиция маълумотини келтиради; айниқса Чанда туманидан олинган хабар эътиборга молик: “Мерияларнинг буюк коҳини барча кўшни мерияларни ҳосил йиғиш байрамида иштирок этишга чорлади ва қурбонлиққа Бастардан бир ёши катта эркак кишини тайёрлади. Маъбуда ҳайкали турган кўҳна истехкомда тўпланишди. Бир қанча афсунгарлик дуоларини ўқиғач, коҳин қилични бир сермашдаёқ қурбоннинг бошини чўрт узиб юборди. Ҳозир бўлганлар ёрдамида у бошидан жудо бўлган танани муқаддас заминга дафн этди”.

1914 йилда шу ҳудудда учта шундай воқеа қайд этилган эди. Чҳаттисгарҳ вилоятидаги Райпур деган жойда қандайдир бир эркак киши қудуқдан сув

фалсафий тадқиқотлар билан танишдик. Бир замонлар фақат шухратини, овозасини эшитгандик. “Жаҳон адабиёти” энди уларни бизга меҳр-муҳаббат билан тақдим этмоқда.

Йўлга чиқсам, сафархалтам ҳамиша ёнимда ва унга ҳар сафар Навоийнинг исталган бир жилдини, “Жаҳон адабиёти”нинг иккита исталган сонини солиб юраман. Улар билан ўзингизни ҳеч қачон ҳеч ерда ёлғиз сезмайсиз, ҳеч қачон эришмайсиз, ҳеч қачон шалвираб қолмайсиз. “Жаҳон адабиёти”нинг ташаббускорлиги, ижодий ташкилотчилиги туфайли бадий таржимага Қодир Мирмуҳамедов, Низом Комилов, Миразиз Аъзам, Амир Файзулла тимсолида замонавий дид ва савия кириб келяпти. Адабий услублар ва тафаккурлашда янги эшиклар очилляпти. Бунда ҳаммамиз учун сеvimли мураббий Озод Шарафиддинов чинакам ижодий жасорат кўрсатиб, ўрнат бўлмоқда.

Кобо Абэдан Кафкагача, Анна Ахматовадан Камюгача, Премчанддан Козьмогача, Абдулҳақ Ҳомиддан Нитшегача... Эҳ-ҳе, бу уфқлар! Нурланиб ётган уфқлар, уфқлар, уфқлар! Улар бизга “ЖА” деб аталган океан кемасидан тинимсиз намоён бўлмоқда.

Иброҳим ҒАҒУРОВ.

олиб келаётган аёл қўлидаги болани тортиб олди, уни маъбудаларнинг ҳайкалчалари турган жойга олиб борди ва болани сўйди. Мурдани ҳайкалчалар олдига қўйди-да, ўзи қочиб яширинди. Кейинроқ полиция уни қидириб топди ва ўлим жазосига ҳукм этди.

Гувоҳлик кўрсатмалари шундай хулоса чиқаришга имкон берадики, турли вазиятларда қурбонлик келтириш усули жиддий ўзгариб турган. Узунлиги икки ярим метр келадиган, бир учи йўнилган йўғон гаров таёқлари тайёрланган. Мерияларни, одатда, қорнини ерга қилиб ётқизганлар, бўйинини таёқнинг айрисига жойлаганлар ва эркаклардан бири куч билан уни ерга босган, иккинчи таёқ худди шундай тарзда мерияни белидан, гоҳи вақтларда панжасидан тутиб турган. Сўнгра қоҳин ойболта билан тирик боланинг қўл ва оёқларини уч усулда чопиб ташлаган: аввал оёқларини тўпигигача, сўнг иккала болдирни тиззагача ва сонини белидан чопган, учта бир хил бўлак яна думбалари ва елкасидан кесиб олинган; бу бўлақларни кейин зирк даласи чеккасига ёки шопопояга кўмишган. Улар Дҳараний маъбудасига ёки бошқа шоҳларга бағишланган бўлган. Шундан сўнг танани ўша жойнинг ўзида дафн этишган.

Мундаларда яна бошқа ҳам мудҳиш маросимлар бўлган, аммо уларнинг батафсил тафсилотлари йўқ. Масалан, шулардан биттасида болаларнинг қўлларини танасига арқон билан боғлаб қўйганлар, баъзан эса бўйнидан ерга кўмганлар. Ж.Р.Онсли горегари деган азобли маросим ҳақида хабар беради, бунда бола оёқларидан ерга кўмиб қўйилган.

С.Ч.Ройнинг айтишича, агар маросим вақтида уйда мерия бўлмаса, унинг ўрнига кекса отаси ё онасини қурбон қилганлар. Бу гапга ишониш қийин. Тинч океани оролларидаги қатор қабилаларнинг антропологик тадқиқотлари натижасида олинган маълумотларни қиёс қилиб, Рой ана шундай хулоса чиқарган.

Биргина маъбудага сифинишда кўпинча маросимлар ривожини икки йўлдан борганлигини кўриш мумкин. Бундай “иккиталик” босқич шу шарт билан қўлланилган бўлиши мумкин эдики, бунда даставвал ўзининг мустақил эътиқодлари билан икки (ёки ундан кўп) қатор аёл илоҳлари мавжуд бўлган. Натижада бир муайян исмга эга бўлган маъбуда бир қанча маросимлар сабабчиси бўлиб қолган, маъбуда Калий мисолида бу яққол кўриниб турибди. Бу ерда исми номаълум бўлган оряларгача давр маъбудасининг, орялар Девийсининг ва қандайдир мунда-дравид қонхўр маъбуданинг маросимлари кўшилиб кетган. Сўнгиси гондлар ва айрим бошқа қабилаларда ўзининг Марай деган исмини сақлаб қолган. Шунингдек, эҳтимолки, бошқа маъбудалар, масалан, Тари Пенну ва Дҳаранийга сифиниш ҳам ривожланган.

ИВО ФИШЕР

СЕВГИ ВА ЎЗ-ЎЗИНИ ТИЙИШ

Ҳинду жамияти тавсифи учун европаликлар, одатда, ташқи жиҳатдан бир-бирини истисно этувчи икки тушунча — севги ва ўз-ўзини тийишни қўллайдилар. Бу билан улар гўё бу тушунчалар тарихий ривожланишнинг қутбилигини ва тушунчалар мазмунининг ўзига қўйилган туб фарқни таъкидлагандек бўладилар: бир томондан — ҳаёт насиб этган барча шодлик ва лаззатлардан баҳраманд бўлишга интилиш ва онгли равишда шаҳвоний ҳирса берилиш; иккинчи томондан эса жисмоний ва руҳий кучларни, истак-хоҳиш ва эҳтиросларни жуда устомонлик билан тийиш, одам ўз-ўзини қийноққа солишнинг қатор изчил босқичларини босиб ўтади.

Ҳақиқатан ҳам, ўзининг умумий шаклида бу кескин чора-тадбирлар ҳинду расм-русумлари ва ҳинду тафаккурининг иккига бўлинишида намоён бўлади, бироқ бундан уларни мутлақо ҳеч нарса бир-бири билан боғлаб турмайди деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Қайтанга бунинг тескараси: ҳинд маданиятининг тараққиётга бу икки бир-бирига қарама-қарши ҳодисалар ўртасидаги узлуксиз, тўғри, кўпинча пухта бўлмаган ва заиф ҳаракат орқали содир бўлиб келган. Барибир ҳам улар ўзаро бир-бирини инкор этади дейиш нотўғри бўлар эди:

ҳиссий лаззатларга тўлиб-тошишдан уларни бутунлай инкор этиш, ҳаётдан воз кечиш ва шунинг тескарисигача бир қадам, холос. Гоҳо севги ва ундан тийилиш ҳодисалари ораллигидаги муносабат шу қадар қалинки, у ёки бу ҳолат илоҳий соҳага ёки ҳиссий соҳага тегишли ё тегишли эмаслигини аниқлашнинг сира имкони бўлмайди. Ниҳоят, ўз тарихининг сўнгги босқичида ҳиндувийлик иккала қарама-қаршилик бир-бирига бирикиб кетишини ўзида акс эттиради: тўлиқ ҳиссий лаззатланишда ҳаёт олий диний туйғуга эга бўлади, у билан қўшилиб кетган шахсонийлик эса диннинг энг муҳим таркибий қисмларидан бирига айланади.

Илмий ва оммавий асарларда Ҳиндистон кўпинча шундай мамлакат қиёфасида тасвирланадики, гўё у бошқа оламдан табиий тўсиқлар билан тўсиб қўйилган, ўзининг шиддатли ҳаёлоти, улкан ижодий кўлами ва “ўз халқининг тақдирини ҳал этиш” учун мардонворларча курашнинг медалари билан яшайди. Бироқ ҳозирги вақтда муаллифи кейин огоҳлантирганнамо бармоғини силкитиши, бу баҳсларнинг самарасизлигини таъкидлаши ва телба ҳинд ҳаёлотини осмонни фалакларда ночор типирчилаётганини кўрсатиши учун упанишадларнинг узундан-узун фалсафий мувоҳисаларини ошқора қизиқиш ила батафсил тарзда тасвирлаб берган асар бизни қониқтириши амри маҳол. Умуман олиб қараганда бундай ёндошув ҳақиқий аҳволга мос келмайди, чунки, масалан, эрамининг IV асрида, яъни упанишадлар фалсафасининг тахмин қилинган ҳаёлий тантаналаридан кўп ўтмай, ҳиндлар грамматикасининг анча мукамал, чуқур ишлаб чиқилган тизимига эга бўлдилар, бир неча аср ўтгандан кейин эса мавҳум сонлар билан ишлай бошладилар, мураккаб тенгламаларни ечиш, одамларда энг мураккаб тери жарроҳлигини муваффақиятли амалга оширишни бошладилар ва булар барчаси анъанавий браҳман маданияти ва ҳинду дини доираларида содир бўлди.

Бу гап севги ҳақидаги фан — эротология ҳақидаги фанга ҳам тааллуқли, уни қадимги ҳинд маданияти ва динининг муҳим таркибий қисмларидан бири деб бемалол айтса бўлаверади. Қадимги ҳинд эротологиясига асосланган тизимда жаҳон фани тарихида бемислдир. Жинсий ҳаётнинг турли жиҳатларини ўрганишга бу қадар жиддийлик, эътибор ва илмий аниқлик билан ёндошган ва бунда умуман фаннинг барча томонидан эътироф этилган ажралмас бир қисми деб ҳисобланган бу қадар мутараққий назариясини бошқа ҳеч бир жойда учратмаймиз. Ҳеч бир мамлакатда қадимги Ҳиндистончалик жинсий масалалар ҳақида бу қадар очиқ-ошқора гапирилмаган. Ҳиндистондан бошқа бирон-бир жойда жинсий ҳаёт тарз-тариқаси бўйича илмий жиҳатдан тузиб чиқилган ва чуқур маҳорат ила адо этилган маълумотномани топиш мумкин эмас. Бу фан қоҳинлар тоифаси аъзолари томонидан авлоддан-авлодга ўтиб келмоқда. Энг яқин жинсий алоқа манзараларини тасвирловчи ҳинду эҳромлари деворларидаги кўплаб гоётда ҳаётини ҳайкал ва ҳайкалчалар айнан шу фан билан боғлиқ. Шу масалалар билан шуғулланувчи айрим тадқиқотчилар шошмашошарлик билан умумлаштирувчи хулосалар ясашга ва нотўғрилиги мана мен деб кўриниб турган шунга ўхшаш бошқа манбалар топишга ҳам улгурдилар. Улар мамлакатнинг серманзара табиати ҳақида, озуқа топишнинг нисбатан осонлиги ҳақида; ҳиндларнинг таваккалчиликка мойиллиги ҳақида, жанубга хос ҳиссийлигию тажриба таснифидаги сохтачилик ва бирёқламаликка бўлган туғма қобилияти ҳақида лоф уриб гапирдилар. Қарабсизки, эротиканинг юзага келиши ва ривожланиши сабабларининг мундарижаси тап-тайёр-да.

Бироқ, шу нарса ажабланарлики, айни ҳолда жуда бир муҳим ҳолат назардан четда қолади: ўтгандан кейинги ҳаёт, худолар, ахлоқ, гайритабиий ҳодисалар сингари нарсалар ҳақида гап кетган ҳоллардагина таги йўқ мушоҳадалар қилиш, тизимлаштириш ва сўнгсиз равишда таснифлаштириш мумкин. Яхши тараққий этган кузагув истеъдодига эга ҳиндулар, нуқул амалий муаммолар бўйича етук илмий рисоаларнинг муаллифлари кундалик ҳаёт ва шахсий тажриба соҳасига алоқадор маълуму машҳур нарсалар борасида самарасиз мушоҳадалар билан шуғулланишдан дурустроқ ҳеч вақо тополмасликларига ишониш жуда қийин, албатта. Биз ҳинду диний тизимининг кенг илмий фани ва таркибий қисми сифатида эротологиянинг пайдо бўлишига олиб келган ҳақиқий сабабларни ўрганишга, унинг ҳинд маданиятидаги роли ва ўрнини, шунингдек,

Ҳиндистоннинг узоқ ўтмишидан то ҳозирги замонгача бўлган диний ҳаёти учун унинг аҳамиятини аниқлашга ҳаракат қиламиз.

Диний ҳодисаларнинг умумийлик хусусияти, далиллар топишнинг қийинлиги, мазкур масалаларга нисбатан диндорларнинг шубҳадорлиги ёки шунчаки адоватли муносабати диний назария ва амалиётида жинсий импульсларни ўрганишни ҳаддан ташқари қийинлаштириб юборади. Шу боис фақат узук-юлуқ маълумотлар, айрим лавҳаларнигина тўплашга муваффақ бўлиндики, булардан умумий манзарани ҳосил қилиш гоят қийин. Муаммога тарихий нуқтаи назардан ёндошишигина бизга унинг айрим жиҳатларини изоҳлашга имкон беради.

Протоҳинд маданияти замони эротикаси ҳақидаги бизнинг тасаввурларимиз гоят хира, бизда мавжуд ашёларнинг деярли лом-мим демаслигини эслашнинг ўзи бунинг учун етарли бўлади. Инсон жинсий муносабатлари соҳасини тадқиқ этиш чоғида бу ҳол озмунча аҳамият касб этмайди. “Протоҳинд эротикаси”ни ўрганишнинг бир қанча манбалари мавжуд, биринчи навбатда бу Она маъбудасига сифинишга тааллуқлидир, бу айниқса, қишлоқ аҳолиси ва шаҳар аҳолисининг паст табақалари орасида ёйилган. Кўплаб жуда кўпол ва нўноқларча ясалган Она ҳайкалчалари бу маъбудага сифинганлиги ҳақида гувоҳлик беради. Оналикнинг илоҳийлаштирилиши ва у билан боғлиқ бўлган зурриётликка сифиниш — энг қадимги жамиятнинг энг характерли ва табиий ҳодисаларидан биридирким, бунга ортиқча изоҳ беришнинг асло ҳожати йўқ. Бу эътиқод оддий одамлар онгига чуқур кириб борганлиги аниқ. Анча кейинроқ, ҳиндувийлик гуллаб-яшнаган даврда у расмий динга кирди.

Эротикани оналик ва зурриётликкагина сифинишнинг муҳим қисми деб аташ жоиз эмас. Шу нарса батамом табиийки, бу эътиқоднинг энг қадимги зуҳурлари қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ. Қадимги чўпон-чўлиқлар йирик шоҳли ва бошқа жониворларнинг кўпайишида одамнинг кўпайишидан ўзга бир фарқни кўрмаганлар. Кўзга кўринмас уруғдан катта ўсимликлар ривожланиши, бу жараёнда кўёш ва намликнинг иштирок этиши деҳқонни даҳшатга ва зурриётлилик жумбоғи олдида ҳайратга солган, чунки бу томошаларда асосий ролни уруғлантириш жараёнининг ўзи эмас, балки зурриёт ўйнаган.

Ҳараппада топилган маъбудалар ҳайкалчалари биринчи навбатда ўз меҳробларида уйдаги расм-русумларни адо этиш учун хизмат қилган. Бир шундай ҳайкалча бағридан ўсиб чиқувчи ўсимлик маъбуданинг наботот билан боғлиқлигини кўрсатади.

Эротика нуқтаи назаридан яна бир топилдиқ кўпроқ қизиқиш уйғотади, бу учта муҳрдаги шоҳдор илоҳдир. Қадимшуносларнинг бу илоҳга прото-Шива (Шивамонанд) деб ном қўйишларининг ўзиёқ ҳиндувийликнинг сўнгги, зурриётлилик маъбуди ва ҳайвонлар хўжайини Шива ҳақида ўйлашга мажбур қилади. Ҳинду Шивасининг асосий рамзи — лингамга ҳозир ҳам шу маъбуданинг бошқа ҳар қандай аъзосидан кўра кўпроқ сифинилади. Протоҳинд шаҳарларида топилган кўплаб учли буюмлар қадимшунослар томонидан лингамнинг энг кейинги тасвирлари билан қиёс қилинган ва прото-Шивага сифиниш билан боғланган. Шу нарса очиқ-ойдин белгилаб қўйилганки, жинсий аъзога сифиниш орялар даврдан аввалги замонларга бориб тақалади. Ҳатто кўп вақтлар ўтгач, лингамга энг аввало оря бўлмаган аҳоли сифинган. Бироқ янги эранинг дастлабки асрларида бу эътиқод ҳинду динининг таркибий қисми бўлиб қолган ва барча қатламлар орасида кенг ёйилган.

Лингамга сифиниш энг аввало эротик тасаввурлар билан қай даражада йўгрилганлигини аниқлаш қийин. Қадимги даврларда у шундай тенденцияга эга бўлмаганлиги ва аксинча, таълимоти ва амалиётида жинсий алоқа унсурлари кучли бўлган диний мазҳаблар ўзларининг келиб чиқишини ҳеч қачон зурриётлилик эътиқоди билан боғламаганлиги шубҳасиз.

Ҳозирги вақтда лингам зурриётлиликнинг ҳамма эътироф этган рамзи, тимсолидир ва ҳиндулар айш-ишрат ва шаҳватпарастликни қоралашга қарши қатъий ва мутлақо ҳаққоний кураш олиб бормоқдалар. Бироқ, айнан аёлларнинг ўзгача иштиёқ билан ҳар кунги гусл қилиш ва рамзий лингамни безаш расм-русумидаги эротик унсурлардан юз ўтириш руҳий жиҳатдан гоят қийин ишдир. Шу билан бирга шуни эътироф этиш керакки, жинсий аъзога сифиниш қадимги

ҳинд эротикаси ривожланишига заррача таъсир кўрсатган эмас. Буни жинсий психология нуқтаи назаридан тушуниш мумкин: агар расм-русум манбаи сифатида ошкора тарзда намойиш этилса, тумор каби бўйинда тақиб юрилса ва шунга ўхшаш ҳолларда лингам, одатда, шаҳвоний туйғуни кўзга сабабчиси бўлиб ҳисобланмайди.

Веда адабий манбалари ўша замондаги жамиятнинг шаҳвонийлик даражасини ўрганиш учун бисёр далиллар беради. Маълумки, ведалар даври ҳиндларининг ўй-фикрлари ва саъй-ҳаракатлари шу оламга, унинг неъматларидан баҳраманд бўлишга қаратилган эди. Веда тўпламларининг кўплаб мадҳиялари, Ҳиндистоннинг энг қадимги адабий ёдгорликлари тараққий этган ота уруғи жамияти доирасида жинсий фаолликнинг авж олганлиги ҳақида хабар беради. Лекин бу ерда ҳам, афсуски, биз бўрттирилган шаҳвоний туйғулар изларига дуч келамиз.

Ўша пайтларда дин шаҳвоний нишон-унсурлар билан тўлиб-тошганди. Қурбонликнинг энг муҳим шакллари билан айримлари шундан гувоҳлик беради, масалан, сом қурбонлигини олайлик, бунда бошқа қутлуг расм-русумлар билан бир қаторда маросимий жинсий алоқа адо этилган. От қурбонлиги пайтида ҳам шунга ўхшаган хатти-ҳаракатлар кўзга ташланади — малика қурбонлик қилинган отнинг жинсий аъзосини ўз бағрига кучиб олган ва ҳоказо. Бошқа қурбонликлар ва расм-русумларда ҳам шаҳвоний хатти-ҳаракатлар содир этилган. Бир қараганда улар зурриётлилик эътиқоди билан боғлиқ эканлиги ва юксак даражада эътиқод қилинадиган диний расм-русумлар ҳисобланганлиги ўз-ўзидан кўриниб турибди. Бироқ эротика улар мазмунининг асосий дастаги саналмайди, зеро қурбонлик иштирокчилари бевосита уларнинг томошабинлари бўлган эмас. Қурбонлик адо этилаётган пайтда жинсий алоқанинг диний аҳамияти браҳман битикларида ҳам эътироф этилган. Қурбонлик олови ёқиладиган жой, одатда, аёл бағрига қиёс қилинган, эркак ва аёл ўртасидаги жинсий муносабатлар ҳақидаги мушоҳадалар қурбонлик қилинадиган жойнинг тузилиши билан боғлиқ равишда баён этилади. Уларда тасвирланган ҳамма нарса диний амалиётга бўйсундирилган ва шунинг учун ҳам қурбонлик келтирилган жойда амалга оширилган жинсий алоқа ҳеч шубҳасиз макрокосмик ҳодисаларнинг сеҳрли инъикоси сифатида тушунилиши турган гап ва ҳеч қачон шаҳвоний тасаввур ёки туйғу уйғотиши мумкин эмас эди. Айрим браҳманлик асарларининг мазмунини ҳам шу маънода тушунмоқ жоиз. Борди-ю, браҳманлар қурбонлик расм-русумларида коинотнинг барча ўзаро муносабатлари инъикосини кўришга интилганларида одамларнинг биргаликдаги ҳаётининг энг муҳим ва энг сирли жиҳатларидан биттасини эътибордан соқит қилган бўлар эдилар, дейиш галати туюлар эди.

Биз энг қадимги веда тўпламларида учратадиган тўй мадҳиялари асосан ижтимоий аҳамиятга эга бўлиб, аёлнинг серзурриётлигию эркакнинг серпуштлиги муҳимлигинигина таъкидлайди. Веда шаҳвонийлиги даражасининг ибтидоийлиги шунда тасдиғини топадики, ўша замон одамига муҳаббатнинг наслни яхшиловчи, илоҳийлаштирилган жиҳати маълум эмасди. Бу веда пантеонининг бирон-бир шаҳвоний ифодасидан маҳрум худоларнинг ўзаро муносабатларида ҳаммадан кўра яққолроқ билинади. Эҳтимол Ушас бундан мустаснодир, ҳали анланмаган шаҳвоний тенденциялар маълум миқдорда шунга тақалган.

Тўғри, “Ригведа”нинг бир кейинги фалсафий мадҳиясида кама тушунчаси пайдо бўлади, лекин у фақатгина умуман универсал хоҳиш сифатида анланган хоҳиш маъносида пайдо бўлади. У бу ерда тафаккур уруғи деб аталади ва бутун борлиқнинг биринчи сабаби, сирли хилқатнинг ҳаракатлантирувчи кучи сифатида қараб чиқилади. Афтидан жаҳон адабиётида биринчи марта гап бутун борлиқнинг анланган истаги, энг муҳим импульси ҳақида кетмоқда.

Фақат “Атҳарваведа”да каманинг иккилик тушунчаси ифодалана бошлайди: бу барча худолар устида турувчи олий самовий куч (баъзан Агни билан қиёс қилинади) ва Каманинг муайян, ибтидоий тажассумидир. Кама — бу истак-хоҳишдан ясалган пат жигали ва учиди васвасанинг ўткир тиги бўлган ўқ-ёйли йигитча.

Бироқ бутун веда адабиётида шахвоний кучларга сигиниш ҳақидаги ҳеч қандай маълумотдан ёки уларнинг анча кейинги даврдаги тажассумларидан ном-нишон йўқ. Бинобарин, мавҳум жинсий хоҳиш сифатида кама концепцияси, гарчи муртаклик шаклида бу тушунчанинг бундан кейинги чуқурлашув имконияти бўлса-да, яна ифодасиз хусусият ҳам касб этади.

Ота уруғи жамиятининг ривожланиши ва меҳнат тақсимотининг ўсиши одамларнинг жинсий муносабатлари соҳасида ҳам билинади. Кўпэрлик ҳали мавжуд бўлса-да, аммо никоҳ муносабатлари анча мустаҳкамланган эди. Бунинг зарурлиги; энг аввало, мулк муносабатлари туфайли намоён бўлганди. Масалан, вафосизлик, ноқонуний севги, пинҳоний алоқалар, шунингдек, ўйнашни топишга ёки йўлдан тойганни йўлга солишга ёрдам берувчи фолбинлик ва дуо-афсунлар каби ҳодисаларни англаш ҳам шуларга боғлиқ. Шубҳа йўқки, бу тоифа мадҳиялар даставвал “Ригведа”да бўлмаган ва кейинчалик тузувчилар томонидан унга киритилган. Унинг асосий матнга қандайдир узвий жиҳатдан ётдек туюлиши, шундай бўлишига қарамай, адабий услубнинг халқ шерьиятига яқин ажойиб намуналари бўлиб қолиши, эҳтимол, шундандир. Кўпгина веда мадҳияларида биз хушторлар ҳақида, ўйиннинг бошқалар қучоғидаги хотинлари ҳақида, хуштори билан учрашувга кетаётган аёл ҳақида, ўлиб кетган эрининг укасини авраётган бева ҳақида, умуман эркакларнинг ўзига жалб қилувчи хотинлар ҳақида ўқиймиз, баъзан “эркаклар ордидан чопувчи аёл” ибораси ишлатилади.

Аксарият шу муносабат билан қадим замонларда уларнинг аҳволи анча эркин бўлишига қарамай, аёллар ҳақида кескин қоралаб айтилган сўзлар гувоҳи бўламиз. Улар айрим қурбонлиқларда, шунингдек, байрамларда, рақсларда ва бошқа қабила йиғин-издиҳомларида иштирок эта олганлар. Аммо ўшанда ҳам яхши хотин ёмон эркакдан баттар деган гаплар қўлоққа чалиниб турган ва ҳоказо. Бир мадҳияда тунги эркалашлар чоғида эридан турли-туман нарсалар ва ваъдалар олишга устомон бўлган аёл ҳақида сўзланади. Бу матнда таҳлили қизиқ хулоса чиқаришга имкон беради: ведалар замонида аёллар жинсий алоқаларда жуда муҳим роль ўйнаган — бу ҳол шу пайтгача эътибордан четда қолиб келар эди. Танлаган қайлиқларини ўзларига оғдириб, иситиб олиш, хиёнатга йўл қўймаслик ва ҳоказолар мақсадларда кўпинча аёллар қўллаган, кўпчиликка маълум бўлган “ишқ доми”, сеҳр-жоду воситалари ҳам шундан гувоҳлик беради. Улар ўз рақибларини бартараф этишга ҳаракат қилганларида уларнинг тили заҳарга айланиб, қарғишлари ўтдек куйдирган. Табиийки, мазкур ҳолда эрига даҳл қилган рақиб аёлгина кўзда тутилмаган. Аёлларнинг гайриқонуний алоқа ўрнатишга интилиши матннинг айрим жойларида ўз аксини топган, масалан, қайси-бир маросим вақтида қурбон қилинаётган эркакнинг хотинига хушторлар ҳақида саволлар берилади. Эрга чиқмаган, ўзига йигит ёки хуштор топишга азму қарор қилган қизлар ҳақида гап кетмаётгани эслатиб ўтилиши эътиборни ўзига тортади. Ведалар юзага келиши даврида қайлиқни ихтиёрий танлаш имконияти чекланган эди, аммо кейинчалик, ота уруғи хонадони мустаҳкамланганда, шу билан бирга оилавий ва мулкчилик муносабатлар ҳам мукаммаллашганда бу нарсага бир оз эрк берилган.

Иқтисодий ва ижтимоий тазйиқнинг ортиб бориши аёлларни аста-секин ўз ҳуқуқ ва талабларидан воз кеча боришига мажбур этди. Дарвоқе, шу нарсани эсдан чиқармаслик керакки, бизгача етиб келган китобларда ўша вақтда жамият ҳаёти ниҳоятда издан чиққанлиги тасвирланади, зеро бу аслида бир ҳовуч браҳманлар, кейин эса бошқа, браҳман бўлмаганлар, аммо ҳаммавақт эркаклар ижодининг натижаси бўлган. Шу боис ҳаттоки мумтоз, кўпинча аёлларни унсиз махлуқ даражасига тушириб қўювчи юридик ҳужжатлар (шастрлар) асосида узил-кесил хулоса чиқариш ғоят мушкул. Аммо биз кўриб турибмизки, бир ярим минг йил ичиде Ҳиндистонда хотин-қизларнинг ҳолати сезиларли ўзгарган: “эркаклар ордидан югурувчи”, ўз рақибларини қарғишларга қўмувчи ва шу билан тартибсиз жинсий ҳаёт кечирувчи аёлдан улар итоаткор бандага, ота-она истаги билан теккан марҳум эри ордидан қабристонга ув тортиб борувчи, ўзини тириклайин оловга ташловчи фидойи инсонга айланди — бундай ўз жонига қасд этиш инсон зотининг нечоғли издан чиққанлигини ва ахлоқий негизлари ич-ичидан зил кетганлигини айтиб турибди.

Қадимги Ҳиндистонда “жамоатчилик аёли” озмунча роль ўйнамаган. У ўрта асрларда Ҳиндистоннинг дунёвий муҳитида шаҳар ва шоҳ саройининг “кўрки” ҳисобланган фоҳишаларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади. Эҳромда ўз ўрнини эгаллаб, улар маъбудалар сиёига ноил бўлдилар, аниқроқ қилиб гапирадиган бўлсак, шу маъбудлар ворислар сифатида фаолият кўрсатувчи қоҳинга айландилар, уларнинг эркалашлари ва диний жазаваларидан ўзларини йўқотиб, эҳромларни обод қилган ҳожиларга ўзларини бахшида этдилар, уларнинг содиқ қули бўлиб қолдилар. Гарчи бу қадар манфаатпарастлик даражасида бўлмасда, табиийки, ўзини ҳали кампир деб билмаган бева ҳам шундай йўл тутиши мумкин эди. Кўплаб диний матнлар ёш фусункор беванинг ҳаддан ташқари ўчлиги ва шаддотлигидан қилинган шикоятлар билан тўлиб-тошган. Бундай аёл, айниқса қадим замонларда, у ҳали анча эркин бўлган пайтларда “яҳши хонадон” йигитларига кейинчалик юзага келган фоҳишаларга қараганда кўпроқ давом этган ва камроқ эл диққатини тортадиган хайрихоҳлик ҳаля этган бўлиши мумкин эди.

Эрамизгача I мингйилликнинг биринчи ярмида, тахминан энг дастлабки упанишадлар юзага келиш даврида энг кейинги давр эротологияси ва сексологиясига асосан бўлган таълимот ривожлана бошлади. Тўғри, диний доираларда уни хушламайгина қарши олдилар. Аммо ундан бир йўла юз ўгириб ҳам бўлмасди, зеро у тобора аҳамияти ортиб бораётган зурриёт орттириш ва кўпайиш масалалари каби айрим веда расм-русумлари унсурлари билан узвий боғлиқ эди. Шунини таъкидлаш керакки, бу таълимот Ҳиндистонда ҳеч қачон тақиқланган эмас. Илк упанишадлар даврида эротик тушунча тугал тизим кўринишида намоён бўлади, сўнгра мазкур соҳада эътирофли сиймога айланиб, буюк Шветакету бўлиб қолади.

Бир вақтнинг ўзида упанишадларда ҳаётни браҳманча тушунишнинг бошқа муҳим концепцияси ўз аксини топади, бу концепция узоқ вақтгача қадимги ҳинд жамияти тараққиётига хийла таъсир кўрсатди ва жинсий ҳаёт маданияти ривожланиши учун қулай имкониятлар яратди: бу — ҳар бир “икки бора туғилганлар” (движ) ўтиши жоиз бўлган тўрт ҳаётгий босқич, ашрам ҳақидаги концепциядир, бунга биринчи навбатда браҳманлар табақаси вакиллари кирар эди. Босқичларнинг хусусияти қўйидаги тарзда аниқланар эди: ҳақиқий ҳаёт бағишловдан бошланган, яъни таомилдаги расм-русумлар адо этилиб бўлгач, устоз ва руҳий устоз унга зуннор таққан (табақаларга қараб у турлича бўлган) ва уч юқори табақадан бирининг вазифалари билан таништиргандан кейин бошланган. Шу билан у “икки бора туғилган”га, барча имтиёз ва мажбуриятлари билан бирга ўз табақасининг тенг ҳуқуқли аъзосига айланган. Ёш шогирд (браҳмачарин) ўз мураббийи уйида яшаган ва веда матнлари ёки веданларни ёд олиб борган. Бунда у тўла жинсий тийиқликни кўзда тутувчи қатъий ва бир маромдаги турмуш тарзига риоя қилган. Керакли билимни олгач, у ота уйига қайтиб келган, уйланган ва оила эгаси (гриҳастҳ)га айланган — оталик вазифасини гарданига олган, бу энг аввало маъбудалар ва аждодлар ҳақида албатта қурбонлиқлар қилиш ва унинг табақасида жоиз бўлган бошқа расм-русумларни бажаришдан иборат бўлган. Сочига оқ тушиб, ўғил-неварали бўлгач, рўзгорни ўшалар зиммасига ташлаб, бир ўзи ё хотини билан бирга ўрмонга узлатга кетган; у ерга қаландар (ванпрастҳ)га айланиб, фикр ва руҳини иллатлардан поклашга ҳаракат қилган, тавба-тазарру ва тоат-ибодатга ружу қўйган. Ниҳоят, барча дунёвий алоқаларни узиш, ҳам дунёвий, ҳам диний вазифалардан юз ўгириш учун қариганда ўрмонни тарк этиши ва дарбадар дарвеш (санйасий) сифатида ердаги ҳаётини тугаллаши керак бўлган.

Ҳаётнинг тўрт палласи ҳақида жуда кўп ёзилган ва ашрамлар ҳақидаги таълимотнинг юзага келиши ва амалда қўлланиши ҳақидаги масала анчадан бери муҳокама қилиниб келинар эди. Шу нарсани инкор этиб бўлмайдик, мазкур тизим олий мақсад бўлган, “икки бора туғилганлар”нинг талайгина қисми шунга яқинлашишга интилган. Ахир кўп ёшлар умуман илм олиш кўчасидан ўтмаган эди-да, ярмидан кўпи эса ўла-ўлгунларича кадхудо, оила бошлиги бўлиб қолиб кетишган. Шунга қарамай, ашрамлар ҳақидаги таълимот ҳинду жамиятининг маънавий тараққиётида ўта муҳим омил бўлиб

ҳисобланган. Ўз-ўзидан равшанки, тўрт босқичга бўлиниш инсон ҳаёти табиий айланишига аниқ мос келади ва тўлиқ жавоб беради, ҳолбуки баъзан гоё назарийдек, турли ёшда инсон куч ва қобилиятлари тўғри тақсимлангандек туюлса ҳам. Дунёнинг бошқа маданий соҳаларида асосан фойдаланилмай қолган имкониятлар ривож учун қулай замин яратилган. Бу тизимнинг афзалликлари энг аввало инсон жинсий алоқасида намоён бўлган: масалан, ўсиш ва ҳали жисмоний жиҳатдан вояга етмаган даврда жинсий алоқадан тийилиш талаби, ўқиш учун тўпланган кучларни оқилона тақсимлаш учун зарур қаттиқ интизом билан боғлиқ талаб ва ҳоказо. Дарвешона ҳаёт тарзи жинсий фаолиятнинг табиий тугалланиши бошлангандаги кексалик палласига жуда тўғри келади ва ҳоказо. Бизни, албатта, биринчи навбатда кадхудолик даври, яъни энг кўп жинсий фаолият даври банд этади; унга энг сўнгги ҳинд эротологияси алоҳида эътибор қаратган. Унда ҳаётнинг уч мақсади гоёси тўла равишда мужассам этилган, бу ҳақда сал кейинроқ сўз юритамиз. Ашрамлар концепцияси ёритиб берган жўшқин оилавий ва жинсий ҳаётда инсоният тарихида мисли кўрилмаган эротиканинг ривожланишига имкон туғдирувчи импульсни кўриш мумкин.

Лекин, келинг, ҳинду динидаги эротик гоёлар ҳақидаги мушоҳадаларга қайтайлик. Мелодгача сўнгги бир неча аср буюк халқ дostonлари яратилиш даври бўлди. Дарвоқе, дostonлардаги эротика мавзуини таҳлил этиш билан шуғулланиш чуқурлиги, тезлиги ва тагидаги тошлари бизга номаълум бўлган дарёга калла ташлаш билан баравардир. Пуронларга ҳам бу бирдек тааллуқли: уни ўрганиш қоп-қоронғи ўрмонда адашиб юргандай гап. Эҳтимол, ҳеч қаерда бўлажак ҳиндуносларни бунчалик кўп иш қутмаётган бўлса керак, соҳилларида ўзининг бутун улғурлиги ва кўз олувчи ранго-ранглиги билан жимжимадор ҳинд маданияти гуллаб-яшнаган асосий ортодоксал ҳинду оқимларининг бу манбаларини тадқиқ этиш айтишгагина осон. Нима учун кейинчалик ҳиндувийликда биз дин соҳасида сексуалликнинг бу қадар тез ривожланганини кўрамыз ва бу сексуаллик нима учун ўзининг олий шаклида намоён бўлади, шуни англаб етиш учун айнан жинсий муаммо билан йўғрилган “Маҳобҳорат”дан баъзи мисолларни келтириш билан кифояланамиз.

Дostonнинг унча катта бўлмаган лавҳалари мавзуи — буюк риши (донишманд)ларнинг ишқий саргузаштлари бўлиб, бу борада улар шаҳватпараст маъбудлардан қолишмайдилар, уларнинг васвасали нигоҳларидан на заминий, на самовий гўзаллар жозибаси қочиб қутулади. Веда пантеони маъбудалари билан таққослаганда қанақанги ўткир қарама-қаршилиқ юзага келмайди, дейсиз! Дейлик, шу ўринда риши Бриҳаспати ўз укасининг хотинини зўрлаб қўяди, шўрлик аёлнинг қорнида эса бу вақтда ўғил ҳомила бўлиб, унинг тақдирига келажакда энг йирик веда билимдони бўлиш ёзилганди. Она қорнида экан, чақалоқ риши уругининг унинг жисмига ёриб киришига йўл қўйилади ва бундан ғазабланган Бриҳаангати кўр бўлиб туғилгур дея уни дуойибад қилади. Ҳудди шундай бўлди ҳам. Сўнг чақалоқ ўсиб-улғайди, уйланди, бир этак фарзандли бўлди. У хотини билан жониворларга ўхшаб жинсий алоқада бўлгани боис тақводорлар ундан юз ўгирдилар. Шунда оналари маслаҳати билан фарзандлар отани солга ўтқазиб, Гангага оқизиб юбордилар. У ерда уни шоҳ Бали топиб олди ва машҳур авлиёдан зурриёт орттириш мақсадида хотинини унинг олдига юборди. Оқила малика саросимага тушмасдан кўр донишманд ҳузурига ўзининг энагасини юборди. Кейинроқ барибир шоҳ амрига бўйсунибдан ўзга чораси қолмади ва авлиё ҳузурига боришга мажбур бўлди. Шоҳ бир карра даҳл қилиш билан беш ўғилга ҳомила қилди, туғилган болалар эса Шарқий Ҳиндистондаги беш уругнинг ота-боболари бўлишди.

Юз нафар Курузодалар отаси Дҳритроштр дostonдаги асосий қахрамонлардан бири, у ҳам кўр, чунки унинг отаси Анбика бадбашара, вужудидан қўланса ҳид анқиб турувчи Вьяс билан қовушганда кўзларини юмиб олган эди. Пандузодаларнинг отаси Панду кунларнинг бирида ов овлаб юрганида қовушиб турган бир жуфт ғазолани отиб қўяди. Севги лаззатидан баҳраманд бўлиш ниятида ғазола қиёфасига кирган риши ўлими олдидан “сен ҳам мендайин хотининг билан ётганинда жувонмарг бўл” деб дуойибад қилади. Бу каромат ҳам жойида қарор топади. Қайсидир шоҳнинг хотини илоҳий амр билан ўз

эрининг жасади билан қовушиши ва ундан етти ўғил фарзанд кўриши ҳақидаги афсона ҳам ғоят мароқли.

Бундай ҳангомаларнинг охири йўқ, биз дostonнинг энг таниқли қахрамонларининггина ҳаёти тарихида тўхталиб ўтдик, холос. Айни пайтда дарвешлик мавзуси ҳам бу ерда ғоят бой манзараларга эга. Қаттиқ тавба-тазаррулар ва ўз жонини чексиз қийноқларга дучор қилиш эвазига дарвешларда маъбудаларнинг ҳаётига ҳам таҳдид солишга қодир улкан, ғайритабиий куч пайдо бўлади. Маъбудлар эса ўзларини қандай ҳимоя қилишни яхши биладилар: улар ерга самовий соҳибжамоллардан нозил қиладилар, соҳибжамол ўзининг хусни таважжуҳи ва нозик адолари билан дарвеш юрагида ишқ оловини ёндиради ва уни не-не азоб-укубатлар билан қўлга киритган руҳий қувватидан жудо қилиб, ер билан яксон қилади. Шундай йўсиндаги ҳикоялар пуронларда ҳам кўплаб учрайди.

Ҳиндистондаги дарвешлик ҳар доим жинсий алоқа билан узвий боғлиқ. Жинсий ҳаётдан мутлақо юз ўгириш ғайритабиий кучларга эга бўлишнинг асосий шарти ҳисобланган. Долтонлар пуронларнинг мутлақо танҳоликда яшайдиган авлиёлари, қаландарлари ақл бовар қилмас даражада теварак-атрофдаги нарсаларга нисбатан бефарқ, совуққон, манман ва мағрурдир. Улар ўзларининг дарвешликлари билан чексиз равишда гурурланадилар ва ўзларини ҳаддан ташқари баланд тутадилар. Дostonда дастлабки шаҳвоний усулларнинг муфассал тафсилоти баён этилади, бу усулларни ўзлаштириб олиб, мафтункор қизлар дарвешларни тақво йўлидан оздирадилар. Бирок оддий бандаларнинг ҳаёти ва кураши ҳақида гапирилган жойларда эса худолар ва ришилар ҳақидаги афсоналар учун ғоятда оддий ҳисобланувчи ўзига хос шаҳвоний паллалар жуда-жуда кам кўзга ташланади. Биргина Шива ва Рудранининг ҳайратомуз қовушишига борасидаги ҳангоманинг ўзини олиб қарайлиг-а: қудратли меросхўр тугилишидан хавотирланган маъбудаларнинг илтимосига кўра Шива уруғини ушлаб қолади, шунда нафси қониқмаган Рудрани барча маъбудаларни бирваракайига (шу ерда ҳозир бўлмаган маъбуд Агни бундан мустасно) қаргайди ва уларни пуштсизлик балосига гирифтор қилиб кўяди. Худди шу ерда Агнининг олти авлиёнинг хотинлари ва Сваҳа билан ишқий айш-ишратлари тасвирланади. Севимли илоҳи билан кўнгилдагидек муродини ҳосил қилиш учун Сваҳа ўша олтовлон хотинда мужассам топгани ва ҳоказо ва ҳоказо.

Дostonлар ва пуронларнинг бутун бир даври ҳали-ҳамон тадқиқотчилар диққатидан четда қолиб келмоқда; дoston ва пуронлар кўп асрлар мобайнида яратилган ва аҳолининг ўз иқтисодий, ижтимоий ва маданий мавқеи бўйича турли-туман бўлган деярли барча қатламлари саъй-ҳаракатлари билан юзага келган. Сўнг эса деярли тўсатдан машҳур браҳманча ва нобраҳманча тизимлар билан бир қаторда кўз ўнгимизда диний тимсолу рамзларнинг янги ва сирли олами намоён бўлади. Орадан шунча асрлар ўтиб, биз яна протоҳинд маданияти пайтидаёқ шуҳрат топган лингам эътиқодига дуч келамиз. Шива шу ерда ҳам эътиқод марказидан жой олган, у қандайдир эркак жинсий аъзоси шаклидаги илоҳ қиёфасида иштирок этади. Оря бўлмаган аҳолининг диний тенденцияларининг бошқа тажассуми — Кришна (“Қора”) биринчи даражали аҳамият касб этади. У анча кейинги маданий паллага тегишли энг машҳур шаҳвоний аъёналарни давом эттирган. Бунда оря бўлмаган маданий негизнинг диний шаҳвоният ривожига таъсири янада кучаяди. Бу, дарвоқе, қора ранг Ҳиндистонда севги рангига айланишида ҳам ўз ифодасини топади.

Эрамизгача сўнгги асрларда веда даври айрим мактаблари таълимотига бориб тақалувчи қатор диний ва дунёвий фанларнинг ривожланиши кузатилади. Ўша вақтгача тўла эътироф этилмаган, инсон ҳаётининг триварг деб аталувчи уч асосий мақсад (ёки қадрият)дан иборат бўлган фан биринчи ўринга чиқиб олади. Биринчи мақсад дхарм сўзи билан аталади ҳамда диний ва дунёвий мажбуриятларнинг, дин ва ахлоқ соҳасида рўёбга чиқарилувчи асосий ахлоқий қоидаларнинг кенг соҳасини қамраб олади.

Иккинчи мақсад артҳ бўлиб, у ижтимоий ҳаёт доирасида фойдали нарса билан боғлиқ жамики амалларга татбиқ этилган ва ниҳоят учинчиси кама бўлиб, жисмоний эҳтиёжларни, биринчи галда жинсий муҳаббатни тўла қондиришни ўз ичига олади.

Бундоқ қараганда траварг ҳақидаги таълимот нуқул “кадхудолар”, яъни дунёвий ҳаёт тарзи билан яшайдиган “икки бора туғилганлар” гагина тааллуқлидек кўринади. Бироқ инсон ҳаётининг уч муайян соҳасини ўзида намоён этувчи триварг бошда туюлганидек у қадар сохта (схематик) эмас. Шу нарса диққатга молики, у ҳақдаги илк веда матнларида ҳеч қандай эслатма йўқ. Бу таълимотнинг қачон пайдо бўлгани бизга маълум эмас, унинг жуда узоқ йўлни босиб келган бўлиши кераклиги ўз-ўзидан равшан, шундагина ведаларнинг ортодоксал диний ақидалари нуқтаи назаридан эътироф этилар эди.

Дҳарм, артх ва камадан иборат учлик таълимоти тўғрисида анча кейинги битикларда эслатиб ўтилади. Биз у билан дostonларда ҳам учрашамиз, бироқ “фуқаролик ҳуқуқи” ни у фақат пурон ва шастрларда, яъни эрамизнинг дастлабки асарларидагина олади. Мумтоз санскритдаги адабиётда триварг ҳақидаги таълимот қарама-қарши маъно хусусиятига эга бўлади. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, “дунёвий” браҳманлар ёки эҳром қоҳинлари ва улар мактабларининг тор доирасидан ташқарида турганлар ва қолган “икки бора туғилганлар” билан биргаликда Ҳиндистоннинг оря аҳолисининг асосий қисмини ташкил этганлар унга нисбатан жуда катта қизиқиш билан қараганлар (оря аҳолиси эндиликда тоифа тизими маъносига кўра тилга олина бошлайди).

Дҳарм ҳақидаги муфассал маълумотлар турли-туман тўпламларда — дҳармшастрларда мавжуд. Улар алоҳида табақалар аъзоларининг диний ва дунёвий мажбуриятларга тааллуқли ҳамма нарсани миридан-сиригача баён этади ва шунинг учун ҳам қадимги ҳинд жимияти ва динини ўрганишнинг муҳим манбаи ҳисобланади. Триварг битиклари асосида расмий браҳман ақоидлари ётади ва битиклар кўп ҳолларда турли ҳолатлар ва шароитларга мақбул тарзда шу ақоидларни ҳикоя қилиб беради, холос. Қадимги ҳинд ҳуқуқ манбаларини ташкил этувчи кўпгина қоида ва ҳаётномалар (хусусан оилавий ҳуқуқ, оилавий турмуш ва тарз-тариқа меъёрлари соҳасида) ҳиндувийликдан то бизнинг замонамизгача сақланиб қолган.

Ҳиндистонда узоқ даврлардан буён оилавий ҳаётга диний мажбуриятлар ва дунёвий заруриятлар юклатилган. Никоҳдан ўтиш ҳамма замонларда ва даврларда биринчи навбатда иқтисодий ва ижтимоий омилларга боғлиқ бўлган. Никоҳдан кўзланган биринчи мақсад ўғил фарзандлар кўриш ва диний ҳукмларни адо этиш бўлган, ҳолбуки булар ортида бундан-да муҳимроқ иқтисодий ва ижтимоий сабаблар яширинган бўлади (наслни ва шу билан бирга эр томонидан меросхўрлик тизимига мувофиқ ҳолда мулкнинг бўлинмаслигини сақлаб қолиш ва ҳоказо). Никоҳ қадимги жамият ҳаётида энг муҳим ва зарурий амаллардан бири, ҳуқуқ битикларига кўра эркалар билан бир қаторда аёлларга насиб этадиган муқаддасликнинг ягона тури ҳисобланади. Никоҳга боғлиқ бўлган ҳамма нарсанинг тантанавор нишонланиши ва кўплаб расм-русумлар адо этилиши, никоҳсизликнинг эса даҳрийлик дейилиши ва бахтсизлик келтирувчи касофат иш деб қаралиши шундан. Ҳали-ҳануз ҳиндувийликда сўққабошлик (агар бу дарвешнинг сўққабошлиги бўлмаса) жуда-жуда салбий ҳол деб, аёллар учун эса қарийб мумкин бўлмаган нарса деб қаралади.

Келтирилган маълумотлар жинсий алоқанинг ҳиндча муаммосига чуқурроқ кириб боришга имкон туғдиради, у шундай бир пухта заминга асосланиши керакки, бунда жимойий майлни қондириш оилавий ҳаётнинг бош мақсади ҳисобланмайди. Иқтисодий ва ижтимоий сабаблардан келиб чиқувчи сўнги шакллар кўпинча бундай қониқиш мумкинлигини бевосита истисно этади. Бу, айниқса, илк болаликдан буён оилавий муносабат билан боғланиб келган, бироқ бир-бирларини биринчи марта никоҳ кечасида кўрган жуфтликларда учрайди. Шаҳвоният ҳақидаги фан ана шундай жуфтликнинг жинсий яқинлашувида муҳим роль ўйнаши мумкин.

Артх оқилона, чаққон ва ўз вақтида қилинган амаллар йўли билан ҳаётда муваффақиятга ва моддий фаровонликка эришишга имкон берувчи воситаларга дахл қилган. Гарчанд бу таълимот олам ва одамнинг браҳманча тушунчасига таянса-да, унинг асосий йўналиши мутлақо дунёвийдир. Мазкур мақсадларга етишиш учун бирон-бир восита гарчи ундан фойдаланиш диннинг қаттиқ

булганишига олиб келса-да, ёмон бўлиб кўринган эмасди. Эҳтимол, артх ҳақидаги таълимот сарой ва шаҳар жамиятининг юқори қатламлари амалиёти асосида ишлаб чиқилган, улар эса, боқий дунёдаги ажрларга қараганда фоний дунё ҳою ҳавасларини кўпроқ қадрлаганлар.

Артх таълимотида ҳукмдорга, унинг мажбуриятлари ва ҳуқуқларига умуман сарой ҳаётига жиддий эътибор берилган. Бу ерда биз яна Қадимги Ҳиндистонда ижтимоий ва маданий ҳаётнинг муҳим қисми ҳисобланган фоҳишалик ҳақидаги ибратомуз ўринларга дуч келаемиз. Унинг ижтимоий аҳамияти нуқтаи назаридан оилавий ҳаёт ҳақида ҳам батафсил гапирилади.

Эҳром фоҳишалиги ҳақидаги масала ҳали-ҳануз фан учун чигаллигича қолиб келмоқда. Энг қадимги даврга тааллуқли маълумотлар бизгача етиб келмаган. “Худонинг чўрилари” (девдасий) ҳақидаги дастлабки эскиртишлар Ашок ҳукмронлигидан сал кейинги вақтдаги, яъни эрамизгача тахминан II юзйилликдаги практик ёзувларда учрайди. Бироқ ундан анча кейинги даврларда “эҳром раққосалари” (одатда уларни шундай аташган) ҳақидаги хийла ишончли маълумотлар йўқ. Шу боис бу таълимот тўлиқ ривожланиш даврига етган ўрта асрларда нисбатан оз бўлган дейиш тўғривоқ бўлар эди. Бу нуқтаи назар диний фоҳишалик муҳим аҳамият касб этган мамлакат жанубидаги аҳволга қанчалик мос келиши ноаниқлигича қолмоқда. Қадимги тамиллардаги зурриётлилик эътиқоди билан боғлиқ ваҳшиёна расм-русумларни адо этиш чоғидаги айш-ишрат рақслари, кўплаб деворий сувратларда тасвирланмиш эҳром раққосаларига қилинган бой тортиқлар ва ўрта аср жанубининг эртакнамо бой эҳромларида кенг урф бўлган фоҳишабозликнинг ўзи шундан гувоҳлик берадики, дравидлар давридаги Ҳиндистон ҳинд эротикаси ривожланишига жуда катта ҳисса қўшибгина қолмаган, балки кўп ҳолларда дин соҳасида жинсий тенденцияларнинг юзага келишига ва гуллаб-яшнашга имкон туғдирган (қай даражада ва қайси замонларда эканини аниқлаш мушкул бўлмоқда).

Айтилганлардан шундай маъно келиб чиқадики, қадимги Ҳиндистоннинг адабий ижодида шаҳвоният муаммосига кенг ўрин берилган, бунда жинсий алоқа инсон фаолиятининг бошқа соҳалари орасида дунёнинг бошқа бир жойичалик бу қадар нуфузли эътиборга сазовор бўлган эмас. Бу масалаларга ҳукмрон диний таълимот доирасида катта эътибор берилгани важдан зарурий веда таълимотининг ижтимоий нуқтаи назаридан ҳам жиддий деб қаралувчи эротиканинг ривожланиши учун қулай имкониятлар яратилган. Бу таълимот бошқа таълимотлар билан бир қаторда қадимги ҳинд жамиятининг ижтимоий-иқтисодий гоёлари тизимига қўшилиб кетган. Ҳатто мутлақо диний мавзудаги битикларнинг муаллифлари ҳам, кўп ҳолларда ўзларини жуда сипо, боҳаё тутиб юрсалар-да, жисмоний муҳаббатни инкор этмаганлар ва уни инсон фаолиятининг қонуний жиҳати деб баҳолаганлар (ўз-ўзидан маълумки, оила бошлиги, оддий банд сифатида). Шу боис травега таълимотининг сўнги қисми кама кўплаб дарсликлар ва илмий асарларда мукамал ишлаб чиқилган. Ҳиндистонда эротика ҳеч қачон шунчаки ҳайвоний ҳирсени қондириш деб қаралмаган; у олий даражадаги маданийлаштирилган ўзаро муносабат деб қабул қилинган, бу муносабатнинг мақсади эса ҳар иккала жуфтликнинг хоҳишларини энг мукамал даражада қондириш бўлган. Бу тенденция мумтоз даврда ўзининг тўқис-тугал ифодасини топган.

Эрамизнинг дастлабки асрларида ақл бовар қилмас иқтисодий, сиёсий ва маданий кўтарилиш содир бўлди. Гуитлар сулоласи ҳукмронлиги йилларида ҳиндувийлик гуллаб-яшнаш даври, ривожланишнинг навбатдаги босқичи ниҳоясига етиши Ҳиндистон тарихида “олтин аср” бўлиб қолди. Фараз қилински, биз катта мусиқа асарини тинглаб дам олмақдамиз, куй таниш, ҳатто куй усуллари ёзилган қоғоз ҳам қўлимизда, аммо афсуслар бўлсинки, айрим пардаларни бир-бирдан ажратишга нўноқлик қилиб қоламиз.

Мумтоз ҳинд маданияти гуллаб-яшнаган муҳит анча яхши маълум. Рожаларнинг бой саройлари, ҳукмдорларнинг дабдабали қароргоҳлари, барқ урган савдо шаҳарлари ҳўжақўрсинга қилинган расм-русумлар ёки сафсатадан иборат фалсафа эмас, балки ер юзидаги ҳаётни бойитадиган ва безайдиган санъат ва фан турмушга татбиқ этиладиган марказларга айланган. Ўз умрини

айш-ишрат ва меҳнатсиз ўтказган одам нашавандга айланиб қолган — у ўткинчи бахтнинг ҳар бир лаҳзасидан лаззатланган ва браҳманча қурбонлиқлар маъносини чуқур англамаган, у ҳашамдорликка, мўл-кўлчиликка қаттиқ ўрганиб қолган, веда мутафаккирларининг теран мушоҳадаларини англашни хаёлига ҳам келтирмаган.

Уни аллақачонлар ўтиб кетган урушларнинг улуғвор ва узундан-узоқ таърифу тавсифлари қизиқтирмаган, тавба-тазарру қилиш ва нафсни тийишга чорловчи қаттиқ дарвешона дostonлар сингари сирли самовий авлиёлар ва шоҳлар ҳақидаги афсоналар таажжубга сололмаган. Жаҳоннинг янги фотиҳи ўз билгича яшашни истаиди. У бошқача ижодий услубни севган ва қадрлаган, у ҳажм жиҳатидан ихчам, ўткир ва тағдор қочирим ва кинояларга бой, шакли бағоят даражада сайқал топган шеърни ёқтирган. Нашабанги бундай асарнинг ҳар бир узвидан лаззатланишни, унга такрор ва такрор мурожаат қилишни, унда шу пайтгача очилмай қолган нафосатни топишга қодир бўлган.

Қилган ҳалол меҳнат учун истеъдодли шоир муносиб тарзда мукофотланган; рақобат уни муттасил қидиришга ва ижод қилишга, янада мукамалроқ шеърлар ёзишга мажбур этган, зеро шакл ихчамлиги — бу урф биринчи галда талаб қилган шарт. У оддий омма учун ёзмаган, балки бунинг акси бўлган; у ўзининг бундан кейинги ижодий фаолияти атрофидан мураккаб ва инжа шакл деворини барпо этган. У бамисоли боғ яратган, унга кўтаринки руҳдаги илмий тилнинг барча учун баравар бўлган негизи ила йўғрилиб келувчи анво мевали тафаккур дарахтлари билан музайян ва мулавван қилган. Биронта ҳам товуш, биронта ҳам ун беишлов ё беъэтибор қолдирилган эмас. Ижодкорнинг хоҳиш-иродаси валинъматлар талаб-истакларига мос келиши лозим бўлган. Шу боис унинг асарлари чуқур илдиэз отиб, ҳиндувийликнинг ҳаётбахш заминига бориб тақалган. Аммо бу кўҳна маъбудалар ва авлиёларга, тафаккур ва амал фалсафасига, қурбонлиқлар ва доимий дарвешона саъй-ҳаракатларга бобомерос кўркўрона эътиқод эмас эди.

Мумтоз давр динининг кўз ўнгимизда намоён бўлган олами ўзида замонавий ҳиндувийликнинг барча хислатларини мужассам этган. У худолар, яримхудолар (фаришталар), иблислар ва бошқа гайритабиий мавжудотларнинг ҳайратомуз ранг-баранг зумрасини муқаддас дарёлар ва қадамжолар, шунингдек, худога содиқлик, фидоийларча муҳаббат, ёмонлик қилмаслик ғояси ва ҳоказоларни ўз ичига олган эди. Чинакам шоир булар барчасига хокисорларча эътироф билан қарар эди. Унинг эътиқоди жўшқин ихлосдан кўра кўпроқ энгил тушкунлик хусусиятига эга эди. Шунга қарамасдан у ундан кейин келгувчиларнинг бевосита йўлбошчиси эди, мукамалликкача келтирилган қолипга янги мазмунни кўяр эди, тафаккурнинг бошқа тимсоли ва ўзгараётган эътиқод акс этган янги асарлар яратар эди.

Сўнги мумтоз давр, яъни эрамингача I мингйиллик охири асарларида эротиканинг диний адабиётга таъсири кучаяди. Коинотнинг яралиш жараёни маъбуд ва маъбуданинг жисмоний яқинлиги сифатида талқин этила бошлади, эҳромларнинг деворларида, кучоқлашган эркак ва аёлнинг тасвирлари, жинсий ҳаёт манзаралари тобора кўпроқ пайдо бўла бошлади. Айрим ҳинду мазҳабларида урфий жинсий алоқа худога сиғинишнинг узвий қисмига айланади ва ёруғ олам исканжасидан халос бўлиш ва тавба-тазарру қилишнинг энг яхши воситаси деб қаралади. Бу ердан эса ўрта асрларнинг маишатпарастлик эътиқодларига, аъзоларининг тоифаси ёки оилавий мансублиги ва жинсидан қатъи назар, қатор ҳинду мазҳабларида қузатилган жинсий майлнинг ҳеч нарса билан тийиб бўлмайдиган жунбушигача бир қадам, холос, сиғиниб келганлари илоҳ билан муносабатлари соҳасидаги аввалги жинсий тажрибадан энг жирканч усулда фойдаланишгача бир қадам, холос. Шундай мазҳабга кирувчининг севимли аёл билан жинсий алоқаси диний соҳада ўрناق олишга арзийдиган ёрқин ва ибратли мисол деб қабул қилинган.

Шундай қилиб, дин эндигина пайдо бўла бошлаган пайтда худолар олдидаги одатий кўркўвдан, итоаткорлик ва қурбонлиқлардан инсон ҳаётининг энг интим жараёнларининг энг юксак маънавий изланишлари билан узил-кесил кўшилиб кетишигача ҳиндувийлик дини босиб ўтган доира ниҳоясига етганди, бу шундай доира эдики, бунда алоҳида тарихий даврларнинг диний давра (цикл)лари қай

тариқа юзага келгани, гуллаб-яшнагани ва пировардида сўнгани босқичма-босқич акс этиб туради. Ҳозирги замон ҳиндувийлиги кўп жиҳатдан ўз маънавий ўтмишининг меросхўри бўлиб қолмоқда, у уни янги эҳтиёжларга мувофиқ тарзда ўзгартирмоқда ва янги бўёқлар билан жилоламоқда. Унинг илк ривожланиш босқичини ўрганиш ҳозирги ҳолатини англаб етишнинг сўзсиз шарти бўлиб хизмат қилиши шундан. Бизнинг вазифамиз ҳиндувийликнинг анча кейинги ва замонавий шакллари тадқиқ этишдан иборат. Келажакда бунинг устидан узил-кесил ҳукми эса Ҳиндистоннинг ўзи ва унинг халқи чиқаради.

ОТАКАР ПЕРТОЛЬД

ЖАЙНИЗМ

Барча ҳинд динларини ортодоксал (изчил, собитқадам) ва ноортодоксал (ноизчил, тутуруқсиз)ларга бўлиш мумкин. Гарчанд, қисман бўлса-да, веда диний адабиёти билан боғлиқ бўлган динлар ортодоксал динларга киради. Наригиларида эса бундай муносабат мутлақо йўқ ва уни исботлашга уриниш ҳам беҳуда. Ноортодоксал шакллар, афтидан, оряларнинг ҳинд ҳудудига кириб келишидан анча олдин вужудга келган ва ўзларининг тарихий зуҳурларида ортодоксал дин билан бир вақтда кўтарилган диний тўлқиннинг давоми бўлиб ҳисобланади, бироқ айрим даврларда ортодоксал динга кучли таъсир ўтказган бўлишига қарамай, ундан алоҳида мавжуд бўлган, яшаган. Ноортодоксал динлардан ҳозирги вақтгача буддавийлик яхши ўрганилган эди, бошқаларга, хусусан, жайнизмга эса нисбатан кам эътибор берилганди, ҳолбуки, Ҳиндистоннинг ўзи учун бу таълимот Ҳиндистондан ташқаридаги кўплаб халқлар маданиятига кейинчалик кучли таъсир кўрсатган буддавийликка қараганда, анча катта аҳамият касб этган.

Жайнизмни ўрганиш муҳимлиги алоҳида, унинг фалсафий тизимининг оқилона тузилиши тамойилида ўз ифодасини топади, бу тизим асосида оламни моддионлик нуқтаи назаридан тушуниш ётади, шаклда эса ақлий жиҳат устунлик қилади. Ҳиссий, сезги жиҳати бу ўринда йўқ даражададир. Умуман олганда, жайнликни диний жамоанинг ажралмас ва катта қисмини ташкил этувчи қавмлар учун ҳаддан ташқари қаттиқ қоидалари бўлган роҳиблар дини сифатида изоҳлаш мумкин. Жайнизм расм-русумликнинг нима эканини миридан-сиригача англаб етмайди, диндор қавмларнинг ортодоксал ҳиндувийликнинг айрим расм-русумларини адо этишга рухсат бермайди.

Ушбу диннинг санскритча “жайн дҳарм” номи “ғолиблар таълимоти” деган маънони англатади. У “жайн” сўздан келиб чиққан (санск. “ғолиб”, бошқача қилиб айтганда — ўз кармасини енгган ва шу билан ҳаёт чархпалагидан халос бўлган). Буюк авлиёлар, таълимотнинг дастлабки даъватчилари ўзларини ана шундай атаганлар. Уларнинг изидан борувчи мухлисларни санскритчада жайнлар дейилган. Европа тилларида, шу жумладан, чех тилида унинг лотинча шакли жайнчилар, таълимотнинг ўзи учун эса жайнчилик шакли сақланиб қолган. Ҳозирги Ҳиндистонда жайнлар жуда оз — I миллион 250 мингдан ошмайди, яъни мамлакат аҳолисининг 0,4 фоизини ташкил этади¹. Бу дин тарқалган асосий марказлар Ражпутан, Ажаер, Катҳиёвар, Карнатал, Маҳораштра ва Мадҳйя Прадеш ҳисобланади.

Жайнийлик ҳинд маданиятининг ривожланишида катта аҳамиятга эга. Буддавийлик таназулига юз тутган даврда жайнийлик ҳинд жамиятининг ахлоқий даражаси кўтарилишига имкоқ яратди ва қонунчилик ва давлат бошқарувида ижобий таъсир кўрсатади. Ўрта аср Ҳиндистон суд амалиётига янги, инсонпарварлик тамойилларининг татбиқ этилиши шу таъсир самараси деб изоҳлаш мумкин. Жайн дунёвий адабиёти ҳам жиддий тарбиявий аҳамият касб этган, унда мамлакатда кенг расм бўлган ҳажвий ва кулги ҳикоялари алоҳида ўрин тутди. Дравид тилларида бир қанча адабиёт яратилишида ҳам унинг хизматига ҳеч ким шубҳа билдирилмайди. Жайнларнинг тасвирий санъати ҳам Жанубий Ҳиндистон қабилаларининг маданий ривожланишига ижобий таъсир кўрсатди.

¹ Ушбу маълумот ўтган асрнинг олтмишинчи йилларига тааллуқли. (Тарж.)

ЖАЙНИЙЛИКНИНГ КЕЛИБ ЧИҚИШИ ҲАҚИДА АФСОНА ВА ТАРИХИЙ ҲАҚИҚАТЛАР

Анъанага кўра, жайнийлик абадий, фақат дунё унда яшовчи мавжудотларнинг кармаси таъсири остида ўзгариб туради. Бутун абадиёт барча жонли мавжудот ва моддий олам такомиллашувининг руҳий (маънавий) юксаклик даврига ва таназул даврига бўлинади. Шунда гўё оламга уни бутунлай йўқ бўлиб кетишдан асраб қолиш учун авлиё эркаклар (жинлар) пайдо бўлармиш. Ҳозир анъана бўйича биз таназул даврининг сўнгги босқичини бошдан кечирмоқдамиз. Жайн мифологиясига мувофиқ бу босқич давомида дунёда йигирма тўрт жайн яшайди. Улардан энг сўнггиси Маҳовирни ёрқин тарихий шахс деб ҳисоблаш мумкин. У Гаутам Будданинг катта замондоши эди. Унинг дунёвий исми Вардхаман, насаб исми эса Жнйатрипутр бўлган. У Ражпутайдан тарқалган кшатрий (ҳарбийлар) наслига мансуб эди. Будда манбаларидан маълум бўлишича, Маҳовир ниргрантх мазҳаби бошлиғи бўлган ва Биҳордаги Пава шаҳрида дунёдан ўтган. Будда йилномаларини синчковлик билан ўрганган профессор Г.Якоби унинг ўлими санасини эрамиздан олдинги 477/70 йиллар деб атайди. Ўттиз ёшгача Маҳовир гўё оиласи билан яшаган, сўнг ўрмонга узлатга кетган ва ўзини даъватчилик фаолиятига тайёрлаш учун у ерда ўн тўрт йил истиқомат қилган. Кейин ўттиз йил даъват қилган ва ўз таълимотини тарғиб этган. Бу вақтда у Гаутам Будда билан ва буюк дарвеш ва авлиё Манкалипутр билан учрашган, агар будда кўлёмаларига ишонгудек бўлсак, улар билан узоқ-узоқ баҳслар олиб борган.

Йигирма тўрт жайн — бу “кечув жойини топганлар”, “кечувчилар” (тиртанкарлар) ҳисобланади. Кечувдан ўтгач, улар карма билан ифлосланган дунёдан қўлларини ювадилар ва мутлақ халос бўлиш масканига равона бўладилар, у ерда карма чангаklarидан халос бўлган жонлар мутлақо тинч ва хотиржам яшайди. Жайнлар яна бир оз камроқ билимга эга ўттиз тўққиз авлиё борлигини ҳам эътироф этадилар. Титрханкарлар билан биргаликда улар “машҳур эркаклар” мажлисини ҳосил қиладилар. Бу авлиёлар ҳақида асрлар давомида юзага келган кўплаб ривоятлар, афсоналар ва эртақлар кейинчалик яхлит бир бутунликка жамланган, бу Будданинг олдинги туғилишлари ҳақидаги ҳикоялар — будда жотакларининг йиғноғи билан эгизак.

Маҳовир таржимаи ҳоли ва бошқа жайнлар ҳаёти ҳақидаги ривоятлар ҳам афсонавий қиёфа касб этган. Маҳовирнинг ўн битта шогирди бўлган эмиш, улар устозларининг ваъдаларидан жайн таълимотининг тизимлаштирилган баёнини тузганмиш ва бир юз олтмиш икки йил оғиздан-оғизга ўтказиб келишган эмиш. Тахминан эрамизгача IV юз йилликда жайнийлик бўлиниб кетади ва унинг дастлабки муқаддас тўплами қарийб изсиз йўқолиб кетади. Дигамбрлар мазҳаби аъзолари уларнинг энг қадимги матнлари бутунлай йўқ бўлиб кетган деган тахминни эътироф этадилар. Уларнинг рақиблари шветамбрлар йўқолган муқаддас тўпламни Паталипутрада тахминан эрамизнинг IV асрида ташкил этилган жомеда қайта тиклашга уринганлар. Ушбу таълимот V асрнинг иккинчи ярмида ёки VI асрнинг бошидагина Валлабҳдаги жомеда узил-кесил эпақага келтирилган. Унда тақдим этилган матнларни шветамбрлар Маҳоварнинг ҳақиқий таълимоти деб ҳисоблайдилар.

Бу тўплам тушуниш ғоят қийин бўлган ҳикмат (сутр)лардан ташкил топганлиги боис, ҳар иккала мазҳабда бой шарҳлов адабиёти жуда тез вужудга келди, сўнг эса теологик ва фалсафий рисоалар пайдо бўлди. Кейинроқ жайнларда билимларнинг бир қатор махсус соҳалари ривожланди. Дигамбрларнинг ўз мазмунига кўра анча бой ва чуқур адабиёти энди кўпроқ фанга тортар эди. Биринчи навбатда бунга қисман санскритда, қисман пракритда ёзилган пуронлар кирар эди. Дигамбрларнинг ақидалари ва фалсафасини яратувчилар орасида диний мажмуаларга тенг келувчи беш рисола муаллифи Немичандр (1150) муҳим ўрин тутди. Рисолаларнинг сўнгги “Трилоксар” деб аталувчи қисми энг муҳим саналади, уни жайнийликнинг қомуси деб ҳам аташ мумкин. У жайн таълимотининг қонун-қоидаларидан ташқари, ўз-ўзидан маълумки, жайнлар тушунчасидаги фалакшунослик, илми нужум, ҳандаса ва алжабр бўйича кўплаб маълумотларни ўз ичига олади.

ЖАЙН ТАЪЛИМОТИ

Баъзи бир тафовутларга қарамай, барча жайн мазҳаблари таълимоти ягонадир ва қадимги диний матнларга таянади. Жайнларнинг дунёқарашлари тизимли равишда баён этилмайди, улар таълимотининг асослари минглаб сутрларга сингдириб юборилган.

Шундай тасаввур пайдо бўладики, гўё бу таълимот, айниқса, жоннинг кўчиб юриши ҳақидаги илмий тушунча ҳаддан ташқари қадимий, гўё у тўғридан-тўғри кармага боғлиқ равишда фикр қилинади, гўё бу сўз ҳаддан ташқари моддионлик маънога эга. Бошқа ҳар қандай динда бўлганидек, жайнийликда ҳам бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган уч қисми осонгина ажратиб олиш мумкин — теология, метафизика ва этика. Сўнгиси роҳиблар ва диндош қавмлар учун турли ҳаётий вазиятлардаги улар хулқ-атвориға тааллуқли қонун-қоидаларни қамраб олади. Алжабр, физика, ҳандаса, илми нужум бўйича ва биринчи гада расмий мантиқ илми бўйича рисоалар метафизика билан боғлиқ. Бунда жайнлар катта муваффақиятларга эришганлар. Бундан ташқари, мифология жуда муҳим аҳамият касб этган.

Жайн таълимоти тўрт асосий тамойилдан келиб чиқади: 1) инсон шахси иккилик хусусиятига эга, зеро у ҳам руҳ, ҳам модда сифатида яшайди; 2) инсон комил эмас, аммо комил бўлишга мажбур ва комил бўла олади; 3) руҳий ҳаёт ёрдамида у моддий ҳаётни назорат қила олади ва назорат қилиш керак; 4) фақат индивидуумнинг ўзи ўзининг тараққиёти ҳақидаги масалани ҳал этади ва у содир этган барча яхши ва ёмон ишлар учун жавобгарликни ўз зиммасига олади.

Моддий жисмга жойланишга маҳкум этилган жонлар ҳақидаги ва моддий олам исқанжасидан халос бўлган жонлар ҳақидаги таълимот мазкур тамойилларга асосланади, унинг тараққиётининг ўзи халоскорликнинг шу жараёнига бўйсундирилган. Худо тушунчаси ҳам шундан келиб чиқади. Жайнларнинг худога бўлган муносабати бошқа динларнинг тарафларига жайнийликни худосизликнинг бир кўриниши деб аташга имкон беради. Уларнинг ҳисоблашларича, худо — бу илгари одам баданида бўлган ва бадандангина эмас, балки карманинг ифодаси бўлиш энг нафис моддадан ҳам узил-кесил халосликка эришган жондан бошқа ҳеч нарса эмас. Худо яратувчи эмас ва у модда билан ҳеч қандай шаклда боғлиқ бўлмагани сабабидан моддий олам ҳаётига аралашishi мумкин эмас.

Жайнлар теологияси уларнинг метафизикасидан ажралмасдир. Жайнийлик фалсафасида санкхйя фалсафаси билан умумий жиҳатлар талайгина. Бундоқ қараганда, уларнинг ҳар иккови ҳам бир вақтда ва деярли бир хил шароитда юзага келган, унисига ҳам, бунисига ҳам модда ва руҳ дуализми хос. Асосий тафовут халоскорлик тушунчасидан иборат, холос. Санкхйяга кўра, жоннинг ички хусусиятлари жонли мавжудотларни ташкил этувчи модданинг ранг-баранг шакллариға ўхшамаслигини англаганда жон моддага этишади. Жайнийлик бўйича, руҳий олам анча-мунча мураккаб ва жоннинг халос топиши унинг модда шакллари ва кармадан халос бўлишига асосланган. Аммо ҳар икки тизим ҳам жон унсурларининг кўплигини эътироф этади.

Жайнийликда асосий ўринни алоҳида, танани дағалроқ моддадан қайта тикловчи ғайриоддий нафис модда сифатида карма ҳақидаги таълимот эгаллайди. Карма ҳаёт чархпалагининг барча йўлларида жон ҳамроҳлик қилади ва ўша йўллари дағал модда билан боғланишга қодир қилади. Жайнлар кармани турли ифлосликлар тинч кўймайдиган ёпишқоқ модда билан тенглаштиришни яхши кўрадилар. Шу нарса равшанки, карма борасидаги уларнинг тушунчаси анча қадимийроқ, ибтидоийроқ ва шубҳасиз, дунё ҳақидаги дуалистик тасаввурга таянади.

Ўзининг табиий шаклида жон (жийв) мутлақо мукамал, комил. Бироқ карма шу комилликдан чиқиб келувчи сифатларни намоён этишга халақит беради ва унинг ҳаётининг энг дастлабки лаҳзасидан бошлабоқ халос бўлиш учун пишиб этилгани йўл кўймайди. Бинобарин, карма разил, зеро у жоннинг асосий сифатлари ўзгаришига мажбур этади ва шу билан бир вақтда ижобий ҳамдир, чунки у жонни ҳаёт чархпалаги ичида тутиб турган ва уларнинг модда билан бирлашиши шакллариға белгилаган ҳолда ижобий асос сифатида майдонга

чиқади. Агар алоҳида битта одам барча зарарли кармалардан қутулишга муваффақ бўлса, у ҳар томонлама билим олади ва ҳаётлик чоғида авлиёга айланади, жони халос топган одам эса (жайваи-мукт ёки арҳат) барча ғайритабиий қобилиятларга эга бўлади (сиддҳи) ва ўзининг моддий жисмини тўлиқ бўйсундиради. Шахс зарарсиз кармадан ҳам халос топгандагина у моддий жисмдан халос бўлади ва шу билан ҳаёт чархпалагидан узил-кесил халоскорликка эришади; шунда руҳ тараққиётини ҳеч нарса билан тўхтатиб бўлмайди ва жон оламнинг энг олий нуқтасида халоскорликка етишади.

Жоннинг карма билан алоқаси жаралин жайн метафизикасининг тўққиз асосий категорияси ёрдамида очилади. Бу категориялар жонларнинг карма билан қандай боғланишини, карманинг жон билан муносабатини қандай тутиб туришини, бу жараён улар яна ажрашишган вақтда қандай тўхтаб қоладию тескари йўналишда қандай ҳаракат қилишини изоҳлаб, тушунтириб беради. Аввалига карманинг келиб қўйилиши рўй беради, сўнгра жоннинг ифлосланишига бўлган алоҳида мойиллиги туғилади ва жон билан йўғрилиб кетувчи карма моддаси пайдо бўлади. Шу нарсени назарда тутиш керакки, карма бирон-бир пайтда пайдо бўлиб қолмайди, у абадий мавжуд. Аммо унинг қўйилиб келиши абадий эмас: у жон ҳамма нарсени билиш даражасига етганда жоннинг бевосита таъсири остида тўхтатиб қўйилган бўлиши мумкин. Қўйилиб келишнинг тўхтатиб қўйилиши, афсуски, мутлақ халоскорлик учун етарли эмас, асрлар мобайнида тўпланиб келган карма камайиб бориши ва тамом бўлиши керак. Бу ҳаракатни жоннинг савоб ишлар қилиш ва тавба-тазаррулар этиш воситаси ҳисобланган ўз мақсадли таъсири ёрдамида жадаллаштириш мумкин.

Карма қолдиқларидан маҳрум бўлган жон халоскорликка (мокшо) ва моддий унсурлардан (нирван) батамом соқит бўлишга эришади.

Жоннинг, жайнпарастлар тасаввурича, беш турли шаклга эга жисмга жо бўлиши шу билан боғлиқ. Биринчиси — “мечкай” жисм, яъни бошқа жисмларни ейиш ҳисобига яшовчи одамлар ва ҳайвонларнинг табиий дағал, моддий жисми; иккинчиси — маъбудалар ва дўзах мавжудотларининг ўзгарувчан жисми; учинчиси — заруратга қараб жонлар яратадиган вақтинчалик жисм; тўртинчи — маъбудлар ва жайн авлиёларининг оловли ёки нузли жисми ва бешинчи — карма жисми.

ЖАЙНИЙЛИКНИНГ ОДОБ-АХЛОҚ МЕЪЁРЛАРИ

Жайнларнинг одоб-ахлоқ меъёрлари ёки “уч гавҳар” деб аталадиган таълимоти замирида вужудга келтирилади: 1) таълимотнинг ҳаққонийлигига мустаҳкам эътиқод, чинакам ишонч, имон; 2) комил онг ва шундан келиб чиқувчи тугал билим; 3) тўқис-тугал ҳаёт. Триратн — халоскорлик сари, ҳар бир инсоннинг олий мақсади сари, ниҳоят жон модда исканжасидан халос топиб, тўла комилликка эришгандаги ҳолат сари элгувчи йўлнинг асосидир. Триратнда жайнийликнинг диний ўзлик (индивидуализм)га мойиллиги акс этади, бу жайн триратнининг унсурлари жайн триратнидагидек одамга бу қадар яқин жойлашмаган будда триратни (Будда, жҳарм ва санг) билан таққослаганда янада яққол кўринади. Бу учала тушунча мазмуни жайн ахлоқ-одоби меъёрларининг оқилоналиги хусусиятидан гувоҳлик беради ва унинг метафизика ва мантиқ билан чамбарчас боғлиқлигини кўрсатади.

Триратн марказида чинакам ишончу иймон, ҳаққоний эътиқод билан шарт қилиб қўйилган комил идрок ҳақидаги ғоя туради. Эътиқоднинг аҳамияти эса ҳар доим биринчи ўринга қўйилади. Чинакам иймону ишончнинг мақсади икки тарафламадир: салбий мақсад — гумроҳликлар ва шак-шубҳаларга нуқта қўйиш, ижобий мақсад — ҳаққоний онг сари ҳаққоний йўлни кўрсатиш, чинакам имону ишонч одамни сохта маъбудлардан, ёмон жойлардан ва бемаъни мураббийлардан тўсиб қолади. Жайнларда маъбудлар ҳақидаги тасаввур моддий ва одамсимон хусусият касб этади; худо — бу комил жоннинг мужассам топган олий мақсади. Агар киши ростданам бир нарсага қаттиқ ишонса, унинг бирон-бир бошқа жойга қараганда комилликка тезроқ олиб келишга қодир алоҳида муқаддас жой бўлмайди. Устоз таълимотни ҳеч бир нуқсонсиз, тугал билмоғи ва уни аниқ ва содда йўл билан баён этмоғи лозим. Ўзлик (индивидуум) чинакам имону ишончга ё ўз онгини ўзига сингдириш йўли билан

(бошқаларнинг ёрдамисиз тўғри эътиқодга эга бўлиш учун), ёки ташқаридан ўрганиш йўли билан эришади. У одамни ҳаётни воқелик сифатида идрок этишга ва ҳаётнинг маъносини англашга олиб келади, уни шубҳа-гумонлардан муҳофаза қилади, унинг жони ва бошқа одамларнинг жонлари ҳақиқатан ҳам ушбу оламда яшаётганини тушунишга яқинлаштиради, жоннинг модда билан ҳаёт белгиларини юзага келтирувчи бирлашувни қандай амалга оширишни ўргатади.

Триратнинг иккинчи қисми — тўғри англаш бўлиб, у чинакам йймону ишончга асосланган. Ушбу унсур ҳар доим айнан шунда жо бўлган бўлади, кейинчалик эса иккинчи даражага тушиб қолади. Тўғри англаш маъноси жайнийликнинг оқилона руҳидан келиб чиқади. Икки дастлабки қисмлар ўртасидаги фарқ миқдор хусусиятига эга бўлиб, ҳеч қачон сифат хусусияти касб этмайди.

Онг тўғри бўлиши учун у ҳақиқий ва узоқ муддатли бўлмоғи даркор. Агар у тўғри эътиқодга асосланган бўлсагина шундай бўлиши мумкин. Ундан кўра торроқ маънода жайнлар онги “Мен”нинг ўз моҳиятини англашни билдиради. Бунинг учун карманинг алоҳида жонларга ёпишувчи махсус жонсиз модданинг моҳиятини ҳам яхши билиш зарур. Аксинча, “Мен”ни ва карманинг ҳақиқий моҳиятини кам билиш ёки билмаслик ҳаётнинг бу чархпалагидаги барча азоб-укубатларнинг сабабчиси бўлиб хизмат қилади.

Комил онгдаги энг муҳим нарса — ўтмишни, ҳозирни ва келажакни бир ва бир қанча жойдагина эмас, балки бутун дунёда ва ундан ташқарида мукаммал билиш, ҳаёт ва модданинг барча турларига тааллуқли мукаммал билишдир. Бу, ўз навбатида, тўлиқ маънодаги ҳамма нарсани билиш бўлиб, у жоннинг халос бўлаётган фаолияти натижасидир. Бунда жонни модда билан боғловчи занжирлар ҳар қанча нафис ва нозик бўлмасин, ҳали парчаланмаган бўлади. Жайнийликка кўра, амалий жиҳатдан одам барча зарарли кармалар бартараф этилгандан кейин шундай онга етишади.

Триратнинг учинчи қисми — тақволи ҳаётдир. Тақволи ҳаёт деганда қатор муқаддас фарзларга сўзсиз риоя қилиш тушунилади, уларнинг маъноси шундан иборатки, одам ўзини ифлослантирувчи нарсадан олиб қочиши ва ўзини маънавий тараққиёт ва узил-кесил халоскорликка элтувчи нарсагагина фидо этиши, бағишлаши керак.

Жайн метафизикаси нуқтаи назаридан тақволи ҳаёт инсоннинг моддий кучларнинг ички ва ташқи фаолиятини чин эътиқод ва комил онга таянган онгли интилишидан ва шу орқали ҳаёт чархпалаги сабабларини бартараф этишдан иборат. Бу таъриф шуни кўрсатадики, ҳаққоний эътиқод ва онга жуда катта аҳамият берилади, жайн дини ва ахлоқ-одоб меъёрлари бинноси асосан мана шу ҳаққоний эътиқод ва онг пойдеворида барпо этилади.

Шахсий ҳаётда улар ўз динларининг ахлоқ-одоб меъёрларига сўзсиз риоя қиладилар — фақат битта хотинга уйланадилар, фоҳишалар ва раққосаларга илакишмайдилар, гўшт емайдилар ва ўсимликларга жиддий зарар етказмаслик пайида бўладилар (жумладан, илдизлар ва кавлаб олинадиган сабзавотлар, шунингдек, серуруғ меваларни емасликлари сабаби шунда), усти яхши ёпилган бўлса-да, тун бўйи туриб қолган овқатни ҳам емайдилар, унга кириб қолган ёки ҳидланиш туфайли унда пайдо бўлган жонли мавжудотларни ўлдиришдан хавотирланадилар, кайф берувчи ичимликлардан ҳазар қиладилар ва фақат қайнатилган илиқ сув ичадилар.

Жайнлар эркинликда юрган уй ҳайвонларига алоҳида гамхўрлик кўрсатадилар, ов чоғида яраланганларни даволайдилар (уларнинг ўзлари ов қилмайдилар), уларга бошпанага ўхшаган нарса қуриб берадилар, боқадилар ва парвариш қиладилар, шаҳарларда ва қишлоқларда каптархона ёки очиқ қафас шаклида паррандалар учун инлар ясайдилар.

Ўз мулкидан жайнлар гоятда оқилона фойдаланадилар. Бойлари фан ва санъатга ҳомийлик қиладилар, аммо биринчи навбатда муқаддас битикларни қайта нашр этадилар ва жайнийлик ҳақидаги замонавий китобларнинг чоп этилишига ҳамкорлик кўрсатадилар, (китобларни бепул тарқатадилар), талаба ва олимларга ёрдам берадилар, шу динни ўрганувчи хорижликларни ҳам доимий равишда қўллаб-қувватлайдилар. Бадавлат жайнлар, эҳромлар, мактаблар, бошпаналар ва турар-жойлар тиклайдилар.

ҲИНДУВИЙЛИККА МУНОСАБАТ

Бугунги Ҳиндистонда, хусусан, унинг шимоли-ғарбий қисмида жайнлар ҳиндулар билан бирга яшайдилар. Ҳар иккала дин издошлари аксар ҳолда қиз олиб-қиз беришади.

Гарчанд дарвешлар орасида тоифавий тафовутлар тан олинмаса-да, жайнийлик тоифани инкор этмайди. Коҳинлар ва зоҳидлар ижтимоий жиҳатдан ўзаро тенгдир. Жамоага барча табақалар ва ижтимоий гуруҳларнинг аъзолари қабул қилинган, шу билан биргаликда шудралар олий табақа вакилларига айланишлари учун олдиндан алоҳида расм-русумлар орқали ўтиб келишлари шарт бўлган, дарвоқе шундай хилдаги қарама-қарши кўрсаткичларга эга бўлмаган қайта динга кирувчиларга ҳам шу талаб қўйилган.

Даставвал шветамбар жамоаси саксон уруққа бўлинган (жайн бўлмаганлар уларни асоссиз равишда табақалар деб аташган). Уруғларнинг ҳар бирида ҳиндувийликдан келиб чиққан икки илоҳга: уйларда оила маъбудасига ва эҳромларда уруғ маъбудасига сиғинишган. Никоҳлар одатда уруғ ичида ўқилган.

Ҳиндулар бу жайн уруғларини табақа тизимида киритадилар, бу билан афтидан, уларнинг келиб чиқишидан кўра касбига эътиборни жалб қиладилар. Шветамбар ва дигамбарга ўхшаган бошқа жайнлар ҳинду табақаси ва уруғларининг аъзолари бўлганлар.

Шундай жайнларнинг оилавий расм-русумларини ўша ҳинду уруғининг браҳманлари адо этганлар. Ўз-ўзидан маълумки, аралаш уруғларда ўзининг барча уруғ хусусиятлари билан ҳинду тарзи қолаверса, расм-русумларнинг соф жайнча асосини эса ҳар доим ҳам жайндан келиб чиқавермайдиган ва баъзи оғишлар билан ҳинду эътиқоди ташкил этади. Бу уруғлар аъзолари учун расм-русумларни, одатда, Шримал уруғи браҳманлари, жайн эҳромларида эса браҳман бўлиши шарт бўлмаган диндор коҳинлар адо этадилар.

Жайнларнинг табақа ва уруғи никоҳдан ўтиш чоғида алоҳида аҳамият касб этади. Аммо бу, масалан, таом тановул қилиш пайтида бирон-бир чеклов пайдо бўлишига олиб келмайди. Айрим табақа ва уруғларда ҳали-ҳануз жайнгача давр байрамлари, айрим оилаларда эса ҳинду байрамлари ҳам, масалан, дивалий нишонланади.

ДУШАН ЗБАВИТЕЛ

ҲИНДУВИЙЛИК ВА АДАБИЁТ

Ҳинд қўлёмаларини тўпловчилар шуни яхши биладиларки, қадимги адабий ёдгорликларни қидириб топиш қилни қирқ ёриш ёки нина билан қудуқ қазишдек мураккаб иш. Энг аввало қўлёмза соҳибининг ўз ёмбисидан ажралишни истамаслиги оёқдан чалади, гап чинданам қадимги ва ноёб ҳужжатлар ҳақида кетадими ё кейинги замонларда моҳир хаттотлар кўчирган нусхалар ҳақида кетаяптими — булар билан унинг бир чақалик иши йўқ. Кўпинча қўлёмалар худо сиймоси ўрнини босганча уйдаги меҳробларда ётади ва художўй ҳиндулар ҳар тонг уларга сажда қилади, гуллар сочиб, дуолар ўқийди. Гоҳо уй эгаси уни “уйнинг худоси” деб атаб ҳатто уларга қарагани ҳам рухсат бермайди.

Қадимги ва ўрта асрларга оид қўлёмаларга эҳтиром ила муносабатда бўлиш, шубҳасиз, шу билан изоҳланадики, художўй ҳиндулар бутун ҳинду мумтоз адабиётини муқаддас деб биладилар ва қўлёмаларда қандайдир моддийлаштирилган қутлуғ сўзни кўргандек бўладилар. Бу динга ишонмайдиган одамда ҳеч қандай диний тасаввур туғдирмайдиган дostonдан бир парча, афсона, эртақ бўладими ёхуд чинданам муқаддас мазмунли манба бўладими, бунинг аҳамияти йўқ.

Ҳиндлар матни ҳинду динининг бир қисми деб тушунадилар. Агар будда ва жайн адабиётини бир чеккага қўйиб турадиган бўлсак, санскритдаги ёки бирон-бир янги ҳинд тилидаги дин билан боғлиқ ҳар қандай асар муқаддас ҳисобланади ва умумий ҳинду анъанасига қиради.

Мавҳум мезонлар сифатидан кўра кўпроқ амалий мақсадларда ҳинду адабиётини уч тоифага бўлган Глазенапп таснифидан фойдаланиш мумкин:

1) муқаддас матнлар — кашфиётлар; 2) диний мазмундаги асарлар; 3) бошқа асарлар. Аммо бир нарсани, унинг хийла ноаниқ хусусият касб этишини ва ҳозирги замон ҳиндувийликдаги содирликларга унча ҳам тўла мос келмаслигини унутмаган ҳолда биз мана шу таснифга қараб иш тутамиз.

Табиийки, биргина бобда ҳинду адабиёти ҳақида ҳикоя қилиш ва унинг алоҳида муаллифлари ва асарларга баҳо бериш мумкин эмас. Биз унинг мукамал хусусиятлари ҳақидаги энг муҳим ахборот билан чекланамиз, энг аввало ҳиндувийликда унга ажратилган ўрин нуқтаи назаридан туриб қараймиз.

КАШФИЁТ АДАБИЁТИ

Ведалар (санскритча в и д — “билмоқ”) деб аталувчи диний мазмундаги тўрт тўплам (самҳита) энг қадимги адабий ёдгорликлар ҳисобланади. Булар бус-бутун асарлар эмас, балки шеърлар, байтлар, веда ҳиндлар ҳаётида амалий, диний аҳамиятга молик насрий асарлардан олинган иқтибослар. Тўпламлардан биринчиси веда шоҳларининг алоҳида маъбудлари шарафига айтилган дуолар ва оятлардан иборат (“Ригведа”), иккинчиси — дуо-афсунлар ва фолбинликлар (“Атҳарваведа”), учинчиси — ўша дуо ва оятларнинг ўзи-ю, бироқ бунда веда оятлари қироати чоғида қўлланиладиган куйлар ҳисобига олинса (“Сомаведа”), тўртинчиси — веда расм-русумларининг асосан қурбонлик оятлари (“Яжурведа”). Улар нисбатан анча кеч ёзиб олинган, Ҳиндистонда ёзув пайдо бўлгандан анча кейинги вақтларга тўғри келади, аммо уларнинг оғзаки таҳрири узил-кесил эрамизгача II ва I мингйилликлар атрофида ниҳоясига етган деб тахмин қилинади. То ҳозирги даврга қадар ведаларни ўрганиш браҳманларнинг чекига тушиб келаётир, матнлар кўп асрлар мобайнида улар томонидан авлодлардан авлодларга оғзаки тарзда узатиб келинаётир, шундай бўлса-да, уларнинг шакли сира ўзгармаган, чунки оятларнинг вужудга келиши илоҳий жараён бўлиб, ваҳий сифатида кўкдан тушган. Ҳиндлар ведаларнинг одамлар томонидан авлиё донишмандлар (риши) орқали гайритабиий тарзда эгалланганига ишонадилар. Бу эътиқод ҳозир ҳам сақланиб қолган, ҳолбуки матнларга бўлган амалий, маросимий эҳтиёж ведавий қурбонликларнинг қадимги шакллари билан биргаликда аллақачон йўқолиб кетган. Бугун ҳар бир ҳинду ведалар ҳақида тўлиб-тошиб ва шукроналик билан сўзлайди, аммо ҳақиқатда эса у уларни жуда ёмон билади. Атиги бармоқ билан санарли одамларгина ведавий оятларни анъанавий тарзда ўрганадилар, ўз мамлакатининг энг қадимги адабий мероси билан танишишни истовчи зиёли эса ҳеч бўлмаганда ведаларнинг маъносида баҳолиқудрат огоҳ бўлиш учун таржималарга ва изоҳларга мурожаат қилиши лозим бўлади.

Қадимги дарвлардаёқ браҳманлар тантанавор мадҳиялар, жоду-афсунлар (мантрлар) ва маросимий дуолардан кўра бошқача мантрлар яратиш зарурияти ҳақида хулосага келдилар ва кўп ўтмай мумтоз самҳитларга маросимий ва қуруқ муҳокама мазмунидаги тўпламлар келиб қўшилди — булар маросимларга тушунтиришлар ва қурбонлик тавсифи (браҳманлар), маросим ҳақидаги диний рисолалар (аранийаклар) ва соф фалсафий мазмундаги дастлабки ҳинд адабий ёдгорликлари (упанишадлар) бўлиб, улар минг йиллар давомида то бизнинг кунларгача анъанавий ҳинд мушоҳада тафаккурининг энг мўътабар манбалари деб эътироф этилган. Сўнгиларининг ҳинду фалсафаси тараққиётидаги аҳамияти ва таълимоти ҳақида китобхон бошқа боблардан яхши хабардор, бу ерда шу нарсани таъкидлаб ўтиш кифояки, ҳатто олти энг қадимги насрий упанишад дунёни англашнинг ягона тизимини бермади, ягона фалсафий мактабни ёки йўналишни намоён этмади, аксинча, анча кейинги фалсафа мактабларининг илмий асарларида кейинчалик тизим ва шакл касб этган алоҳида ғояларни ифода этди.

Ҳам вужудга келиш вақти бўйича, ҳам мазмуни бўйича веда адабиёти асарлари ҳиндувийликнинг ўзиники эмас. Шундай бўлса ҳам ҳинду собитқадамлари уларни ўз анъаналарининг энг бошланиш жойига қўядилар, оряларгача бўлган қабилалар динининг кўплаб унсурларини ҳам улар шундай қилган эдилар, уларни ўз динларига қўшиб олиб, ўзларининг мураккаб тизимларининг бир қисмига айлантирган эдилар.

ВОҚЕАБАНД АДАБИЁТ ВА СОФ ҲИНДУВИЙЛИК МАНБАЛАРИ

Веда адабиётини янада чуқурроқ англашга бўлган эҳтиёж веда билимлари (веда)нинг товушшунослик, маросимшунослик, сарфу наҳв сўзларнинг келиб чиқиши, вазн ўлчови, илми нўжум сингари турли-туман соҳалари бўйича ёрдамчи воқеабанд асарлар яратишга туртки бўлиб хизмат қилди. Кейинчалик буларга яна одатда сутрли деб аталувчи ва қатор бошқа фанларга дахл этувчи асарлар келиб кўшилади. Сўнгилари оғзаки ёдлаб олишга мўлжаллангани ва шу боис тегишли қоида ва қонунлар иложи борича тигиз ва ихчам баён этиларди, бу эса уларни мутлақо тушуниб бўлмайдиган бир ҳолга келтириб қўяр эди.

Юқорида айтиб ўтилган олти фандан маросимшунослик эндигина дунёга келаётган ҳиндувийлик учун жуда тез етакчилик аҳамияти касб этди. Шраутсутрларда катта қурбонлиқлар, гриҳйасутрларда уй-рўзғорга оид расм-русумлар тасвирланар эди, шальсутрларда эса қурбонлиқ меҳроблари тиклаш бўйича йўл-йўриқлар баён этиларди ва ҳоказо. Дҳармсутрлар алоҳида аҳамиятга эга эди, улар, номининг ўзи гувоҳлик бериб турганидек, дҳармни, яъни руҳий ва дунёвий ҳаёт меъёрлари ва қонунларини талқин этар эди; у ерда табақалар ҳақида, алоҳида киши ҳаётини ва одамлар орасидаги муносабатларни бошқариб, тартибга солиб турувчи табақа интизомлари ва қоидалари ҳақида сўз юритилади. Кейинчалик сутрлар ўрнига ҳақиқий қўлланмалар — одатда, шеърӣй услубда ёзилган шастрлар келди: қофияланган матн насрга қараганда эсда яхши қолади. Илмий ва ўқув адабиётининг шеърӣй шакл анъанаси бутун ўрта аср давомида ҳам сақланиб қолди. Шастрлардан биринчи навбатда дҳармшастрни таъкидлаш жоиз, улар орасида эса башариятнинг бобокалон афсонавий Ману қаламига мансуб қонунлар мажмуи “Маънавдҳармшастр” алоҳида ўрин тутди. У бутунги кунгача ҳам ҳинду жамияти кишисининг амалий ҳаётига дахлдор энг мўътабар битик бўлиб қолмоқда. У яна “Манусмрити” деб ҳам аталади, зеро анъана бўйича (смирти — “хотира”) оғиздан-оғизга ўтиб келган қонун-қоидаларни ўз ичига олади. “Ману қонунлари” гарчанд диний масалаларга, олам ва ундаги тартибнинг яратилиши муаммоларига дахл қилса-да, аммо у энг аввало алоҳида шахслар, жамоалар ва табақалар учун кўрсатмалардан иборат. Ҳинду анъанаси, гарчи жонли амалиётда ундаги қонун-қоидаларга ҳар доим ҳам тўғри риоя қилмаса-да, бу манбага жон-жон деб таянади.

Ҳаммадан ҳам дoston асарлар, хусусан икки буюк санскрит дostonи — “Маҳобҳорат” ва “Рамаяна” оддий халқнинг дунёни ҳис қилишига яқин эди (ва шундай бўлиб қолди). Шубҳасиз, айни ҳолда олдимизда кўплаб ишқӣй лавҳалар бўлган қаҳрамонлик мавзуидаги дунёвий асарлар турибди. Асосий ва айрим қўшимча лавҳалар қачонлардир халқ оғзаки ижодига мансуб бўлган деган тахмин ҳам ҳақиқатдан йироқ эмас. Янги эрадан олдинги бир неча аср давомида айрим лавҳалар ягона асар таркибига тўпланиб киритилган эди. Анъанага кўра, “Маҳобҳорат” афсонавий риши Вйас томонидан яратилган бўлса, шу билан бир вақтда адабий жиҳатдан анча мукамалроқ ўйланган “Рамаяна” ўзининг санскритча нусхасида, эҳтимол, ҳақиқатан ҳам шоир Валмикининг асари ҳисобланган, анъана тарзида уни муаллиф қаламига мансуб деб қабул қилинган. Кейинчалик ҳиндувийлик бу асарларни диний адабиёт даражасигача кўтаради. “Рамаяна”нинг бош қаҳрамони Рам тангри Вишну тажассумларидан бирига айланди ва унинг тарихи ҳинду диний тарихининг бир қисми бўлиб қолди; “Маҳобҳорат”га амал ва фазилатлари ҳинду ахлоқининг меъёри бўлиб хизмат қиладиган олий мақомдаги қаҳрамонлар ҳақида ҳикоя қилувчи тўплам сифатида қарала бошлади. Дostonга диний ривоятлар маъносидаги кўплаб воқеалар кирди; биз бу ерда ҳақли равишда “ҳиндувийлик инжили” деб аталадиган ва унга нисбатан анча кейинги даврнинг тўлдирувчиси деб тасдиқлайдиган машҳур фалсафӣй-диний “Бҳагаватгита” рӯсоласини топамиз. “Маҳобҳорат”га ўн тўққизинчи китоб, Кришна ҳақидаги афсонанинг сўнгги адабий нусхаси “Ҳариванш” (“Ҳари насли, яъни Кришна”) тўпламининг киритилиши ҳам мутлақо сунъӣй бўлиб кўринади.

Шуни таъкидлаш жоизки, ҳиндувийликнинг ҳозирги замон тарафдорлари тасавурида бу асарлар муқаддас бўлиб қолаверади. Дostonни мутолаа ё тинглашнинг ўзи катта гап ҳисобланади. Бунинг устига гап дастлабки санскрит

нусхалари ҳақидагина эмас, балки ҳам умуман дoston, ҳам санскрит ва янги ҳиндий талларидаги айрим лавҳаларнинг беадад ишловлари, қайта талқинлари, шарҳлари ҳақида ҳам бормоқда. Масалан, Шарқий Бенгалиянинг бир халқ достонида “Рамаяна”нинг шоира Чондработий қаламига мансуб машҳур талқини эслатиб ўтилади ва айтиладики, бу шеърларнинг сўзларини талаффуз этиш “гуноҳни ювади”. Ўрта аср шоири Тўлат Дас “Рамаяна”сини мутолаа қилиш (у ҳинди тилининг авадҳи лаҳжасида ёзилган) машҳур Вишну байрами рамлила дастурга киради ва ҳоказо. Шоирларни хоҳиш-иродаси ила ҳар иккала дostonнинг эркагу аёл қаҳрамонлари — Юдҳиштр ва укалари, Рам, Лакшман, Сита, Драупади, Саъвитрий ҳинду дини анъаналарида энг қадрланадиган сифатларнинг тажассуми, ифодаси бўлиб қолади. Бизгача етиб келган расм-русумлар ва маросимларнинг жуда кўпчилиги дostonнинг турли лавҳаларига асосланган.

Ҳинду мифологиясининг нуқул билвосита манбалари ҳисобланадиган эпик асарлар билан бир қаторда, сирасини айтганда уларни ҳиндувийлик сингдириб олгандан кейингина улар аслида шундай бўлиб қолган эди, санскрит адабиёти пуронлар деб аталмиш жуда кўп мифологик битикларни ҳам ўз ичига олади (пуронлар — “қадимги ривоятлар” дегани.) Уларни оламнинг яралиши, худоларнинг саргузаштлари ва уларнинг иблислар билан олишувлари тасвирланади, муқаддас шоҳ сулолаларининг генеалогияси (шажараси) берилди ва худоларнинг ёруғ олам ишларига аралашган турли воқеалар келтирилади. Муайян маънода пуронлар ҳиндувийлик мифологиясининг қомусига ўхшаган бир нарса ҳисобланади. Гарчанд адабиёт назарда тутилса-да, унинг илдизи узоқ қадим замонларга бориб тақалади, аммо ўз-ўзидан равшанки, у ўзининг ҳозирги замонавий шаклига нисбатан яқинда эга бўлган. Бу ҳақда шу нарсага гувоҳлик берадики, айрим китоблар мазҳаблик хусусиятига эга, яъни асосий худолардан фақат биттасининг улуглиги ва шони таъкидланади, мазҳабларнинг юзага келиши эса ҳиндувийлик тараққиётининг энг қадимги даврига мансуб дейиш унчалик тўғри бўлмайди.

Асосий пуронлар ўн саккизта бўлиб, ўз мазмунига кўра улар уч гуруҳга бўлинади. Биринчисида тангри Вишну алқанади (“Вишну пурон”, “Бҳагават пурон”, “Падмапурон” ва ҳоказо), иккинчисида — Шива алқанади (“Матсийа пурон”, “Ваю пурон”, “Агна пурон”), учинчиси турли тажассумлар (авторлар) ва шуларнинг мадҳлари, ҳинду худолар зумрасидаги бошқа маъбудлар, маъбудалар ва турли илоҳларга бағишланган (“Брахма пурон”, “Маркандей пурон”, “Бҳавишйа пурон” ва ҳоказо). Булардан ташқари яна хийла камроқ аҳамиятга молик ўн саккиз “Кичик пурон” (уп-пурон) ва яна ҳам кейинроқ янги ҳиндий тилларида юзага келган стҳал пуронлар мавжуд.

Пуронлар, айниқса, бизнинг минг йиллигимизда ҳинд адабиётининг ривожланишига сезиларли таъсир кўрсатди. Улар кўплаб асарлар учун намуна бўлиб хизмат қилди, уларга ўзининг марказий ғоясини тақдим этди — дoston услубидаги лавҳаларда уларнинг тасвири воситасида муайян маъбуд ёки маъбудани шарафлади. Бу йўл келиб чиқиши ҳиндувийликкача бўлган илоҳларни ҳинду худолар зумрасига расман олиб кирилишини ва қатор туб қабилалар динларининг ҳиндувийлик умумий тизимга аста-секин қўшиб юборилишини тезлаштирди. Нима бўлганда ҳам пуронлар оддий диндорлар учун яратилган дастлабки талқинларда ва турли ишловларда яшаб келмоқдалар. Пуронга оид ривоятлар халқ ичида эртақлар ва шеърый мадҳиялар шаклида кенг тарқалган ва оналар уларни ўз болаларига сўзлаб берадилар.

Ҳиндувийликнинг воқеабанд адабиёти ҳақида гапирилганда ҳали жуда кам ўрганилган ашёларни ўз ичига олувчи мазҳаблар, тантрлар ва ағамлар адабиёти ҳақида эслаб ўтиш зарур. Бу ашёлар биринчи навбатда худолар ва ғайритабиий кучлар марҳаматига нойил бўлиш усулларига дахлдордир. Тантр асарлари мумтоз ҳинду адабиётини айрим мазҳабларнинг диний таомили ичидан деярли сиқиб чиқарди. Сўнгиларнинг орасида кўплари Ҳиндистоннинг чегара вилоятларида гуллаб-яшнаган ҳиндувийлик ва тантр буддавийлиги (важраян) ўртасида оралик ўринни эгаллайди. Бу мазҳабларда ҳар иккала буюк диннинг, энг қадимги динларнинг ва кўп ҳолларда энг катта аҳамият касб этган қора афсун унсурлари ҳайратомуз даражада аралаш-қуралаш бўлиб кетган. Сирли, эзотерик фанлар ва

муножотлардан ташқари йог, айш-ишрат, расм-русумлари ва қонли қурбонлиқлар адо этиладиган дин бундай аралаш-қуралаш натижаси ҳисобланади. Гарчанд тантр адабиёти қатор европа олимлари эътиборини тортган бўлса-да, олимлар лоақал унинг асосий асарлари моҳиятини илғашга мувофиқ бўла олмадилар. Бу борадаги муваффақиятсизлик шу нарса билан боғлиқки, тантр мазҳаблари ўз таълимотларини динсизлардан жон-жаҳтлари билан муҳофаза қиладилар, шу сабабдан ҳам бизда мазмунини қўяверинг-у, бу адабиётнинг ҳажми ҳақида ҳам ҳали-ҳанузгача озми-кўпми даражада муайян тасаввур йўқ.

ҚАДИМГИ ҲИНД ШЕЪРИЯТИ ВА ҲИНДУВИЙЛИК

Ҳиндларнинг ўзи “ҳинду адабиёти” тушунчасига киритадиган асарларни қисқа тарзда санаб ўтишнинг асло имкони йўқ. Беҳад ранго-ранг санскрит адабиётидан бу тушунчага озмунча нарса кирган дейсизми? Асарлар давомида ҳиндувийлик ишқий шеъриятни ўзига сингдириб олишга улгурди, анча кейинги давр намуналарида бу яққол намоён бўлди, хатто сарой шеърияти ҳам бундан қутулиб қололмади.

“Маҳобҳорат”, “Рамаяна” ва пуронлар санскрит достони учун ягона мавзулар манбаи ҳисобланар эди. Уларнинг асосий мавзулари ва айрим хос талқинларига қайта ва қайта ишловлар берилди, дostonбop афсоналарга янги либослар кийдирилди ва шу тариқа ҳукмдорларнинг шеърий шажараси узоқ мозийлар сари сунъий равишда чўзилгандан-чўзилди ва алланарсаларда диний ривоятлар билан қўшилиб кетди. Мозийнинг энг йирик шоири Калидаснинг (эрализгача V аср) икки тугалланмаган асари ёрқин мисол бўла олади. “Кумарсамбҳав” (“Уруш худосининг туғилиши”) мифологик асар маъносига эга: ундаги воқеалар худолар дунёсига содир бўлади, Шиванинг ўгли Сканд ва Парватийнинг туғилиши ва иблислар билан кураши тасвирланади. “Рагхуванш” (“Рагху шаҳаншоҳ насли”) Рагхунинг зурриётлари қаторида шунчаки Рамни санаб ўтади ва “Рамаяна”дан ўз билгича қайта ишланган бўлакни тишлаб олади.

Санскрит адабиётининг кўплаб ёдгорликлари орасида соф диний маънодаги асарлар оз эмас. Жўшқин мадҳиялар ва худоларга муножотлар узоқ вақт давомида шеърий илҳомнинг асосий шакллари билан бири бўлиб қолишдан тўхтамади. Бироқ санскрит шеъриятига одатдаги шеър шакли бўйича тизилган нафис сатрлардан ташкил топган, ишқий тароналар ва табиат тавсифлари билан биргаликда диний ва фалсафий мавзулардаги тафаккурлар иштирок этган қисқа шеърлар хосдир; уларнинг мазмуни асосан ҳиндувийлик ғоялари, тасаввури ва қонун-қоидаларини акс эттирар эди. — Уларда ҳаёт чархпалаги, дарвешлик, карма қонунининг шафқатсизлиги ва шунга ўхшаган нарсалар ҳақида гапирилар эди. Энг йирик сўз усталаридан бири Бҳартриҳари (тахм. VII аср) асарларида бу ҳаммадан ёрқинроқ ўз ифодасини топди, унинг чуқур мушоҳадали шеърияти ўзининг ҳайратомуз даражада пурмаънолиги билан ажралиб туради, аммо ҳеч қачон ҳинду ғоялари доирасидан четга чиқмайди. Унинг “Вайрагйашатик” (“Совуққонлик ҳақида юз шеър”) асаридан парча келтирамиз:

Гумроҳлигинг гуноҳини ювгил, эй юрак,
Ором олгил кўкда оққан дарёда андак.
Энди қидир ҳаловату кайфни Шивадан,
Бошда ҳилол янглиғ тожи ярқирайди шан.

Наҳот дарё мавжларию чексиз мулк-амлоқ,
Наҳот тоблар, пуфаклар ҳам илонлар бебок,
Наҳот олов тили ҳамда дарёда кечув,
Наҳот бари ишончингни туширгайдир чув?

Унинг шеърияти маъносини тушуниш учун триварг, ҳаётнинг уч мақсади ҳақида эслаш керак, уларга етишиш учун интилиш барча браҳманларнинг диний мажбурияти ҳисобланади, ҳолбуки одамнинг маънавий ва ижтимоий вазибаларидан ташқари бу ерга унинг моддий ва касб аҳволи ҳам, шунингдек, оилавий ҳаёти ва ҳиссиётлар олами ҳам киради. Бу, шубҳасиз, қадимги ва ўрта аср шоирларига ўз ижодини айнан уларнинг завқ-шавқию истеъдодига кўпроқ жавоб берадиган

муаммога бағишлашга имкон берувчи анча кенг доиралар бўлган эди.

Дарвоқе, бундай ҳолат сақланиб қолмади, худди диндагидек, адабиётда ҳам бирмунча бошқа тартибдаги тенденция кучая боради. Ҳис-туйғу энди онгдан юқори саналарди ва асосий диққат-эйтибор худога муҳаббат ва ихлосга қаратиларди. Бу ерда энди ҳар бир алоҳида ҳолатда фақат биргина худо назарда тутиларди, зинҳор-базинҳор худолар эмас. Ҳиндувийлик, тўғри, яккахудолик дини бўлиб қолмаганди, бироқ эрамининг I мингйиллиги охир II мингйиллиги бошида мазҳабларининг анчайин кучайганлиги кузатилади ва уларнинг ҳар бири ўз худосини бошқачаларидан устун қўяр эди. Шеърятнинг ҳиссий, завқёб йўналишлиги бҳакти таълимотига жавоб берарди ва омманинг майлини қондирарди, бу омманинг албатта, ҳар доим фалсафий мушоҳададан йироқ бўлганини тасаввур этиш унча қийин эмас. Бҳакти яна қадимги ҳиндувийликнинг туб аҳоли динлари ва қабила диний амалиёти билан яқинлигини аңлатар эди; унинг бир неча асрлар давомида диний шеърят ижоди учун асосий турткига айланиши ана шундан.

Бу жараённи фақат санскрит адабиёти мисолида кузатиш қийин, зеро мингйиллигимизнинг бошланишининг таназзулга юз тутиши ва аста-секин йўқолиб кетишини тақдирига муҳрлаб қўйганди. XVIII асрда санскрит шеърятти Жайдев ижодида ўзининг энг юқори чўққисига чиқади, аммо унинг бу сўнгги қудратли вакили соф ҳинду бҳакти, у яратган, тангри Кришна ва маҳубаси Радҳани шарафловчи “Гитаговинда”, гарчанд мифологик воқеаларда мужассамлашган бўлса-да, ишқий ҳис-туйғуларга йўғрилганди. Жайдездан кейин янги ҳинд адабиёти деганлари биринчи ўринга чиқа бошлайди, бу адабиётлар ҳали-ҳануз тириклар сирасида сақланиб қолган тилларда яратилган.

ЖАНУБИЙ ЯРАВИД АДАБИЁТИ

Кўплаб янги ҳинд адабиёти фақат бизнинг мингйиллигимизда пайдо бўлди, уларнинг гуллаб-яшнаши эса сўнгги юзйилликларга тўғри келади. Шу маънода узлуксиз, қарийб икки минг йиллик аънамага эга тамил адабиёти бундан ягона истиснодир: дастлабки ёдгорликлар янги эранинг бошига тааллуқлидир ва шимолда буюк санскрит достони шаклланган вақтда у қадар ҳам ажралиб қолмаганди.

Дунёвий қадимги тамил шеърятти диний шеърятга тезда ўрнини бўшатиб беради ва тамиллар адабиёти ўз мазмуни бўйича Ҳиндистоннинг қолган қисмидаги ҳинду адабиёти билан қўшилиб кетади. Тахминан V асрдаёқ Валлувар ўзининг “Тирукурал” (уни тамиллар ведаси ҳам дейдилар)ини яратади —бу ҳинду кишисининг маънавий, оилавий ва ижтимоий ҳаётидаги мажбуриятлари хусусида айтилган баёнлар тўпламидир. Катта достонлар ёзган тамил муаллифлари, хусусан Камбан қахрамонларни ҳинду худолари зумрасида топади, VI-IX асрлардаги шоирлар эса бҳакти мадҳияларини назм ипига тизадилар, уларнинг ҳиссий феъл-атворлари жанубга хос жўшқинлик билан кучайтирилади. Шива ва Вишну шоир тараннумининг асосий манбаларига айланади, бу уларга Жанубий Ҳиндистон ҳиндувийлигида етакчи ўринни эгаллашга ёрдам беради.

Қадимги фалсафий асарлар ва бутун веда адабиёти ҳам умуман халқ оммаси учун аъналардан покланган, аммо матнларни ҳеч ким мутлақо тушунолмайдиган, қандайдир гайринсоний, самовий буюк асарнинг манбаи деб қабул қилинадиган тўпладан кўра каттароқ аҳамият касб этишига ишонгинг келмайди, киши. Ўрта асрнинг “янги” ҳиндувийлиги ўз руҳига кўра аҳолининг кенг қатламларига анча яқиндир. У ерда ҳам гайриоддий сифатлар ва қобилиятларга эга худолар намоён бўлади, аммо улар одамларга кўпроқ тушунарли. Энг аввало улар билан қандайдир алоқа воситаси кўрсатилади — қонли қурбонликлар эмас, балки худо билан табақаси ва зеҳн даражаси қандайлигидан қатъи назар, одам ўртасида кўпроқ бўлиб хизмат қилувчи дуо ва қизгин ихлос туйғуларидир. Айнан баҳакти шеърятти олимлар — пандитларнинг санскритида эмас, балки, айниқса халқ тилларида гуллаб-яшнаганлиги тасодифий эмас. Бҳакти ривожланиши билан адабиётда табақавий меросхўрликка қарши қаратилган ғоялар, худо олдида одамларнинг баб-баравар тенглиги

ғоялари пайдо бўлади. Тўғри, бу овозлар табақа тизимининг ҳаддан ташқари мустақкам тўсиғини буза олмагандек тасаввур юзага келади. Сўнги юзйилликлар мобайнида у янада мустақкамланади, руҳнинг назарий доирасида кўзга ташланган тенденцияларини тутиб қолишга улгурди ва уларнинг қундалик ҳаётига ёриб киришига имкон бермади.

ШИМОЛДАГИ ЯНГИ ҲИНД АДАБИЁТИ

Шимолий Ҳиндистон айрим халқлари ва эзгу гуруҳларининг анъаналари ва руҳий хусусиятларини акс эттирган тафовутлар ва ўзига хос хусусиятларга қарамай, уларнинг адабиёти кўплаб умумийликка эга. Бу улкан даражада улар учун умумий бўлган ҳиндувийлик билан ифодаланар эди десак муболаға бўлмайди. Агар нисбатан унча катта бўлмаган ўринни эгаллаган сарой адабиётини ва бошқа динлар (биринчи навбатда ислом дини — масалан, урду бенгалий ва панжобий адабиётлар) ҳаётга чорлаган асарларни бир четга қўядиган бўлсак, мумтоз давр (XIX асргача) янги ҳинд адабиётининг деярли бутун мундарижасини ҳиндувийлик билан у ёки бу тарзда боғлиқ мавзу ташкил этади. II мингйиллик давомида унинг адабиётга таъсири на фақат сусаймади, балки кучайди, бу ҳеч шубҳа йўқки, табақавий ҳаёт тарзи билан, мамлакатдаги бутун диний-ижтимоий тизим билан боғлиқ ҳинду таълимотларининг мустақкамланишидан вужудга келган.

Бу ҳол турли тилдаги асарларни бутун янги ҳинд ёзувидаги адабиёт учун ягона жадвал бўйича нисбатан оддий баҳолашга имкон беради, аммо санскрит адабиётида мавжуд унсурлардан ёки ҳинду анъанасининг халқ ва ҳиндувийликкача бўлган динлар ва рўзгор динлари билан бирикувчи меваси, шунингдек, бошқа динлар таъсири натижаси ҳисобланган янги унсурлардан бемалол фойдаланадиган асарларни ҳам ҳисобга олиш зарур.

Алоҳида янги ҳинд адабиётини шарҳлашга уринишнинг ёки уларнинг асосий вақилларини бир-бир санаб ўтишнинг ҳеч қандай маъноси йўқ. Бу ерда фақатгина ҳиндувийлик ва ҳинд адабиёти ўртасидаги боғлиқликка урғу берилмоқда, холос. Шу боис, эҳтимолки, шулардан биттаси, шу нуқтаи назардан энг хосу мос бўлгани бенгал адабиётини синтетик шарҳлаш билан чеклансак, шунинг ўзи кифоя қилади.

НОИЗЧИЛ ДИНЛАР ВА БЕНГАЛ АДАБИЁТИ

Бенгал адабиётининг бахтли тасодиф туфайли Непалда сақланиб қолган ва мингйиллигимизга бош санаси қўйилган дастлабки ёдгорликларнинг ўзиёқ шу нарсадан гувоҳлик берадики, Бенгалияда ноизчил, хуфиёна сигинишларга катта аҳамият берилган, бу сигинишлар умумҳинд нуқтаи назардан алоҳида, чекланган хусусият касб этган. Биз тантрийлик ва у билан боғлиқ бўлган ўрта аср қўлёзмалари ҳақида еслатиб ўтган эдик. Тантр таълимоти илк ўрта аср қўшиқлари ва шеърый байтлари пайдо бўлишига туртки берди, кейинчалик улар бенгал ёзувининг энг қадимги асари, “Чарйапад” тўпламининг мундарижасини ташкил этди. Унда буддавийлик ва ҳиндувийлик унсурлари мутлақо ажратиб бўлмайдиган даражада бир-бири билан чатишиб кетган эди, шунинг билан бирга ҳар иккисидан ҳам бу ерда шундай шаклларда намоён бўладикки, улар изчил маслақдошларни на униси ва на буниси билан қаноатлантира олади. Тантр адабиётининг таниқли тарихчиси Ш.Досгупт тўғри қайд этганидек, йог амалиётининг ҳинду ва ҳиндугача даврда келиб чиққан диний назариялар билан қўшилиб кетиш ҳодисаси рўй берди: “Қадим замонлардан буён Ҳиндистонда одатдаги, машҳур теологик йўналишлар билан бир қаторда фақат диндорларгина тушунадиган ғоятда муҳим сувости диний йога оқими мавжуд бўлган. Шивапарастлар ва шактипарастларнинг теологик ғоялари билан боғлиқ бу махфий амалиёт шивапараст ва шактипараст тантрийликнинг келиб чиқишига олиб келди. Пировардида, бенгал вишнувийлиги ғояларига асосланган ва “саҳжия” номи остида машҳур бўлган сирли вишнупарастлик эътиқоди вужудга келди”.

Эски бенгал тилида ёзилган “Чарйапад” йоганинг шивапарастлар ва вишнупарастлар таълимоти билан (амалиёт ва фалсафа каби) аралашиб кетишининг яккаю ягона натижаси эмас ҳали. Ҳозирги вақтда ҳам унинг давоми бўлиб хизмат қилувчи адабиёт тирик, у дарвешлар (ҳам ҳинду, ҳам мусулмон) куйлайдиган бенгал халқ кўшиқлари, бауллар шаклидагина эмас, балки, биринчи галда, кўплаб мазҳаб ва фирқаларнинг шеърий дуо-афсунлари шаклида ҳам яшаб келмоқда. Улар, гарчанд аксар ҳолда расмий дин ва афсунгарлик ўртасида қилда осилгандай турса-да, ҳали-ҳануз сирли муқаддаслик ва мўъжизавий қудрат тимсоли бўлиб қолмоқда. Аммо мазкур асарларни, нима бўлганда ҳам, адабиёт тушунчасига киритиб бўлмайди. Сеҳр-жодуларнинг мўъжизавий кучига бағишланган мақолада бу ҳақда батафсилроқ сўзланган.

БҲАКТИ ВИШНУПАРАСТЛИК ҲАРАКАТИ

Аввал айтилганидек, бҳакти энг самарали ва адабий маънода энг сермахсул ҳинду оқими ҳисобланади. Бенгалияда ва Шимолий Ҳиндистоннинг кўплаб вилоятларида у, хусусан, XVI аср бошида унинг асосий воизи авлиё Чайтанйа бўлгандан кейин деярли вишнувийлик билан теппа-тенг қилиб қўйилди. Бҳакти шеърияти илгари ҳам равнақ топган эди — авлиё Чайтанйагача камида 100 йил бутун Шарқий Ҳиндистонда кўплаб маслакдошлари ва муҳиблари митҳила шоири Видйапати кенг шуҳрат қозонган эди, — бироқ Чайтанйанинг ваъзхонлик фаолияти шарофати ила вишну бҳактиси Биҳор, Бенгалия, Орисса ва Ассомдан ташқари кенг ёйилди ва аҳолининг барча қатламлари орасида чуқур илдиэ отди.

Вишнувийлик бҳактисини “бойитган” фалсафий назарияларни яхши тушуниш учун юқорида эслатиб ўтилган ва асли тантрийликдан келиб чиққан сирли таълимотлар асос бўлган гоёларга яна бир қарра қайтамыз. Бу ердаги асосий эътиқод шунда эдики, руҳий интилишларнинг бош мақсади — комилликни англатувчи бузилган ягоналикни тиклаш. Диндор бўлмаганларга бу ягоналик турли-туман соҳаларда, дейлик, тинчлик ва амал, худғаразлик ва холислик, эркак ва аёл тамойилларида мавжуд бўлган икки қарама-қаршилик жуфтлиги бўлиб кўринади. Бироқ аввалига дарҳақиқат бу қарама-қарши тамойиллар (адвайт)нинг бир-биридан ажралмаслиги, бир бутунлиги мавжуд эди ва халоскорлик илми сир-асрорини англаб етган диндорнинг мақсади яна ягоналикка етишиш эди. Тантр мазҳабларининг ҳар бири шунга етишишдаги ўз мустақил йўлини қидирав эди ва шу билан бир вақтда уларнинг барчаси талайгина миқдорда йога услубларидан фойдаланар эди. Вишнувийлик бҳактиси йогани инкор этди ва уни худога, биринчи галда Вишнунинг подачи тимсолига Кришнага нисбатан ихлос ва муҳаббат туйғуси билан алмаштирди. Кришнанинг подачи қиз Радҳага муҳаббат ҳақидаги афсона илоҳий жуфтликнинг ишқий ягоналигига етишган олам бирлиги (Кришна — эркак асосининг ифодаси, Радҳа — аёл асосининг ифодаси)нинг рамзий ифодаси бўлиб хизмат қилган. Гарчанд гап, ҳеч шубҳасиз, қадимги мифни қайта тафаккур элагидан ўтказиш ҳақида кетаётган бўлса-да, бу афсона юзлаб Шарқий Ҳиндистон шоирлари учун илҳом манбаига айланди. Уларнинг барчасида ишқий шеърият унга бу қадар керакли диний тус берган кришнача талқинлар асосига қурилган. Кришна тарихи уларга ушбу мавзуга янгидан-янги услублар топишгагина эмас, балки соф шаҳвоний ҳисларни анъанавий мифологик шаклда ифода этиш ва илоҳий жуфтликни одатдаги севишганлар каби тасвирлаш имконини берган. Нима бўлганда ҳам Кришна ва Радҳа тарихи муаллифлари барча ранг-баранг ҳис-туйғуларни ва ўз шахсий бой тажрибасини киритишга мувофиқ бўлган энг яхши асарларда ана шундай тасаввур этилади.

Бҳакти мафкураси вишнупарастларнинг эпик адабиётига ҳам муносиб бўёқ берди. Унинг Кришна ҳақида бутун афсона ва унинг айрим лавҳалари батафсил баён этилган, кейинроқ эса илоҳийлаштирилган Чайтанйа ва унинг дастлабки шогирдлари ҳаёти тасвирланган. Дарвоқе, вишнупарастлик достони ҳаддан ташқари катта даражада сектантлик (мазҳабпарастлик) таълимоти таъсирига тушиб қолди. Унда вишнупарастлик шеъриятининг умуминсоний аҳамияти ва ҳиссийлиги етишмас эди.

Шимолий Ҳиндистондаги бҳакти ҳаракати шивапарастлик мазҳабларида урф бўлмади, шивапарастлик таъсири фақат бенгал дostonчилик адабиётидагина сезилди, холос.

ХУДОЛАРНИ ШАРАФЛАЙДИГАН ДОСТОНЛАР

Қачонлардир узоқ ўтмиш мангаллар ёки ўланлар деб аталмиш бенгал дostonчилиги вужудга келган эди. Уларнинг кўп даражада санскрит пуронлари таъсири остида яратилганлиги шубҳасиз. Бироқ муайян маъбуд ва маъбудалар атрофида пуронларга ўхшаб гуруҳлашган афсоналар кўп ҳолларда оряларгача бўлган замонларда келиб чиққан. Аммо мангаллардан олдинги давр қандай бўлишидан қатъи назар, улар биринчи марта XIV асрдагина тугалланган асарлар сифатида пайдо бўлган. Бу асарлар бирон-бир маъбуд ёки маъбудани шарафлашга ва улуғлашга хизмат қилган, бу билан маъбудларнинг муҳимлиги ва қудратини кўрсатмоқчи бўлганлар. Шуниси диққатга сазоворки, сюжет марказида кўпинча айни бошқа соҳалар ҳинду зумрасидаги маъбудлар ётган ёки улар умуман йўқ, ёхуд иккинчи даражали ўринни эгаллаган. Мангалларда тараннум этилган маъбудлардан биринчи навбатда Чандийни ва илонлар маъбудаси Манасани тилга олиш мумкин.

Мангалларнинг вазифаси илоҳларни шунчаки шарафлашдангина иборат эмас, балки уларни асосий ҳинду худолари даражасига кўтариш ёки ҳатто худолардан энг юқори ўринга кўйиш эди. Аввалбошда ҳиндувийликдан олдинги даврда қадимги бенгаллар сизинган маъбуд ва маъбудаларни киритишга интилиш бўлганлиги истисно этилмайди. Илк мангалларнинг муаллифлари мазкур вазифани жуда муҳим деб билганлар ва ўз аллоҳларини бошқа маъбудлар ва ҳатто одамлар билан рақобатлашишга мажбур қилганлар. Ахир гап янги худоларнинг осмондан фаришталар томонидан эътироф этилиши ҳақида ҳам ва янги худоларга одамларнинг теппа-тенг тарзда сизинишлари ҳақида ҳам кетмоқда эди-да; зеро ҳаққиға қурбонлиқ келтирилмайдиган худо том маънодаги худо ҳисобланмайди. Мангалларнинг ўзига хос ички бўлиниши худди шу ердан бошланади. Бенгалияда шу турдаги тўпламлар ичида энг оммабопи “Манаса мангал”, масалан, икки қисмга бўлинган: маъбуданинг туғилишига ва унинг илоҳий Кайлош тоғида қабул қилинишига бағишланган мифологик ривоят ва унга мункара келган одамларни қандай қилиб унинг тиз чўкишига мажбур қилиш ҳақидаги таълимот.

Аммо мангалнинг биринчи, мифологик қисмини ўрта ҳинд пуронларининг кўр-кўрона нухаси, холос, деб аташ мумкин эмас. Бенгал шоирлари худоларга нисбатан алоҳида муносабатда бўлганлар, улар гарчи гайриинсоний кучга эга гайритабиий махлуқотлар қилиб тасвирланса-да, айрим камчиликлар яққол кўриниб турган одамбашара мавжудот бўлиб қолаверади. Шива бенгал қишлоғи аҳлига айланган, аёлларга мойиллиги кучли бўлган, гиёҳвандлик ва ичкиликка ружу кўйган. Чандий рашкли хотин қиёфасида гавдаланиб, ўзининг илоҳий эрини нақ жонидан тўйдириб юборган. Ҳамма қаттиқ эътиқод қиладиган илоҳлар қаторига киришга интилар экан. Манаса унча-мунча тилёғламалик ва кўзбўямачиликдан тап тортмаган ва ҳоказо. Бошқача қилиб айтганда, ҳинду мифологиясининг анъанавий сиймолари оддий одам тушунчасига янада яқин янги хислатлар касб этган Мангалнинг иккинчи қисмидаги одамлар олам вакиллари улар билан бир сафда турса-да, хийла юзакироқ кўринади, бу айниқса аёллар қиёфасида яққол кўзга ташланади, улар ривожланган табақа тизими анъанаси яратган олий намунани ўзида мужассам этган: бундай хотин ўз эрига нисбатан чексиз даражада вафодор ва содиқ, эрини деб ўзини ўлим кучоғига топширишга ва ҳар қандай азоб-уқубатни зиммасига олишга тайёр.

Манаса ва Чайдийни тараннум этган мангаллардан ташқари мумтоз бенгал адабиётида яна дostonчиликнинг икки тури мавжуд. Улардан бири Дҳарм худосини шарафлашга, иккинчиси таитрлик таъсири ва хусусиятларини ўзида намоён этган эзгу таълимотнинг илоҳий ўғитлари бўлиб, улар натҳлар деб аталади. Мангаллар кўп асрлар давомида ўз ҳаётийлигини сақлаб қолди, ҳатто XVII асрда ҳам уларнинг янги намуналари юзага келиб турди, уларда аҳамияти жиҳатидан кейинги ўринларда турувчи илоҳлар — болаларнинг паноҳқор онаси Шаштҳий, чечак маъбудаси Шиталь ва ҳоказолар алқанганлар.

МУМТОЗ МЕРОСДАН БЕВОСИТА ФОЙДАЛАНИШ

Мумтоз бенгал ёзма адабиётидан санскрит асарлари, энг аввало, пуронлар, “Маҳобҳорат” ва “Рамайна”нинг кўплаб таржималари мавжуд эди. Шулар ичида “Рамайна” энг кўп тарқалган бўлиб, унинг ҳиндий тилидаги намуналарининг санаб адоғига етиш қийин. Дарвоқе, аини ҳолда нуқул таржима ҳақида эмас, балки қадимги асрга қайта ишлов бериш ҳақида, гоҳо ҳатто мазмунга мос келмайдиган даражада эркин ёндошиб ўзгартириб юборилган янги матн ҳақида гапирилса дуруст бўлар эди. Муаллифлар асосий вазиятларни ўзгартириш мумкин деб ҳисоблар эдилар ва дoston қаҳрамонлари — илоҳий Рам ва унинг вафодор хотини Ситадан жудаям хижолат тортиб ўтирмас эдилар. Масалан, Тулсий Даснинг (XVI-XVII) ҳиндий тилида ёзилган “Рамчаритманас”ида илоҳий жуфтлик ўрта аср Ҳиндистонининг фуқаросига айлантирилади, Криттибоснинг бенгалча намунасида (XV аср) — бенгал жуфтлигига айлантирилган, қаҳрамонлар ўзларининг афсонавий жасоратларини содир этган ҳолат шоир ўзи яшаган ҳақиқий улоатни жуда-жуда эслатиб туради. Соф фольклор намуналари ҳам мавжуд, уларда айрим лавҳалар ва бутун дoston қисқартирилган кўринишда берилади.

Янги ҳиндий тилида “Рамайна” ҳозир ҳам халқ орасида жуда оммабоп асарга айланган. Уларни халқ ровийлари ўқийдилар ва ривоят қиладилар, тахтачага ўйиб ишланган сувратлар билан арзон нарҳда китоблар чиқарадилар, содда усуллар ёрдамида ўқувчилар ҳаётотини кенгайтирадилар, улар жуда кўрқинчи сахна тасвирлари ва ғайриоддий бўёқлар билан ана шундай самарадорликка эришадилар.

ҲИНДУ АДАБИЁТИНИНГ ИНҚИРОЗИ

“Диний” асарлар оқими ва дунёвий маънодаги фақат айрим намуналаргина XX асргача бўлган янги ҳиндий тилидаги мумтоз адабиётда ўзига хос ҳодиса ҳисобланади. Ҳиндувийлик қарийб бутун адабиётни ўзига бўйсундира, бутун адабий ижодни ўзиники қила олади, дунёвий мавзуни бир пулга чиқариб қўйиб, бундай тусдаги асарларни адабиёт тушунчасига киритмасликка эришди. Бу узоқ вақтларгача ёмон оқибатларга олиб келди. Китоб чоп этиш кашф этилгунга қадар адабий асарлар оғиздан-оғизга олиб ўтилар ёки бир-бирдан ёзиб олинар эди. Олдин айтиб ўтганимиздек, қўлёзмалар ҳозир ҳам кўпинча муқаддас ҳисобланади, дунёвий руҳдаги асарлар, табиийки, “муқаддаслик”дан маҳрум эди ва улар кўчириб ўтирилмасди, шундай бўлгач, уларни сақлаб ҳам қолиш мумкин эмас эди. Улар асосан халқ оғзаки намуналари сифатида бизгача етиб келган, яъни улар ўзгартирилган, қайта ишланган, ҳар ким ўз дидига кўра мослаган, қисқартирган, бутун-бутун қисмларни алмаштирган.

Энг янги даврга келибгина адабиётда ҳиндувийликнинг якка ҳокимлигига чек қўйилди. XIX асрда Бенгалияда, сўнгра аста-секин Ҳиндистоннинг бошқа вилоятларида ҳам замонавий дунёвий адабиёт юзага келди, у кўпроқ европа адабиёти таъсири остида шаклланди. Шоирлар дин таъсиридан халос топа бошладилар.

Ҳинду мумтоз адабиёти сюжетлари Ҳиндистон ёзувчилари ва шоирлари ичидан тўлиқ бўлмаса-да, аммо жуда тез ғойиб бўлади. Замонавий адабиёт ўзининг юзага кела бошлаган пайтлариданоқ яққол буржуа хусусиятига эга эди, халқ уни тушунмасди ва уни анъанавий адабий шакллар билан алмаштириб бўлмасди. Бошқача қилиб айтганда, кўҳна ҳинду мавзуи ва олдинги адабий жанрлар расмий адабиёт доирасидан ҳозиргача яшаб келаётган ёзувнинг аллақаяёқдаги энг узоқ чеккаларига кўчиб ўтган эди, холос. Ҳозир ҳам ҳинд шаҳар ва қишлоқларининг китоб бозорларида мазмун жиҳатидан мангалар, афсоналар, пуроналар ва қадимги дostonчилик асарларидан лавҳаларнинг янги талқинларини, шунингдек, киртанлар (зикрлар), кўшиқлар, дуолар, оятларни ўзида намоён этувчи халқ китобларини сотиб олиш мумкин.

Бугунги Ҳиндистоннинг халқ шеъриятида ҳинду мавзуи аввалгидек тирик ва жонли: у, мана, асрлар давомида ўзининг тўй ва аза маросимлари, турли

тантаналар, байрамлар билан боғлиқ бадий ва хусусан иккинчи даражали вазифасини адо этган ҳолда дунёвий ижод билан бақамти яшаб келмоқда. Тадқиқотчиларни ҳайратомуз консерватизм (бирёқдамалик) руҳи тонг қолдирмоқда, шунинг туфайлидан аллақачон ўз ҳақиқий маъноси ва атроф-дунё билан муносабатини йўқотиб бўлган жанрлар ва шеърӣ шакллар сақланиб қолган. Токи ҳиндувийлик яшар экан, улар ҳам мавжуд бўлиб қолаверади.

Бадий адабиётда диний мавзу аксар ҳолда эссе ва адабиёт назарияси соҳасига кўчиб ўтган бўлса, аксар ҳолда ўз хусусиятини ўзгартирган. Бизнинг кунларимиздаги диний-ислоҳотчилик ҳаракати ҳиндувийликни бидъатлардан тозалаш муаммосини олдиндан суриб чиқарди. Кундалик ҳаётда ҳинд кишиси ва ҳинд жамиятининг янада эркинроқ ривожланишига халақит бераётган эскилик сарқитлари ва хурофотларга тез-тез дуч келаётган замонавий ёзувчилар ўз ижодларида умрини яшаб бўлган ҳиндувийликнинг айнан шу жиҳатларига тез-тез мурожаат қила бошладилар, кўр-кўрона диндорлик, хотин-қизларнинг камситилиши, жаҳолат, кўпол ва шафқатсиз расм-русумлар, табақавий бидъатлар ва ҳоказоларни кескин танқид қилмоқдалар. Р.Тагорнинг кўплаб асарлари, жумладан, унинг ҳикоялари ва “Гаурмаҳон” (“Гора”) романи шу мавзуга бағишланган, унинг гоёяси айнан ҳиндувийликнинг бугунги кундаги аҳамияти ҳақида муаммога ва уни қадимги диндорлик ва замонавий мазабчиликдан тозалаш йўлидаги курашга асосланган.

Шу нарсага ҳеч қандай шубҳа йўқки, янги Ҳиндистонда ҳиндувийликнинг амалиёт доираси ҳозирча анча кенг бўлишига қарамай, тобора торайиб бораверади ва у охир-оқибат, ҳинд жамияти ҳаётидан сиқиб чиқарилади. Унинг ҳимоячилари бу “хавф”ни яхши тушунадилар ва адабий жангтоҳда ҳам уни баргараф этишга ҳаракат қиладилар. Лекин улар ҳинд адабиётини табиӣй ва қонуний равишда босиб келаётган йўлидан, инсоният ва унинг ҳаёти сари элтувчи эзгу йўлдан асло чалғита олмаяжаклар.

ЭЛИШКА МЕРГАУТОВА

ҲИНДУ МИФОЛОГИЯСИ

ОЛАМНИНГ ПАЙДО БЎЛИШИ

Чексиз фалак дағал ёки нафис моддадан яратилган кўплаб оламлардан ташкил топган, лекин уларнинг ҳар бири ўз ибтидоси, ҳаёти ва интиҳосига эга. Умуман фалак — бу пайдо бўладиган ва яна йўқ бўлиб кетадиган оламларнинг узлуксиз силсиласи. Инсон ҳаётида бедорлик ва уйқу ҳолати алмашиб тургани каби унда фаолият ва сокинлик даврлари, “Брахма куни” ёки “Брахманинг нафас чиқариши” деб аталувчи давр ноаёнлик давр — “Брахма туни” ёки “Брахманинг нафас олиши” билан мунтазам алмашиб туради. Ноаёнлик даврида бирламчи субстанция (моҳият) унсурлари (пракрити) — учта гун — мувозанат ҳолатида бўлади ва пралай деб аталувчи ҳаддан ташқари узоқ вақт мобайнида унда қарор топиб туради, пралай эса эски олам ҳар гал йўқ бўлиб кетгандан кейин тагин янгидан бошланади. Янги оламнинг уйғониши шуни англатадики, даставвал уйғонган руҳ — яратувчи Браҳма гунларнинг мувозанатини бузган ва шу билан бундан кейинги эволюцияни ҳаёт сари чорлаган.

Оламнинг пайдо бўлиши тарихи “Мансумрити” даёқ баён этилган, у ердан уни озми ё кўп даражада аниқроқ баён этган пуронларга ўтган: энг аввал фалак сезиб бўлмайдиган, гўё қаттиқ уйқуда ётгандек ҳеч нарсани кўриб бўлмайдиган зулмат шаклида мавжуд бўлган. Сўнг ўзининг ижодий қудрати билан бу зулматни ҳайдаб юборган ўзига хос илоҳ пайдо бўлган ва ҳамма нарса маълум шаклга кирган.

Ҳаммадан олдин шу илоҳ уруғи билан уруғлаштирилган сувлар юзага келган, улардан эса зиёсини фақат қуёшга қиёс қилиш мумкин бўлган олтин тухум вужудга келган. Тухумда Браҳма, олам халлоқи туғилган ва у ерда ўзининг “бир йили”ни ўтказган. Ўзининг унга хос бўлган тафаккур кучи билан у тухумни икки паллага бўлган: паллаларнинг биттасидан осмон пайдо бўлган, иккинчисидан

эса ер вужудга келган, улар ўртасида атмосфера—ҳаво жойлашган. Шундан кейингина жонли руҳ, фикр ва аносир — ифор, ҳаво, олов, сув ва тупроқ пайдо бўлган. Шундан кейин Браҳма худоларни, абадий қурбонни, учта ведани вақтни, сайёраларни, дарёларни, денгизларни, тоғларни, водийларни, тепаликлар ва одамларни, шунингдек, тавбани, нутқни, қувончни, иштиёқни ва ғазабни яратган. Ҳаракатларни фарқлаш мумкин бўлмоғи учун у хизматларни қилмишлардан ажратган ва шундай қилганки, жонли мавжудотлар қайғу ва шодлик, иссиқ ва совуқ, қуруқ ва ҳўл каби қарама-қаршилиқларнинг доимий мавжудлигида ифодаланувчи иккилик орқали унга бўйсунуна бошлаганлар. Сўнг Браҳма икки қисмга — эркакка ва аёлга бўлинди; шундан кейин аста-секин ҳайвонлар, паррандалар, ҳашаротлар, иблислар ва ўсимликлар пайдо бўлди. Булар барчаси аниқ мақсадга йўналган тарзда мавжуд бўлиб, ҳаммасида муайян тартиб ҳукм сурарди ва бу тартибга риоя қилишни Браҳманинг ўзи кузатиб турарди. Зухурсизлик даврида уйқуда ётган айрим жонлар худолар, одамлар, руҳлар, ҳайвонлар, ўсимликлар, даҳшатли махлуқот шаклига тасодифан эмас, балки уларнинг олдинги ҳаётларидаги аъмолларига мувофиқ эга бўладилар. Жон ато этилиши мумкин бўлган жисмлар ранг-баранг қиёфаларга кирадилар. “Манусмрити” ердаги барча жисмларни уруғдан униб чиқувчи ўсимликларга, ном ва иссиқдан пайдо бўлувчи ҳашаротларга, тухумдан ёриб чиқувчи қуш ва балиқларга, бачадондан туғилувчи ҳайвонлар ва одамларга бўлади. Дўзах ва арши аълодаги яшовчилар, шунингдек, дарвешлар, худолар ва иблислар томонидан яратилган авлиёлар (риши) ва жодугарлар бошқача усулда туғиладилар.

Ўсимликлар ва ҳайвонларнинг ҳаёти азоб-уқубатларга тўла деб ҳисобланади, одамларнинг ҳаёти — азоб-уқубат ва лаззатлар аралашмасидан иборат, худолар эса асосан ҳузур-ҳаловат ва шодликдан баҳраманд бўладилар. Аммо уларнинг жаннатдаги ҳаётлари ҳам иккилик хусусиятига эга ва гарчанд агар инсоний тасаввурдан келиб чиқадиган бўлсак, охири йўқ даражада узоқ давом этади, барибир ҳам уларнинг савоб ишлари натижалари ниҳоясига етиб, шундан кейин яна ибтидо бўлгани каби интиҳога ҳам эга: одамлар сингари худолар ҳам ўлим ва туғилиш қонунига бўйсунадилар.

Бу барча мавжудотлар тухум шаклига эга бўлган оламнинг моддий ёки дағал моддали соҳаларидан яшайди. Тухум уни ташқи кенгликдан тўсиб турувчи пўстлоқ билан ўралган бўлиб, унда коинотни ташкил этувчи, худди шунинг ўзи каби юзага келувчи сонсиз тухумсимон оламлар жойлашган.

Одамлар ва ҳайвонлар олами остида еттига қуйи олам жойлашган, қадимги мифологиядаги дўзахдан фарқли ўлароқ улар лаззат олиш жойи ҳисобланади. “Ваю пурон”да улар анча батафсил тасвирланган: “Дайтйа ва донавларнинг энг ашаддий дарвешларнинг ҳам мафтун этувчи соҳибжамол қизлари сайр қилиб юрган, кундузлари қуёш ўзининг ҳаётбахш нурларини ёлдириб турган, аммо асло кўйдирмайдиган, тунда моҳитобон сугдай ёритиб турган, аммо музлатмайдиган, донавларнинг ўғлонлари анво ва ақсом ноз-неъматлардан ҳамда шароби антаҳурлардан масту мастағриқ бўлган, вақт дарёдай шошқин-шошқин ўтиб кетаётганидан гафлатда ётган жаҳаннамга кимнинг ҳаваси келмайди. У ердаги ўрмонлар, дарёлар ва кўллар ажибу гариб, муаттар ҳидлари димоғни маст-аласт қилгулик даражада ўткир, ёқимли. Чор атрофдан сеторларнинг, найларнинг ва чилдирмаларнинг сеҳрли ва мафтункор гижбанги ҳушни ўғирлайди. Яна кўпдан-кўп шундай фараҳбахш кайфу сафолар жаҳаннамда истиқомат қилувчи донавлар; дайтйалар ва ногларнинг ташрифига мунтазир.”

“Вишну пурон”нинг тафсир этишича, фалакни коинотда тутиб турувчи нарса ушбудир: “Етти дўзах олами остида Шеш номли аждаҳо яшайди. Зулмат ҳукмронлигида истиқомат қилувчи бу аждаҳо Вишнунинг тимсолдир. У яна Анант (Чексиз) деб ҳам аталади ва унга донишмандлар ва худолар сиғинадилар. Унинг хоч билан безатилган мингта боши бор, бошидаги минг тошли тож коинотдаги барча мамлакатларни нури билан чароғон этиб туради. Унинг қулоғида сиргаси, бошида ҳалқаси ва бўйнида гулчамбари бор, чўққилари олов билан қопланган тоғ каби оппоқ бу махлуқ ана шундай нурлидир. Узининг тўқ кўк либоси билан у Кайлош тоғини ва водийдан тушиб келувчи Ганга дарёсини эслатади ва барча етти қуйи олам истиқомат қиладиган пойдевор бўлиб хизмат қилади. Унинг қудратини, унинг шонини, унинг сифатларини, унинг жамолини таърифлашга

сўз етмайди, уни ҳатто худоларнинг ўзлари ҳам англаб етмайдилар, зеро бошидаги тошнинг дуру жавоҳиротлари, ёқуту гавҳарларининг турфа рангидаги гуллардан ясалган гулчамбардек жимжимадор бутун ерни эслатувчи кучни ким баҳолай оларди? Анант кўзларини бир олайтирганда ёки сархушлиқдан бир эснаб кўйганида ўрмонлар, тоғлар ва денгизлар билан қопланган ер ларзага келар эди”.

Куйи оламлар тагида дўзахларнинг ўзи жойлашган, у ерда мавжудотлар қилган гуноҳ ишлари учун тўловлар тўлайди, яъни чексиз азобларга гирифтор бўлади, ер устида эса — чексиз фалаклар бўлиб, улардан энг юксаги Браҳманинг осмони ҳисобланади, у то олам пўстлогига довур чўзилиб кетади. Осмон ва қўйи оламлар ўртасида ясси гилдирак шаклидаги ер жойлашган, у бир марказга эга доиралар ёрдамида Шамбу, Қорақат ороли, Пахта ороли, Куш ўти олови, Карохунч, Шак ва Нилуфар ороли деган етти улкан орол қитъаларига бўлинган. Қитъалар орасида денгизларнинг етти минтақаси ястанган — шўр сувли денгиз, шакарқамиш шарбати, шароб, қиздирилган ёғ, қатиқ, янги соғилган сут ва чучук сув.

Ер марказидан дунё ўқи — Меру тоғи ўтади, унинг атрофида фалак сайёралари айланиб туради. Жамбу қитъаси шунга келиб уланади (Жамбудвинг), у тўққиз вилоятдан иборат бўлиб, шулардан энг кўрками ва гўзали Бҳаратварш (Ҳиндистон) саналади. Қитъа номи энг баланд чўққи узра ўсадиган “жамбу” деган дарахтдан олинган. “Бу дарахтни мевалари филдай улкан. Улар пишиб, ерга тўкилганда шарбат дарёси оқади, одамлар уни ичиб, маза қиладилар ва соғлом бўладилар — терламайдилар, баданларидан ҳид чиқмайди, шарти кетиб-парти қолиб кексаймайдилар ва касал бўлмайдилар” (“Вишну пурон”).

Оламнинг чеккасида қудратли тоғ тизмаси қад кўтариб туради, у зоҳир бўлган оламни зулматдан ва бўшлиқдан ажратиб туради, улар олам тухум пўстлогига тегиб туради.

Шубҳасиз, ҳиндлар ернинг думалоқ шаклда эканини азалдан билганлар. Илмий билимларни коинот ҳақидаги қадимги фан билан қандай мувофиқлаштириш мумкин деган савол туғилади. Бу ҳаддан ташқари оғир вазифа амалда ҳали-ҳануз ҳал этилмай келмоқда. Янги астрономик маълумотлар билан халқнинг бир пуллик иши йўқ, у бугунги кунда ҳам коинотнинг тузилиши ҳақидаги пуронча тасаввур билан яшамоқда.

КОИНОТНИНГ ҲАЁТИ ВА ҲАЛОКАТИ

Коинотнинг улкан умри ҳақидаги ғояни, ҳинд мифологияси учун ғоятда муҳим бўлган ғояни имкони борича аниқроқ ифода этишга интилар экан, ҳиндулар мисли йўқ ҳисоб-китоблар тизимини кашф этдилар. Миллионлаб йиллар унда унчалик аҳамиятга эга эмас, минглаб йиллар эса умуман эътиборга ҳам олинмайди. Ҳаммадан узоқ яшовчи худо Браҳманинг умри “Браҳманинг юз йили”га чўзилади, бу 311 040 000 000 000 одам йилига тенг!

Мазкур оламнинг у яратилган вақтдан унинг ҳалокати вақтигача бўлган яшаш муддати “бир Браҳма куни” (кали)га тенг келади. “Бир Браҳма туни”, яъни олдинги яратилишдан кейин ҳордиқ чиқараётганидаги ором олиш даври ҳам худди шунчага чўзилади, “Бир Браҳма куни” минг худо йилини, бир худо йили эса 360 одам йилини ўз ичига олади.

“Бир Браҳма куни” минг “катта аср” (маҳойуг)га бўлинади, улардан ҳар бир 4 320 000 оддий йилга тўғри келади (китобхонларга рақамларни текширишни тавсия етмаймиз: улар бир-биридан жуда катта фарқ қилади, аммо бу ҳиндуларга чўт эмас). Ҳар бир маҳойуг куйига иниб келаётган наслнинг тўрт асри (йуг) дан иборат — крит, трет, двапр ва калий, уларнинг нисбий давомийлиги тегишли равишда 4, 3, 2, 1 га тенг.

Критйуг ўз ҳолича қадимги олтин асрни ўзида намоён этади. Бу илоҳий низом (дҳарм)нинг мутлақ ҳукмронлиги вақти эди, бу низом ўшанда тўрттала оёқда маҳкам турарди, бу оёқлар аслида тўрт саховатли ишни билдирадди: ҳаққоният, хушмуомалалик, иззат-икром ва хайрихоҳлик. Айрим табақа вакиллари ўз мажбуриятларини аниқ бажарганлар: битта худога сифинганлар, битта мантрдан фойдаланганлар, битта ведага эга бўлганлар, ер меваларидан керагича олганлар, зеро у вақтларда ҳеч нарса сотилмаган ва сотиб олинмаган

ва одамларнинг кўзи ҳам, кўнгли ҳам тўқ бўлган. Улар касалик, ёмонлик, нафрат, такаббурлик, ёвузлик, қўрқув, рашк-ҳасад ва газаб нима эканини билмаганлар.

Третийуда дҳарм энди учта оёқда турган: саховатпешалик чорак қисмга ожайган. Истак-хоҳишлари рўёбга чиқиши учун энди одамлар қурбонлик қила бошлаганлар ва ўзларининг дунёвий эҳтиёжлари билан тез-тез худога мурожаат қила бошлаганлар.

Двапр асрида таназзул давом этган ва дҳарм атиги иккита оёққа таяниб қолган. Сохтачилик, ёвузлик ва норозилик кучая борган, натижада касалик ва бошқа хил ёмонликлар кенг тарқалган.

Ҳозирги тўртинчи аср калийуг ҳаммасидан ёмони ҳисобланади. Дҳарм бир оёқда ва ночор бўлиб қолган. Дастлабки тўрт фазилатдан фақат тўртинчиси сақланиб қолган бўлиб, у ҳам жуда тез йўқолиб бормоқда. “Бҳагават пурон”да шундай дейилган: “Бу асрда одамларнинг кўпчилиги ё шудра, ё кул. Одамлар ўзларининг иштиёқ ва ҳаваслари қуролига айланганлар, уларнинг хулқи бузилиб кетган, муомаласи совуқ, жиззаки, бахтсиз ва деярли қашшоқ. Уларнинг феълида ёлғончилик, дангасалик, кек, нодонлик, нафрат, қўрқоқлик ва заифлик одатдаги ҳолга айланган; улар устидан жаҳолат ҳукмронлик қилади, шу боис нимаики тубан ва ахлоқсиз бўлса, ўша нарса кўкларга кўтарилади. Одамларнинг боши мусибатдан чиқмайди. Аёллар эркакларнинг тумшугидан ип ўтказиб олади. Аёллар шаҳватпараст бўлиб қолади: улардан шарм-ҳаё кетади ва улар ҳаддан ташқари кўп бола туғадилар. Улар очкўзлик билан овқатланадилар, тинимсиз гапирадилар ва гаплари туссиз ва тузсиз бўлади. Шаҳарлар ёвуз ниятли ва хулқи бузуқ одамларга тўлиб кетади. Савдо-тижоратда таъминловчиларнинг айтгани айтган, дегани деган бўлади. Шоҳлар ўтакетган золимга ва зўравонга айланадилар, улар фуқароларнинг қонини зулукдай сўрадилар. Оила бошлиқлари ўзларининг вазифаларини унутиб қўядилар ва кўча-кўйларда тиланчилик қиладилар, браҳманлар эса шудралар даражасига тушиб қоладилар. Қурғоқчилик ва сув тошқинларидан ҳосил нобуд бўлади, урушлар ва очарчиликдан мамлакат вайронмага айланади. Дунёда ҳаёт шароити шу қадар ёмонлашадики, ундан кўра одамлар тезроқ Яъжуж билан Маъжужнинг пайдо бўлишини ва ҳамма нарсани еб-ютиб қўя қолишини худодан тилай бошлайдилар”.

Охирзамон пуронларда турлича тасвирланади. Бир намунасида айтиладики, Вишну дуру гавҳарлар билан безатилган қанотли оқ отга минган қуролли суворий Калки қиёфасида пайдо бўлади. Калкининг бир кўлида дунёни чопиб ташлашга тайёр вайронгарчилик қиличи, иккинчисида эса — чар бор. Отнинг олдинги икки оёғи кўтарилиб турибди, оёқлар ерга тушиши ҳамон бошида ёруғ олам бўлган аждаҳо Шешни тутиб турган тошбақа тубсиз чоғга тушиб кетади ва шу билан юкдан халос бўлади. Шу тариқа дунёдаги барча ярамас ва ёвуз махлуқот йўқ қилиб юборилади.

“Бҳагават пурон”да шу гапларни ўқиймиз: “Барбод бўлиш асри даҳшатли бўлади — юз йил давомиди осмондаги булутдан бир томчи ёмғир ерга тушмайди, одамлар озиқ-овқат тополмай қийналадилар ва азбаройи очлик азобидан бир-бирларининг гўштини ея бошлайдилар ва энг даҳшатли ҳалокат жарига яқинлашадилар.”

Бошқа асарларда коинот ҳалокати янада батафсилроқ тасвирланади: “Кўп йиллар давом этган қурғоқчиликдан кейин осмон гумбазида еттита ловуллаган кўёш пайдо бўлади ва ҳамма сувни қуритиб юборади. Сўнг ер юзи бўйлаб оловли шамол эса бошлайди ва ҳамма нарса кўз очиб-юмгунча куйиб кулга айланади. Осмонда филлар подасига ўхшаган ва чақмоқли гулчамбарга чулганган нурли булутлар тўдаси пайдо бўлади. Тўсатдан булутлар катта очилиб кетадиди, тўхтовсиз ўн икки йил ёмғир ёғиб, тоғ-поғлари билан дунёни сув босиб қолади. Булутлар ғойиб бўлади. Сўнг биру бор худо шамолни ўзига жо қилиб олади-да, ухлаб қолади. Дунё яна улкан ва даҳшатли сув масканига айланади ва унда ҳаётдан ном-нишон кўринмайди. Тўлиқ сокинлик даври, Браҳманинг туни бошланади ва ҳамма нарса оламнинг янгидан ато этилиш даври бошланишини, Браҳманинг уйғонишини кута бошлайди”.

Б Р А Ҳ М А

Илоҳий учлик (Брахма — Вишну — Шива)нинг биринчи худоси холиқ Браҳма тўрт юзли ва саккиз қўлли қизилсоқол эркак қиёфасида тасвирланади. Қўлларида у тўрт веде, темир хивич, Ганга суви солинган қопқоқли қувача, қурбонлик қошиғи тутган: гоҳо яна дур маржон, ўқ-ёй ва нилуфар гули ҳам кўзга ташланади. У оққуш миниб кетаётган бўлади.

Даставвал Браҳманинг юзи бешта бўлган эди. “Матейа пурон” бу ҳолни қуйидагидек изоҳлайди: “Брахма ўзининг ўғил фарзандларини халқ қилганида, қилган ишидан кўнгли тўлмаганди ва нима қилсам дунёга келганимдан кўнглим таскин топар эди дея ўйга чўмади. У токи танасининг ярмидан Гайатрий деган маъбуда чиқиб келмагунча муқаддас оятни такрорлайверди. Бу маъбуданинг яна Саъвитрий, Шатрупа, Сараеватий, Браҳманий ва ҳоказо деган исмлари ҳам бор эди. Браҳма уни билмасдан ўзимнинг қизим деб ҳисоблаган эди, шундай бўлса-да, унинг ҳаддан ташқари гўзаллигини кўриб, унинг ишқида куя бошлади. Саъвитрийни синглимиз деб ўйлаган ака-укалар эса оталарининг бу қилигидан даргазаб бўладилар. Лекин Браҳма шу қадар қаттиқ севиб қолган эдики, ўғилларининг сўзлари чивин чаққанчалик таъсир қилмади. Саъвитрий мудом уни одоб билан қарши олар ва кўнглини олишга ҳаракат қиларди. Браҳма қизга қараб тўймас, бир лаҳза ҳам ундан кўзини узмасди. Ўғиллари борида юриб турган Саъвитрийни кузатиш учун бошини буриб қарашдан истиҳола қилиб, у ўзига тўртта юз ато этиб олди, энди у дунёнинг тўрттала томонига ҳам бирдек қарай олар ва қизнинг жамолидан муттасил баҳраманд бўлар эди. Саъвитрий Браҳманинг унинг ишқида адоий тамом бўлаётганини кўргач, акалари билан фалакка равона бўлади. Шу заҳотиёқ холиқнинг бошида узун тўзгиган сочга чулганган ва тепага қараган бешинчи юз пайдо бўлди”.

Бироқ Шива бу ҳам узоқ давом этмаслиги борасида ташвишлана бошлади. Яқин қариндоши билан жинсий алоқа қилгани ҳамон у Браҳманинг бешинчи юзини чошиб ташлади. Бошқа бир тахминга кўра, Браҳма бешинчи юзи (боши)ни ундан юқори қўйгани учун тирноғи билан чимдиб, юлиб ташлаган, яна бир тахмин бўйича эса у гўё Шива унинг фарзанди сифатида дунёга келишини истагани учун шундай қисматга дучор бўлган.

Бундан шу нарса келиб чиқадики, Браҳмани Шивапарастлар у қадар ҳурмат қилмас экан; тўғри, Вишнупарастлар ҳам уни жудаям хуш кўрмаганлар. Умуман фақат биргина Браҳманинг афзаллиги бўйича сизинган ҳиндулар ҳаддан ташқари кам бўлган: бутун Ҳиндистон бўйлаб унга атаб бор-йўғи ўнтагина эҳром қурилган, холос. Бу нарсанинг сабабини биз бир қанча пуронда учратамиз. Вишнупарастларнинг “Брахмавайварт пурон”ида Кришна Радҳага қараб шундай дейди: “Бир куни Браҳма уйига қайтаётиб ўрмонда гул териб юрган Моҳинанинг кўзи унга тушади ва уни қаттиқ севиб қолади. Қиз йигитга қараб қўйди-да, жилмайди ва кийимининг чети билан юзини яшириб олди. Қиз дурқун ва ёш, сонлари йўғон, қуймичлари тошдай, сийналари гўч ва баланд эди, юзи эса кузги тўлинойдек порлоқ, гўзал эди. Қиз эгнига жуда ҳам нафис сарий кийган эди. Шу туришида у биргина қараш билан етти иқлимга ўт солар эди.

Сарвқомат фаришта Мўҳини филхиром юришлар билан боғдаги сўқмоқдан шошмай кетиб борар экан, бирдан кўзи уйга қайтаётган Браҳмага тушди ва унга шу қадар мафтун ва ошуфта бўлиб қолдики, ҳатто ҳушидан бегона бўлди. Бироқ ҳис-туйғуларини бутунлай жиловлаб олган ва зуҳду таҳвога қаттиқ машғул бўлган Браҳманинг қалби қизнинг ҳусну жамолию ногаҳоний муҳаббатидан асло ҳаяжонга келмади. У Ҳарини кўнглида замзама қилганча қизнинг ёнидан ўтиб кетарди. Шайдойи Мўҳини бутунлай ўзини йўқотиб қўйди. Уйқусида ҳам, бедорлигида ҳам у нукул тўрт юзли Браҳмани ўйлар эди. У туз тотмай қўйди, барча жазманларидан қўлини ювиб, қўлтигига суртди, бамисоли қизиган товадаги гуруч донасидай ўзини гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа урар, телбаларча мақсадсиз кезинар эди. Шунда унинг дугонаси, машҳур самовий ҳаржойи Рамбҳа унинг бу ҳирсини қондиришда ёрдам бериши учун ишқ тангрисини Комга мурожаат қилишни маслаҳат берди. Мўҳини Комни узоқ чақирди, охири у пайдо бўлди ва қизни Браҳманинг олдига фалакка бошлаб

кетди. У ерда нозик рақслар ва дилбар куйлар ёрдамида қиз халлоқи оламни ўзига мафтун этди ва муродига етмоқчи бўлди. Бироқ Браҳма Ҳарини эслаб қолди, дарҳол ҳушини йиғди ва фаришта қизга ширин-ширин сўзлар айтиб, уни ўзидан четлатди. Муҳини уни ишқий ўйинларга тортиш учун жон-жаҳди билан беҳуда уринар, йигитнинг қўлларидан ушлаб, кийимидан тортқилар эди. Браҳма уни ўзига даҳл қилмасликка даъват этиб, шундай деди: “Уч оламда ҳам аёл зотининг бу қадар беҳаё бўлганини кўрган эмасман. Эй Она, мен сенинг ўз ҳис-туйғуларини жиловлаб олган катта ўглинман. Мени ўз ҳолимга кўй ва кўнгилхушлигинг учун ёш ва серзавқ бир йигитни топ”.

Муҳини унинг гапига кулоқ солмади ва йигитнинг ёнига ўтириб олди. Ўша палла йўлдан ўтиб кетаётган ришилар буни кўриб таажжубга тушдилар, Браҳма уларга қараб шундай деди: “Фаришта кўшиқ айтиб, рақс тушиб чарчади, энди қизим сифатида отасининг ёнида ўтирибди”. Лекин авлиёлар ҳамма гапдан воқиф бўлганлари учун қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборишди.

Муҳинининг газабдан кўзлари чақнаб кетди: “Мен сендан паноҳ излаб келган бўлсам-у, сен менинг устимдан кулмоқчи бўлдингми? Билиб кўй, мен сени қаргайман. Шу пайтдан бошлаб сендан кимки тумор, мантр ёки оят олса, ҳар қадамда йўлига басталик тушиб, иши орқага кетсин ва эл ичида кулгига қолсин. Илоё бошқа худолар ҳар йили сазовор бўладиган ҳурмат сенга у дунёю бу дунё насиб этмасин.”

Бу қарғишдан ҳангу манг бўлиб қолган Браҳма Вишну ҳузурига югурди, Вишну эса ундан қаттиқ ранжиди: “Гарчанд сен ведани сув қилиб ичиб юборган бўлсанг ҳам шундай жиноят содир этибсанки, бу ҳатто қотилнинг ҳам қўлидан келмайди. Аёллар табиатнинг нозик бармоқларидир ва ёруғ дунёнинг дуру жавоҳиротидир. Браҳма олами — шодликлар олами. Модомики, шундай экан, нега шавку эҳтиросларингни жиловлаб кўйдинг? Агар аёл тўсатдан бир эркак ишқида ёнсаю у билан қовушгани олдига келса, гарчи кўнглида аёлга нисбатан зиғирча мойиллик бўлмаса-да, унинг хоҳишини бажармасликка, уни рад этишга эркакнинг ҳаққи йўқ. Борди-ю, рад этгудек бўлса, ёруғ оламда унинг бошига турли мусибатлар ёғилгай, нариги дунёда эса жаҳаннамга тушгай. Гарчанд эрлик аёл бўлса-да, ўз хоҳиши билан қовушишни истаб келган аёл билан жинсий алоқада бўлиш эркак учун зинҳор гуноҳ ҳисобланмагай”. Сўнгра у Браҳмага гуноҳқорлар даврасида ўн кунгача тавба-тазарру билан кафорат қилишни буюрди. Шундан кейин Вишнунинг ҳузурига ўнта юзи бўлган Браҳма қадамранжида қилди, унинг олами тўрт юзли Браҳма яратган оламдан ўн баравар катта эди. У кирганида Вишну уни тўрт юзли Браҳма жойидан кўра юқориқоқдаги жойга ўтказди. Сўнгра юзта юзлик Браҳма келди, унга ундан ҳам юқориқоқ жой насиб этди. Ниҳоят минг юзли Браҳма келди ва у олдингисидан ҳам юқориқоққа бориб ўтирди.

Ўзини Вишну билан баравар олиб юрган Браҳма илоҳлар зумрасида ўзининг бор-йўғи бир оддийгина шахс эканини билди ва ўша заҳоти манманликдан унда ном-нишон қолмади”.

Ушбу афсоналар Вишнувийликнинг дарвешликка қарши тенденцияларининг ёрқин далили бўлиб хизмат қилади; улар Кришнага сифинишда янада яққолроқ намоён бўлган.

В И Ш Н У

Гарчанд ҳалиги Вишну кейинги даврдаги Вишну билан кўпда умумийликка эга бўлмаса-да, у билан ведалларда учрашамиз. Бу худонинг фақат вазифасигина эмас, балки унинг аҳамияти ҳам ҳиндувийликнинг бутун ривожланиши мобайнида бир хил бўлган эмас. Тўғри, ведаларда у гоҳо коинотнинг энгилмас паноҳқори деб номланади, бироқ ўз аҳамиятига кўра иккинчи даражали илоҳдан юқорига кўтарилмайди. Браҳманларда у хийла юқори рутбага эга, веда даври учун юқори рутбага эга, веда даври учун номаълум, янги афсоналарда намоён бўлади, бироқ барибир ўшанда ҳам буюк илоҳ сифатида қаралмайди. Фақат “Маҳобҳорат” ва пуронларда у ҳинду учлигининг иккинчи аъзоси сифатида майдонга чиқа бошлайди ва Шива билан бир қаторда ҳинду худолари зумрасидаги энг мўътабар илоҳ бўлиб қолади.

Гарчанд Вишну билан Шива энг юқори рутбага эга бўлиб, бҳакти давридагина асосий худолар сифатини олсалар-да, эрамизгача 311-301 йилларда, яъни буддавийлик гуллаб-яшнаган даврда Ҳиндистонда бўлган юнон Мегасфендан биламизки, ўшандаёқ тоғли туманларда Шивага сигинганлар, водийларда эса Вишнунинг тажассумларидан бири Кришнага сигиниш авж олган.

Не сабаблар билан ведаларнинг иккинчи даражали ва анча ноаниқ илоҳи ҳиндувийликнинг барча издошларининг деярли ярми учун асосий худога айланишини аниқлаш гоятда қийин. Орягача диний эътиқодлар таъсирининг ўсиши ва энг ҳаётчан илоҳлар анъанавий дини ичидаги ривожланиш бунга ягона изоҳ бўлиши мумкин. Диндорлар тасаввури бўйича бу илоҳлар одамлар ҳаётига анча фаолроқ аралашадилар ва орялар жамиятида табиат кучларининг эъзозланадиган шахсиз, совуқ ва одатда, номаълум тажассумларига қараганда оламга анча кўп даражада таъсир кўрсатади. Янги худолар инсонга яқинроқдирлар. Уларнинг феъл-атворлари, ташқи қиёфалари, сифатлари одамларнинг хаёлоти томонидан туғдирилган, уларнинг мавҳум фалсафий таълимлар ва ҳақиқатлар мафтун этмайди, худоларнинг муайян сиймолари ва ранг-баранг шакллари уларнинг кўнгилларига кўпроқ ўтиришади. Одамлар уларни эртақнамо ҳолатга жойлайдилар, уларга ҳар турли хаёлий саргузаштларни бошдан кечириш имконини туғдирадилар, уларни ғайритабiiий кучларга эга қиладилар, улардан ўзларига ёрдамчи ва тарафдорлар ясайдилар, сўнгги паноҳ ва олий ҳимояни ҳам ундан топадилар. Бундай илоҳ диндор учун ҳиссий жиҳатдан мўлжалланган диний ҳаётининг маркази ва унинг энг қадрдон руҳий бойлиги бўлиб қолади. Шундай илоҳ, эҳтимолки, — ҳинд тафаккурига олиб кирилган янгилик оряларнинг Шимолий Ҳиндистонга бостириб кириш билан қанчадир муддатга орқага суриб қўйилган бўлиши мумкин, лекин бу янгилик дастлабки тенденцияни ҳеч қачон бутунлай эзиб-янчиб ташлаёлмади. Маълумотли ҳукмдор синфлар оря босқинчиларининг фалсафий тасаввурларини қабул қилишга тайёр бўлган бир вақтда халқ қадимги, дастлабки динни сақлаб қолади, бу дин браҳманча расм-русумларнинг турғунлик ва таназзуллик даврида юзага қалқиб чиқади. Ведалар ва браҳманларнинг Вишнусини ўзида бирлаштирган ва яратувчилик вазифасида ҳам Браҳманинг ҳайвон тажассумини қабул қилувчи энг қадимги туб халқ илоҳи кўплаб афсоналар, мифлар ва эртақлар бевосита боғлиқ бўлган шаклларда ривожланишда давом этаверади.

Вишну — сувларда биринчи бўлиб ҳаракат қилишни бошлаган, олам бино бўлишидан олдин бутун коинотни тўлдирган Нарояндир. Вишнупарастлар уни гоҳ нилуфар гули узра ухлаб ётган чақалоқ, гоҳ бадани тўқ кўк рангли, шоҳона кийинган ва кўплаб қимматбаҳо дур-гавҳарлар билан безанган хушсурат тўрт кўлли ўсмир сифатида тасаввур қиладилар. У кулала бўлиб ётган минг бошли Шеш аждаҳоси устида мудрайди. Аждаҳо коинот сувлари устида сузиб юради, лекин шу ҳолатида бир коинот ҳалок бўлиб, бошқаси яратилгандаги оралиқ вақтдагина ором олаётган бўлади.

Вишну оламнинг муҳофазакори сифатида намоён бўлади, унинг қиёфасининг аниқлиги, унинг хайрихоҳлиги оддий одамларни ўзига жалб этди. Феъл-атвори анча мураккаб, зиддиятларга анча бой Шивага қараганда у халққа хийла яқин ва тушунарлироқ эди. Шивани эса мушоҳадаси чуқур, зиёли браҳманлар доираси кўпроқ тушунар эди. Вишну тимсолида халқ ўзининг ҳақиқий қаҳрамонини, севимли эркатойини ва ҳимоячисини кўрди ва уни ўзига энг маъқул бўлган сифатлар — эртакона гўзаллик, бойлик ва дабдаба билан йўғириб ташлади, уни бу илоҳнинг арши аълодаги салтанати Вайкунтҳда ана шундай тасаввур қилар эди. “Вишну пурон”га кўра, “Вишну жаннати”нинг айланаси 80 000 милдан иборат. Унинг ўртасидан самовий Ганга оқади, манзарадор водийлардаги зангори, оқ ва қизил нилуфарлар барқ уриб ўсиб ётган беш кўл зумрад ва забаржаддек товланиб, кўзни олади. Бу ерда кўплаб олтиндан ва қимматбаҳо тошлардан тикланган муҳташам қасру саройлар савлат тўкиб туради, аммо ҳаммадан ҳам ажойибу ғаройиби бу Вишну кумушдек оппоқ нилуфарда кўр тўкиб ўтирган ва тушки офтобдек кўзни қамаштирган тахтдир. Тангрининг нигоҳини ҳеч нарса билан қиёслаб бўлмайди, унинг чехраси ўчмас олов сингари порлаб туради, саккиз юз йил наридан унинг танасидан анқиётган нилуфар ҳиди ҳар қандай одамнинг димоғини қитиқлаб, маст қилади. Унинг ўнг томонида

сохибжамол Лакшмий ўтирибди, у бахт ва бойлик маъбудаси, хотин-қизларнинг олий намунаси ва ҳинд гўзалининг мумтоз сиймоси тажассуми, у эрига чексиз вафодор ва ундан бир лаҳза ҳам ажрамайди. Агар Вишну аждаҳо Шеш устида ётса, Лакшмий унинг оёғи олдида ўтиради, у ҳар доим эри салтанатида бўлади ва Вишну турли тажассумларда ерга нозил бўлганида, Лакшмий унга ҳамроҳлик қилади. Қандайдир аблойи азимни бартараф этиш ёки қандайдир зўр бир савоб ишни рўёбга чиқариш лозим бўлганда ҳар доим шундай бўлади.

Вишнунинг дастлабки тўрт тажассуми ҳайвонлар эди: балиқ, тошбақа, қобон ва нарсинҳ (ярми эркак, ярми шер). Балиқ (матейя) тажассумига у дунёни сув олганида кирган эди. Бу афсона, масалан, “Агни пурон”да тубандагидек баён этилади: “Дунёнинг олдинги даври охирида Браҳма коинотни сувга чўқтирди. Барча одамлари билан ер сув остида қолди. Ана шунда шоҳ Ману эвазига ўзи хоҳлаб юрган нарсаларни олиш ва гуноҳлардан соқит бўлиш учун буюк тавба-тазарруга берилди. Кунлардан-бир кун дарахт тагида дуо ўқиб ўтирар экан, ҳовучига олган сувдаги бир балиққа унинг кўзи тушди. У балиқни қайта дарёга ташлаб юбормоқчи бўлган эди, бироқ балиқ тилга кириб деди: “Ҳой одамларнинг аълоси, мени ташлаб юборма, мен сувдаги йиртқичлардан кўрқаман”. Ману унинг илтимосини инобатга олиб, кичикроқ бир идишга солиб қўйди. Балиқ катта бўлгач, Мануга деди: “Мени каттароқ идишга солиб қўй”. Ману уни сувли каттакон бочкага солиб қўйди. Бироқ балиқ ўсаверди ва каттароқ жой талаб қилди. Ману уни ҳовузга ташлади, балиқ ўсишда давом этаверди ва ундан ҳам каттароқ жойни сўради. Шунда Ману уни денгизга олиб бориб ташлади ва балиқ ҳаял ўтма 100 000 йўжан (1 йўжан — 4 мил)га етди. Бу фаройиб балиқни кўриб, шоҳнинг капалаги учиб кетди ва деди: “Сен Вишнудан бошқа ҳеч ким эмассан. Нега мени, Нароянни алдайсан?” Балиқ унга жавоб берди: “Борлик коинотни қутқариш ва гуноҳкорларни йўқ қилиш учун мен шундай қиёфага кирдим. Яна етти кундан кейин баҳри муҳит ерни ютиб юборади. Сенинг олдингга бир кема келади, сен ўзинг билан хилқат уруғи олиб ол ва етти авлиё билан биргаликда кемада Браҳма тунини ўтказ. Кемани улкан илон билан менинг шохимга боғлаб қўй”. Шу сўзларни айтиб, балиқ гойиб бўлди. Айтилган кунда Ману қутурган денгизнинг чеккасида турарди. У кемага кирди ва худди айтилганидек, уни 10 000 йўжан узунликдаги олтин шохга боғлаб қўйди”. Шу тариқа Ману коинот ҳалокатидан омон-эсон қутулиб қолди ва башариятнинг Одам Атосига айланди.

Нух тўғони ҳақидаги Инжил афсонаси орқали европалик китобхон ҳам илоҳий балиқ ҳақидаги ривоятдан хабардор. Вишнунинг тошбақа (курм) тажассуми бизга нотанишдек туюлади. Бу қиёфага кириб, Вишну худоларга сут денгизда пишиб, ундан сариеғни қандай олишни ўргатди. “Вишну пурон”да шундай дейилади: “Бир куни иблислар худоларни қисиб келиб, дунёни уларга тор қилиб қўйди. Шунда худолар ёрдам сўраб олам посбони, марҳаматли Вишнуга мурожаат қилдилар. Халлоқи олам жилмайиб қўйди-да, шундай деди: “Сизлар мен нима десам, шундай қилинглар! Барча худолар иблислар билан биргаликда денгизга турли-туман шифобоҳш ўтлардан ташлашсин. Сўнгра улар Мандар тоғини пишқак қилиб, Васук илонини арқон қилиб қўлларига олишсин ва то абадият шарбати пайдо бўлмагунча денгизни пишаверишсин, пишаверишсин. Мен ўзим сизларга ёрдам бераман. Иблисларга ёрдам бериш учун сизлар улар билан аҳил-иноқ яшамоғингиз ва биргаликда меҳнатингиз самарасидан баб-баравар баҳраманд бўлишни қулоқларига қуйиб турмоғингиз керак бўлади. Абадият шарбатини ичгач, улар қудратли ва ўлмас бўлиб қоладилар. Рақибларингизнинг ишда фақат ўз улушларинигина олишини менга қўйиб беринг, аммо ноёб ичимликни улар тушларида ҳам кўрмайдилар”.

Вишнунинг гапини эшитиб, худолар иблислар билан бир ёқадан бош чиқариб, ишга киришдилар. Улар турли-туман шифобоҳш гиёҳлардан тўпладилар ва уларни денгизга итқитдилар, денгиз суви кузги булутдай тиниқ ва чарақлаган эди. Сўнг улар Мандар тоғини қўлларига олдилар, Васуки илонини арқондай қилиб тоғ атрофидан ўрадилар ва баҳри муҳитни кувдай қилиб пиша бошладилар. Вишну худоларни илоннинг думига тикка қилиб қўйди, иблисларни эса унинг боши ва бўйнига ўтқазди. Васуки оғзидан чиққан олов уларни куйдирар, тинкаларини қуритар эди, илоннинг нафаси ҳайдаб келган

булутлар эса унинг дум томонига сузиб келди-да, ёмғир томчилари билан худоларни салқинлатиб турди. Аста-секин тоғ баҳри муҳитнинг ботқоқли тубига чуқиб кета бошлади. Шунда Вишну улкан тошбақага айланди, баҳри муҳитга тушди ва орқаси билан тоғни тутиб қолди, ўзининг одам қиёфасида у, пишкак айланиб кетмаслиги учун, тўртала қўли билан Мандар тоғини ушлаб турди. Шу тариқа худолар ва иблислар юз йил денгизни пишиб турдилар. Бироқ абадийт шарбати ҳали-вери кўриной демасди ва улар қаттиқ чарчаганларидан нолий бошладилар. Уларга далда бериш учун Вишну юзта куёшдай порлаб турувчи маъбуда Шрига, қўзлари мастона шароб маъбудаси Варунига, арши аълодаги дарахт Парижат ва яна кўплаб бошқа маъбуд-маъбудаларга денгиздан чиқишни буюрди. Барчалари жон-жаҳдлари билан бу зерикарли юмушни бажариш билан машгул бўлишди. Ниҳоят уларнинг сабъ-ҳаракатлари ўз мевасини берди — тўлқинлар орасидан маъбудлар табиби, эгнига оппоқ либос кийган, қўлида узоқ кутилган шарбатли оқ идишни тутганча Дҳанвантарий чиқиб келди.

Шу топдаёқ худолар ва иблислар денгизни шишишдан тўхтатдилар ва кимюзарга ўйнагандек табиблар пири томон чоңдилар. Аввалига иблислар бутун бир кўзани олишга муваффақ бўлдилар, бироқ улар орасида шарбатдан аввал ким ичиши устида жанжал бошланиб кетди. Кутилмаганда улар орасида арши аъло фариштаси Мўҳини кўринишида пайдо бўлган Вишну айни шундан фойдаланиб қолди. Унинг мафтункор табассумидан ақл-хушларини йўқотган иблислар абадийт шарбатини ҳам унутиб қўйишди. Мўҳини суроҳийга қаради ва олифтанамороқ бир иблис шарбатни қандай тақсимлаш лозимлигини ўзингиз бир ёқлик қилиб беринг деб илтимос қилди. Фаришта барчаларини икки сафга тизди, суроҳийни қўлига олди ва энг аввал худоларга манзират қилди, иблисларга навбат келганда эса сеҳрли соҳибжамол кўза билан бирга кўздан ғойиб бўлди. Шу заҳоти даҳшатли хайқириқ янгради ва худолар ҳамда алданган иблислар ўртасида қаттиқ жанг бошланди. Бироқ сеҳрли шарбатдан тетиклашиб олган худолар иблисларни осонгина тор-мор этдилар ва иблислар тумтарақай қочиб қолдилар”.

Шивапарастларнинг пуронлари ҳикояни айрим диний афсоналарнинг мазаҳбий характерини тасвирловчи хотима билан тўлдиради. “Шу топ денгиз тагидан қалин заҳарли тутун кўтарила бошлади, олов тиллари отилиб чиқди ва ёллари ёниб турган даҳшатли аждаҳо пайдо бўлди. Унинг нафаси Вишнуни, худоларни ва иблисларни куйдириб ўтди. Даҳшатдан Вишну титраб кетди ва аждаҳодан кимсан, нима истайсан деб сўради. Мен — Калакутман, мен сут баҳри уммонидан туғилганман, худолар ва иблислар бир-бирига ўлим тилаб, баҳри уммонни пишганларида уларнинг барчасини ютиб юбориш учун мен туғилганман, улар абадий худога, тоғда яшайдиган Шивага мурожаат қилишлари керак эди.

Шундай қилиб саросимага тушган худолар ва иблислар Шива хузурига йўл олдилар ва ундан ёрдам сўрадилар: “Абадийт шарбати деб биз ўлим шарбати тайёрлаган эканмиз, у шунчалик ўткир заҳар эканки, бутун оламни ҳалок қилишга қодир, у тинмай: мени ичинглар, бўлмаса ҳаммангизни ютиб юбораман! — деб айюҳаннос солади. Ҳатто юз порлоқ тўлинойдек нур таратиб турган Вишну ҳам унинг биргина нафаси елидан қорайиб кетди. Биздан ёрдамингни дариг тутма, сен бизнинг олий халоскоримизсан!” Шунда халлоқи олам деди: “Мен заҳарни ичаман-да, сизларни бало-қазодан халос қиламан”. У ўзининг тезюрар ҳўкизида сут денгизига борди. У ерга бориб, Шива даҳшатли заҳарни чап кафтига олди-да, ичиб юборди, худолар ва иблислар бу вақтда шодонликдан қўшиқлар куйлаб, рақс тушар эдилар”. Заҳар Шивани ўлдирмади, фақат оппоқ томоғи тим-кўк рангга кирди. Шу боисдан уни Нилкантҳ — “Кўктомоқ” дейишади.

Брахманларда қобон Емуши қиёфасидаги Пражапатининг дастлабки сувлардан қандай қилиб тупроқни чиқариб олгани ҳақида ҳақоя қилинади. Бу ривоят Браҳманинг Вишнуга жўнгина алмаштирилиши натижасида Вишнупарастлик хоссасига эга бўлган эди: “Энг аввал фақат сув бўлган эди, унинг тагида тупроқ бор эди. Шунда биру бор Браҳма ўрнидан турди, абадий Вишну қобон (вараҳ)га айланди, тупроқни сўйлоқ тишлари билан кўтарди-да, оламни яратди”. (“Шатпатҳбраҳман”).

Бошқача талқини “Вайу пурон”да баён этилади: “Иблис Ҳиранийакш тавба-тазарру билан шундай хусусиятга ноил бўлдики, энди уни на худо, на одам, на йиртқич ҳайвон ўлдирди оларди. Бироқ ўз тавба-тазаррулари ичида барча ҳайвонларни санаб ўтар экан, қобонни айтиш эсидан чиқди. Браҳма унинг тилагини раво қилганда иблис одамлар ва худоларни аросатга солмоқда эди. Азбаройи катта кетганидан у ҳатто сув остида турган ерни жаҳаннамга туртиб юборди. Шунда олам ва барча жонли мавжудотни сақлаб қолиш учун Вишну улкан қобон қиёфасига кирди ва ўзининг даҳшатли сўйлоқ тишлари билан такаббур Ҳиранийакшнинг қорнини ёриб ташлади ва кейин ерни яна ўзининг жойига кўтариб қўйиб қўйди”.

Бир қатор пуронларда Вишнунинг шундан кейин норсинх (ярим одам, ярим шер) тажассуми ҳақида ҳикоя қилинади. Қачонлардир иблис Ҳиранийакашип Браҳмадан шундай шартни олишга муваффақ бўладики, бунга кўра уни на худо, на иблис, на йиртқич ҳайвон ўлдирди олади, у кундузи ҳам, кечаси ҳам, уйда ҳам, ташқарида ҳам ўлмайдиган бўлади. Шу тариқа ўзининг бутунлай дахлсизлигини таъминлаб олгач, у ўз салтанатида ўзидан бошқа ҳеч кимга сизинглигини жорий этди. Барча фуқаролар унинг амрига сўзсиз рози бўлди, фақатгина унинг ўғли, Вишнунинг ашаддий мухлиси бу буйруққа бўйсунмаган бош тортди. Праҳлад Вишнудан юз ўгиришни истамаган эди, отаси уни ўлдиришга фармон берди. Дарғазаб шоҳнинг буйруғини эшитишлари билан жангчилар қиличларини яланғочлаб шаҳзодага ташландилар, бироқ шаҳзода курул унга ҳеч қанақанги зиён етказмаслигига ишонган ҳолда пинагини бузмай тураверди. Ҳақиқатан ҳам иблислар жон-жаҳдлари билан уни қилич билан чопганларида у оғриқни сезмади. Шунда шоҳ қулоқсиз фарзандни таъзирини бериб қўйинглар, деб илонларга амр этди. Улкан аждаҳолар шаҳзоданинг аъзойи баданини бўлак-бўлак қилиб узиб емоқчи бўлдилар, аммо йигитнинг баданида лоқал аждаҳо тишининг изи ҳам кўринмади. Кейин шоҳ ўткир тишларинг билан ўғлимни тилка-пора қилиб ташланглар деб филларга буйруқ берди. Филлар тоғ чўққиларидай улкан тишлари билан шаҳзодага ташландилар, уни ерга йиқитдилар ва тишлари билин уриб-сура бошладилар, бироқ шаҳзода нуқул Вишнунинг эслаб, номини зикр қилар эди, охири тишлар ўтмаслашиб қолди. Праҳладни саржинда ёқиб куйдириш, заҳар бериб ўлдириш, баланд минорадан улоқтириш ҳам ана шундай бесамар анжом топди. Шунда шоҳ ўғлини ақли-идрок йўли билан гапга киргизгани ҳаракат қилди, улар сарой эшиги тагида узоқ баҳслашдилар ва охири газабдан титраб-қақшаган ота тош устунга бир уриб, модомики Вишну ҳамма жойда ҳозир экан, у шу ерда ҳам бўлиши керак, қани у, деб наъра солди. Шунда устун қоқ иккига ёрилди-да, ичидан ғалати бир махлуқ — ярми эркак, ярми шер чиқиб келди-да, манман шоҳни баланд кўтариб ерга урди, олдинги панжалари билан тилка-пора қилиб, кунини битириб қўя қолди. Ярим ҳайвон қиёфасидаги Вишну ўзининг содиқ мухлисини ана шу тариқа озод қилди ва ўзининг улугворлигини исбот этди.

“Ригведа”да “Вишнунинг уч одими” ҳақида ривоят қилинади, уч одам ёрдамида у худолар учун ерни, ҳавони ва осмонни олиб берган. Пуронлар бу гоёни Вишнунинг ўнта тажассумидан бири — пакана (ва ман) ҳақидаги ривоятни ишлаб чиққан.

Олам умрининг иккинчи ярмида худолар сайанатини иззат-нафси баланд, аммо адолатли иблис, Праҳладнинг невараси Бали эгаллаб олди. Худолар ўз ўлантўшакларини ташлаб кетдилар ва дуою тавба-тазаррулар билан Вишнунинг марҳамати ва ёрдамига ноил бўлишга ҳаракат қила бошладилар, Уларнинг илтижоларини адо этиш учун Вишну риши Браҳаспатининг ўғли, бадбашара, пакана Ваман қиёфасида дунёга келди ва садақа тилагани Балининг ҳузурига йўл олди. Иблис унга олтин ва тақинчоқлар, фил ва отлар инъом қилди, аммо пакана ундан атиги уч одимлик ерни сўради, холос. Шоҳ рози бўлгач, Ваман шиддат билан ўса бошлади ва ҳаддан ташқари улкан бўлиб кетди — биринчи одимдан кейин ой ва кўёш унинг кўкрагидан келди, иккинчи одимдан кейин белидан келди ва учинчи одимдан кейин тиззасидан келди. Шундай қилиб, уч одими билан худолар учун барча уч оламни олиб берди ва улар устидан ҳукмронлик қилишни Индрга ҳавола этди. Балини у жаҳаннамга равона қилди, бироқ бир йилда бир марта бой берган салтанатига келиб туришга изн берди.

Бали шарафига Кералда ҳозир ҳам ўн кун давомида этадиган ўнам деган байрам нишонланади, бунда ҳамма ўйнаб-қулади, хушчақчақлик қилади, чунки Бали ўз собиқ фуқароларининг бахтли эканликларини кўради-да. Эҳтимол, Бали орялардан энгилган дравидида шоҳи, яъни тарихий шахс ҳам бўлгандир.

Пакана-улкан Вишнунинг кишилиқ жамиятидан ташқаридаги сўнгги автори ҳисобланади. Гарчанд Вишну қориндан туғилган бўлса-да, унинг онаси заминдаги аёллардан эмасди ва унинг ҳаёти инсон қонунларига бўйсунмасди. Худонинг бундан кейинги тажассумлари самовий кенгликлардан одамлар ҳаёти даражасига кўчиб ўтади, улар орасида Вишну Паршуром, Рам ва Кришна қиёфаларида зоҳир бўлади.

Паршуром ҳақида “Брахмавайварт пурон”да шундай ҳикоя қилинади: “Донишманд Шамдагни малика Ренукани хотин қилиб олди ва уни ўзининг хонақосига олиб, у ерда эр-хотин бешала ўғил фарзанди билан дориламон яшай бошлади. Бир кун ўғиллар мева териб келгани ўрмонга кетганда Ренука чўмилгани дарёга борди. У ерда ўз хотини билан гашт суриб турган шоҳ Читрартхйга кўзи тушди, шоҳ ва маликанинг бахтига ҳасади аланга олганча мияси манфур ва муфис фикрларга тўлиб, хонақога қайтиб келди. Жамдагни хотинининг куфр ҳаёлларини дарҳол англади ва қаттиқ газабга минди, ўғилларига навбатма-навбат оналарини ўлдиришни буюрди. Тўрттала ўғил оналарини қаттиқ севар эди ва оталарини буйруғини бажаришдан бош тортди. Бундан ранжиган ота тўрттала ўғлини дуойибад қилди, ўғиллар ақл-хушларидан шу қадар жудо бўладиларки, лоақал ҳайвонни паррандадан ажратолмайдиган бўлиб қолдилар. Фақат бешинчи ўғил Паршуром ҳеч уйлаб-нетиб ўтирмай болгани кўлига олди-да, онасининг бошини чўрт узиб ташлади. Жандагни унинг ҳар қандай истагини раво қилишга ваъда қайта берди ва Паршуром онасига қайта ҳаёт бағишлашни, акаларига ақлу зеҳни қайтаришни, ўзининг эса онасини ўлдиригани учун афв этилишини, жангларда энгилмайдиган бўлишини ва ошини ошаб, ёшини яшаб бўлгунча соғ-саломат юришини тилади. Ота ўғлининг барча тилақларини битта қўймай адо этди.

Кунларнинг бирида донишманд билан ўғиллари йўғида хонақоҳга қудратли ҳукмдор Картавирийа қадамранжида қилиб қолди. Ренука уни ҳурмат-иззат билан қарши олди ва меҳмон қилди. Такаббур шоҳ, афсуски, бу меҳмондорчиликка хонақоҳ теварагидаги биланд дарахларни юлиш ва соғин сигирнинг бузоғини зўрлик билан етаклаб олиб кетиш билан жавоб берди. Паршуром қайтиб келиб қарасаки, сигир шўрлик бўзлаб турибди, у камонини олди-да, Картавирийа ортидан чопди. Аввалига у шоҳга қараб ўқ узди-да, уни мингта қўлидан жудо этди, сўнг ҳалол жанг қилиб, уни ўлдирди. Шоҳ ўлими қасоси учун картавирийанинг ўғиллари хонақога бостириб келдилар ва қуролсиз илоҳий донишмандни ҳалок этдилар. Бир кучоқ шоҳ-шабба билан уйга қайтиб келган Паршуром қараса, отаси ўлиб ётибди. У йиғи-сиги қилди, дафн расм-русумларини адо этди ва дафн гулхани ёқди.

Сўнг у қшатрийлар уруғини қуритаман деб ўзига тантанавор сўз берди, чунки Картавирийанинг ўғиллари жангчилар табақасига мансуб эди. Бирин-кетин Паршуром жангда асосий айбдорларни бошидан жудо қилди, кейин қолган қшатрийларга қирон солди. Шу тариқа у жангчиларнинг йигирма бир авлоди уруғини қуритди ва уларнинг қони билан бешта қўлни тўлдирди.

Кўпинча Вишнуни Рам ва Кришна тимсолида тараннум этганлар. Рам ҳақида батафсил сўзлашга ҳожат йўқ, чунки китобхон у билан таржималар орқали яхши таниш ва асосан эътиборимизни Вишнунинг саккизинчи автори Кришнага қаратамиз.

Мазкур тимсолда икки инсон қиёфаси жамланган. Биринчиси — Жамна дарёси бўйидаги Матхурадан унча узоқ бўлмаган ўрмонда истиқомат қилувчи подачи қахрамондир. VIII аср деб саналанган “Бҳагават пурон”нинг ўнинчи бобида ва кейинчалик “Вишну пурон”да биз энг яхши талқинни топамиз. Кейинчалик бу афсона барча янги ҳинд адабиётларида қайта ишлаб чиқилган. Иккинчи қиёфа — анча қадимийроқ ҳисобланган “Маҳобҳорат”даги жангчи, жиловдор, Аржуннинг устози бўлиб, у жанг майдонида ўзининг буюк ваъзи “Бҳагавадгита”ни ирод этади.

Агар бошқа авторлар Вишну илоҳий моҳиятининг қайсидир қисмини ёки алоҳида жиҳатини ўзини мужассам этса, Кришна унинг тўлиқ ифодаси, ҳинд

мифологиясида энг эъзозли илоҳ, барча худолар ичида оммабоп ҳисобланади. Сон-саноқсиз афсона ва ривоятлар унинг туғилишига бағишланган ва унинг ҳомила бўлган пайтидан ўсмирлик йилларигача гаддор душманлари қўйган тузоқлар ҳақида ҳикоя қилади.

Матҳурада тахтни мустабид Канс эгаллайди, у шу қадар золим эдики, сигир кўринишидаги ер ёрдам сўрагани худолар ҳузурига йўл олади. Худолар Вишнуга мурожаат қилдилар. Уларнинг номидан Браҳма сўзлади. “У келишиб олгач, олий тангри сочидан бири оқ, иккинчиси қора икки толани юлиб олди-да, худоларга қараб деди: “Мана бу менинг сочларим ерга нозил бўладилар-да, эзилиш юкидан халос этади. Қора тола Васудевнинг хотини, худосифат аёл Девакийдан саккизинчи ўғил чақалоқ тажассумида туғилади ва катта бўлгач, Кансни ўлдирди” (“Вишну пурон”).

Кўп ўтмай Кансга ваҳий келади ва ўғай синглиси Девакийнинг саккизинчи чақалоғи қўлидан ўлиши ҳақида воқиф бўлади. Шу боис у синглисини дарҳол қатл этмоқчи бўлади, бироқ Васудев ундан бундай қилмасликни сўрайди ва туғилган болаларнинг барчасини унга топширишга ваъда беради. Шундай қилиб Канс Девакийнинг олти чақалогининг бошига этади. Фақат еттинчи ўғил Балром ҳомилалик пайтидаёқ сеҳрли равишда Жамнанинг нариги қирғоғида яшовчи гўкуллик Рўҳинининг қорнига ўтиб қолади. Зиндонда Девакий саккизинчи чақалогини туққанда, Вишну посбонни ухлатиб қўяди ва Васудев чақалоқ билан зиндондан қочиб чиқишга муваффақ бўлади. Туғилган чақалоқ қора нилуфардек чиройли, туси ҳам мушки анбардек тим-қора эди. “Унга Шеш илони ҳамроҳлик қилади, у қалпоғини елпигичдай кенг ёйиб олди ва чақалоқни кучли ёмғирдан ҳимоя қилди. У қўлида бола билан гирдобли, чуқур ва хатарли Жамнани кечиб ўтганда, сув тинчиди ва тизза баравар саёз бўлиб қолди. Уша куни тунда Нанднинг подачи хотини Йашода қиз туғади. Бундан хабар топган Васудев болаларни алмаштириб олди-да, яна зиндонга қайтди. Эрталаб Канс чақалоқни ўлдирмоқчи бўлди, бироқ қизалоқ унинг кўз ўнгида улканлашиб кетди-да, унинг изига туриб қаҳ-қаҳ уриб қулди ва осмонга учиб кетди. Шунда Канс ўз қавмларини йиғди-да, гайриоддий кучга эга бўлган барча ўғил болаларни ўлдиришга фармон берди. Девакий билан Васудевни зиндондан озод қилди, зеро уларни ортиқ тутқинда ушлаб туришнинг ҳеч қандай маъноси қолмаганди. Нанд эса Кришна билан бирга Кўкулга йўл олди, Кришнанинг ёшликдаги ўйинқароқликлари ва қаҳрамонона ишлари айнан мана шу жой билан боғлиқ эди. Масалан, бир куни “болалар қотили Пугна тунда келди ва ухлаб ётган Кришнани кўриб, уни бағрига олди ва эмизди. Уни эмган барча чақалоқлар ўлган эди, Кришна эса унинг сийнасини иккала қўли билан маҳкам сиқимлаб, шунақанги куч билан сўриб эма бошладики, натижада ундаги бутун ҳаётни шимиб олди”. Бир гал уни турна қиёфасидаги иблис ютиб юбормоқчи бўлди, бироқ Кришна уни ҳайдаб юборди, улкан илон кўринишидаги бошқа бир иблис Кришнани подачи болаларга қўшиб ютиб юборди, бироқ Кришна ўзини ҳар ёнга чунонам урдики, натижада илоннинг қорни ёрилиб кетди. У Панчжан деган дев билан ҳам олишган ва ундан чиганоқни тортиб олган, шундан буён чиганоқ Вишнунинг рамзларидан бирига айланган. Ҳаммадан ҳам Кришна подачи ўғил-қизларга тегажожлик қилишни яхши кўрган ва уларнинг қаймоғини ўғирлаб еб қўйган.

Бола беш ёшга тўлганда унинг ота-онаси Вриндован ўрмонига кўчиб келади. Вақти-соати етиб Кришна жасоратли азамат йигитга айланди, кетма-кет жангу жадалларда тўхтовсиз зафарлар кучиб, ҳар уч оламда донги таралади. У ўрмонларда айланиб юраркан, найида дилбар ва соҳир куйлар чалиб, подачи қизларнинг ҳушини ўғирлар эди. Уларнинг барчаси Кришнага ошиғи шайдо бўлиб, ишқида ёнар, у эса қизларга илтифот билан янги-янги куйлар чалиб берар, рақс тушар ва уларга ҳам муҳаббатини изҳор этарди.

Унинг энг яхши кўрган рақс расмила эди, унда у ва Радҳа ўртада туриб ўйнар, қолганлар уларнинг атрофида чарх уриб айланар эди. Узининг сеҳрли кучи билан Кришна турли-туман қиёфаларга кирар эди, чунки ҳар бир подачи қиз у фақат мен билан рақс тушаяпти деб ўйларди. Ҳозирги вақтгача расмила тўрт ҳинд мумтоз рақсидан биттаси ҳисобланади. Санъатнинг бошқа турлари — рангтасвир, ҳайкалтарошлик ва шеърятда мазкур рақс ҳам тез-тез учрайди.

Кришнанинг бахтиёр ҳаёти узоққа чўзилмайди, Канс ўзининг янги қилиқларини кўрсата бошлайди. Ўзининг ҳўкиз қиёфасидаги Аришту ва от кўринишидаги Кешин деган даҳшатли девларини уни ўлдиргани юборди. Бироқ бу уриниш ҳам чиппакка чиқади. Бир вақти келиб, Кришна акаси Балром билан мусобақада иштирок этгани Матҳурага йўл олади. Мусобақада у энг машҳур рақибларини, ҳатто тоғаси Кансни ҳам енгади ва тахтга Угрсенни ўтқазади. Кришна билан Балром яна бирмунча Матҳурада туришади ва ўн саккиз марта Магадҳ шоҳи ҳужумидан шаҳарни сақлаб қолишади. Кришнага қарши бошқа душманлари ҳам оёққа тургани сабабидан у ўз қавмлари билан Гужаротга кўчиб ўтади ва у ерда истехқом шаҳар Шаҳристон — Дварикани барпо этади. Маълум муддат ўтгандан кейин Кришна ва Балром яна Вишну ва аждаҳо Шеш билан кўшилиб кетади.

Вишнунинг тўққизинчи тажассуми сифатида олтин ўрта йўл асосчиси Будда эълон қилинган эди. Бу тахминан Вишнувийлик ва буддавийлик бир-бирига кескин ҳужум қилган даврга тўғри келади. Муросозлик ёрдамида Вишнупарастлар, аҳтимол, буддавийлик тарафдорларини, биринчи гада буддавий қавмларни ўз томонларига оғдириб олмоқчи бўлганлар. Жиддий ишлаб чиқилган будда таълимотига қарши очиқ курашга браҳманлар Буддани Вишнуга баравар қўйишни афзал билдилар. Афсуски, шу билан уларнинг сабр-тоқатлари тугайди. Ҳиндуларнинг фикрича, Будда одамларнинг халос бўлишига ҳамкорлик кўрсатиш учун эмас, балки ўз таълимоти ёрдамида рақиб худоларни алдаш учун тузилган. “Агни пурон” Будданинг тажассумини мана бундай тасвирлайди: “Бир вақтлар худолар билан асурлар (девлар) ўртасида жанг кетган, жангда худолар енгилган. Улар Вишну ҳузурига йўл олганлар ва жонимизни сақлаб қолинг деб ёлворганлар. Шунда Вишну Субҳодананинг ўғли Будда қиёфасида тузилган, девларни алдаган ва шундай қилганки, улар веда динига мункир келганлар. Будда тарафдори бўлиб олгач, улар бошқаларни ҳам ҳақ йўлидан оздирганлар... бу гуноҳ қилмишлари учун дўзахийга айланганлар ва паст табақадаги одамлар гўштини ейдиган бўлганлар”.

Бу хийла сунъий тузилиш халқи орасида кўпда машҳур бўлмаган, аммо унинг борлиги шуни кўрсатадики, ҳиндувийлик ана шу қадар улкан, ана шу қадар қамровли қобилиятга эга бўлган; унга буддавийлик, ҳинд мусулмончилиги ва насронийлик базўр бас келолган, холос. Мамлакатда насроний даъватчилар пайдо бўла бошлаганда инжил билан танишган ҳиндулар исо Масихнинг илоҳий келиб чиқишини эътироф этишга ва уни ўз диний ақидалари доирасига киритишга тайёр эдилар.

Ўнинчи автор Калканинг келиши энди кутилмоқда. “Қора асрнинг охирида табақалар батамом аралаш-қуралаш бўлиб кетади, одамлар орасида ярамастарнинг ҳар томонлама қўли баланд келади. Дин ниқоби остида динсизлик тарғиб этилади. Золим ҳукмдорлар халқни эзиб ишлатади. Шунда зирҳ-совутга бурканган, қўлида қурол тутган Калки пайдо бўлади; тартиб ўрнатади, тўрт табақа ва тўрт ҳаётий босқич қадрини тиклайди ва халқни чинакам дин сари етаклайди. Сўнг Вишну Калки қиёфасини ташлайди-да, арши аълога қайтиб кетади” (“Агни пурон”).

Тилга олиб ўтилган нарсалар Вишну тажассумларини чеклаб қўймайди. Биргина “Бҳагават пурон”нинг ўзида уларнинг сони йигирма иккитадан ортади ва уларнинг миқдори чексиз эканлиги таъкидланади. Аслида эса авторлар фақат афсоналар замонидагина содир бўлмаган. Турли тарихий шахсларни ҳам Вишнунинг тажассумлари деб айтишади, баъзан улар янги замон кишилари бўлиб, ўзларининг хислатлари, қобилиятлари ва аъмоллари билан бошқалар орасида ажралиб турганлар. Масалан, бенгал Вишнупарастлари XV аср ислоҳотчиси Чайтанйани ана шундай шахслардан ҳисоблаганлар. Ҳинд халқининг наздида Вишну автори сифатида Маҳатма Ганди ҳам эътироф этила бошлади, айрим жойларда у, гарчанд ўлганига эндигина йигирма йил ўтган бўлса-да, сифинишга лойиқ илоҳий шахс деб топилмоқда. Бу “Бҳагададгита” руҳига тўлиқ мос келади, унда Кришна қиёфасидаги Вишну шундай дейди: “Одамлар орасида адолат йўқолиб, адолатсизлик кучайган заҳоти мен дунёга келаман. Яхшилиқни сақлаб қолиш, ёмонликни йўқотиш ва адолат тахтини барқарор этиш учун асрма-аср янгидан туғилавераман”.

Ш И В А

Ҳинду худолар зумрасидаги учликнинг энг ёрқин, ҳаётбахш ва ўзига хос тимсоли Шивадир. У зиддиятли ва бевосита бир-бирига қарама-қарши, гоҳида эса ҳатто бир-бирига қўшилиб кетган фазилятларни ўзига жо қилган. У ғазабдан ўзини йўқотиб кўяйдиган даҳшатли илоҳ Ҳайрав ҳамдир, бироқ у марҳаматли, бағри кенг, кечиримли худо Шанкар ҳамдир, у бир вақтнинг ўзида ўлимни енгувчи ва ўлдирувчи ҳам, истаганда йўқ қилиб, истаганда бор қилувчи ҳам.

Шивайликка кўра, коинотда доимий ҳеч нарса йўқ, фақат ўзининг қувватли асосидан маҳрум яширин амалсиз тимсоли Шақтидаги Шива бундан мустасно. Ҳамма нарса узлуксиз ўзгаришларга маҳкум, ҳамма нарса ҳалок бўлиш ва туғилиш ҳолатида бўлади, шуниси ҳам борки, ҳалокатдан кейин албатта яратиш содир бўлади. Янги нарса эскининг ўлимидан кейингина туғилади. Бинобарин, бешик билан тобут ягона бус-бутунликка қўшилиб кетади. Шу боис йўқ бўлиш яшашнинг энг муҳим шакли сифатида намоён бўлади, бусиз бирон-бир нарсанинг вужудга келишини тасаввур ҳам этиш қийин Шива ўзгартириш ва барбод этиш вазифасини бажаради. У буюк самовий сароб (маҳомайя)ни йиртиб ташлайди ва жабрдийда инсониятга ёрдам беради. Шивапарастларнинг фикрича, у Браҳмадан кучлироқ ва Вишнудан қобилиятлироқдир. Аммо на улардан биттасига, на уларнинг ҳар иккаласига биргаликда ҳамма нарсадан воқиф бўлиш насиб этган. Дастлабки, орялар давригача бўлган илоҳ Шива олдида қолган барча худоларнинг бош эгиши шундан, унга ўхшаган турли-туман одамларнинг унга топиниши шундан.

Қадим-қадим замонлардан буён Шиванинг Нанда исмли ҳўкиз ва эркак жинсий аъзоси лингам шаклидаги ҳаётбахш кучига топиниб келадилар. Бу ҳар икки тасаввур ҳам, шубҳасиз, орялар давригача бўлган аҳоли томонидан қабул қилинган бўлса-да, аммо уларнинг аҳамияти, роли бирдек эмас. Муқаддас ҳўкиз Нандига алоҳида ҳоллардагина худо деб сиғинадилар, у аллақачонлардан бери Шива миниб юрадиган оддий жониворга айланиб бўлган. Шу сифатида уни ҳар бир шивапарастлар эҳроми қаршисида кўриш мумкин, бу ерда у юзини зиёратгоҳ томонга қараб, баланд супада турган ё ўтирган бўлади. Бироқ худонинг қувватли асоси ва ижодий кучини тимсоллаштирувчи лингам Ҳиндистоннинг жуда катта қисмида сиғиниш воситаси бўлиб сақланиб қолмоқда ва ҳар қандай шивапарастларнинг эҳромларидагина эмас, балки умуман деярли барчи ҳинду эҳромларида фахрли ўринни эгаллайди.

Шиванинг бошқа худолар устидан устунлиги ғояси билан боғлиқ бу тимсолнинг келиб чиқиши ҳақидаги диний ривоят “Линг пурон”да мавжуд. Кунларнинг бирида Вишну билан Браҳма улардан қайси бири аввал туғилган ҳақида баҳслашиб қолишди. Бу баҳсни ҳал этиш ва ҳақиқатни юзага чиқариш учун уларнинг қаршисида ҳеч нарса билан қиёс қилиб бўлмайдиган лингам кўринишидан Шива пайдо бўлади. “Адл оловли устун ҳалокат (охир-замон) чоғидаги оламни комига тортиб кетмоқчи бўлган оловдек намоён бўлди ва у оловлар гулчамбарлари орасида кўзни олгудек чарақлар эди; унинг на ибидоси, на ўртаси ва на интиҳоси бор эди. Браҳма Вишнуга деди: “Унинг охирини топиш учун сен пастга қараб юр, мен тепага кетдим”. Вишну улкан қобонга айланди-да, минг йил ер қавлади, аммо лингамнинг охирига етолмади. Браҳма эса кўзлари чўғдай ёниб турган оппоқ оққуш қиёфасига кирди-да, хаёл тезлигидаги шиддат ила учиб кетди. Минг йил у тепага қараб парвоз қилди, аммо барибир олов устунининг учи кўринай демасди. Улар иккаласи ҳам қайтиб келгач, Шива унга ҳақиқатни маълум қилди. Шундан буён лингамга ҳар уч оламда топинадилар. У Браҳмага қиёс қилинади, унинг олий жисми саналади, гарчанд йогани билсалар-да, на худолар, на иблисларнинг ақли етадиган худо улғуворлигининг ҳайратомуз ифодаси у ҳисобланади. Лингам — билишнинг энг олий манбаи, мўлжали, мезони. Унга сиғинар эканлар, зухурсиз, ақлу идрокдан ташқари олий Шивага сиғинган бўладилар.

Шива — афсус-надоматлар чекувчилар ва ёлғизликда худони таниганларнинг улгуси, идеалидир. Унинг муқаддас пул билан қопланган гўзал қадди-қомати ярмигача яланғоч бўлиб, фақат сон атрофларигина фил терисидан қилинган лунги билан ўралган, бўйни ва билакларига илон чирмашиб олган, манглайида эса ҳилол чарақлаб турибди.

Заҳидлар ҳомийси ва мураббийси шу қадар тахайюл уммонига фарқ эдики, уйланиш вақти етганида ҳатто бу таклифни биринчи бўлиб қиз томон киритишига тўғри келганди. Унинг биринчи хотини саховатпеша Сати эди. Унинг отаси, одам зотининг бобокалонларидан бири ҳисобланган қудратли Дакш қизини дунёдаги ҳамма нарсадан ортиқ севарди. Қизи бўйга етгач, у ичидан куёвликка муносибини танлаш учун барча худоларни ҳузурига чорлади. Дакш фақат Шиванигина қақирмади, зеро ўзининг галати афт-ангори ва ажибу гариб қилиқлари билан уни куёвликка ярамайди деб билар эди. Бироқ Сати Шиванинг жўшқин мухлисларидан бўлиб, болалик чоғларидаёқ тегсам фақат сенга тегаман деб юрарди. Худолар унинг қарорини кутиб ўтирган саройга киргач ва у ерда ўзи севган худога кўзи тушмагач, Сати бўйнидан никоҳ гулчамбарини олиб бир ёнига улоқтирди ва унинг додига етишини сўраб Шивага илтижо қила бошлади. Тўсатдан йиғилганлар орасида Шива пайдо бўлди, унинг бўйнида келиннинг қип-қизил гулчамбари чарақлар эди, бинобарин, Дакшнинг бу никоҳга рози бўлишдан ўзга чораси қолмагандай эди. У азалданоқ хуш кўрмаган куёвига хайрихоҳ бўлиши мумкин эди, бироқ Шива унинг кўнглини қаттиқ огритиб қўйган-да, яъни Браҳма саройидаги худолар мажлисида бошқа худолар ўринларидан турганда, бу ўрнидан турмай, бўлажак қайнатасининг ҳурматини бажо келтирмади. Дакш унинг бу ҳурматсизлиги ва манманлигини шартга юзига солди ва дуойибад айлади, қурбонликда сенга ҳеч қандай улуш-пулуш тегмайди, деди-да, мажлисни ташлаб чиқиб кетди.

Кўп ўтмай Шивани ўч олиши учун қулай имконият пайдо бўлади, дарвоқе “Вайру пурон” да ҳам уни хафа қилганлардан ўч олиш бобида унинг суяги йўқ деб айтилади. Дакш бир гал буюк от қурбонлиги уюштиради ва унга Шивадан бошқа барча худоларни таклиф этади. Шива ўз қайночасининг бу қилиғи сабабини дарҳол англайди, бироқ улар ўртасидаги мубоҳасадан зигирча хабари бўлмаган Сати ўзини ер билан битта қилиб ташлангандай ҳис этади ва эримга қурбонликдан улуш бор эди деб оёқ тираб туриб олади. Шива эса ўзининг лабларидан минг бошли, минг кўзли ва минг оёқли оловли махлуқ ясайди, у мингта сўйил, мингта найза, чиганоқ, чарх ва асо, чарақлаган камон ва болтани маҳкам шай тутиб турар эди. Ўзи ҳусни таважжуҳда бемисл бўлган бу даҳшатли махлуқнинг қорни ҳаддан ташқари катта, оғзи кенг бўлиб, ундан сўйлоқ тишлари чиқиб турарди, қулоқлари узун ва динг, лаблари дўрдоқ ва осилган эди, тили ялт-юлт қиларди, эғнига яримой шаклидаги безак тақилган, қип-қизил қонга бўялган йўлбарс терисидан либос кийган эди. Дур маржони бўйинини чуллаган, алвон гуллардан ясалган гулчамбар кўксидан пастгача осилиб турарди. Пайдо бўлиши ҳаманоқ у тиз чўкади, ҳурмат белгиси сифатида қўлларини бошига олиб боради ва Шивага қараб шундай дейди: “Эй худолар ҳукмдори, айтинг, менга не хизматингиз бор?” Шива жавоб беради: “Дакшнинг қурбонлигини йўққа чиқар”. Қудратли Вирбҳадр ўз раббининг истагини эшитгач, унинг оёқларига чўкди, сўнг қафасдан чиққан шердай олдинга ташланди. Ўз терисининг орасидан у ўзи каби қудратли, жасур ва кучли юзлаб ва минглаб фаришталарни яратди. Ҳавони қаттиқ қичқирик овозлари ларзага солади, бундан осмондаги фариштаю инс-жинслар таажжулда қолишди. Тоғлар чайқалар, ер силкинар, шамоллар қутурарди, денгиз таги бурқирарди, олов ўз чақногини йўқотган, қуёш бўзариб қолган ва юлдузлар ўчган эди. Авлиё ришилар оятлар ўқишдан тўхтаган, худолар ва иблислар лол қолган, чор атрофни қуюқ зулмат чуллаганди.

Сўнг қоронғилик ичидан жанговар қичқириклар ила даҳшатли махлуқлар югуриб чиқдилар, қурбонлик қозончаларини ағдар-тўнтар қилдилар, манқалдонларни дабдала қилиб ташладилар-да, рақс туша бошладилар. Шамолга ўхшаб, бир жойдан бошқа жойга гувиллаб кўча, қурбонлик буюмларини дуч келган томонга тирқиратар, худди осмондан тўкилган юлдузлардай идиш-товоқлар ҳавода чирпирак бўлиб айланар эди. Улар худоларга аталган таомларни очофатлик билан паққос туширар, булғар ёки ҳар томонга итқитар эдилар, овқатлар сузма тоғлари, сут дарёси, пишлоқ ва сариеғ тепалиги, асал ботқоғи кўринишида ерда ётарди. Улар қатикни ҳам, қандни ҳам, қовурилган бугдойни ҳам, нимта-нимта гўштларни ҳам, ширинликларни ҳам юҳодай икки ямлаб, бир ютавердилар, қурбонликқа атаб қилинган барча шарбатни бир томчи ҳам

қолдирмай ичиб ташлашди. Шундан кейин улар даҳшатдан қотиб қолган худоларга ташландилар, уларни уриб-суриб, абжақларини чиқариб ташладилар, фаришта ва маъбудаларни хўрлаб, шармандаи шармисор қилдилар. Курбонлиқни барча худолар бир ёқадан бош чиқариб қўриқласалар-да, ундан ҳеч бало қолмади. “Минг пурон” ва “Бҳағават пурон”да айтилишига кўра, Вирбҳадр Дакшнинг бошини узиб, оловга ташлаган. Шу боис, тинчланиб ўзига келган Шива худоларнинг илтимослари билан ўликларни тирилтирганда Дакшнинг бошини тополмаганлар, шунда Дакшнинг боши ўрнига таканинг бошини қўйганлар. “Вайу пурон”даги шу афсонанинг бошқа нусхасида диний ривоят бўлиб, унда ҳикоя қилинишича, ўз эрининг ҳақлигини исботлаш учун ўзини оловга ташлаган ва унинг шаънига ўзини қўйдирган.

У тоғликлар шоҳи Ҳимвантнинг соҳибжамол қизи Ума бўлиб яна дунёга келади. Унинг тарихи “Матсйа пурон”да батафсил ҳикоя қилинади. Ума (унинг яна бир исми Парватий эди) болалигидаёқ Шивага турмушга чиқаман деб аҳд қилган эди. Аммо бу мақсадга эришиш у ўйлаганчалик осон бўлиб чиқмади. Хотини ўлгандан кейин Шива чуқур тахайюлга берилиб, Кайлош тоғини миниб ўтирар экан, уни на ёруғ дунё, на табиат гўзаллиги, на муҳлисларнинг оташин эътиқодлари қизиқтирарди. Ума қаттиқ тавба-тазаррулар ва қафоратлар билан уни қўлга оламан деб ўйлади-да, одам оёғи етмас тоғ чўққилари томон равона бўлди. “У ерда қиз эғнидаги шалоп-шулуплар ва қимматбаҳо тақинчоқларни ечиб ташлади, дарахт пўстлогидан қилинган либосга бурканиб олди ва тоғ чашмасида кунда уч мартадан гусл қилишни одат этди. Юз йилгача у дарахт япроқлари билан озиқланди, юз йилгача тўкилган япроқлар билан кун кечирди ва юз йилгача рўза тутди”.

Худолар Шиванинг Умага уйланишини хоҳлар эдилар: уларни ёвуз иблис Торика жуда танг қилар эди, уни фақатгина Шиванинг ўғли енгиши мумкин эди. Улар Кайлош тоғига Шива кўнглида ҳаётни севишга иштиёқ қўзғатиши учун Комни юборишади, Ком бу илтимосга кўнгли чопмайгина рози бўлди, чунки у Шиванинг газабидан кўрқарди. У бутун жонли мавжудотлар эгасининг олдига оёқ учида яқинлашди, Шива гувиллаган болалар қуршаган дарахтлар орасида ўтирарди. Сўнг унинг кулоқлари орқали миясига кириб борди-да, шундай амаллар қилдики, дакшнинг саховатпеша қизи қиёфаси унинг фикру хаёлидан ном-нишонсиз йўқолди; ақл-идрок ўз фаолиятини тўхтатди. Шива фикрини яна бир жойга тўплашга ҳаракат қилди, бироқ Ком унга тинимсиз ҳалақит бераверди. Охири Шива унинг шу ердалигини билиб қолди-да, дарвешлик йўли билан уни йўқ қилишга киришди. Муҳаббат худоси унинг жисмини газаб билан улоқтириб юборди, Шива эса яна тафаккурга берилди. Шунда Ком ўзининг иттифоқдоши Баҳор билан биргаликда сарин еллар тебратиб ўсдирган муаттар гуллардан мўъжизали ўқ-ёй ясади-да, уни тўғри Шиванинг юрагига йўллади. Бироқ Шива ўзининг учинчи кўзини очди ва ундан учқунлар сачраб чиқа бошлади-да, кўз очиб-юмгунча Комни қўйдириб қулга айлантирди. Кейинчалик Комнинг хотини Ратининг дод-фарёдларидан раҳми келиб, уни яна тирилтирди. Шундан буён Ком Ананг — “Жисмсиз” деб аталадиган бўлди.

Бир вақтда етти нафар донишманд Уманинг хузурига келди ва Шива унинг қўлини сўраётганини айтишди. У отаси турган қалъага қайтиб борди, севгилиси билан дийдор кўришишга у шу қадар муштоқ эдики, бир тун унга минг йилдай туюлмоқда эди. Тоғликлар шоҳининг салтанатида тўйга тайёргарлик қизиб турган бир паллада қудратли ҳўкиз Нандини миниб олган Шива ўз куёвнавкарлари ҳамроҳлигида шундай маҳобат ва асьаса билан келар эдики, маросимнинг катталигидан ер гув-гув қилар эди. Бундай катта тўйни ҳали фалак фалак бўлиб кўрмаганди. Барча фаришталар ва иблислар ташриф буюрган эди, Браҳманинг ўзи тўй расм-русумларига бошчилик қилмоқда эди. Тўйдан кейин Шива ёри Ума билан биргаликда шамолдан ҳам тез юрар ҳўкизда қор билан қопланган Мандар тоғига равона бўлди, бу ердаги жимжит бутазору чангалзорлар орасида улар ишқ лаззатларидан баҳраманд бўлдилар. Бирмунча муддатдан сўнг Парватий ўғил фарзанд кўришни орзу қила бошлади, ўғли фарзанд кўрмагани боисидан у ўзига ўғил қўғирчоқ ясаб олишга қарор қилди. Муаттар ёғ, упа, тер ва ахлатдан у боши фил одам гавдасини ясади ва эрмак учун уни Гангага отди. Гавдача кўз очиб-юмгунча катталашиб кетди. Шива бу

гайриоддий мавжудотни ўзининг ўгли деб ўйлади ва уни муваффақиятлар тортиқ этувчи ҳамда аъёнларини ташкил этган паканалари ва руҳлари галасининг бошлиғи қилиб кўйди. Шундан унинг исми Ганеш, яъни “Тўда Ҳукмдори” бўлиб қолган.

Бироқ Ториқани Шиванинг бошқа ўгли енгади, бу жуда ҳам катта қийинчиликлар билан туғилган Сканд эди. “Соур пурон”да айтилишича, Шива ва Парватийнинг қовушиб турган палласида момақалди роқ гумбурлаб, жала кўйиб турган ва суялар ёққан, даҳшатли шамоллар тоғларни ларзага келтирган, худолар ва учар юлдузлар осмондан ерга уюм-уюм бўлиб тушган, ер юзидаги мамлакатлар лов-лов аланга ичида қолган, ведаларни ўрганиш бутунлай урфдан қолган ва ҳар учала олам қўрқувдан касалга айланган. Бундай қовишувдан дунёга келган ўғил барча худолардан кучли бўлиши керак эди, шу қадар кучлики, унинг битта ўзидан кўра уч оламини кўтариб туриш ерга осонроқ бўлган. Худолар қўрқиб кетишган ва илоё фарзанд кўрмасин ва Шивани дуойибад қилганлар. У худоларнинг илтижосини бажаришга сўз берган, аммо шу билан бир вақтда сизлар ҳам бепушт бўлгайсизлар деб уларга ҳам шарт қўйган. Сўнгра у ёсуман ва нилуфар ҳиди анқиб турган эркаклик уругини худолар элчисини Агнининг қўлига тўкади, у буни бошқа худоларга етказмоғи керак эди. Агни уругини ушлаб туролмади-да, у Ганга дарёсига тўкилиб кетди, ундан дарёни аланга олди ва уругини олтовлон Криттика зумралар бағрига сачратиб юборди. Криттикалар Сардхан ўрмонида олгита ўғил туғди. Бу ўғиллар битта чақалоққа жамланди ва барча Криттикалар уни боқа бошлади. Сканднинг яна Картикеса деб аталиши шундан. Унинг 6 боши, 12 кўзи, 6 оғзи ва қўли бор, у Гангада чўмилтирилган ва Браҳма унга мингта номини айтиб мурожаат қилган. Сканд шу қадар кучли бўлганки, осмондан худоларнинг жанг аравасини улоқтирган, осмон сайёралари йўлларини ўзгартириб юборган, дарёларнинг ўзанлари чалкаштириб, тоғларни бир жойдан бошқа жойга сурган. Кўрқиб кетган мавжудотлар Индрдан уни ўлдиришни ўгина бошлайдилар. Бироз иккиланиб тургач, Индр ўзининг хартуми денгиз тубига етадиган оқ филига миниб, Сканд билан олишгани равона бўлди. Бироқ охир-оқибат иккаласи мурасага келди. Сканд Индрнинг иттифоқдошига айланди, иблис Горикани эса бир дона хашақдай ёқиб юборишди.

Сканд ва Ганеш Кайлош тоғида яшар эди, уларни боқиш учун Парватий жуда кўп машаққатлар чекишига тўғри келарди. Чунки оила Шиванинг дарвешона садақалари эвазига тирикчилик қилар эди-да. Кунларнинг бирида сал бўлмаса оилавий фожиа юз бераёзди. Шунақанги тўзон кўтарилдики, Шива садақа тилангани чиқолмади, уйда эса ноннинг увоғи ҳам қолмаганди. У шўрлик тақдирдан нолиди (бошқа худолар маъмур яшар эдилар) ва рўпарасида Парватийни ҳар доим ёмонлаб юрадиган донишманд Норад пайдо бўлди. Кейин у Парватийнинг олдига борди-да, ҳамма айбни унга тўнкади. Эртасига Шива тиланчилик қилгани кетганида азбаройи хўрланган Парватий болаларини олди-да, отасиникига жўнаворди. Бироқ Норад жанжални катталаштириб ўтирмади ва у яна Шивани кўкларга кўтариб алқай бошлади, шундан кейингина Парватий ўзига келди. Шундан сўнг Норад унга эри бориб садақа сўраган ҳар бир хонадондан барча егуликни олиб олишни маслаҳат берди. Шива икки қўлини бурнига тиқиб уйга қайтиб келсаки, Парватий уни шоҳона дастурхон тузаб кутиб ўтирибди. Парватийни бир коса гуруч ва қошиқ билан тасвирашлари ва Аннапурна (“Ҳар кунги ризқни улашуви”) деб эъозланиши ана шундан.

Ўзининг даҳшатли шаклида Шива иблисларнинг қон душмани ҳисобланади. Қалқон, қилич, ўқ-ёй ва даҳшатли уч шохи билан тиш-тирноғигача қуролланган буюк жангчи паканалар ва руҳлар тўдаси билан биргаликда худоларнинг адувлари ва одамларнинг ганимлари устига бот-бот ҳужумлар уюштириб турар эди.

Трипурни йўқ қилиб, кўрсатган энг шонли жасоратлирдан бири ҳақида “Матета пурон”да ҳикоя қилинади. Иблис Гориканинг ўғиллари Браҳмадан бир ўқ билангина — бирваракай йўқ қилиш мумкин бўлган уч қалъа — Трипурни барпо этишга рухсатни зўрлик билан тортиб олади. Унинг меъмори осмони фалакда олтин шаҳар, ҳавода кумуш шаҳар ва ер юзида темир шаҳар бунёд этади. Бу учала шаҳарда истиқомат қилувчи асурлар чексиз куч-қудратга эга эдилар ва худоларга қарши жанг эълон қилдилар. Худолар танг аҳволда қолишади:

улардан биронтасининг ҳам учала қалъани бараварига йўқ қилиб юбора оладиган ўқни узишга мажоли етмайди. Уларнинг умумий кучига яна Шиванинг ярим кучини қўшиш керак бўлар эди, аммо бу ярим куч шу қадар улғ эдики, барча худолар бир бўлиб ҳам уни кўтара олмас эдилар ва охири ўзларининг ярим кучини Шивага олиб ўтишга аҳд қилдилар. Шу топда Трипурнинг ҳалокатидан башорат бериб, сайёралар ўз ўринларини ўзгартирдилар. “Шунда уч кўзли Шива ҳалокат элтувчи ўқини узди. Осмони фалак қип-қизил тусга кирди, бамисоли эриган олтин қўрмизи маъдан билан қоришиб кетгандай бўлди, ўқларнинг чақнаши эса қуёш нурлари билан тўқнаш келди. Ўқ учала шаҳарни бир тутам похолдай ёндириб юборди. Трипур муртад ўғил йўқ қилиб юборган оилага нисбатан муносиб эъзоз хотираси бўлиб қолди. Уйлар Сумер ва Кайлош тоғларининг яйдоқ чўққиларига ўхшар эди. Баланд дарвозали ва равоқли муҳташам саройларни, мафтункор қўллари бўлган хилват гўшаларни, байроқлар, жигалар ва тилла гулчамбарлар билан музайян этилган иблисларнинг манзилгоҳларини минг тилла олов зумда қомига тортиб кетди. Иблисларнинг ҳайратомуз саройлари, яримойдек манқалдонлари ва дарвозалари бўлган қурбонлиқ жойлари бирин-кетин вайрон бўлиб, денгизга қулар эди. Барча худолар Шивани муборакбод қила бошладилар, сўнг унинг аъёнларига қўшилиб, бир-бирларининг қўлларидан ушлаб, қўшиқлар айта ва ўйинлар туша бошладилар. Қалъалар денгизга қулаб тушаётганида худолар бир сафга тизилдилар-да, Шивага шараф ва таҳсинлар ўқий бошладилар, сўнг ўқ-ёйларини олдилар-да, унинг иттифоқдошлари билан биргаликда осмонга равона бўлишди”. Шундан кейин яна “Матита пурон”да шундай ҳикоя қилинади: “Шиванинг шонли ғалабаси ҳақидаги бу ривоятни ўқиган ҳар кимса унинг саховати ила барча ишларда омад ва муваффақиятларга сазовор бўлғай. Уни ривоят қилиш эса умр бўйи кишини хавф-хатардан эмин сақлагай ва қатор-қатор ўғил фарзандлар ато этгай. Уни ўқиган ё тинглаган одам эса Шива салтанатига дохил бўлғай ва абадий бат унга ҳамроҳлик қилғай”.

Зоҳид ва зоҳидлар мураббийси бўлган Шива вақти-вақти билан ерда кезиб юрар ва тавба-тазарру қилганлар додига етар эдики, бу ҳар доим ҳам оддий ва жўн иш бўлавермас эди. Гоҳо унинг пайдо бўлиши аёллар ҳис-туйғусини жунбушга солса, гоҳо эркакларнинг жонини ҳиқилдоғига келтириб юборарди. Бу ҳақда “Линг пурон”да шундай ривоят қилинади: “Бир куни Шива афсуснадомат қилувчиларнинг кўнглида не гаплар борлигини, улар ўзларини нечоғли тута билишини, уларнинг иймони қай тарзда маҳкамлигини, ўз шахвоний туйғуларини қайси йўл билан тийишларини билмоқ ниятида зоҳидлар ҳузурига боришга қарор қилди. У ўзи учун одат бўлмаган уч кўзли ўсмир қиёфасига кирди-да, Дару ўрмонига қараб йўл олди. Унинг ширин табассуми, керилган қошлари ва ажойиб хонишидан аёллар гоятда мутассир бўлди. Гарчанд улар вафодор ёр бўлсалар-да, йигит уларни шу қадар мафтун этдики, аёллар эрлари борлигини ҳам эсларидан чиқариб юбордилар, худди кўзга кўринмас ип билан тортгандай, Шивага эргашдилар, унга ғамзали қарашлар қилар, имлар қоқар эдилар, йўл-йўлакай тақинчоқларию эгниларидоғи аъло либослари битта-битта тушиб йўқолаётганидан мутлақо беҳабар эдилар. Ҳаваслари ортгандан-ортиб, улар хандон ташлаб кулар, йигитнинг атрофини қуршаб, айланиб рақс тушар эдилар”.

Бошқа бир жойда Тарғом ўрмонида истиқомат қиладиган ва шивавийликка зид келувчи таълимотни тарғиб этадиган сахройилар ҳақида ҳикоя қилинади. Шива уларни чинакам иймон йўлига олиб кирмоқчи бўлади, бироқ улар маъбудни дуойибад қиладилар, дуойибадларидан ҳеч иш чиқмагач, қурбонлиқ олови ёқдилар, ундан сеҳр-жоду йўли билан даҳшатли йўлбарс яратдилар ва уни Шивага қарши юбордилар. Шива чимчилогининг тирноғи билан йўлбарснинг терисини шилди-да, уни худди шойи ёпинчқдай эгнига солди. Саҳройи дарвешлар барибир шу билан тинчиб қўя қолмадилар. Улар сеҳр-жоду йўли билан улкан илон пайдо қилмагунларича қурбонлиқ оловини бир дам сусайтирмадилар. Шива илонни худди маржон каби бўйнига айлантириб тақиб олди. Охири у билан жанг қилгани қўлида баҳайбат сўйил билан ёвуз пакана Мустолик қиёфасидаги даҳшатли аждаҳо рўбарў бўлди. Шива оёғининг учи билан уни ерга босди, умуртқасини синдирди ва устига

оёқлари билан чиқиб олди, яхшиликнинг ёмонлик устидан галаба қилишини алқовчи шонли рақсини ижро эта бошлади. Унинг қудрати, рақсининг гўзаллиги ва шиддати, кўз ўнгларида рақс шоҳига маҳлиё қараб турган худодлар ва фаришталари ила ланг очилган арши аъло манзарасидан донг қотиб қолган дарвешлар унинг олдида тиз чўкдилар ва жон-жаҳдлари билан тавоф қила бошладилар. Бу рақсни Шива коинот ўртасида, Чидамбаран деган олтин сарой ичида ижро этарди.

Коинотни бир тартиб-маромга солган олий худо сифатида Шива ҳар бир давр бошида рақс билан дунёларни ҳаёт сари даъват қилади ва уларни ҳаракатга келтиради, пировардида эса барбод этувчи рақси билан уларни йўқ қилиб юборади. Гоҳида у ўликлар куйдириладиган жой — шмашонда даҳшатли маъбуда Кали ва руҳлар қавми билан рақс тушади. “Шивапрадошасотр”да айтилишига кўра ҳар куни оқшом чоғи учала оламнинг онаси бўлмиш ўз завжаи муҳтарамасини дуру гавҳарлар билан безатилган олтин тахтга ўтқазиб, Шива Кайлош тоғи чўққисида ўзини хурсанд қилгани ва худодларнинг кўнглини хушлагани рақс тушади. Бунда Сарасвати вина, Индр эса най чалади, Брахма учала дўмбирани баравар чертади, Лакшми кўшиқ айтади, Вишну ноғора қоқади, қолганлар эса самовий рақсни томоша қиладилар ва илоҳий чолғу асбоблари куйини тинглайдилар.

Тамилларнинг “Тирувилейялдал пурон” асарида Шиванинг Мадурайдаги ўз тўйида ижро этган илоҳий рақси ҳақида ҳикоя қилинади. Бошқалар билан бирга у тўйга йўлбарс оёқли донишманд Вйагрпатини ва илон баданли Патанжалани таклиф этди, улар то рақсни кўрмагунимизча дастурхонга ўтирмаймиз, дейишди. “Шунда Шива икки донишманд ҳамроҳлигида Мадурайдаги эҳромга йўл олди. У ерда эҳромнинг шарқий қисмида кумуш рақс саройи бор эди, унинг ўртасида қимматбаҳо тошлар билан безатилган ва тонг қуёшидай чарақлаган манқалдон қад кўтариб турарди. Тангри унга қадам босган эди, миллионлаб қуёш порлаб кетди. Томоқлари тўқ мовий ва қип-қизил сочлари жингалак-жингалак, балдоқ сирғали, уч кўзли ва белидан илон ўралган Шива ўнг оёғи билан Мулайок устида турган ва ўнга қўлида ўн муқаддас буюмни тутган кўйи рақс тушар эди”.

Илоҳий раққоснинг биргина ҳаракатдаги жўшқинликни илғаб олиш ва ифода этишга ҳаракат қилган ҳинд рассомларига рақс тушаётган Шива қиёфаси улкан таъсир кўрсатади. Ҳинд ҳайкалтарошларининг Шива Натарж — рақс шоҳи деган энг гўзал ва машҳур асари ана шу тариқа яратилган эдим. Тўрт қўли бу қиёфа Европада аллақачондан бери маълум эди ва беўхшовлик ва бадбашаралик тимсоли деб баҳоланганди. Фақат Роден уни тана ҳаракатларининг энг мукамал ҳайкал тажассуми деб атаганди. Тўрт қўл рамзи икки хил талқин этиларди: раққослар уни ўзларича тушунишса, мухлислар ўзларича тушунар эдилар. Биринчилари рақс ҳаракатлари аҳамиятини таъкидласа, иккинчилари учун Шиванинг барча гавда ҳолатлари ва қўл ҳаракатлари умуман алоҳида маъно касб этади. Хиёл кўтарилган ва бир оз эгилган ўнг қўл кафти мухлисларга ҳимоя бўлиб хизмат қилади. Гавда олдидаги чапдан ўнгга пастга қараб йўналтирилган чап қўл диндорларнинг ягона хавфсиз бошпанаси сифатидаги Шиванинг оёғини кўрсатиб турибди. Кўтарилган оёқ эса уни шарафламоқда. Ўнг юқори қўл бирламчи ижодий садо тимсоли сифатидаги жажжи ноғорачани тутган, коинот ана шундан бошланади, чап қўлда эса олов бор — у коинотни йўқ қилиш рамзи. Худонинг чап оёғи остида енгилган, аммо ҳали тирик пакана иблис ётибди, у яхшиликнинг ёмонлик устидан тантанасини англатади. Одатдаги Шива унинг табиатини рамзийлаштирувчи олов тиллари, яъни тиши ярим доира марказидаги супачада турган бўлади. Ҳиндулар учун Шива рақси — бу унинг самовий гўё майанинг ижодкорлик, муҳофазакорлик, барбод этувчилик каби унинг фазилатлари, самовий рўё — майани яратувчи ва ундан халос қилувчи ифодасидир.

Ҳиндувийлик диний ривоятларида буюк учликдан ташқари Шиванинг хотини қиёфаси муҳим ўрин тутаяди, у ўзининг даҳшатли шаклида Дурга ёки Калай номи остида ёвузликни мағлуб этади ва эрига қараганда бошқача қатъият ила иблисларга қирон солади. Унга бағишланган диний афсоналарда у ер билан яксон қилган душманлар миқдори кўз кўриб, қулоқ эшитмаган даражага

этади, бу унинг улуглиги ва қудрати қандайлигини намоён этиб турибди. Айрим туманларда, хусусан, Бенгалияда, у Шиванинг ўзини орқага суриб қўядиган энг муҳим илоҳ бўлиб гавдаланади.

Қатор афсоналарда иккинчи даражали илоҳлар бош иштирокчилар ҳисобланади, булар — бойлик маъбуди Кубер, ажал маъбуди Яма, маъбуда — илон Маънсо, Ой ва бошқа маҳаллий шоҳлар; улар ичидан энг ҳурматга сазовори етти она, етти маъбуда бўлиб, одамларга турли касалликларни тарқатади. Шулардан энг муҳими — чечак маъбудаси Шитладир.

Шуниси қизиқки, бой Ҳинду мифологиясига Европада у қадар қизиқиш билан қарамай келганлар. Тадқиқотчилар асосан Ҳинд халқига таъсири ҳаддан ортиқ ошириб-тошириб мақталган фалсафа ва метафизика билан шугулланганлар. Ҳолбуки мифология ҳозирги кунда ҳам унинг маънавий маданиятининг асосини ташкил этади ва уни кундалик ҳаётида муҳтож бўлгани мўъжизалари ва шеърляти билан бойитади. Ҳинд мифологияси мавзу ва сюжетларининг мўллиги ва ўзига хослиги, қаҳрамонлар қиёфаларининг ҳайратомуз ранг-баранглиги, ҳолатлари хилма-хиллиги, кўп ҳолларда эса жонли юмори билан ажралиб туради. Мамлакат аҳолисининг катта қисми жойлашган қишлоқда улар бугунги кунда ҳам анъанавий маълумот манбаи бўлиб қолмоқда. Сўниш нималигини билмайдиган мифология халқ онгига чуқур кириб борган ва унинг маданий ва маънавий ҳаётининг ажралмас қисми бўлиб қолган.

Тамом.

*Рус тилидан
Амир ФАЙЗУЛЛА
таржимаси.*

ЮЗИНЧИ . . . МИНГИНЧИСИ ҲАМ БЎЛСИН!

Бир вақтлар халқимизни дунё сўз санъати дурдоналари билан таништирадиган “Жаҳон адабиёти”га ўхшаши журнални ташиқил этиб, нашир қилиши қўл етмас орзу, ширин бир хаёл бўлиб кўринар эди. Буни қарангки, бугунги кунда шундай нуфузли журнал юртимизда нафақат ташиқил этилди, балки қисқа бир муддатда унинг юзинчи сони ҳам чиқиб турибди. Бу — истиқлолимиз берган улкан неъматдир. Мустақиллик йилларида мамлакатимизда рўй берган буюк ўзгаришларнинг ўзига хос бир кўринишидир. Ҳукуратимизнинг, шахсан Президентимиз И.А.Каримовнинг доимий равишида қўллаб-қувватлаб келаётганлигининг ёрқин самарасидир. Бундай самара, улкан маънавий бойлик ҳаммамизга муборак бўлсин!

Юз сон — юз жилд китоб демак. Унинг қатраларида, ҳар бир саҳифасида Ўзбекистон Қаҳрамони, улкан аллома Озод Шарафиддинов раҳбарлигидаги етук жамоанинг кундалик қайноқ ижодий меҳнати ётибди, унда юзлаб таржимонларимиз қалами кудратининг сеҳри, журнал муаллифлари тафаккурининг ёлқини жамулжам. Бундай шарафли меҳнат ҳар қандай алқовга сазовордир. Шу сабабли журнал жамоасини, таҳририят аъзоларини, жасоратли инсон, доимий ижодий ҳаракатдаги аллома — бош муҳаррир Озод Шарафиддиновни журналнинг юзинчи сони чиқиши муносабати билан яна бир бор муборакбод этамиз, уларга сихат-саломатлик, беназир ижодий ишларида улкан муваффақиятлар тилаймиз.

Оммавий ахборот воситаларининг ижтимоий ҳаётдаги роли ошиб, газета ва журналлар сони афсонавий бир тарзда кўпаяётган ҳозирги шароитда ҳар бир нашир учун ўз ўрни ва ўқувчиларига эга бўлиши ва унинг мунтазам нашир этилишини таъминлаш ҳамда барқарор ушлаб туриши осон эмас. “Жаҳон адабиёти” эса, ўз йўналиши ва бетакрор қиёфасига эга журнал сифатида илк сонлариданоқ кенг ўқувчилар эътиборини қозониб, ижтимоий-маданий ҳаётда ўз ўрнини топа олди. Жонажон мамлакатимизнинг барча бурчакларидан унинг ашаддий мухлисларини топиши мумкин. У ҳатто қўшни республикалар, баъзи чет эллардан ҳам мухлислар орттирди.

Ўтган 8 йил давомида журналда 50 дан ортиқ роман, 40 га яқин қисса, 20 га яқин драма, юзлаб ҳикоялар, ижтимоий, сиёсий, маданий, адабий, иқтисодий мавзулардаги салмоқли мақолалар, тақризлар, суҳбатлар босилиб чиққанлигининг ўзи журналнинг ижтимоий-маданий ҳаётда қанчалик катта роль ўйнаётганлигини кўрсатиб турибди. Улар орасида ўқувчи маънавиятини бойтадиган, эстетик дидини юксалтирадиган, дунёқарашини кенгайтирадиган Ч.Айтматов ва М.Шоҳоновларнинг “Қояда қолган кўз ёшлар” суҳбат-китоби, Ж.Зайдоннинг “Ҳорун ар-Рашиднинг сингиси”, “Ал-Амин ва ал-Маъмун”, Ф.Кафканинг “Жараён”, П.Коэльонинг “Алхимик”, “Бешинчи тоғ”, Ҳ.Ҳессенинг “Чўл бўриси”, Я.Баҳодирўелининг “Хоразм ўт ичида”, А.Маалуфнинг “Самарқанд” романлари, Ф.Нитшенинг “Зардўшт таваллоси” асари ва бошқалар бор.

“Шеърят минтақалари” рукнида берилаётган намуналарнинг ҳам мундарижамикёси кенг: унда антик адабиёт намояндаси буюк Ҳомердан тортиб, Умар Хайём, ҳофиз Шерозий, Бобо Тоҳир, Камол Хўжандий, Амир Хусрав Деҳлавий, Жалолиддин Румий, Фоний, Сайидо Насафий, Убайдий, Мирзо Ғолиб, Убайд Зоконий, Мирзо Бедил, Фузулий, Махтумқули, Тўқтағул каби Шарқ мумтоз сўз санъатининг вакиллари ҳам, Данте, Петрарка, Микеланжело, Ҳёте, Ҳайне, Байрон, Брехт, Лессинг, Элиот, П.Наруда сингари ғарб шоирларини ҳам, С.Есенин, И.Бунин, Б.Пастернак, А.Ахматова, М.Цветаева, В.Маяковский, Н.Гумилёв, О.Мандельштам, И.Бродский, А.Блок каби рус шоирларини ҳам, Фикрат, Доғларжа,

А.Ҳомид каби турк шоирларини ҳам, Р.Ҳамзатов, М.Ҳодий, М.Карим, Э.Межелайтис, Е.Чаренц, О.Вацетис, Б.Ваҳобзода, Д.Қуғултинов, Ҳ.Сулаймонов сингари қардош ва қўшни халқлар, Болтиқбўйи халқлари шоирларини ҳам, Ф.Фаррухзод, М.Шаҳриёр, С.Сипехрий каби Эрон шеърятини намояндalари асарларини ҳам ўқиши мумкин. Шунингдек, у ёки бу халқ шеърятини ҳақида тасаввур ҳосил қилиш учун уларнинг етакчи шоирлари ижодидан намуналарнинг алоҳида рун тарзида берилиши (масалан, хитой, корей, қирғиз, қозоқ, туркман шеърятини ёки янги замон япон шеърятини, турк постмодерн шеърятини, қадимги хитой шеърятини ва бошқалар)ни ижобий баҳолаш керак.

Буюк шахсларнинг ҳикматлари, ёзувчиларнинг ён дафтарчалари, турли халқларнинг афсона-ривоят, мақол-матал ва ҳикматларидан намуналар берилиши ҳам журналнинг ўқимишлигини ошириб келмоқда. Поляк адаби ва мутафаккири Станислав Ежи Лецинг “Пардозланмаган фикрлар”и, француз файласуфи Франсуа Ларошфуконинг “Максимлар”и, Альбер Камюнинг “Ён дафтарчалар”и, япон, корейс, абхаз халқ мақол ва маталлари, Эзонинг саргузаштлари, Абу Нувос ҳақидаги ривоятлар, Қрим афсоналари ва бошқалар шулар жумласидандир.

Плутархнинг “Искандар Мақдуний”, Табарийнинг “Истило”, Н.Макиавеллининг “Ҳукмдор”, В.Дегоевнинг “Имом Шомил”, З.Бунёдовнинг “Хоразмишохлар тарихи”, А.Каримуллиннинг “Америка ҳиндилари ва қадимги турклар”, Ф.Берненинг “Бобурийлар салтанатининг сўнги тарихи”, Ч.Айтматовнинг “Эйфел минораси ёнидаги ўйлар”, Л.Н.Толстойнинг “Шекспир ва драма тўғрисида”, Ж.П.Сартрнинг “Экзистенциализм тўғрисида”, А.Бретоннинг “Сюрреализм”, Э.Ховардсхолмнинг “Модернизм”, Я.Парандовскийнинг “Сўз кимёси”, Э.Фроммнинг “Инсоннинг ҳозирги ҳолати”, Е.Э.Бертельснинг “Зулф ва юз”, Ф.Кафканинг “Отамга хат”, Б.Йилмазнинг “Ҳёте ва Шарқ”, А.Мецинг “Исломий уйғониш. Олимлар”, А.Гениснинг “ХХ асрнинг етакчи услуби” каби тарихий-фалсафий, ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, адабий-маданий мавзулардаги кўплаб мақолалари шубҳасиз ўқувчиларда катта таассурот қолдиради.

“Саргузашт. Детектив. Фантастика” рукнида жаҳон адабиётининг энг машҳур ва энг сара асарлари таржима қилиб босилаётганини алоҳида таъкидлаш лозим. Жаҳон мумтоз ва замонавий насрининг Эдгар По, Акутагава, Кобе Абэ, Нодар Думбадзе, Азиз Несин, Агата Кристи, Андре Моруа, Рэй Брэдбери, Михаил Булгаков, Уильям Фолкнер каби вакиллари ҳикоялари таржимаси хусусида ҳам шундай илиқ фикрларни билдириши мумкин.

Кези билан журнал фаолиятини янада яхшилаш, мундарижасини кенгайтириши юзасидан айрим таклиф ва мулоҳазаларни баён қилиши ҳам мақсадга мувофиқдир.

Аввало, журналда босилаётган айрим асарлар ва уларнинг савиясидан ҳаммиша ҳам ўқувчиларнинг кўнгли тўлаётгани йўқ. Таъбир жоиз бўлса, баъзида таржимон кўлига тушган асарни таржима қилаётгандай, етарли тайёргарликсиз таржимага киришаётгандай туюлади. Бу ҳол таржима савиясига ўз таъсирини ўтказмай қолмайди, албатта. Кейинги йилларда бизда таржима танқидчилиги ва тақризчилиги деярли йўқолиб бораётган бир пайтда “Жаҳон адабиёти” буни йўлга қўйса, нафақат республика миқёсида чоп этилаётган кўплаб таржима китоблари, айни пайтда, журналнинг ўзида босилаётган асарлар ҳам ўзининг ҳолис ва ҳаққоний баҳосини олган бўлар эди.

Мутаржимлар доирасини кенгайтириши, Шарқ ва Ғарб тилларидан бевосита таржима қилиши тажрибасини кўлаб-қувватлаш ва кучайтириши масаласини ҳам ўйлаб кўриши зарур. Бугунги кунда бадиий асарларнинг 70-80 фоизи ҳалиям рус тили орқали таржима қилинаётганлиги ҳеч кимга сир эмас. Бунинг устига, кейинги даврларда яратилган сиёсий-публицистик руҳдаги асарлар таржимасига эътибор қаратилиб, чинакам бадиият дурдоналари назардан четда қолаётганга ўхшаши бир ҳолат кўзга ташланмоқда.

Хусусан, тасаввуф, модернизм, турли оқимлар, фалсафий таълимотлар, эстетик қарашлар ҳақида кўпроқ мақолалар босилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Яшириб нима қилдик: кейинги йилларда Европа мамлакатлари ёки Лотин Америкаси адабиётини кўя турайлик, ҳатто қўшни республикалар, қардош халқлар

адабиётларида кечаётган жараёнлардан ҳам етарли даражада хабардор бўлмаяпмиз. Айтайлик, шундоқ қўшни қозоқ, қирғиз, туркман ва тожик адабиётларида нималар бўляпти, қандай асарлар яратилаяпти, қандай янги шоир-ёзувчилар пайдо бўлди, деярли билмаймиз. Журнал чиқа бошлаган йилларда “Солнома” рукни остида турли мамлакатлардаги маданий ҳаётга оид хабарлар берилиб бориларди. Кейинчалик нима учундир бу рукн кўзга ташиланмай қолди. Бизнингча, уни тиклаш керак. Шунингдек, “Мерос” рукни очилиб, ўзбек муштор адабиётининг эълон қилинмаган намуналари, тил, тарих, фалсафа, санъат, маданиятга оид Шарқ олимларининг асарлари эълон қилиб борилса, мақсадга мувофиқ бўларди.

Албатта, буларнинг барчаси журналнинг савияси, нуфузи, салмоғини янада ошириши нуқтаи назардан билдирилган таклиф-мулоҳазалар, яна тўғрироғи истак-хоҳишлар. Улар журналнинг маданий-адабий ҳаётда ўйнаётган ролини сира камситмайди, балки унинг ҳуснига ҳусн қўшади, деб ўйлаймиз. “Жаҳон адабиёти” каби салмоқли ва нуфузли бир журналнинг ой сайин чиқиб туришининг ўзи бизнинг катта бахтимиз, улкан ютуғимиз. Ўйлаймизки, унинг мундарижаси янада ранг-баранглашиб, ўқувчилар доираси кенгайиб бораверади. Журнал тахририятининг маънавиятимизни юксалтириш йўлидаги эзгу ишларида улкан муваффақиятлар тилаб қоламиз.

Ҳадемай, журналнинг юзинчи сони ҳам муштарийлар қўлига етиб боради. Эҳтимол, унинг саккиз юзинчи, мингинчи сонларини бугунги авлод кўрмас. Аммо бугун қадим даврлардан бошлаб юртимиз ҳудудларида бир неча бор илмий-маданий уйғонишларни бошлаб берган, илм-фан, адабиёт ва санъат соҳаларида бебаҳо асарлар яратиб, дунё тамаддунига муносиб ҳисса қўша олган мутафаккир улуғларимиз, сиёсий арбобларимиз билан фахр-ифтихор қилганимиздай, биздан кейин келган авлод ва авлодлар ҳам XX аср сўнггида “Жаҳон адабиёти”дек ажойиб бир наирга асос солган ва унинг мунтазам чоп этилишини таъминлай олган ижодкор боболари билан гурурланиб юришларига ишончимиз комилдир. Ана шундай ишончни берган журнал ижодкорлари омон бўлсин!

Тўра МИРЗАЕВ,
филология фанлари
доктори, профессор.

Абдулла УЛУФОВ

Инсон ибратга интилади

Инсон ҳаёти, унинг орзу-умидлари, мақсади йўлида интилишлари, бу йўлда дуч келган тўсиқлар, тортган машаққат, уқубатлари, руҳий изтироб-аламлари, қувонч, шодликлари, тақдир-қисмати тўғрисидаги ўй-кечинмалари, кишилараро муносабатлар мураккаблиги кабилар азал-азалдан адабиёт асарларининг асосий мавзуси бўлиб келади. Бу масалалар адабиёт асарлари учун абадий муаммо саналади. Бу муаммоларни ечиш, ҳал қилиш ҳеч кимнинг қўлидан келмайди. Чунки инсон ва унинг ҳаёти билан боғлиқ муаммолар бениҳоя чигал. Уларни осонгина тушуниб, жўнгина қилиб тушунтириб бўлмайди. Инсон ҳаёти муаммоларини англаганинг сари у чигаллашиб боради. Бу мураккабликнинг чек-чегараси йўқ. Унинг поёнига етиш ҳеч кимга насиб қилмаган. Оддий одамларни азоблаган ҳаётнинг машаққатли муаммолари пайғамбарлар, авлиё зотларни ҳам изтиробга солган. Барча одамлар азал-азалдан дунёда яшаш, тириклик ташвишларини тортиш заҳматига дуч келган. Одамларнинг онг, савияси ўсгани, яшаш тарзи яхшилангани сари уларнинг турмуш ташвишлари ортган. Бу ташвишлар аввало ҳар бир кишининг талаб, эҳтиёжи, истак-хоҳиши кучайиб боришидан келиб чиққан. Улар ўз-ўзидан одамлараро муносабатларнинг тобора мураккаблашиб боришига асос яратган. Кишилараро муносабатлар мураккаблиги ҳар бир одамнинг кайфияти, феъл-атвори, дунёқарашига бевосита таъсир кўрсатади. Чунки одамлар, истаси-истамаса, бир-бири билан боғланиб алоқа, муносабатда бўлиб яшайди. Бусиз яшаш, тирикчилик ўтказишнинг иложи йўқ. Жамоа бўлиб яшаш барча мавжудотларга, жумладан, одамларга ҳам хос хусусият, зарурият саналади. Аммо одам якка битта ўзи бир амаллаб тирикчилигини ўтказиб, бошқалардан узоқда, алоҳида яшаганда ҳам ҳаёт ташвишларидан, муаммоларидан халос бўлолмайди. Ҳеч нарсани ўйламасдан, беғам, беташвиш, хурсанд бўлиб юролмайди. Аксинча, у алоҳида — битта ўзи якка яшаганида ҳаддан ташқари кўп қийналади, азоб чекади. У — аввало — ўзининг энг зарур бирламчи табиий эҳтиёжларини қаноатлантиролмайди. Озиқ-овқат, кийим-кечак, иссиқ-совуқ муаммоси ҳар қандай иродали кишининг, агар у якка ўзи битта оролда яшайдиган бўлса, аҳволини танг қилиб қўяди. Аниқроғи, толиқтириб абгор, хароб қилади. Ёзувчи Даниэл Дефонинг қаҳрамони Робинзон Крузо тушган кема денгизда фалокатга учрайди. Тасодиф туфайли, кеманинг синган бир тахтасини ушлаб қолган Робинзон денгиздаги кичик бир орол қирғоғига чиқиб қолади. Ёзувчи Робинзоннинг тирик қолиш, яшаш учун тортган уқубатларини кўрсатади. Ёлғизлик инсонни очлик, касаллик, иссиқ-совуқдан кўра кўпроқ азоблашини Робинзоннинг оролдаги ҳар бир кечирган кунни тасвирлаш асосида гаудалантиради. Даниэл Дефонинг ушбу асари гаройиб тақдирга эга қаҳрамони билан миллионлаб китобхонлар эътиборини қозонган. Ёзувчининг асари дунёнинг кўплаб тилларига таржима қилиниб, қайта-қайта нашр қилинган. Робинзон — китобхонлар учун қизиқарли қаҳрамон. Аммо ҳеч бир ўқувчи Робинзон каби яшашга интилмайди. Чунки амалда худди Робинзондай бўлиб яшашнинг имкони йўқ. Робинзон иложсизлигидан якка-ёлғиз, бир ўзи бир оролда кун кечиришга мажбур. Лекин у доим одамларга интилиб яшайди. Кеча-кундуз шу ҳақда ўйлайди. Ўз юртига — одамлар олдига бориш учун не машаққатлар билан дарахт кесиб, қайиқ ясайди... Даниэл Дефо яратган Робинзон образи — инсон ҳеч қачон якка-ёлғиз, жамиятдан буткул ажралган ҳолда яшолмаслигининг адабий-бадиий далолати, ўзига хос рамзи бўлиб кўринади.

Адабиёт асарлари инсон олами тўғрисидаги ана шундай ҳақиқатларни таъсирчан ифодалаб бериш билан эътибор қозонади. Хомернинг “Илиада” ва “Одессия”си, Фирдавсий “Шоҳнома”си инсон тақдири чигалликлари, одам ҳеч қачон яққа-ёлғиз яшолмаслиги, ҳар бир кишининг ҳаёти, у истаса-истамаса, бошқалар билан чамбарчас боғлиқлиги, инсон ҳаёти бениҳоя мураккаблиги, у қутилмаган ҳодисаларга тўлаллиги, бу воқеалар кишининг истак-ихтиёрига боғлиқ эмаслиги, турли-туман тўқнашувлар гирдобига тушиб, машаққат-уқубат тортиш, ўйлаб-изтироб чекиш асносида ҳар бир одам ҳар жиҳатдан ўсиб улғайиши, ҳаётнинг турфа ҳақиқатларини англашини кўрсатиш билан неча асрлардан буён эътибор қозониб келади. Бу асарлардаги Ҳеракл, Рустам, Сухроб сингари образлар мардлиги, жасурлиги, ҳалоллиги билан дунё халқларининг севимли қаҳрамонига айланган. “Алпомиш”, “Манас”, “Рамаяна”, “Маҳобҳорат”, “Игор жангномаси” бош қаҳрамонлари ҳам ўзининг улғувор инсоний фазилатлари билан турли миллат кишиларида меҳр уйғотади. Ушбу асарларнинг асрлар давомида адабиётнинг мумтоз намунаси сифатида ардоқланиб келиши, ҳар бир давр одамлари ирқи, миллати, дини, тилидан қатъи назар, Ҳеракл, Рустам, Сухроб, Алпомиш, Манас, Рам кабиларга хайрихоҳлик билан қараши адабиёт аввало қаҳрамонлари билан жозибадор, мафтункор эканлигидан далолат беради.

Адабий қаҳрамонларнинг мавқеи — таъсирчанлиги уларда инсон руҳий дунёси қай даражада ҳаққоний, теран гавдалантирилгани билан белгиланади. Бу жиҳатдан, айниқса, рус адиби Фёдор Михайлович Достоевский асарлари алоҳида эътиборни жалб этади. Ёзувчининг асарларидаги қаҳрамонлар худди китобхон қаршисида турган одамлар каби кўринади. “Телба” романи қаҳрамони князь Мишкин, “Хўрланганлар ва ҳақоратланганлар”даги Наташа, Нелли сингари қаҳрамонларнинг қайғу аламлари ҳар қандай кишини изтиробга солади, маҳзун қилиб, ўйга толдиради. Ўзининг ҳаёти, қилмиши-қидирмишлари, бировларни хафа қилиб ранжитгани, дилига озор етказгани, кимларгадир онгли равишда ёмонлик қилгани, бировнинг ишига тўсқинлик қилгани, ҳасадгўйлиги, манманлиги, худбинлиги тўғрисида муҳокама-мушоҳада юритишга ундайди. Одамнинг ичида гайритабиий ҳолда Тафтишчи пайдо бўлади. Кўзга кўринмас бу Тафтишчининг савол-сўроқлари кишини азобга солади. Уларга жўяли жавоб қайтаришнинг мушкуллиги азоблайди. Одам ички изтироблари етказётган алам-ситамдан қаерга қочиб қутулишини билмай қолади. Улуғ рус ёзувчиси қаҳрамонлари фьел-атворини, ички дунёсини теран тадқиқ этиш асносида инсон қалби бениҳоя мураккаб хилқат эканини намоён этади. Адиб қаҳрамонлари ҳаёт ҳақида фалсафий мушоҳада юритади.

Одам қалби билан гайришуурий тарзда келгуси ҳаёти, тақдир-қисмати, иши бевосита боғлиқ бўладиган кишиларни сезади. Улар билан дуч келинганда кўнгилга аллақандай исмсиз бир ҳиссиёт пайдо бўлади. Бир лаҳза кечадиган бу галати сезимни киши албатта пайқайди. Аммо лаҳзанинг мингдан бир бўлаги намоён бўлиб ўтган қалбдаги бу кўзғалишга киши ўша пайтда кўп-да эътибор бериб улгуролмайди. Ана шу ўзгариш-қўзғалиш муҳим бир мужда, хабар бўлганини одам кейинчалик англайди. Чунки унинг ҳаётида содир бўлган жуда кўп жиддий воқеалар бевосита лаҳзанинг мингдан бир бўлагига намоён бўлган ўша ички ҳиссиётга келиб туташади. Абдулла Қодирийнинг “Ўткан кунлар” романида киши қалбидаги ана шу жараён билан боғлиқ ҳодисалар қаламга олинган. Шу боисдаги Отабек, Кумуш образлари мафтункор қаҳрамонларга айланган. Бу қаҳрамонлар минг-минглаб ўқувчилар қалбида ҳайрат ва ҳавас уйғотган. Абдулла Қодирий ушбу романида қаҳрамонлар ички бир туйғу орқали келгуси тақдир-қисматлари бир-бирига боғланганини сезганини кўрсатган: “Зиёфат самимият билан чақирилганлидан дастурхон кадрли меҳмонга махсус турланган эди. Зиё шоҳичи билан ўгли Раҳматнинг ҳар замон меҳмонларни дастурхонга қисташлари бошқаларнинг иштаҳаларини очишга сабаб бўлса ҳам, аммо бизнинг Отабекка сира ҳам таъсир қилмас, хаёлланиб ўтирар эди. У нима тўғрисида хаёл суриб, қайси тўғрида ўйлар эди? Бунини билиш қийин бўлса ҳам, бироқ унинг ҳозирги баъзи ҳаракатлари диққатни жалб этарлик эдилар: хаёл сурар экан, **унинг кўзлари ихтиёрсиз каби қаршисидаги қутидорга қарайди**, қутидорнинг кўзи ўзига тушди дегунча, кўзини ундан олиб, дастурхондаги кўнгли тиламаган нарсаларга урина бошлади... **Отабекнинг бу ҳолини**

мажлисдагилар сезмасалар-да, аммо Ҳомид уни таъқиб этгандек эди.¹ Отабек, Мирзакарим қутидор, Ҳомид — “Ўткан кунлар” романининг асосий қаҳрамонлари. Асар сюжети тизимидаги воқеаларда улар бир-бири билан боғланган ҳолда фаол иштирок этишади. Отабек, Мирзакарим қутидор, Ҳомид бир-бирларига илк бор дуч келишганидаёқ кўнгилларида аллақандай ўзгариш пайдо бўлди. Улар бу ўзгаришга жиддий эътибор беришмаса-да, аммо сезишади.

Кишиларга меҳрибон, қўлидан келганча одамларга яхшилик қилишга интиладиган, табиатдан завқланадиган, дов-дарахтларни, гулларни яхши кўрадиган, жониворларни асраб-авайлайдиган, қурт-қумурсқага-да озор бермайдиган, кўнгли очиқ одамларга нисбатан бадфеъл, худбин, бахил кишилар сезгир, қузатувчан бўлишади. Чунки улар ҳамма нарсага гумон, шубҳа, хавотир билан қарашади. Ўзларининг манфаатига зид келадиган аллақандай ҳодиса рўй беришидан доим хавотир олиб туришади. Ичидаги жонсараклик боис улар бошқа одамларга нисбатан фаолроқ бўлишади. Кўнглидаги таҳлика уларни доим сергак қилиб туради. Абдулла Қодирий “Ўткан кунлар” романида Ҳомид ана шундай табиатли кишилар қиёфасини кўрсатади. Ёзувчи ундай кимсаларга нафратини яширмайди. Ўқувчиларда ҳам уларга нисбатан нафрат уйғонишга ҳаракат қилади. Ҳомид ташқи кўриниши жиҳатидан ҳам жирканч кимса эканини унинг портретини: “Узун бўйли, қора чўтир юзли, чоғир кўзли, чувоқ соқол, ўттиз беш ёшлардаги бўлган кўримсиз бир киши” деб тасвирлаш орқали билдириб кўяди. Ҳомид худбин, юраги қора, кир кимса бўлгани учун Отабек ўзига рақиб, душман бўлишини ички бир туйғу билан сезади. Отабек ҳам гарчи танимаса-да, Мирзакарим қутидорнинг қизи тўғрисида сўз кетганида қалбида ғайриихтиёрий тарзда бир ўзгариш сезади. Романда Отабек ва Ҳомид ўртасида содир бўлган илк қарама-қаршилик қуйидагича ифодаланади:

“Учовлари ҳам бир нарсанинг ҳаёлини сургандек кўринар эдилар. Бир неча вақт шу ҳолда қолишиб, Раҳмат тоғасидан сўради:

— Мирзакарим ака қизини эрга бердимиз, эшитдингизми?

Бу саволдан нима учундир, Ҳомиднинг чеҳраси бузилди ва тилар-тиламас жавоб берди:

— Бундан хабарим бўлмади. Гумонимча, бермагандир.

Раҳмат сўздан четда қолдирмаслик учун Отабекни ҳам орага олди:

— Бизнинг Марғилонда бир қиз бор, — деди, — шундай кўҳликки, бу ўртада унинг ўхшаши бўлмас, деб ўйлайман!

Ҳомид, бир турли вазиятда, ер остидан жиянига қаради. Тоғасининг ҳолидан хабарсиз Раҳмат сўзида давом этди:

— Шаҳримизда Мирзакаримбой отлиқ бир савдогар киши бор, бу шунинг қизидир. Балки сиз Мирзакарим акани танирсиз. У бир неча вақт Тошкентда қутидорлик қилиб турган экан?

— Йўқ... Танайман,

Ҳомиднинг юзидаги бояги ҳолат яна ҳам кучланиб, гўё тоқатсизлангандек кўринар эди. Раҳмат давом этди:

— Унинг ҳовлиси пойабзал растасининг бурчагидаги иморатлар. Ўзи давлатманд бир киши, Тошкент атрофларининг кўплари билан алоқадор бўлганликдан, балки отангиз билан таниш чиқар!

— Эҳтимол, — деди Отабек ва **нима учундир ғайриихтиёрий бир тебранди.**

Унинг юзида бир ўзгариш ва вужудида бир чайқалиш бор эди. Ундаги бу ўзгаришдан Раҳмат хабарсиз бўлса ҳам, аммо Ҳомид уни ер остидан таъқиб этар эди. Бу таъқиб Отабекдаги ҳалиги ўзгаришни пайқабми ёки тасодифийми эди, бу тўғрида бир мулоҳаза айтиш, албатта мумкин эмас².

Инсон қалбида дабдурустан, қутилмаганда содир бўладиган ғайритабиий сезимларни ифодалаган асарлар, аниқроғи, улардаги қаҳрамонлар ўқувчилар қалбидан жой олади, уларга маънавий-руҳий қувват беради. Кино санъатида ҳам қаҳрамонлар руҳий оламдаги ўзгаришларни, улар қалбида кечган кескин жараёнларни акс эттиришга алоҳида аҳамият берилади. Бунинг учун турли техника воситаларидан фойдаланилади. Режиссёрларнинг изланишлари,

¹ Қодирий А. Ўткан кунлар. Тарихий роман. — Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974, 17-18-бетлар.

² Ўша манба. — 13-14-бетлар.

топилмалари, актёрлар маҳорати, операторлар, чироқ усталари, бошқа техник ходимлар меҳнати айна шу нуқтаи назардан баҳоланади.

Инсон руҳияти, қалб кечинмалари ҳаққоний акс этирилган асарлар барча миллат кишилари диққатини беихтиёр жалб этади. Фарблик билан шарқликнинг, япон билан инглизнинг, рус билан французнинг, хитой билан немиснинг миллий турмуш тарзида, оила тартибларида, урф-одатларида, тўй-маросимларида, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт даражасида жиддий фарқ-тафовут мавжуд. Аммо уларнинг қалб кечинмаси, ҳис-туйғуларида, муҳаббат қувончи, изтиробларини, меҳр-оқибатини ҳис қилишида, ёвузликка муносабатда жуда яқин ўхшашлик, уйғунлик бор. Бу жиҳатдан Ер юзидаги барча миллат кишилари бирлашиб кетади. Ирқий, диний тафовутлар, тилларнинг турличалиги, давлатлар ўртасидаги сим тўсиқ-чегаралар кишиларнинг қалб кечинмалари ўртасидаги Хитой девори ўрнатолмайд. Шунинг учун японларнинг “Ошин” фильмини ўзбеклар ҳам кўзига ёш олиб кўради. Самарқандда ўтказиб келинаётган “Шарқ тароналари” халқаро фестивалида янграган ўзбек, ҳинд, эрон, турк куй-қўшиқларини америкаликлар, олмонлар, фаранглар, вьетнамликлар, лаосликлар — ҳамма-ҳамма юраги сел бўлиб эшитилади.

Санъат ва адабиёт асарларида умуминсоний муштарак жиҳатлар акс этади ва улар турли миллат кишиларига бевосита таъсир ўтказади. Рус адабининг асаридан япон китобхони, бразилиялик ёзувчисининг романидан ўзбек ўқувчиси, форс шоирининг шеърини олмон кишисининг таъсирланиши инсониятнинг илдизи бирлигидан далолат беради. Кишилар ирқи, диний эътиқоди, тилидан қатъи назар, бемалол бир-бирини тушуна олиши, ҳамкор бўла олишини билдиради.

Албатта, адабиёт асарлари муайян бир тилда яратилади. Уларда маълум бир урф-удумлар, тартибларга асосланган миллий турмуш ҳодисалари кўрсатилади. Аммо турли тилда ёзилган асарларнинг асосий қаҳрамони Одам саналади. Ер шарининг турли бурчагида истиқомат қиладиган одамлар бўй-басти, юз-кўриниши, сўзлашиши, кийим-либоси ва ҳоказо жиҳатдан фарқ қилади. Лекин шарқликлар қалбида ҳам, гарбликлар кўнглида ҳам жуда-жуда ўхшаш, муштарак ҳиссиётлар, туйғулар туради. Осиёлик ҳам, америкалик ҳам севги-муҳаббат, соғинч, армон, орзу-умид, нафрат-адоват каби турфа хил ҳиссиётлар билан яшайди. Фарб кишисининг ҳиссиётларини Шарқ кишии дил-дилидан ҳис қилади. Олмон адиби яратган “Ёш Вертернинг изтироблари” асарини ўзбек ўқувчиси ўқиб, беихтиёр кўзига ёш олади. Рус шоири Александр Пушкиннинг “Евгений Онегин” романида берилган Татьянанинг мактуби қозоқ оқини Абай қалбини қанчалик мутаассир қилгани Мухтор Аvezов ўз романида худди кино-фильмда намоён бўлаётгандай кўрсатган. Ёки қирғиз адиби Чингиз Айтматов яратган “Жамила” асари француз ёзувчиси Луи Арагон “жаҳондаги энг гўзал севги қиссаси” деб таърифлаган. Инглиз драматурги Вильям Шекспир асарлари, француз романнависи Оноре де Бальзак асарлари турил миллат томошабинлари, ўқувчиларини ҳаяжонга солади. Чунки уларда инсон дунёси, унинг қалбидаги мурасасиз курашлар жараёни намоён қилинади. Инсон қалбидаги мурасасиз курашлар жараёнини кўрсатиш жиҳатидан, айниқса, рус адиби Фёдор Достоевский асарлари алоҳида ажралиб туради. “Достоевский қаҳрамонлари ички кечинмаларида икки одамнинг мурасасиз мунозарасини кўрсатади. Бу мунозара бениҳоя кескин кечганини таъсирчан ифодалаб беради”, дейди файласуф-адабиётшунос М.Бахтин. У Фёдор Достоевскийни ҳақиқий полифониянинг асосчиси сифатида эътироф этади¹. Полифония “кўп овозлилик” деган маънони англатади. “Полифония” термини кўпроқ мусиқий асарларга нисбатан қўлланилади. Оркестрдаги турли мусиқа асбоблари ёрдамида кўп овозли оҳанг яратилади. Турли мусиқа асбоблари оҳангини ўзаро уйғунлаштириш асосида куйлар, қўшиқлар ҳосил қилинади. Одам қалбида ҳам турли-туман ўй-фикрлар кечади, ҳар бир одам ўзи билан ўзи мунозара, баҳс қилиб яшайди. Ана шу ички баҳс-мунозара кескинлашган пайтда одам нима қилишини билмасдан, кайфияти бузилиб, асаблари “ўйнаб” кетади. Жаҳли чиққани, вужудида ички галаён кечаётгани унинг юз-кўзидан аён бўлиб туради. Улуғ рус адиби асарларида

¹ Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. — Москва: “Сов.Россия”, 1979.-2с.41.

инсон қалбидаги “оркестр” ижро этадиган ана шу оҳангли шиддатли кўп жараённи тиниқ ифодалаб беради. Турли тақдир, қисматли қаҳрамонлари қалбидаги “оркестр”нинг турфа-туман садолари полифонияси турли миллат китобхонлари қалбини жунбушга келтиради. Ҳар бир қаҳрамонда иккита одамнинг ўзаро мунозарасини кўрсатиш Фёдор Достоевский асарларининг асосий хусусияти сезилади. Шу боисдан бу адиб асарларидаги ака-ука Карамазовлар, княз Мишкин, Раскольников, Соня, Порфирий, Свидригайлов каби қаҳрамонлар худди тирик одамлардай туюлади.

Фотограф томонидан ишланган оқ-қора рангли суратларда инсоннинг юз-кўзи, қадди-қомати, кийим-либоси акс этади. Булар унинг ташқи олами ҳисобланади. Адабиёт асарларида инсоннинг ҳам ташқи, ҳам ички олами гавдалантирилади. Фотограф ишлаган олам ҳам қизиқарли. Аммо унга узок вақт қараб бўлмайди. Кўз толиқади. Мия ундаги “ифода”ни бир зумда “ҳазм қилиб” кўяди. Кўз ҳар қанча зўриқиб тикилгани билан суратдан мия эҳтиёжини қондирадиган “озуқа” ололмай қолади. “Хўрланганлар ва ҳақоратланганлар”, “Телба”, “Жиноят ва жазо” (Ф.Достоевский) ёки “Алхимик” (Пауло Коэльо) каби асарларида эса қаҳрамонлар ички оламидаги мунозаралар маъдони кўрсатилгани боис, мия толиқиб қолгунича мушоҳада юритиш учун “озуқа” олади. Китобхонлар ёзувчи яратган қаҳрамондан, унинг ички ва ташқи олаmidан таъсирланади. Уларнинг қалбида, онгида адабий асарлар қаҳрамонлари таъсирида турли ўй-мулоҳазалар пайдо бўлади.

Ҳар бир миллатнинг турмуш тарзи, ардоқланган қадриятлари албатта адабиётида акс этади. Чунки адабиёт асарларида кишилар ҳаётининг барча жиҳатлари ўз ифодасини топади. Бошқа ҳеч бир соҳа адабиёт асарларичалик кишилар турмушини кенг кўрсатиб беролмайди. Санъатнинг адабиётдан бўлак турлари ҳаётнинг муайян бир жиҳатлари, кўринишларининг гавдалантиради. Бу ҳаммага аён ҳақиқат.

Адабиёт асарларининг ҳаётни кенг кўламда кўрсатиши аввало турмушни турли қарама-қаршиликларда акс эттиришида намоён бўлади. Ҳаётда турли-туман нарса-ҳодисалар мутгасил ҳаракат қилади. Шу боис улар ўртасида қарама-қаршилик, ўзаро тўқнашув юзага келади. Бу тўқнашув турли тарзда, муросасиз кечади. Шиддатли курашлар натижасида ғолиблар ва мағлублар пайдо бўлади. Турли майда микроблар, бактериялардан тортиб йирик жонзотларгача яшаш учун курашади. Улар ўз теварак-атрофидаги муҳит билан, бир-бири билан тўқнашади. Шиддатли ҳаракат буғун мавжудотни ҳар жиҳатдан улғайтиради. Ҳаётнинг мана шу ҳақиқати оғзани ва ёзма адабиёт асарларида ифодаланади. Эртақ, афсона, қўшиқларда ҳам, дoston, шеър, роман, қисса, ҳикояларда ҳам

Юзинчи сон билан қутлаймиз!

МАЪНАВИЙ ҲАЗИНА

Қадим Шарқ халқлари ижтимоий-иқтисодий ҳаётида Буюк Ипак йўлининг аҳамияти нечоғлиқ катта бўлса, “Жаҳон адабиёти” журналининг халқимиз маданий-маърифий ҳаётидаги аҳамияти шу қадар улкандир. Чунки Фарбу Шарқнинг ҳам, Шимолу Жанубнинг ҳам энг нодир бадиий тафаккури намуналари ана шу журналда ўз аксини топиб келмоқда. Зеро, дунё адабиётидан хабардорлик кишиларимизнинг, айниқса ёшларнинг фикрини янада теранроқ, қалбини янада гўзалроқ этишига шак-шубҳа йўқ.

“Маънавият” нашриёти мавзу доирасининг кенгайишида, бадиий-эстетик мўлжални тўғри олишида “Жаҳон адабиёти” журналининг ўзига хос ўрни бор. Биз журнал жамоасини юзинчи сон билан қутлар эканмиз, у бундан кейин ҳам маънавиятимиз хазинасини энг гўзал ганжиналар билан тўлдириб бораверади, деган ишонч билдириб қоламиз.

*“Маънавият” нашриёти
жамоаси номидан,
Суннат АҲМЕДОВ.*

ҳаёт қарама-қаршиликлари тўғрисида сўз юритилади. Қарама-қаршиликлар кураши азал-азалдан адабиёт асарларининг асосий, бош мавзуси бўлиб келади. Табиийки, табиатдаги ҳар бир ҳодиса, ундаги ҳар бир ўзгариш бевосита кишиларга дахл қилади. Чунки одамлар уларни кўради, кузатади, ҳис қилади. Энг муҳими — улардан ўз манфаатини кўзлайди. Ана шу мақсад, ният кишиларни ҳар хил кўйга солади, турли ҳаракатларга ундайди. Инсон ҳаётда наф олиш истаги билан яшайди. Аммо манфаат илнжинда яшайдиган инсон, барибир, яхшиликка, эзгуликка интилади. У табиатнинг нафосатидан, ўзининг, бир-бирининг нафис амалларидан, гўзал хулқидан завқ олади. Бу хусусият ҳар бир одам табиатига, вужудига илоҳий тарзда сингдирилган.

Одамлар ўзларига боғлиқ бўлмаган ҳолда, теварак-атрофдаги ҳодисалардан таъсирланади. Аммо уларни ҳамма ҳам бир тарзда қабул қилмайди. Кимдир кўпроқ, кимдир камроқ таъсирланади. Теваракдаги ҳодисалардан хулоса чиқаришда ҳам ҳамманинг ҳаёлига ҳар хил ўй-фикр келади. Бу ҳар кимнинг ёши, турмуш тажрибаси, билими даражаси, энг муҳими, унга худо берган ички қобилият, имкониятдан келиб чиқади. Худо ҳар кимни ўзига хос қиёфа-кўринишу тақдир-қисмат, ризқу насиба билан яратган. Шу боисдан кишининг ҳаётни тушуниш, мавжуд билим, тажрибаларни ўлаштириш, келгусини англаш даражаси ҳар хил бўлади. Бу борада салоҳияти баланд кишилар дарҳол бошқалар эътиборини ўзига қаратади. Минг-минглаб кишилар бир кишини — ақл-тафаккури жиҳатидан бошқалардан баланд турган шахснинг сўзини тинглайди, унга итоат қилади, эргашади, таассуб қилади. Албатта, бу жараён жўн, жуда осонлик билан кечмайди. Ҳар бир шахс ўзини танитгунча, ибратга айлангунча мураккаб тўсиқларга дуч келади, огир азоб, машаққатлар тортади. Чунки ҳар бир одам ўзини ақли, кучли деб билади, ҳар бир одамнинг қўнглида кибр-манманлик яшайди. Манманлик хуружи бошқаларни тан олишга монелик қилади. Ички бир васваса ҳар бир одамга: “Бошқалардан асло кам эмассан, аксинча, ҳаммадан сен зўрсан”, дея қутқу солиб туради. Шунинг учун одамлар пайғамбар, набийларни ҳам, шайх, авлиё зотларни ҳам, подшоҳ, султонларни ҳам, олим-уламо, шоир-ёзувчиларни ҳам осонгина тан олиб, эътироф этмайди. Кишилар қўнглидаги кибр туфайли пайғамбарлар, набийлар, расуллар беҳад машаққат, уқубатлар тортган. Сув юзига қадам қўйиб, дарёдан ўтган, одамларни фалокатлардан огоҳ қилган авлиё зотлар таҳқирланганлар. Фиръавнлар, шоҳлар, подшоҳлар, султонлар, хонлар, амирлар, беқлар одамларга ўзларини тан олдириш, итоат қилдириш учун қон тўкишган, фитналар уюштиришган. Аммо одамлар феъл-атворидаги кибр — манманлик, шухратпарастлик қанчалик кучли бўлмасин, улар кимгадир ҳавас қилади, ҳасад қилади. Ўшандай бўлишга интилади, ҳар бир ҳаракатида кимгадир таассуб қилади. Бу ҳар бир одам, истаса-истамаса, кимдандир ибрат олишга интилишидан далолат беради. Аллоҳ одамлар қалбига ана шу туйғу, ҳиссиёт, истак, эҳтиёжни жо этгани туфайли улар орасидан ҳар жиҳатдан ибрат бўладиган зотларни ҳам яратиб туради. Пайғамбарларни, набийларни бошқаларга ибрат қилиб юборади. Уларни мўъжизалар кўрсатадиган қилиб қўяди. Авлиёларни кароматгўй қилади. Шайхларга беқиёс илм беради. Баъзи кишиларга жисмоний куч-қудрат ато этади. Одамлар эса ўзларидан устун бўлган бу зотлардан ибрат олади. Уларга эргашади. Инсон табиатидаги ана шу хусусият боис, санъат ва адабиётда азал-азалдан ибратли қаҳрамонлар сиймоси яратиб келинади. Ҳайкалтарошлар, рассомлар худо, фаришталар, пайғамбарлар, набийлар, авлиёларни ўз тасаввурлари асосида гўзал қиёфада яратишади. Инсоннинг хочга тортилган ҳолати акс этган шакл-расми одамлар ардоқлаб бўйинларига тақиб юришади. Пайғамбарларнинг ҳайкалтарош, рассом яратган суратига қараб, тоат-ибодат қилишади. Ундан нажот сўраб, тилак тилашади. Айрим кишилар шайхлар, авлиёларнинг қабри, мақбарасига бориб, қурбонлик қилади. Мушқули ҳал бўлиши, дуолари мустаҷоб бўлишини сўрашади. Турли динларга эътиқод қилувчи кишиларнинг ҳар хил амал-ҳаракатлари уларнинг қудратлироқ кучга эътиқод қилиш, уни ўзларига ибрат деб билишидан келиб чиқади.

Дастлаб санъат ва адабиётда илоҳий кучлар — фаришталар ибрат тимсоли сифатида кўрсатилган. Улар пайғамбарлар — худо юборган хабарчи сифатида

ибратга айланган. Пайғамбарлар ҳаёти ҳақида турли афсона, ривоятлар тўқилган, қиссалар, ҳикоялар яратилган, набийлар, расуллар ҳар жиҳатдан намуна олишга муносиб зот сифатида таъриф-тавсиф қилинган. Ҳазрати Одам алайҳиссалом, Нуҳ пайғамбар, Иброҳим алайҳиссалом, Довуд, Сулаймон, Мусо, Исо, алайҳиссалом ҳаёти ҳақидаги ҳикоялар ибрат-намуна сифатида ажодлардан авлодларга ўтиб келган. “Қиссаси Рабғузий”даги пайғамбарлар ҳаёти ҳақидаги ҳикоялар фавқуллода ўткир драматизмга бой сюжети билан бугунги ахборот асри кишини ҳам ҳайратга солади. Пайғамбарлар ҳар бир замоннинг энг илғор кишилари учун ибрат сифатида таассурот қолдиради. Пайғамбарлар нафақат Рабғузий сингари ўтмиш давр ижодкорлари, балки Чингиз Айтматов, Михаил Булгаков, Пауло Коэльо каби замонавий адиблар асарларида ҳам ибратли қаҳрамон сифатида кўрсатилади. Улар метин иродаси, сабр-бардоши, ҳақ йўлда собитлиги, худо ато этган ақл-заковати, Аллоҳга эътиқоди, одамларга меҳрибонлиги билан ҳар қандай кишини лол қолдиради. Кўнглида чин бир ҳавас уйғотади.

Адабиётда пайғамбарлар, расуллардан кейин авлиё зотлар, шайхлар комил инсон сифатида кўрсатилган. Шарқда, мусулмон оламида Муҳаммад пайғамбарнинг чаҳорёлари, саҳобалари ҳаётидаги ҳодисалар ибратли ҳикояларга айлантирилган. Бу ҳикоялар қадри замонлар ўтиши билан ошиб бораверган. Ҳақ йўлида машаққат тортган, ўз нафси ҳаловатини эмас, одамлар манфаатини ўйлаган бу зотлар комиллик намунаси бўлиб кўринаверган. Уларга ҳавас кишиларни эзгу амалларга чорлаган. Қабоҳат, разолат, ёвузлик билан курашган эзгу ниятли бундай кишилар дунёнинг тараққиётини таъминлаган.

“Авесто” сингари қадимий обидаларда ҳам оламда икки куч — Эзгулик ва Ёвузлик кураши мавжудлиги, бу муросасиз зиддиятда охир-оқибат Эзгулик галабага эришиши таъкидланган. Эзгуликнинг ёвуз кучлар билан курашда голиб келиши барча динларнинг илоҳий китобларида ҳам эътироф этилган. Ёвуз кучлар билан кураш осон кечмаслиги барча халқларнинг энг кўҳна адабий ёдгорликларида ҳам кўрсатилган. Ҳиндларнинг “Рамаяна”, “Маҳобҳорат”, славянларнинг “Игорь жангномаси”, олмонларнинг “Нибелунглар ҳақида кўшиқ”, туркийларнинг “Ўғузнома”сида ёвузлик ва эзгулик ўртасидаги аёвсиз кураш ва унда ёвузликнинг мағлуб бўлиши, эзгуликнинг зафар қозониши ҳикоя қилинган. Улардаги эзгулик тарафдори бўлган кучларга асрлар мобайнида барча кишилар ҳавас билан қараб келган. Рам, Игорь, Алпомиш, Манас ҳозирги замон кишилари кўнглида ҳам ҳавас ва хайрихоҳлик уйғотади.

Кишилар кўнглида эзгулик ҳисларини уйғотадиган қаҳрамонлар образини яратиш ҳамisha ижодкорларнинг бош муддаоси саналади. Фирдавсий “Шоҳнома” дostonида Рустамни, Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий ўз “Хамса”ларида Лайли ва Мажнунни, Хусрав, Фарҳод, Ширинни, Дилором, Искандарни кишиларни эзгуликка ундовчи қаҳрамон сифатида кўрсатади. “Хамса”нинг илк дostonларида эса бевосита шоирларнинг ўзи бош қаҳрамон сифатида намоён бўлади. Бу дostonларда турли ҳикоялар баён қилинса-да, албатта хотимада шоир образи майдонга чиқади. У эзгулик тарафдори сифатида ўқувчиларини яхшиликка даъват қилади. Жумладан, Навоий ҳақиқий одам ўз қўл кучи, ақли, билими, маблағи, маслаҳати, ширин сўзи билан эл-юртга фойда етказишини таъкидлар экан:

Нафъинг агар халққа бешак дурур,
Балки бу нафъ ўзунга кўпракдурур, —

дейди. Агар киши ўзгаларга ёмонлик қилса, бу билан у, биринчи навбатда, ўзига ёмонлик қилгани хусусида:

Улки зарар шевасини тавр этар,
Элга демаким, ўзига жавр этар, —

дейди. “Фарҳод ва Ширин” дostonида эса Фарҳод образини яратиб, уни шуҳратпараст, тож-тахтни эгаллаш учун бир-бири билан қирпичоқ бўлиб ётган худбин шаҳзодаларга ибрат қилиб кўрсатади. Шу мақсадда Фарҳоднинг

туғилишидан то ўлимигача бўлган ҳаётини нақл қилади. Фарҳод илм ўрганиш ва меҳнат қилиш ишғиёқчи туфайли ҳар жиҳатдан ҳавас қилса бўладиган комил инсон даражасига эришганини маҳорат билан шеърый мисраларда ифода қилади. “Хамса” муаллифлари ҳалоллик, меҳнатсеварлик, ўз нафсини енгиш, ўзгалар манфаатини ўз манфаатидан устун қўйиш, камтарлик каби инсонни улуглайдиган фазилатларни комилликка эришиши асоси деб билади. Навоий ўз дostonида Фарҳод образини романтик пафос билан яратган бўлса-да, унинг фаолиятида, халқ-одобида оддий одамлар ҳам, шахзода, султонлар ҳам эришиши мумкин бўлган фазилат-хусусиятларни кўрсатади. Эл-юрт манфаати, мамлакат тинчлиги, осойишталигини ўйлаган шоир жамиятда Фарҳод ва унга ўхшаш кишилар кўп бўлишини, ҳамма улардан ибрат олишини орзу қилади. Ҳақиқий инсон худди Фарҳод каби бўлиши кераклигини таъкидлайди.

Навоий ушбу дostonида комилликка ақли, иродаси, илм ва ҳунар ўрганиши, ҳалол меҳнат қилиш орқали эришишига алоҳида эътибор қаратади. Шоир илгари сурган бу гоёлар келгуси замонларда ҳам ўз кадр-қимматини сақлаб қолади. Фарҳод меҳнати, чин дилдан қилган хизмати туфайли бошқа юрт кишилари меҳрини қозонади. Дилидаги чин покиза муҳаббати туфайли ўзга элнинг маликаси севгисига сазовор бўлади. Навоий худбинлик хуружини енгиш инсонга шараф келтиришини Фарҳод тимсолида кўрсатади.

Шарқ ва ғарб адабиётида ёрқин қаҳрамонлардан бири бўлиб келган Искандар образида ҳам ижодкорлар ҳақиқий инсон, адолатли ҳукмдор ҳақидаги орзу, қарашларини ифода этишган. Фирдавсий “Шохнома”да Искандарни адолатли подшоҳ сифатида кўрсатади. Искандарни адолат посбони сифатида гавдалантириш “хамса” навислар учун ҳам анъанага айланди. Чунки турли салтанатлар ўртасида, катта-кичик ҳукмдорлар орасида муттасил қирғинбарот урушлар юз бериб турган замонларда адолатли, одил, доно подшоҳ бўлишнинг орзу қилиш табиий эди. Илоҳий китобларда ҳам, шоирлар яратган дostonларда ҳам, Рабғузийнинг “Қиссасул анбиё” сига ўхшаш асарларда ҳам Искандар дунёни забт этган, ўз салтанатини гоёт адолат билан бошқарган, мазлумларнинг дардига малҳам бўлгани, инсониятни бало-офатлардан сақлаб қолгани, душманлари, рақибларига ҳам бениҳоя бағри кенглик билан муносабатда бўлгани, аммо бутун дунёни забт этган ана шундай зот ҳам оддий одамлар сингари касалликка чалиниб, оламдан ўтгани айтилади. Навоий дostonида Искандар касал бўлиб қолганида онаси, аниқроғи, уни боқиб тарбиялаган аёл Бонуга фарзандлик вазифасини муносиб адо этолмаганидан ўқиниб, хат ёзгани ва вафот этганида бир кўлини тобутдан чиқариб қўйишни илтимос қилгани баён қилинади. Искандар ўз ўлими билан ҳам одамларга панд бериб, ибрат бўлгани барча дostonлар хотимасида келтирилади.

Искандар, Ҳеракл, Алпомиш, Рам, Манас, сингари ўнлаб қаҳрамонлар ўзининг жасорати, шижоати, адолат йўлидаги кураш, ҳалоллиги билан ҳаваслан-

Юзинчи сон билан кутлаймиз!

ТАРЖИМА МАКТАБИ

“Жаҳон адабиёти” ўзбек миллатининг маънавияти тарихида жуда катта ҳодиса бўлгани шубҳасиздир. Ушбу қалбимизга яқин журналнинг муборак Юзинчи сони чиқиши муносабати билан муборакбод қиламиз. “Жаҳон адабиёти” зиммасига жуда катта бир маънавий-маърифий, адабий-илмий вазифани олди ва бу вазифани йиллар давомида масъулият билан адо қилди. Журнал ўз мухлисларига, ўзининг доимий ўқувчиларига эга бўлди. Дунё адабиётининг энг нодир дурдоналарини ушбу журнал саҳифаларида ўқидик.

Айниқса, жаҳон адабиёти фанидан дарслик ва қўлланмалар муаммо бўлган кейинги йиллар ичида журнал талабаларимизга жуда қўл келди. Бадиий адабиётнинг кўпгина дурдоналарини — гўзал романлар, қиссалар, ҳикоялар, жаҳон шеърятининг гўзал намуналарини шу журналдан ўқиб бордик. Айни чоғда, жаҳон адибларининг бадиий адабиётга тегишли фикр-мулоҳазалари, биографиясига оид мўътабар манбалар ҳам шу журнал саҳифаларида эълон қилинди.

тирган бўлса, нега дунёда урушлар, можаролар рўй берган? Нега тож-тахт талашларидан миллионлаб бегуноҳ кишилар қони дарё бўлиб оққан? Мол-дунё, ҳокимият учун ака ва укалар, ота ва болалар ўртасида мунтазам можаро кечган? Нима, одамлар Искандар қиссасини, Хисраву Фарҳод тўғрисидаги дostonларга бефарқ бўлишганми? Афсуски, ўз-ўзидан тугиладиган бундай оғриқли саволларга “икки қарра икки тўрт бўлади” деган аниқ жавоб бериб бўлмайди. Чунки қонли можаролар, вайронагарчилик келтирувчи урушлар бошида турган ҳукмдорлар, лашкарбошилар ҳам, ҳаёт-мамот жангларида иштирок этган, бир-бирига қилич кўтариб, тиг санчган кишилар ҳам Рустам ҳақидаги дoston-дан, бир қўлини тобутдан чиқариб қўйишни васият қилган Искандар қисмати ҳикоятдан хабардор бўлишган. Рустамдай қудратли, жасур бўлишни орзу қилишган. Искандар пандидан бениҳоя мутаассир бўлишган. Аммо... ҳукмдорлар, оддий одамлар ибрат бўлиб яшаб ўтган пайгамбарларга, шайх, авлиёларга, шоирлар ҳаёли ва илҳоми яратган Рустам, Фарҳод, Алпомиш, Манасга ҳавас қилишган-у, амалда эса бунга эриша олмаган. Улар ўз вужудларидаги шайтон кутқусини енголмаган. Кибрга берилиб, манманлик, шухратпарастлик қилишган. Табиийки, Фирдавсий, Низомий, Деҳлавий, Навоий яратган Искандар, Рустам, Фарҳод каби қаҳрамонлар китоб саҳифаларидан чиқиб, ҳеч бир султонга “Уруш қилма. Тинчликни, халқнинг осойишталигини ўйла. Бўлмаса, ўзинг ҳам, фарзандларинг ҳам ҳалок бўлади” деб турмаган. Пайгамбарлару адабий қаҳрамонлар шундай қилиши амалда мумкин ҳам эмас. Чунки ҳар бир одам — ўзига хос бир олам, ҳар бир киши теварак-атрофидаги ҳодисалардан ўзича таъсирланади, ибрат олади, ўз истагича ҳаракат қилади. Одам табиатининг мана шу мураккаблигидан турфа-туман чигалликлар, кутилмаган зиддиятлар, можаролар келиб чиқади. Шунинг учун мамлакатлар ўртасида урушлар, ота билан бола орасида келишмовчиликлар юзага келади. Севги-муҳаббат можаролари, оила низолари ҳам бир-бирига ён беришни истамасликдан, тушунмовчиликдан пайдо бўлади.

Асрлар ўтиши билан одамлар пайгамбарларга, Искандар, Рустам, Фарҳод сингари фавқулудда ақли, қудратли илоҳий зотларга ҳар қанча ҳавас қилган билан етиб бўлмаслигини, улар орзу чўққиси эканини англашган. Онг, дунёқарашда юз берган ана шу ўзгариш таъсирида адабиётда шу замин, шу замон одамлари ҳаётини кўрсатиш бошланган. Ёзувчилар, шоирлар, одатда, ҳаёт воқеаларини қаламга олиш орқали, ҳалол, камсуқум, меҳнаткаш, кишиларнинг ибратомуз образини яратишга интилишган.

Албатта, инсоният тарихи бир текис кечмагани сингари миллий адабиётларда ибратли қаҳрамонлар образини яратиш жараёни ҳам узлуксиз занжир ҳосил қилмаган. Ўзбек адабиётида Навоий Фарҳодни ибратомуз қаҳрамон қилиб кўрсатган. Навоийдан кейин Бобур, Машраб, Турди, Увайсий, Нодири, Оғаҳий, Муқимий, Фурқат сингари улкан истеъдодли ижодкорлар етишиб чиққан. Бирок турли даврларда яшаган бу ижодкорлардан бирортаси ёрқин ибратли қаҳрамон яратолмаган. Аксинча, уларнинг асарларида даврдан нолиш, ҳукмдорлардан

Адабиётшунослик минбарида эълон қилинган модернизм, экзистенциализм, сюрреализм каби оқимларга, шунингдек, шарқ бадий тафаккурига тегишли назарий мақолалар яхши таассурот қолдирди. Айниқса, Жан-Пол Сартр, Ян Парандовский, Эслен Ховардсхолм, Даг Сульстад, Юхан Борган сингари хорижлик олимларнинг фикр-мулоҳазалари ўзбек адабиётшуносларининг эътиборини тортди.

Шунингдек, ўзбек адабиётига тегишли айрим асарлар журнал саҳифаларида эълон қилинганда журнал сонлари қўлма-қўл бўлиб кетди. Ўзбек адабиётшунослигига доир адабий суҳбатлар, адабий-танқидий мақолалар билан танишдик. Фикрлашдик.

Бир нарсани таъкидлашни истар эдим, журнал ўзбек таржимонлик мактабининг шаклланиши учун майдон вазифасини ўтамоқда.

*Баҳодир КАРИМ,
Миллий университет
филология факультети
декани.*

шикоят қилиш асосий ўрин олган. XX аср бошларигача ўткан салкам тўрт аср давомида ўзбек адабиётида бирорта ҳавас қилишга арзийдиган адабий қаҳрамон сиймоси яратилмаган. Бошқа туркий халқлар адабиётлар тарихида ва ҳаёт ўртасидаги мураккаб боғланишнинг эътибордан четда қолиб келаётган жиҳатларини англаш имконини беради. Адабиёт тарихини кузатиш шундан далолат берадики, адабиётда ибратомуз қаҳрамонлар жамият ҳаётида кескин бурилишлар рўй берганда юзага келади. Маънавий-ахлоқий баркамол, муайян гоёга сидқидилдан берилган, бу йўлда ҳар қандай қийинчилик, машаққатларни енгиб ўтиш учун ўзида куч, ирода топа оладиган, эл-юрт манфаатини ўз манфаатидан устун қўядиган адабий қаҳрамонлар сиймосини кўрсатиш орқали маълум бир мафкура тарғиб-ташвиқ қилинади. Бу даврда кишилар онгига муайян гоёни сингдириш асосий мақсад қилиниб кўйилади. Адабиётдан барча даврларда ҳам сиёсий мақсадларда фойдаланилади. Бу Шарқда ҳам, Ғарбда ҳам кузатилади. Фирдавсий “Шоҳнома”сида ҳам, “Хамса”ларда ҳам, ҳиндларнинг “Маҳобҳорат”, “Рамаяна”сида ҳам ўз даврининг энг муҳим муаммоларига эътибор қаратилади ва муайян гоёлар илгари сурилади. Туркий халқларнинг “Алпомиш”, “Манас” каби дostonларида ҳам уруг-қабилаларини бирлашишига, ўзаро ҳамкорлик қилишга чақириб гоёси асосий ўрин тутди. Чунки бу дostonлар яратилган ва ундан кейинги замонларда ҳам ушбу гоё гоёт долзарб муаммо бўлган.

XVIII асрдан бошлаб, барча халқлар адабиётида ҳукмдорлар, амалдорлар, бой-мулкдорлар зулмига қарши курашувчи қаҳрамонлар образини кўрсатиш йўналиши юзага келган. Бу даврда катта ер эгалари, фабрика- завод хўжайинлари, корхона соҳиблари, судхўрлар, амалдорлар томонидан хўрланган, қашшоқ, камбағал кишилар образини яратиш жаҳон адабиёти манзарасининг муайян жиҳатини белгилаб берган. Француз адиблари Бальзак, Мопассан, рус ёзувчилари Иван Тургенев, Федор Достоевский, Лев Толстой ўз асарларида амалдорлар, катта мулк эгалари, бойлар, судхўрлар ҳаётини кўрсатиб, мамлакатда минг-минглаб кишилар уларнинг худбинлиги, манфаатпарастлиги туфайли хор-зор бўлаётганига эътибор қаратишган. Амалдорлар, бой, мулкдорларни жамиятдаги барча иллатлар айбдори сифатида гавдалантириш барча халқлар адабиётига хос умумий тамойилга айланган. Лекин бошқа ҳодисалар сингари адабиётдаги бу тамойил ҳам дабдурустан, ўз-ўзидан эмас, муайян замин асосида юзага келган. Маълумки, жамиятда кишилар ўртасида кескин табақаланиш пайдо бўлганида, маълум бир гуруҳ кишилар беҳад бойиб, маишатда яшаб, аксарият аҳоли чор-ночор кун кечирганида аста-секинлик билан бой-амалдорларга адоват, нафрат кучайиб боради. Ҳаётдаги ана шу ҳодиса адабиётга ҳам кўчиб ўтади. Чунки, шоир, ёзувчилар, ижод аҳли кўриб, кузатган воқеаларига асосланади.

Ҳукмдорлар, амалдорлар, бой-бадавлат мулкдорларнинг жоҳиллиги, инсофсизлиги, маишатпарастлиги доимо жамиятда айниш, бузилишлар кучайишига олиб келади. Барча халқлар оғзаки мулкдорларга қарши кураш, бойларни йўқотиш, мулкни умумлаштириш гоёси юзага келиши ва уни маълум мамлакатларда амалга ошириш-социализм барпо этиш ҳаракати бошланишига аввало бой-бадавлат кишиларнинг ҳаддидан ошиши, инсофсизлиги, бошқаларни таҳқирлаб, зулм ўтказиши сабаб бўлган. Тожик адиби Садриддин Айнийнинг “Қуллар”, “Дохунда”, “Одина”, қozoқ ёзувчиси Мухтор Аvezовнинг “Абай”, “Қараш-қараш”, ўзбек ёзувчиси Ойбекнинг “Қутлуг қон” каби асарларида бой мулкдорлар томонидан бошқаларнинг хўрлангани гавдалантирилган. Бу асарларда ўша давр ҳаёти, давр ҳаёти ҳодисалари, турмушда рўй берган реал воқеалар қаламга олинган. Шўро сиёсати бойларга нафрат газабини сочиб турган бир пайтда ёзилган ушбу асарларда камбағал кишилар айб-гуноҳлардан холи, ҳатто, ҳаёлида ҳам ёмонликни ўйламайдиган, “мусичай беозор” қилиб гавдалантирилганки, мана шу жиҳат ҳақиқатга мос келмайди. Шўро даврида яратилган асарларда “Бойларни — ёмон, камбағалларни — яхши” қаҳрамон сифатида кўрсатиш инсон табиати мураккаблигини ҳисобга олмасликдан келиб чиққан. Кишининг яхши-ёмон бўлиши фақат унинг бой ёки камбағаллигига боғлиқ эмас. “Одамнинг табиатини бир чеккага йиғиштириб, мантиқнинг ўзи билан иш кўриб бўлмайди! Мантиқ билан ҳодисанинг сиртқи томонини кўриш мумкин, инсон табиати эса миллионлаб кўринишларга эга” — дейди улуг рус

адаби Фёдор Достоевский. “Инсон табиатининг миллионлаб кўринишларга эга” эканлиги, яъни киши кайфият, кечинмалари, хатти-ҳаракатининг мунтазам ўзгариб туриши камбагал-қашшоқни ҳам, бой-бадавлат кишини ҳам айнан бир қолипдаги “яхши” ёки “ёмон” қилиб кўрсатиш асоссизлигидан далолат беради. Айнан “яхши” ёки унинг акси бўлган адабий қаҳрамон ҳақиқий ҳаёт киши сифатида таассурот қолдирмайди. Шўро даврида ёзувчилари “ижобий” ва “салбий” деган ясама қолипга солинган ўнлаб адабий қаҳрамонлар орбазини акс эттиришди. Шўро мафкураси гоёларига алданган минг-минглаб кишилар Николай Островский яратган Павел Корчагин образига ишондилар. Ўзбек ўқувчилари Ойбек романидаги Йўлчи, Гулнорни ибрат олгулик адабий қаҳрамон деб қарадилар. Аммо аксарият китобхонлар Корчагин, Йўлчи, Гулнор ҳаётдаги одамлар сингари фикр юритмаслиги, ўзининг хато, нуқсонларини ўйлаб кўрмаганини англамадилар. Аслида Корчагин, Йўлчи, Гулнор сингари оддий одамларгина эмас, мутафаккир, донишмандлар ҳам хато қилади, гуноҳ ишларга қўл уради, янглишади. Шўро адабиётида коммунистлар ҳеч қачон янглишмайдиған, ҳар қандай машаққат, укубатни мардонавор энгиб ўтадиган қаҳрамон сифатида кўрсатилди.

Ҳар бир кишининг ҳаётида, ҳаракат-интилишларида албатта қандайдир камчиликлар бўлади. Чунки унинг ҳам нафси, вужудининг табиий эҳтиёж, истаклари бор. Қолаверса, кишининг иши, мақсад-муддаосига эришиш фақатгина унинг ўзига боғлиқ эмас. Одамларнинг қундалик ҳаёти, тақдир-қисмати кўринмас ришталар орқали бир-бирига боғлаб қўйилган. Кимнингдир сустроқ ҳаракати, боқибегамлиги ёки бошқа бир сабаб бировнинг неча йиллик меҳнати, интилишларини йўққа чиқаради. Ёки одамнинг ўзи ҳам ҳиссиётларига алданиб, эҳтиросларига қул бўлиб, қутилмаганда оиласига, дўстларига, севгилисига хиёнат қилади. Рус адиби Гогол “Тарас Бульба” асарида душман томонидан бўлган қизни бир кўришда севиб қолиб, сафдошларига, юртига хиёнат қилиб, қочиб кетган сотқин йигитнинг ўз отаси томонидан отиб ташланганини тасвирлайди. “Алпомиш” достонида Товка ойим шоҳ отаси душман санаб, зиндонга ташлаган Алпомишга:

Сизни эшитиб меҳнат тортиб келаман.
 Отим Товка, шоҳнинг қизи бўламан.
 То ўлгунча сенга хизмат қиламан,
 Зиндондан чиқарсам нима бўласан?
 Давлатим бор, шоли шалдам ўрайин,
 Жамолим балх уриб сенга қарайин,
 Сени лойиқ кўрса қодир худойим,
 Мендай ойим сенга чўри бўлайин.
 Зиндондан чиқарсам нима бўласан?—

деб ёлворади. Кўнгилда кечган бир лаҳзалик ўзгариш таъсирида ўзи англамаган ҳолда ака укага, фарзанд отага, дўст ўз биродарига рақиб, душманга айланади. Бу — одамнинг дабдурустдан қилиб қўйган хатоси ва ички бир ўжарлик таъсирида ён беришни истамаслиги, муроса-мадора қилишга бўйин ёр бермаслиги туфайли келиб чиқади.

Шу боисдан фариштасифат қилиб кўрсатилган адабий қаҳрамонлар тезда унутилади. Улар сунъий гул сингари диққатни бир фурсатгина банд қилади ва хотирадан ўчиб кетади. Шарқу ғарбда узоқ асрлардан бери Шайх Санъоннинг эътиқоди йўлида интилишлари, адашишлари, азобланишлари, тортган машаққатлари, муридларию бошқаларнинг ихлосини қайтариши, тарсо қизнинг шартларини бажариб, чўчкаларнинг гўнгини кураб тозалаши билан боғлиқ воқеалар ҳозирги замон кишининг ҳам ҳайратга солади. Бу қиссани ўқиш давомида шу нарса аён бўладики, адабий қаҳрамоннинг жозибадорлиги, таъсирчанлиги унинг хатоларсиз, пок-покиза яшашидан эмас, балки драматик воқеаларга тўла тақдири, қисмат йўлларида тинимсиз интилиши, ўз мақсадига етгунча тўхтовсиз ҳаракат қилишидан келиб чиқади. Ҳаётда ҳам ҳаракатчан, тиниб-тинчимас кишилар кўпроқ эътиборни тортади. Улар ҳеч бир нарсага бепарво, лоқайд қарамайди. Ҳамма нарсага қизиқади, қўл уради, таваккалига ҳаракат қилади. Муваффақиятларга ҳам эришади, янглишиб хатоларга ҳам йўл

қўйишади. Бир қарасанг — бой-бадавлат, дўпписи ерга тушиб кетса, пул бериб олдиради, бир қарасанг — камбағал-фақир, уст-боши бир аҳволда, ночор, бировдан пул сўраб туради. Яна сал вақт ўтмасдан ўзини ўнглаб олади. Адабий асар қаҳрамонлари ҳам ўзининг изланиши, хато-камчиликлари, янглишишлари, интилиши билан қизиқарли бўлади, ёдда сақланиб қолади. Шўро даври адабиётида Чингиз Айтматов яратган Танабой образи ўзида инсонга хос жамики сифат-хусусиятларни ўзида мужассамлаштиргани билан ажралиб туради. Танабой-коммунист, у шўро сиёсати ғояларига бениҳоя фидоий. Танабой ўз манфаатини эмас, мамлакат манфаатини ўйлаб меҳнат қилади. Дунёқараши, феъл-атвори ҳар хил одамларга дуч келади. Улар билан тўқнашиб, изтироб чекади, қийналади. Коммунист бўлиб юришни шараф деб билади. Бунинг учун ҳаётини бағишлайди. Аммо ўз келинидан ҳам: “Бутун умрингиз чўпонликда, йилқичликда ўтар экан, партияга киришнинг нима ҳожати бор эди сизга? Барибир охирида ҳайдабдилар. Шу вайдан ўғлингизга ҳам йўл йўқ энди. У энди юз йилгача бир лавозимда юраверади. Сизлар у ёқда, тоғда, ўз уйингиздасиз, сиз кексаларга бундан ортиқ нима керак! Бизлар бўлсак, мана, касофатларингизга қоляпмиз” деб таъна, маломат эшитади.

Чингиз Айтматов асарлари қаҳрамонларининг ҳаётийлиги билан диққатни жалб этади. Адибнинг Жамила, Дуйшен, Танабой, Мўмин чол, Эдигей, Бўстон сингари қаҳрамонлари ҳаётдаги одамлар каби таассурот уйғотади. Уларнинг шахсий ҳаёти, даврнинг ижтимоий-маънавий муаммолари тўғрисидаги ўй-кечинмалари турли миллат китобхонларида қизиқиш уйғотади, қалбини тўлқинлантиради. Чунки Чингиз Айтматов қаҳрамонлари тимсолида юксак инсонпарварлик ғояларини илгари суради. Инсонни улуглаш, уни тушуниш, англаш эса чегара, тўсиқ билмас ҳодиса саналади. Адабий қаҳрамонни инсонпарварлик нуқтаи назаридан кўрсатиш шу боисдан ҳам инсон қалбини ҳар жиҳатдан таҳлил этишни, унинг турфа кечинмалари ичидаги ҳолатини теран ифодалашни тақозо этади.

Дунё адабиётида кишиларга ибрат бўладиган адабий қаҳрамонлар яратиш борасида катта тажрибага эришилган. Ҳеракл, Рам, Рустам, Алпомиш, Манас каби кўҳна адабиёт қаҳрамонлари, Шарқ шоирлари кўрсатган Фарҳод, Хусрав, Ширин, Лайли, Мажнун, гарб ижодкорлари яратган Татьяна (“Евгений Онегин”), князь Мишкин (“Телба”), Григорий Мелехов (“Тинч Дон”) сингари ўнлаб адабий қаҳрамонлар ҳаминша кишиларга маънавий-руҳий қувват бериб келади. Агар улар бўлмаганида, инсониятнинг ҳаёти кемтик, маънавий-ахлоқий дунёси гариб кўринади. Улар ўзларининг кўринмас улугвор таъсир кучи билан кишиларни жоҳилликдан тўсиб, ёвузликдан қайтариб турибди. Инсоният ўтган давр маънавий-ахлоқий жиҳатдан қай даражада улгайган бўлса, шубҳасиз, бунга ибратли қаҳрамонлар таъсирида эришган. Улар пайғамбар, шарият, тариқат, маърифат босқичидан ўтиб, ҳаққа эришган шайх, авлиё, жангу жадалда жасорат кўрсатган паҳлавон ёки камсуқум, оддий бир одам сифатида кишилар қалбида эзгуликка интилиш уйғотган. Одамларга оқибат кўрсатишга, ҳаётга муҳаббат билан қарашга рағбатлантирган. Инсоннинг ибрат олиш истаги эса ҳаётнинг бардавомлигини, тараққиётини таъминлаган.

Шу боисдан шундай ҳулосага келиш мумкин: адабий-бадий асарлар ўз қаҳрамонлари орқали диққатни жалб этади; ички ва ташқи олами ҳар жиҳатдан таҳлилу тафтиш қилинган Достоевский асарларидаги каби қаҳрамонлар ўзининг мурасасиз мушоҳадалари билан турли миллат кишилари қалбини ҳаяжонлантиради; ҳар бир миллий адабиётнинг мавқеи ундаги адабий қаҳрамонлар образи билан белгиланади; миллий адабиётнинг ҳар бир даврдаги буй-басти, ундаги ўсиш-ўзгаришлар яратилган қаҳрамонлар қиёфасига қараб белгиланади; инсон дунёси ҳар жиҳатдан ёрқин ва таъсирчан ифодаланган қаҳрамонлар сиймоси турли миллат китобхонлари онгу савиясига таъсир кўрсатади, маънан, руҳан улгайтиради. Умуман, адабий қаҳрамонлар ҳар бир миллий адабиётнинг инсоншунослик даражасини, унинг оламини кўрсатиш кўламини белгилашнинг мангу мезони саналади. Ҳеракл қадим юнон адабиётининг, Рустам кўҳна Эрон адабиётининг, Али бобо, Маржина сингари “Минг бир кеча” қаҳрамонлари араб адабиётининг, Алпомиш, Манас туркий халқлар адабиётининг улугворлигини намоён этиб туради.

Абдулла Қаҳҳор ва хориж

Абдулла Қаҳҳорнинг чет тилларга таржима қилинган асарлари, хориждан келган мактублар, умуман, адибнинг дунё халқлари билан алоқаси хусусида ёзувчининг уй-музейи фондида сақланган манбалар аниқ маълумот беради.

Хусусан, Германияда (1961 й.), Болгарияда (1961 й.), Эстонияда (1960 й.), Арманистонда (1961 й.), Руминияда (1963 й.), Молдавияда (1970 й.) нашр қилинган “Синчалак” қиссаси К.Симонов таржимасида “Знамя” журналининг 1959 йил 2-сонида, “Роман-газета”нинг 1959 йил 16-сонида “Птичка-невеличка” номи остида босилиб чиққан. Асар В.Смирнова сўзбошиси билан эълон қилинган.

1965 йил “Птичка-невеличка” китоб ҳолида нашр қилинади ва унда адибнинг қисса ва ҳикоялари ўрин олади.

“Синчалак”нинг Татаристондаги нашри Х.Яхин таржимаси “Кул жетмес кеше” номи билан “Совет адабияты” журналида эълон қилинган бўлса, кейинроқ Я.Шамсутдинов таржимасида китоб ҳолида чоп этилган.

Шу муносабат билан таржимоннинг Абдулла Қаҳҳорга ёзган хати билан таништирмақчимиз.

“Ниҳоят сизга “Синчалак” қиссасининг таржима қилинган нусхасини жўнатишга имконият туғилди. Китоб март ойида нашр қилинди. Бизнинг тилимиз ўзбек тили билан ҳамоҳанг. Таржима сизга ёқадими-йўқми, ҳар қалай, сизга маъкул бўлишини хоҳлар эдим. Қозонда китобингизни севиб ўқишяпти.

Абдулла ака, Москвада янги пьесангиз “Тобутдан товуш” ижобий баҳоланибди. Малол келмаса, пьесадан

бир нусха жўнатсангиз. Биз Татар академик театри билан бирга танишиб чиқамиз. Умуман, “Синчалак”нинг таржимасига оид (асар) тақриз ёзишингизни илтимос қиламан. Сервер Эдҳемованинг “Ип йурекли Сеиде” мақоласининг Я.Шамсутдинов мактубига илова қилинганлигидан қиссага доир мақолаларнинг матбуотда эълон қилинганлигини билиш мумкин”.

Яна бир хат собиқ ГДРдан, “Култур унид Фортштритт” нашриёти директори Кошутдан келган. Рус алифбосида ёзилган ва 1962 йил 5 январда жўнатилган ушбу мактубда шундай фикрлар бор:

“Ҳурматли ўртоқ Қаҳҳор! Шарафиддиновдан билдикки, сиз немис тилида чиққан “Sekretar Saida” романининг муаллифлик нусхасини олмабсиз. Эҳтимол, посилка йўлда йўқолгандир. Энди китобни кеч олишингиздан афсусдамиз. Роман бир неча ой олдин нашрдан чиққан. Бугун сизга алоҳида почта орқали китобдан 4 нусха ва нашриёт газетаси ҳисобланувчи “Эрнте” (“Жатва”)дан бир нусха жўнатыпмиз. Бунда сиз ва романингиз ҳақида маълумот берилган. Умид қиламизки, китоб сизга ёқади. Биз ҳозирги ўзбек адабиётининг қизиқарли китобини немис китобхонларига таништирганимиздан хурсандимиз. Сизга келгуси ижодингизда муваффақиятлар тилаб қоламиз”.

Шунингдек, уй-музейда Англия, Ҳиндистон, Чехословакия, АҚШдан келган, турли мавзуларда ёзилган мактублар ҳам бор. Калифорния штатидан, “Универсал билимлар ташкилоти” директори Фармер томонидан жўнатилган хатда келажак киши қандай бўлиши керак, бу дунёда жаннатни қандай яратиш мумкин, деган

фикрлар юритилади. Махсус тўплам қилинаётганлиги хусусида тўхталиб, жумладан шундай дейилади:

“Бу тўплам дунёвий характерда бўлиб, “Инсон учун замонавий башорат” деб номланади. Америка газеталарининг кўпчилигида бу гоя кўрсатилган ва улрни дунё бўйлаб тарқатаямиз. Кутилган мақсад — келажак кишисининг камолотини аниқлаш. Мен умид қиламанки, Сиз бу гояларни ўз дастурингизга киритасиз”.

Мактуб инглиз тилида ёзилган, кейинчалик музей ходимлари томонидан русчага таржима қилинган. Абдулла Қаҳҳор бу хатга қандай муносабат билдиргани бизга номаълум. Аммо шу маълумки, ёзувчи келган мактубларга беътибор бўлмаган, ҳатто, бир неча жавоб мактублари ҳам сақланиб қолган.

“Ҳеч бўлмагандан кеч бўлгани ҳам яхши, дейишади. Мен “Синчалак” қиссасининг чечен тилидаги таржимасига муҳаррирлик қилдим. Уни чечен тилида “Кичкина Саида” деб атадик. Асар чечен китобхонларига манзур бўлди”, — деб ёзади М.Мусаев.

Бу каби хатларни жуда кўп мисол қилишимиз мумкин. Абдулла Қаҳҳорнинг асарларини дунёга танитишда “Совет адабиёти” (“Советская литература”) журналнинг ўрни муҳимлигини қайд этиш лозим.

Мазкур журналнинг немис тилидаги нашрида “Das seidene sjusane” (“Шоҳи сўзана”, 1958 й., 8-сон), “Blunde wurden senend” (“Кўр кўзнинг очилиши”, 1961 й., 11-сон), испан тилидаги нашрида “Los ciedos empiezan a vergbaro” (“Кўр кўзнинг очилиши”, 1961 й., 11-сон), француз тилидаги нашрида “La tapis brode” (“Шоҳи сўзана”, 1958 й., 8-сон), инглиз тилидаги нашрида “The girls” (“Қизлар”, 1962 й., 12-сон) асарлари босилган.

Инглиз тилида “The shy wife” (“Майиз емаган хотин”) “Library of soviet Literature” рукни остида “25 stories from the soviet republics” (“Совет Иттифоқи ёзувчиларининг 25 ҳикояси”) номи билан Москвада чоп этилган. Бу тўплам “Абдулла Қаҳҳор” библиографик кўрсаткичда қайд этилмаган.

В.Смирнованинг “Abdulla Kakhar from the Fergana valled” (“Фаргона водийилик Абдулла Қаҳҳор”) мақола-

сининг “Soviet literature” журналида инглиз тилида чоп этилиши адабий танқиднинг Қаҳҳор ижодига илиқ муносабатини кўрсатади.

Абдулла Қаҳҳор асарлари Осиё халқлари адабиётида ҳам салмоқли ўрин эгаллайди. Бенгал тилида чоп этилган “Маҳалла” ҳикояси “Рассказы писателей народов СССР” тўпламида Москвада (1967 й.) нашр қилинган.

“Солнце над барханами” тўпламида “Кўр кўзнинг очилиши” ҳикояси араб тилида Москвада (1967 й.) нашрдан чиққан. Тўпламда М.Авезов, Ч.Айтматов, Б.Кербобоев, Мирмуҳсин, Ф.Муҳаммадиев, Ш.Бейшеналиевлар асарларидан намуналар берилган.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, Греция адиби Костас Франгискатоснинг “Совет Осиёсининг шоир ва ёзувчилари” китобида Қаҳҳор ижоди ҳақида маълумот ва “Шоҳи сўзана” пьесасидан парча берилган. Мазкур маълумот адиб библиографиясида берилмаган. Мазкур китоб муаллифининг хати билан бирга уй-музейида саланади. Мактубда қуйидаги гаплар ёзилган:

“Ҳурматли ҳамкасб! 1959 йил 15 майда сизга биринчи мактубимни, “Гиопериодико мас” журналида босилган ижодингиз ҳақидаги мақолани жўнатган эдим. Шоир Али Тўқонбоевнинг менга ёзишича, бу мақола юзасидан сиз билан суҳбат ўтказган экан. Мактубда китобингиздан ва ўзингиз ҳақидаги маълумот жўнатишингизни илтимос қилган эдим. Бу ишимдаги имкониятларни оширар эди. Афсуски, жавоб ололмагач, Сиз ҳақингизда билганим озгина маълумот билан “Шоҳи сўзана” пьесасидан парчани китобимга киритиб юбордим. Эндигина нашрдан чиқишига қарамай, Афина ва Пиреядаги ҳамма газеталарда китобга оид тақризлар эълон қилинди.

Сизнинг Европа тилларига, хусусан, француз тилига таржима илинган китобларингизни олишни хоҳлар эдим.

Хат йўлларда қолиб кетмаслиги учун Афина элчихонаси ёки Совет Иттифоқи Телеграф агентлиги (ТАСС) орқали жўнатишингизни илтимос қиламан”.

Бошқа бир мактуб — 1959 йил 15 декабрда чех ёзувчиси хатида, эса: Ш.Рашидов билан самолётда учрашдим. Унга Москвада К.Симонов билан “Синчалак” ҳақида гаплашганим,

асарнинг чех тилига таржима илинаётганлигини айтдим...

Сизга “Синчалак” ва ижодингиз ҳақида ёзилган газетани жўнатишман...” дейилади.

Бироқ қиссанинг чех тилидаги таржимаси музейда йўқ ва бу ҳақда библиографик кўрсаткичда ҳам кўрсатилмаган. Хориждан келган мактублар ёзувчининг бошқа эллар билан дўстона муносабат ўрната олганини кўрсатади.

Абдулла Қаҳҳорнинг қардош халқлар тилига таржима қилинган асарлари ҳам кўп сонни ташкил қилади.

“Асрор бобо” ҳикояси “Асаркул ата” номи билан қорақалпоқ тилида, “Кино” ҳикояси озарбайжон тилида, “Откен кунлерден эртеклер” (“Ўтмишдан эртактлар”) асари “Амударё” журналининг 1967 йилдаги қатор сонларида, “Олтин юлдуз” қиссаси ҳам шу журналда (1967 й., 6-7-сон) босилган.

“Жулдыз” номли қозоқ журналида (1960 й., 2-3-сон) “Шынамақтай шымшық” (“Синчалак”) қиссаси нашр қилинган.

Жуда кўп баҳсларга сабаб бўлган, “Сароб” романи илк бор рус тилда В.Смирнова таржимасида “Мираж” номи билан Тошкентда нашр қилинган.

Қаҳҳор асарини тожик китобхонларига етказишда К.Қаҳҳорованинг хизмати беқиёс. К.Қаҳҳорова томонидан тожик тилига таржима қилинган “Сароб” романининг қўлёзма нусхаси уй-музейида сақланади, аммо китоб нашри библиографияда қайд этилмаган.

“Ўтмишдан эртактлар”, “Анор”, “Бемор”, “Миллатчилар”, “Бошсиз одам”, “Кўр кўзнинг очилиши”, “Башорат”, “Қабрдан товуш”, “Бек”, “Жонфигон”, “Адабиёт муаллими”,

“Қизлар”, “Майиз емаган хотин”, “Мунофиқ” асарлари “Афсонаҳо аз гузашта” номи билан “Ирфон” нашриётида (Душанбе) нашрдан чиққан бўлса, “Шарқи сурх” (1959 й., 3-сон) журналида “Ҳикояҳо” номи остида “Анор”, “Дуз” (“Ўғри”), “Бемор” ҳикоялари чоп этилган.

“Шарқи сурх” журнали Абдулла Қаҳҳорнинг кўп асарларини нашр қилган. Хусусан, “Сўзанаи шоҳи” (“Шоҳи сўзана”), “Се ҳикоя” номи остида “Зане ки мавиз нахурдааст” (“Майиз емаган хотин”), “Ғами зиёдати” (“Ортиқча ташвиш”), “Муаллими адабиёти” (“Адабиёт муаллими”) ҳикоялари чоп этилган.

Ёзувчи асарларини рус китобхонларига етказишда “Звезда востока” журналининг ўрни муҳим. “Минг бир жон” (“Тысячи одна жизнь”, 1957 й., 9-сон), “Оғриқ тишлар” (“Больные зубы”, 1958 й., 6-сон) “Звезда Востока”да, “Шоҳи сўзана” (“Шелковое сюзана”, 1952 й., 3-сон) “Звезда” журналида босилган.

Адибнинг комедиялари “Искусство” (1982 й.) нашриётида чоп этилган.

Яна бир гап. Абдулла Қаҳҳор ижоди юзасидан кўп тадқиқот олиб борган И.Боролинанинг 2004 йил “Муравей” нашриётидан чиққан “Тюркские литературы и фольклор” китоби К.Қаҳҳорованинг жияни Хуршида Жалолова томонидан музейга келтирилган. Унда И.Боролинанинг дастхати ёзилиб, 2004 йил 7 ноябр санаси қўйилган. Мазкур китобда “Рассказы Абдулла Каххара” деб номланган катта илмий тадқиқотнинг борлиги ёзувчи ижодининг алоҳида қимматга эгаллигини кўрсатади.

Абдулла Қаҳҳор мураккаб бир даврда яшашига қарамай хориж ва қардош халқлар билан дўстона муносабати ўзбек адабиётини дунёга танитишда ўзига хос ўрин тутган.

*Хуршида ҲАМРОҚУЛОВА,
филология фанлари номзоди.*

Фредерик ФОРСАЙТ

Шоқолнинг куни

Роман

БИРИНЧИ ҚИСМ

СУИҚАСД РЕЖАСИ

Биринчи боб

Хукмни ижро этиш вақти етганлиги ҳақидаги хаёлдан Парижнинг тонги баҳор ҳавоси совуқ, этни жунжиктирувчи эди. 1963 йилнинг март куни, соат эрталабки олтию қирқ. Форт д'Иврининг ички ҳовлисида қўллари орқасига қилиб боғланган Франция Ҳарбий Ҳаво Кучлари зобити ҳайратланганча ўзидан йигирма қадам нарида саф тортиб турган солдатлар ротасидан кўзини узмасдан қараб турарди. Оёқ остидаги шағал гижирлаб кетди, ўттиз беш баҳорни энди қаршилаган подполковник Жан-Мари Бастьен-Тирининг кўзлари қора боғич билан боғланди. Милтиқларнинг шақир-шуқури руҳонийнинг гапларини босиб кетди. Форт деворининг орқасида “Берлье” юк машинасининг ҳайдовчиси йўлини энгил машина кесиб ўтгани учун сигнал берди. Сигнал шовқинидан рота командирининг “нишонни мўлжалга ол” деб берган буйруғи эшитилмади. Милтиқдан отилган ўқ овозини уйқудан энди уйғонаётган шаҳар аҳли сезмади ҳам. Овоз каптарлар галаси ҳаловатини бузди, холос. Унинг акс-садоси ҳам кўчадаги машиналарнинг шовқинига сингиб кетди.

Франция президенти генерал де Голлни ўлимга ҳукм этган махфий армия ташкилоти (ОАС)нинг жанговар гуруҳига бошчилик қилган бу зобитнинг отиб ўлдирилиши, давлат бошлигининг ҳаётига суиқасд уюштириш борасидаги ҳаракатларга чек қўйишга қаратилган эди. Лекин тақдир тақозоси билан унинг ўлими шиддатли курашнинг бошланиши учун туртки ҳам бўлди. Бу воқеага изоҳ бериш учун нима сабабдан ўша куни эрталаб отилган ўқдан илма-тешик бўлиб кетган жасад Париждаги ҳарбий қамоқхонанинг ҳовлисида, арқонда осилиб ётганини эслатиб ўтишга тўғри келади.

Ниҳоят қуёш сарой деворлари ортига беркинди; ҳовлига тушган узун соя ориқиқиб қутилган салқин ҳавони олиб келди. Йилнинг энг илиқ келган кунлари, ҳатто кеч соат еттида ҳам ҳаво ҳарорати йигирма беш даражадан пастга тушмади. Шаҳар бўйлаб париждиклар шанба, якшанба кунларини шаҳар четида ўтказиш мақсадида тинмай жавраётган хотинлари ва чуғурлаётган болаларини машина ва поездларга жойлаштириш билан овора эдилар. Айни шу дамда эса Париж чеккасида йиғилган иккита-учта эркак бўлса, шу кун — 1962 йилнинг 26 августида Франция президенти Шарль де Голл учун ҳаётининг охири куни бўлиши керак, деган қарорга келди. Шаҳар аҳолиси жазирама иссиқдан нисбаган салқинроқ дарё бўйлари ва ўрмонга қочиш пайида юрганда Елисей саройида ҳукумат мажлиси давом этмоқда эди. Саройнинг шағал ётқизилган ҳовлисида “Ситроен DS” русумли ўн олтига қора рангли машина доира шаклида ҳовлининг тўртдан уч қисмини тўлдирган ҳолда қотиб туришарди. Ҳайдовчилар гарб тарафдаги деворнинг соя барвақтроқ тушган қисмида гўж бўлиб сафсата сотишарди. Улар бунга одатланган, чунки иш кунининг деярли кўп қисмини нуфузли йўловчиларни пойлаш билан ўтказишарди. Соат саккизу ўттизда

ҳайдовчиларнинг мажлис чўзилиб кетганлиги борасидаги минғир-минғирларини ойнаванд эшик орқасида кўринган швейцар бўлди. У соқчиларга ишора қилди, ҳайдовчилар чекиб улгурмаган сигареталарини ерга оёқлари билан босиб эзишди. Хавфсизлик хизмати ишчилари ва соқчилар қадларини ростлаб олдилар. Залворли темир дарвоза ланг очилди. Бир гуруҳ вазирлар кўринганда, ҳайдовчилар машиналари томон тарқалиб бўлишган эди. Швейцар эшикни очди ва кабинет аъзолари бир-бирларига яхши дам олишларини тилаб, ҳовлига олиб чиқувчи зинадан пастга тушишди. “Ситроен” русумли машиналар олдинма-кейин зина ёнига келиб тўхтадилар. Швейцар мулозамат билан машинанинг орқа эшигини очиб турди, вазирлар жойлашиб ўтириб олдилар ва республика гвардиячилари ёнларидан ўтиб Фобур Сен-Оноре кўчаси томон кетдилар.

Орадан ўн дақиқа ўтгач, ҳовлида ҳеч ким қолмади. Фақат “Ситроен DS 19” русумли иккита узун лимузин олдинма-кейин зина ёнига секин келиб тўхтади. Франция Республикаси президентининг байроғи билан безатилган биринчи машина рулида Саторидаги миллий жандармерия тайёрлов марказидан бўлган ҳайдовчи-полициячи ўтирарди. У табиатан камгап бўлгани учун бошқа вазирларнинг ҳайдовчиларидан ажралиб турарди. Президент машинасини ҳайдаш шарафига бўлса, асабларининг темирданлиги, босиқлиги, машинани тез ва маҳорат билан ҳайдаши эвазига эришган эди. Кабинада Маррудан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Иккинчи “DS 19” русумли машина рулида ҳам Сатори марказини битирган ҳайдовчи ўтирар эди.

Соат еттию қирқ бешда ойнаванд эшик орқасида соқчиларнинг эътиборини ўзига тортиб иккинчи гуруҳ пайдо бўлди. Доимо тўқ кулранг ва қора галстук тақиб юрадиган Шарль де Голл назокат билан мадам Ивонн де Голлни ўзидан олдин ўтказди ва уни қўлтиқлаб, кутиб турган “Ситроен” машинаси томон зиналардан туша бошлади. Улар орқа ўриндиққа, мадам де Голл чап томонга, президент ўнг томонга ўтиришди. Уларнинг куёви полковник Ален де Буасье, бу пайтда француз армиясининг танк ва кавалерия қўшма штабининг бошлиғи, орқа эшикларни яхши ёпилган-ёпилмаганини текшириб кўрди ва Маррунинг ёнига келиб ўтирди. Президент ва унинг рафиқасини кузатиб борувчи икки киши иккинчи лимузин томон йўл олишди. Де Голлнинг кўриқчиси Анри Жудер шофернинг ёнига ўтирди, елкаси оша қўлтигининг остига осиб олган оғир тўппонча солинган филофни тўғрилаб олди. Машиналар кўча бўйлаб кетар экан, унинг кўзлари тинмасдан тротуар ва бурчакларга синчиклаб боқарди. Иккинчи киши, комиссар Дюкре, президентнинг хавфсизлик хизмати бошлиғи, соқчиларга икки-уч оғиз гапириб ҳамма нарса жойидалигига ишонч ҳосил қилгач, орқа ўриндиққа бир ўзи келиб ўтирди.

Оқ шлёмдаги иккита мотоциклчи моторини юргизиб, дарвоза томон ҳайдашди. Уларнинг орасидаги масофа тўрт қадамча келарди. “Ситроенлар” бир айланиб, мотоциклнинг орқасидан туришди. Соат ўн минути кам еттини кўрсатарди.

Темир эшиклар яна ланг очилди, кичкина кортеж қаддини ростлаб турган гвардиячилар орасидан ўтиб, Фобур Сен-Оноредан чиқди ва Мариньи шоҳ кўчаси бўйлаб йўл олди. Каштан дарахти соясида мотоциклда ўтирган оқ шлем кийиб олган ёш йигитча кортеж ёнидан ўтиб кетишини кутиб турди, сўнг орқасидан тушди. Йўл ҳаракатини тартибга солувчиларга президент саройдан соат нечада чиқиб кетгани ҳақида бирон-бир хабар келмади, кўчалардаги йўл ҳаракати, одатдагидек, бошқа кунлардан фарқ қилмас эди. Кортежнинг яқинлашаётганини улар мотоцикл сиреналари овозидан билишди ва чорраҳалардаги йўл ҳаракатини тўхтатишга базўр улгуришарди.

Кортеж соя-салқин шоҳ кўчадан тезликни ошириб, куёш нур сочиб турган Клемансо майдонига чиқиб олди ва Александр III кўприги томон борарди. Мотоциклчи ҳам шу йўл билан кетмоқда эди. Кўприкдан ўтиб, Марру генерал Галлиени шоҳ кўчасига, сўнг Ногиронлар хиёбонига чиқди. Мотоциклчи ўзига керакли маълумотни олди. Генерал де Голл шаҳардан чиқиб кетяпти. Ногиронлар хиёбони ва Варен кўчаси кесишган жойда у тезлигини камайтириб, бурчакдаги қаҳвахона ёнида тўхтади. Қаҳвахонага кирар экан, у чўнтагидан темир жетон олиб, телефон-автомат томон юрди.

Подполковник Жан-Мари Бастьен-Тири Медона шахри чеккасидаги барда телефон кўнгирагини кутиб ўтирарди. У авиация ҳаво йўллари вазирлигида ишлар, уйланган, учта фарзанди бор эди. У ҳамма ҳурмат қиладиган амалдор, намунали оила бошлиғи қиёфаси остида подполковник Шарль де Голлга нисбатан кучли нафратини яширар эди. Унинг фикрича, Шарль де Голл Жазоирни маҳаллий миллатчиларга топшириб, Францияга ва 1958 йилда уни ҳокимият бошига қайтарганларга нисбатан сотқинлик қилди. Бастьен-Тирининг ўзи бўлса, Жазоирнинг мустақилликка эришиши муносабати билан бирон нарса йўқотгани йўқ, бирон шахсий манфаатни кўзлагани ҳам йўқ. Унинг назарида мамлакатни сотган кишини ўлдириш, бу — қайноқ муҳаббат билан севган давлатига нисбатан кўрсатилган содиқлик, ватанпарварлик белгиси эди. Ўша кезларда Бастьен-Тирининг қарашини минглаб одамлар қувватлар эди, ammo фақат айрим кишиларгина де Голлни ўлдириш, у бошқараётган давлатни ағдариб ташлашга қасам ичдилар ва махфий ҳарбий ташкилот аъзоси бўлдилар. Мана шундай фанатлар орасида Бастьен-Тири ҳам бор эди.

Телефон жиринглаганда у пиво ҳўплаб ўтирарди. Бармен телефон аппаратини у томон суриб, ўзи пештахтанинг нариги бошида турган телевизор томон кетди. Бастьен-Тири бир неча дақиқа гўшакни туганча тинглаб турди, сўнг гўлдираб: “Жуда яхши, миннатдорман”, — деб гўшакни осди. Пиво учун пулни олдиндан тўлаб қўйган эди. Шошилмасдан бардан чиқди ва икки-уч қат қилиб тахланган газетани очди. Икки марта кўчанинг нариги томонидаги биринчи қаватдаги хонадонда турувчи бир жувон дераза пардаларини туширди, стул ва кушеткаларга жойлашиб ўтирган кишилар томонга қайриди:

— Иккинчи сонли маршрут.

Бешта навқирон йиғит асабий ўрниларидан сапчиб турдилар, қолган еттитаси — ёшлари каттароқлари ўзларини хотиржам тутар эдилар. Уларга Бастьен-Тирининг ёрдамчиси лейтенант Ален Бургене де ла Токне бошчилик қиларди. У ер эгалари — дворянлар оиласидан чиққан бўлиб, ёши ўттиз бешда, уйланган, иккита фарзанди бор.

Бу хонада энг хавфлиси кенг елкали, баджаҳд, фанатик — ўттиз саккиз яшар Жорж Ватин эди. Бир пайтлар у Жазоирда қишлоқ хўжалиги муҳандиси бўлиб ишларди. Икки йил давомида одам ўлдирувчи касбини эгаллаб олди. Бир пайтлар яраланганлиги сабабли Чўлоқ деган лақаб ҳам олган эди. Де ла Токненинг ишораси билан эркаклар орқа эшикдан ўғирланган ё ёлланган олтига автомобиль турган тор кўчага чиқишди. Соат саккизгача беш дақиқа қолган эди. Бастьен-Тири суиқасд уоштиришга қўп кун тайёргарлик кўрди, отишма бурчаги, автомобиль харакатининг тезлиги ва уларгача бўлган масофани ўлчади, ўқ кучи машиналарни тўхтатишга қодирлигини чамалади.

Пистирма учун Париж атрофидаги Пети-Клармарнинг шоҳ кўчаси кесишган жойдаги майдон, де ла Либерасьон шоҳ бекатини танлади.

Бастьен-Тирининг ҳисоб-китоби бўйича юз элликта ўқ биринчи машинани, у фургон орқасида ётган снайперларга яқинлашган бир пайтда тешиб ўтиши керак. Президент лимузини тўхтагандан сўнг, ён кўчадан ҳарбийларнинг иккинчи гуруҳи чиқиб келиши керак бўлади. Улар кортежнинг иккинчи машинасида келаётган хавфсизлик хизмати агентларини отиб ташлаши керак бўларди. Бу икки гуруҳ нариги кўчада кутиб турган учта автомобилда орқага қайтишни мўлжаллаган эди.

Операциянинг ўн учинчи иштирокчиси Бастьен-Тирининг зиммасига бўлса, президент кортежи яқинлашаётгани ҳақидаги хабар берилиши юклатилган эди. Соат саккиздан беш минут ўтганда иккала гуруҳ ҳам белгиланган жойларини эгаллашди. Трейлердан юз ярд нарида, автобус бекатида Бастьен-Тири қўлида ҳануз ўша газета билан у ёқдан-бу ёққа қараб юрарди. Қўлидаги газетани силкитса, трейлер ёнида турган снайперлар учун бу ишора бўлиб хизмат этиши керак эди. Унинг буйруғини кутиб турганлар ўт очиши керак бўлади. Бурген де ла Токне кортеждаги иккинчи автомобилнинг йўлини тўсиши лозим бўлган машинани бошқарар эди. Чўлоқ Ватин унинг ёнида жойлашиб, қўл пулемётини бармоқлари билан сиққанича ушлаб турарди. Пети-Клармарда милтиқлар отишга шай турганда, генерал де Голлнинг кортежи транспорт билан тирбанд Парижнинг марказий кўчаларидан шаҳар четидаги нисбатан бўш йўлга чиқиб

олган эди. Машина тезлиги соатига олтмиш милга етган эди. Олдинда йўл бўшлигини кўрган Франсуа Марру соатига қаради ва генералнинг шошаётганини ҳис этиб, машина газини кучлироқ босди. Мотоциклчиларнинг иккаласи ҳам кортежнинг охирига ўтиб олишди. Чунки де Голл мотоциклларнинг ўчиб-ёнишини ёқтирмас эди. Шу зайлда кортеж соат саккиздан ўн етти дақиқа ўтганда дивизия Леклерки шоҳ кўчасига кириб келди.

Улардан бир қақирим нарида турган Бастьен-Тири йўл қўйган жиддий хатосининг мевасини татимоқда эди. Лекин бу хатонинг нимада эканлигини у орадан олти ой ўтгачгина полициячилардан эшитиб билди. У суиқасдга тайёргарлик кўрар экан, 22 август куни қош қорайиши соат саккизу ўттиз бешга тўғри келиши қайд этилган тақвимдан фойдаланди. Яъни, де Голлнинг кортежи Пети-Клармарда ҳозир етиб келган вақтидан барвақтроқ кўриниши керак эди, бироз кечикиши ҳисобга олинган тақдирда ҳам барибир шундай бўлди. Яъни, подполковник фойдаланган тақвим 1961 йилники эди. 1962 йилнинг 22 августиде эса қош қорайиши соат саккизу ўн дақиқага тўғри келар эди. Йигирма беш дақиқа фарқ Франция тарихида ҳал қилувчи роль ўйнади. Соат саккизу ўн саккизда Бастьен-Тири де ла Либерасьон шоҳ бекати бўйлаб соатига етмиш беш мил тезликда келаётган кортежга кўзи тушди ва шиддат билан қўлидаги газетани силкита бошлади.

Йўлнинг нариги бошида, чорраҳага юз ярдларча яқинроқ масофада турган Берье автобус бекатида турган кишини гира-ширада зўрға илгар эди.

— Подполковник газетасини силкитдими? — дея хитобли савол берди. Берган саволи оғзидан чиқиб улгурмасидан автобус бекатига яқинлашиб келаётган президент кортежи кўринди.

— Ут оч! — бақирди Берье. Биринчи лимузин трейлерга яқинлашиб, сўнг ундан ўзиб кетганда улар отишмани бошлаб юборишди. Ўқ отувчиларнинг мерганлиги сабаб йигирмата ўқ машинага тегди. Ўқнинг иккитаси гилдиракка келиб тегди, гарчанд гилдирак шиналари ўзини-ўзи мустақил елимловчи имкониятга эга бўлса-да, босимнинг беҳосдан тушиб кетиши оқибатида машина сирганиб кетди. Айнан мана шу дақиқада Франсуа Марру президентнинг ҳаётини сақлаб қолди.

Барча тан олган мерган экс легионер Варга гилдиракларни мўлжалга олиб отса, қолганлар кўздан ғойиб бўлаётган машинанинг орқа ойнасига қараб ота бошлашди. Бир неча ўқ машина юкхонасини тешиб ўтди, биттаси президент бошининг ёнгинасидан учиб ўтиб, орқа ойнага тегди. Олдинги ўриндиқда ўтирган полковник де Буасье орқасига ўтирилиб қайнота ва қайнонасига “Энгашинг!” деб бақирди. Мадам де Голл бошини эрининг тиззасига қўйди. Генерал совуққонлик билан “Нима, яна бошландими?” — деди ва нима бўлаётганини кўриш учун орқасига қайрилиб қаради.

Марру оҳисталик билан тезликни пасайтирди, машинани ўнглаб олиб, яна газни босди. “Ситроен” кўққисдан тезликни ошириб, дю Буз шоҳ кўчасидаги йўллар кесишган майдонга қараб юрди. У ерда ОАС аскарларининг иккинчи гуруҳи пистирмада ётган эди. Қўриқчилар ўтирган лимузин соғ-саломат президент машинасининг орқасидан қолмасдан келмоқда эди.

Яқинлашаётган автомобилнинг тезлигини ҳисобга олганда, дю Буа шоҳ кўчасида ўт олдирилган машинада кутиб ўтирган Бургене де ла Токне иккита имкониятдан биттасини танлаши мумкин эди: тезлигини ошириб келаётган машина йўлига чиқиб, муқаррар автомобиллар тўқнашувида ҳалок бўлиши ёки ярим сония кейинроқ чиқиб, тирик қолиши. Де ла Токне тирик қолишни афзал кўрди. Президент “Ситроен”и олдинга ўтиб улгурди ва ОАС жангчиларининг машинаси қўриқчилар ўтирган автомобиль билан ёнма-ён келиб қолди. Ватин машина ойнасидан ярим белигача бошини чиқариб, кўздан ғойиб бўлаётган “Ситроен”нинг орқа ойнасига қараб кўл пулемётида ўқ уза бошлади. Чил-чил бўлиб синган машина ойнасидан генерал де Голлнинг боши кўришиб турарди.

— Нега бу галварслар жавоб ўти очишмайди? — жавранди генерал. Жудер Ватинга қараб ўқ очмоқчи эди, уларни бор-йўғи ўн футгина масофа ажратиб турарди, лекин отишга ҳайдовчи халақит берарди. Дюкре унга президент лимузини орқасидан қолмасликни буюрди. Орадан бир дақиқа ўтар-ўтмас ОАСчиларнинг машинаси орқада қолди. Де ла Токне кўққисдан пайдо бўлгач,

йўл четига отилиб чиқиб кетган иккала мотоциклчи ҳам лимузинга етиб олди. Кортеж тўла таркибда Виллакоблдаги француз ХХК базаси томон йўлда давом этди.

ОАСчиларнинг содир бўлган воқеани суриштиришга вақтлари йўқ эди.

Операция вақтида фойдаланилган машиналарни ташлаб қочиш учун мўлжалланган учта автомобилга ўтириб қуюқлашган шом қоронгусида кўздан ғойиб бўлдилар.

“Ситроен”да ўрнатилган рация орқали комиссар Дюкре Виллакобл билан боғланди ва рўй берган воқеа ҳақида қисқа маълумот берди. Ун дақиқадан сўнг, кортеж база дарвозаси ёнига етиб келганида, де Голл тўғри ёзги майдонга, вертолёт ёнига боришларини талаб қилди. Лимузин тўхташи билан унинг атрофини зобит ва амалдорлар ўраб олишди. Улар лимузин эшигини очишди ва содир бўлган воқеадан ҳали ўзига келмаган мадам де Голлнинг машинадан тушишига ёрдам беришди. Генералнинг ўзи бошқа тарафдаги эшикдан тушди. У атрофда елиб-югуриб юрган зобитларга эътибор бермай “Ситроен”ни айланиб ўтди ва рафиқасини қўлтиқлаб олди.

— Юр, азизим, ҳозир уйга етиб оламиз, — деди ва орқасига бурилиб, йиғилганларга: “Улар отишни билишмайди”, — деб ОАСчилар ҳақида фикр билдириб қўйди.

Президент ва мадам де Голл вертолётга чиқдилар, уларнинг орқасидан Жудер ҳам эргашди ва улар шаҳар четига қароргоҳларигача дам олгани кетишди.

Журналистлар бўлиб ўтган воқеа ҳақида аниқ маълумотга эга бўлмаганликлари сабабли, де Голлга қарши уюштирилган суиқасдни муҳокама этиш ва турли уйдирмалар билан газета саҳифаларини тўлдириш билан банд бўлган пайтда, француз полицияси шаҳар тарихидаги энг катта қуршовни амалга оширмакда эди. Бу қуршов кўлами ва аҳамияти жиҳатидан фақат ёлланма қотилга қарши уюштирилган овга тенг келиши мумкин эди. Қотилнинг номи ҳануз номаълум. Турли маълумотномаларда у Шоқол лақаби билан қайд этилган эди.

Полициячиларга омад биринчи бор учинчи сентябр куни кулиб боқди ва бу омадни уларга полициядаги ҳужжатлар текшируви тақдим этди. Лиондан жануброқда жойлашган Валенс шаҳридан чиқаверишда, Париж-Марсел йўлида патрул тўрт киши ўтирган машинани тўхтатди. Полициячилар ҳужжат текшириш учун юзлаб машиналарни тўхтатардилар, лекин бу сафар улар тўхтатган машинада ўтирганлардан биттасининг ҳужжати йўқ эди. У ҳужжатларини йўқотганини айтди. Полициячилар уларнинг тўртталасини ҳам Валенсга шахсини аниқлаш учун олиб кетди.

Валенсда машина ҳайдовчиси ва яна иккита йўловчининг учинчи йўловчига алоқаси йўқлиги тезда маълум бўлди. Улар учинчи йўловчига уларни йўл-йўлакай ташлаб ўтишни таклиф этишган, холос. Ҳужжати йўқ йўловчининг шахсини аниқлаш учун унинг бармоқ изларини олишди ва Парижга жўнатишди. қолганларни қўйиб юборишди. Ун икки соатдан сўнг жавоб келди. Бармоқ излари хорижий легиондан қочган дезертир, йигирма саккиз яшар Пьер Дени Магадга тегишли эди.

Магадни Лиондаги полиция маҳкамасига кузатиб қўйишди. У қабулхонада қачон сўроқ қилишларини кутиб ўтирар экан, кўриқчилардан бири ҳазиллашиб: “Хўш, сенга Пети-Клармар ҳақида нималар маълум? — деб сўраб қолди.

Магад иложсиз елкаларини қисиб:

— Хўш, сизларни нима қизиқтиради? — деди.

Ҳайратдан оғизлари очилиб қолган полициячилар уни тинглаунларича, стенографистлар жиддий тус билан дафтар кетидан дафтар тўлдиришарди. Магад саккиз соат “сайради”. У суиқасд иштирокчилари, шунингдек, бу операцияни тайёрлаган ва курол-яроғ сотиб олган тўққизта кишининг ҳам номларини айтиб берди. Ҳаммаси бўлиб йигирма икки нафар кишининг фамилиясини айтди. Полиция энди кимни қидиришни билар эди. Номлари аниқ бўлганлардан фақат биттаси ҳибсдан омон қолди, уни ҳозиргача ҳам тута олишмади. Жорж Ватин Франциядан чиқиб кетган эди. ОАСнинг кўпчилик бошлиқлари каби у ҳам Испанияда жойлашган деган тахмин бор.

Хибсга олинганларни сўроқ қилиш ва Бастьен-Тири, Бургене де ла Токне ҳамда бошқа фитначиларга қарши айбномаларни тайёрлаш декабр ойида тугатилди. 1963 йилнинг январ ойида уларнинг барчаси ҳарбий суд олдида жавоб беришди.

Айни шу пайтда ОАС голлчилар ҳукуматига қарши янги ҳужум уюштириш учун янги кучлар тўпламоқда эди, француз хавфсизлик хизмати бўлса бунинг олдини олиш ҳаракатида эди.

Осуда Париж ҳаётининг ички қатламларида замонамизнинг энг шиддатли жанги кетмоқда эди.

Француз хавфсизлик хизмати Сервиз де Документасьон экстертер де Контр — Эспionage деб номланади. Қисқартирилган номи СДЭКЭ. Уларнинг хизмат доирасига Франция ташқарисидоги қидирув — разведка ва ўз ҳудудидаги контрразведка фаолияти киради. Шу билан бир қаторда СДЭКЭ асосий қисмларининг зиммасидаги вазифалар бир-бирларига юклатилиб туриши ҳам мумкин. Разведка билан шуғулланадиган биринчи бўлим бюролардан ташкил топган бўлиб, уларнинг ҳар бири иккитадан индексга, яъни “R” ҳарфи ва рақамга эга ҳарф — Renseignement (маълумот) сўзининг қисқартирилган кўриниши, рақам — тартиб сонидир. Бўлимга қуйидаги бюрорлар киради. R1 — олинган маълумотларнинг умумий таҳлили, R2 — Шарқий Европа, R3 — Жанубий Европа, R4 — Африка, R5 — Ўрта Шарқ, R5 — Узоқ Шарқ ва R7 — Америка (Жанубий Ярим шар). 2-бўлим контрразведка билан шуғулланади, 3-ва 4- бўлимлар коммунистик секцияга бирлаштирилган. 6- бўлим молия масалалари билан шуғулланади. 7-бўлим — маъмурий масалалар билан шуғулланади.

Бешинчи бўлимнинг номи — “Қаршилиқ” бўлиб, бир сўздан иборат. Айнан мана шу бўлим зиммасига ОАСга қарши курашнинг энг асосий, оғир қисми тўғри келди. Бу бўлимнинг штаб квартираси Парижнинг шимоли жанубий томонидаги Порт де Лильдаги Мортъе хиёбонида яқин ерда жойлашган. Штаб квартира жойлашган даҳа кўримсиз бинолар билан тўлиб-тошган. Бу ердан юзлаб агентлар жангга отланган. Улар асосан корсикаликлар бўлиб, жисмоний жиҳатдан бақувват, Сатори лагерларида махсус тайёргарлик кўришган бўлади: пичоқ ва тўппонча, каратэ ва дзюдо, радио-алоқа, портловчи қурилмаларни йиғиш ва ўрнатиш, исканжага олиб ё қийнамасдан сўроқ қилиш, олиб қочиш — ўғрилиқ, заҳарлаш, қотиллик ва ҳ.к.

Айримлари фақат француз тилида гаплашишади, бошқалари бир нечта тилни билишади ва мамлакатнинг турли бурчагида ўзларини худди уйларидагидек ҳис этишади. Топшириқни бажаришар экан, улар одам ўлдириш ҳуқуқига ҳам эга бўладилар ва бу имкониятдан тез-тез фойдаланиб туришади. ОАС фаолиятининг кучайиши муносабати билан СДЭКЭ директори генерал Эжен Гибо ниҳоят 5-бўлимга жангда қатнашишга рухсат берди. Агентлар ОАС таркибига киришди, уларнинг айримлари ташкилотнинг юқори қисмларига ўрнашиб олишга муваффақ бўлишди. Улардан маълумотлар тушиб турди, бу Франция полициячиларига ОАС операцияларини барбод этиш ва жангчиларини хибсга олиш имкониятини берди. Бошқа ўринларда уларни бошқа мамлакатларда шафқатсизларча ўлдирдилар. Бедарак йўқолган ОАС жангчиларининг қариндош-уруғлари уларни қаршилиқ кўрсатиш бўлимининг қурбони бўлганидан шубҳаланишмасди. ОАСчилар ҳам улардан қолишмасди. 5-бўлим агентларига барбудослар деб ном қўйишган, уларнинг яширин ишларини назарда тутиб, яъни бу соқоллилар дегани, уларни полициячиларга нисбатан кўпроқ ёмон кўришади. Жазоирда ОАСчилар ва голлчилар ҳукумати ўртасидаги ҳокимият учун курашнинг сўнги босқичларида етгита ОАСчи барбудослар қўлига тушди. Уларнинг даставвал бурун ва қулоқларини кесиб, сўнг симёғочларга осдилар. Бу сирли кураш мана шу зайлда олиб борилди. Қийноқдан ўлганлар, улар кимнинг қўлида, қайси ертўлаларда жон бергани ёзилмасдан қолиб кетди.

Барбудосларнинг қолганлари ўзларини ОАСдан ҳоли тутар ва СДЭКЭнинг қақиригига тайёр турардилар. Улар орасида айримларининг жинойий ўтмиши уларга аввалги алоқаларидан фойдаланиш имкониятини берар ва улар ўта ифлос махсус топшириқларни бажариш учун бандитларнинг хизматидан тез-тез фойдаланиб туришарди. Уларнинг фаолияти президент де Голлнинг энг яқин ёрдамчиси Жак Фоккар қўл остидаги норасмий полиция ҳақида миш-мишларга

сабаб бўлди. Аслида ҳеч қандай норасмий полиция йўқ эди. Қаршилик кўрсатиш бўлими агентлари ёки вақтинча ёлланган жангарилар томонидан амалга оширилган операцияларни улардан кўришарди.

Париж ва Марселдаги жиноятчилар фаолиятини назорат этувчи ва қарши таъсир бўлимининг негизини ташкил этувчи корсикаликлар учун “вендетта” сўзи шунчаки қуруқ гап эмас ва Жазоирда етгита барбудосни ўлдиришгандан сўнг улар ОАСга вендетта эълон қилишиди. Худди корсикалик бандитлар 1944 йил Франциянинг жанубида десант тайёрлашда иттифоқдошларга ёрдам берганларидек, 60-йилларнинг бошларида улар Франция учун ОАСга қарши курашдилар. ОАСчилар орасида “pieds-noirs”, яъни “қораоёқ”, жазоирлик французлар кўп эди, табиатан улар корсикаликларга жуда ўхшаб кетар эдилар, шу боис баъзан бу кураш қон-қариндошлар урушига ўхшаб кетарди.

Бастьен-Тири гуруҳи устида суд давом этар экан, унгача ОАС фаолиятини кенгайтирарди. Уларга Пети-Клармардаги пистирманинг ташкилотчиси полковник Антуан Арго бошчилик қиларди. Франциянинг энг нуфузли ўқув юрти — Политехника институтининг талабаси, ақли ва сергайрат Арго де Голлнинг “Мустақил Франция”сида лейтенант бўлиб хизмат этарди ва ватанини миллатчилардан озод қилиш учун курашарди. Кейинчалик у Жазоирда кавалерия қисмига бошчилик қилди. У паст бўйли, чайир, айёр ва шафқатсиз эди. 1962 йилга келиб, ОАСнинг чет элдаги ҳарбий штабига бошчилик қилди. Тажрибали руҳшунос Арго, голлчилар билан бўлган кураш турли йўналишларда ва барча воситалар: террор, дипломатик муносабатлар ва жамоа фикрига таъсир ўтказишни ишга солган ҳолда олиб борилиши кераклигини тушунар эди. Ишнинг бир қисмини газета ва Жорж Бидо — ОАСнинг сиёсий қаноти, миллий қаршилик кенгаши бошлигининг Жанубий Европа давлати телевидениясига интервью бериш ташкил этди. Жорж Бидо авваллари Франция ташқи ишлар вазири эди. Эшиттиришларда ОАСнинг генерал де Голлга қарши чиқишларнинг сабаблари тушунтириб бериларди.

Ўз вақтида Аргонинг ноёб заковати унга Францияда энг ёш полковник бўлиш имкониятини берган эди. Ўз тақдирини ОАС билан боғлаб, у голлчи ҳукуматининг энг ашаддий душманига айланди. Бидонинг етакчи телекомпаниялар ва газеталарга берган интервьюлари бекор кетмади. ОАС жангчилари олиб борадиган террористик хужуларни яширувчи парда вазифасини ўтади.

Арго ташкил этган ташвиқот кампаниясининг муваффақияти француз ҳукуматини шаҳар бўйлаб қаҳвахона ва кинотеатрларда портлаган пластик бомбалардан кам ташвишга солмади. 14 феврал куни де Голлни ўлдириш билан боғлиқ яна битта фитна ошкор бўлди. “Марс даласи”даги ҳарбий академияда де Голлнинг лекциялари бўлиши керак эди. Қотил академия корпусларининг бирида, томда яшириниб олиб, де Голл тингловчилар тўпланган зал ёнига келганда унинг орқасидан отиши керак эди.

Кейинчалик фитначилар суд олдида жавоб беришди. Улар Робер Пуакар артеллерияси капитани Жан Биснон, ҳарбий академиясининг инглиз тили ўқитувчиси мадам Поль Руссели де Лифьяк эдилар. Жорж Ватин ўқузиши керак эди, лекин “Чўлоқ” яна яширинишга муваффақ бўлди. Кейинчалик судда маълум бўлишича, қуролланган Ватинни академия худудига олиб ўтиш учун улар соқчилар зобити Мариус Тоға мурожаат этишади, у эса зудлик билан бу ҳақда полицияга хабар берди. Ўн бешинчи феврал куни генерал де Голл академияда маъруза қилди, норозолигига қарамасдан академияга зирҳли автомобилда боришига тўғри келди.

Дилетантларча уюштирилган бу фитна де Голлнинг қаттиқ жаҳлини чиқарди. Орадан бир кун ўтгач, ички ишлар вазири Фрейни ҳузурига чақирди, мушти билан столни уриб, миллий хавфсизлик учун жавобгар вазирга: “Фитначилар томир отиб кетди”, — деди.

Бошқаларга ўрнатилган бўлиш учун ОАС саркорларидан бирига қарши жавоб акцияси ўтказишга қарор қилинди. Фрей Олий ҳарбий судда давом этаётган Бастьен-Тири жараёни ниҳоясига етиб қолганига амин эди, Бастьен-Тири эса ҳануз президентга суиқасд уюштиришга уни нима мажбур этганини тушунтиришга ҳаракат қилмоқда эди. Лекин уни бунга ишонтириш учун янада кучлироқ далиллар керак эди.

Йигирма иккинчи феврал куни СДЭКЭ 2-бўлими бошлигининг ички ишлар вазирига йўллаган маълумоти “қаршилиқ” бўлими бошлигининг столига келиб тушди. Унда қатор бошқа маълумотлар билан бирга қуйидагилар ҳам келтирилган эди. “Биз бузғунчилик фаолияти саркорларидан бири, француз армиясининг собиқ полковниги Антуан Аргонинг қароргоҳини аниқлашга муваффақ бўлдик. У ГФРга жўнаб кетди ва бизнинг разведка қўлга киритган маълумотларга кўра у ерда бир неча кун бўлиш ниятида”.

Шундай қилиб, Аргони топиш, ҳатто қўлга олиш имкони туғилди. Бизнинг контрразведка ГФРнинг тегишли ташкилотларига ёрдам сўраб, илтимос билан мурожаат қилди. Лекин рад жавобини олди. Энди бу ташкилотларга бизнинг агентлар Арго ва ОАСнинг бошқа саркорларини қўлга туширишлари мумкинлиги маълум бўлди, шу боис ўта эҳтиёткорлик ва зудлик билан ишга киришишга тўғри келди.

Операцияни бажаришни “қаршилиқ” бўлимига топширишди, йигирма бешинчи феврал кунининг иккинчи ярмида Арго Римдан Мюнхенга учиб келди, у ОАСнинг бошлиқлари билан мажлис ўтказди. Мажлис тугагач, тўғри Унертлштрассга кетмасдан, таксида “Эден-Вольф” отелига йўл олди. Афтидан, учрашув тайинланган бўлиб, олдиндан хонага буюртма берган эди. Лекин хонага чиқиб улгурмади. Меҳмонхонага кираверишда унга соф немис тилида иккита эркак мурожаат этди. Арго уларни маҳаллий полициячилар бўлса керак, деб ўйлади ва ички чўнтагидан паспортини қидира бошлади.

Уни дарҳол ушлашди ва тротуарда кутиб турган фургонли машинага итариб чиқаришди. Арго уларнинг кўлидан кутилиб чиқишга ҳаракат қилди, лекин уни французчалаб тоза сўкишди. Қўллари билан бурнини беркитиб, бир мушт туширишди ва у қоронғиликка қулаб тушди.

Йигирма тўрт соат ўтгач, Париждаги Орфер кўчасидаги 36-уйда жойлашган қидирув полицияси бошқармасида телефон жиринглади. Ўта қўпол бир овоз навбатчи сержантга: “Антуан Аргони бино орқасидаги машиналар тўхташ жойида фургонли машинада топасизлар”, деб хабар берди. Бир неча дақиқа ўтгач, фургоннинг эшиги очилди, ундан Арго полициячларнинг кўлига юмалаб тушди. Уларнинг ҳайратдан оғизлари очилиб қолди.

Йигирма тўрт соат кўзи боғлиқ ҳолда бўлгани учун, у куннинг ёруғидан кўзини очолмасди. Бировнинг ёрдамисиз тик туролмасди. Юзидаги қон қотиб қолган, унинг бурнини уриб синдиришган эди, оғзига тикилган латтани полициячилар сугуриб олишди. Улардан бири, — полковник Антуан Арго сизми? — деб сўради.

— Ҳа, — деб тўнғиллади у.

“Қаршилиқ” бўлимининг агентлари йўлини топиб, уни чегарадан ўтказишди ва полициячиларга машиналарнинг тўхташ жойида уларни совға кутаётганини хабар қилишди. Бу билан улар ўзларича хавфсизлик хизматида ҳазил-мутуйиба бегона эмаслигини билдиришди. Аргони ҳибсдан 1968 йилнинг июнида озод этишди.

Аммо, Аргони ўғирлаган агентлар бир нарсани эътибордан четда қолдиришган эди: содир этилган ўғрилиқ ОАСнинг тизимида тартибсизликларни келтириб чиқариш билан бирга, у Аргонинг ёрдамчиси — кўп ҳам машҳур бўлмаган, лекин ўта маккор подполковник Марк Родинга имконият яратиб берди. У операцияга бошчилик қилди, уларнинг мақсади де Голлни ўлдириш эди.

Айрим вазиятларга кўра Марк Родиннинг операцияга раҳбарлик қилиши мақсадга мувофиқ эмас эди.

Тўртинчи март куни олий ҳарбий суд Бастьен-Тири иши бўйича ҳукм чиқарди. Уни ва суиқасд иштирокчиларидан икки кишини ўлим жазосига ҳукм этишди. Айнан шу жазони ҳали қўлга тушмаган Жорж Ватинга нисбатан ҳам белгилашди. 8 март куни генерал де Голл уч соат давомида афв этишни сўраб мурожаат этган адвокатларнинг гапларини тинглади. Бастьен-Тирига нисбатан белгиланган ҳукм ўз кучида қолди, лекин қолган иккитасига белгиланган ўлим жазосини умрбод қамоқ жазоси ҳукми билан алмаштирди.

Ўша кечанинг ўзида адвокат Бастьен-Тирига белгиланган ҳукмни етказди.

Ҳукм ижроси соат ўн бирга белгиланди. Адвокат ўз ҳимоясидаги Бастьен-Тирининг ишонқирамай мийиғида кулиб турганини кўриб, сизни отиб ташлашади, деб қўшиб қўйди.

Бастъен-Тири бошини чайқади:

— Сиз ҳеч нарсани тушунмайсиз, мени отгани биронта француз қурол қўтармайди.

Лекин у янглишди. Эрталаб соат саккизда “Европа 1” радиостанцияси ҳукм ижро этилгани ҳақида хабар берди. Фарбий Европада радиосини керакли тўлқинга тўғрилаган ҳар бир киши бу хабарни эшитди. Австриянинг кичкинагина меҳмонхонасидаги хоналардан бирида радиодан таралган бу хабар юз беражак воқеаларнинг бошланишига туртки бўлди. Меҳмонхонадаги бу хона ОАС тезкор штабининг янги бошлиғи Марк Родинга қарашли эди.

Иккинчи боб

Марк Родин транзисторли радиони ўчириб, нонуштага қўлини урар-урмас столдан турди. Дераза ёнига келди ва навбатдаги сигаретани чекди. Қор қоплаган ва баҳор ҳали етиб келмаган шаҳарчага узоқ қараб турди.

— Аблаҳлар, — тўнғиллади у, Франция президенти, унинг ҳокимияти ва хавфсизлик хизматини назарда тутиб.

Родин ўзидан аввалги вазифадодидан тубдан фарқ қиларди. Баланд бўйли, озғиндан келган, рангпар юзли, голлчиларга нафрат билан қаровчи бу кимса одатда ўз ҳиссиётларини лотинликларга хос бўлмаган ташқи қиёфасидаги совуққонлик билан яшириб турарди. У политехника институтини тугатмади. Оддий этикдўзнинг ўғли эди, нацистлар Францияни босиб олганда балиқчиларнинг қайиғида Англияга кетган эди. У кезларда ёши йигирмага ҳам етмаган эди, оддий аскар бўлиб армияга кетди.

Хизмат поғонасидан сержантликкача, кейин кичик зобитликкача кўтарилиши, Шимолий Африкада қон кечиб, кейинчалик Нормандия соҳилларида Леклерк қўмондонлигида жанг қилиш унинг учун осон кечмади, албатта. Париж учун олиб борилган курашда, уни жанг майдонида зобитликка кўтаришди, уруш тугагач эса икки йўл орасида қолди. Армияда қолсинми ё тинч ҳаёт оғушига қайтсинми?

Лекин тинч ҳаёт оғушида уни нима кутяпти? У этик ямашдан бошқа ҳеч нарсага ярамайди. Ишчилар синфи бўлса, коммунистларнинг кучли таъсири остида қолган, коммунистлар қаршилик кўрсатиш ҳаракати ва шаҳар ичкарасида эркин Франция ташкилотини тузишда қўли баланд келмоқда эди. Родин армияда қолади ва у қон кечиб ўрганган нарсаларини ҳарбий юртни битирувчилар дарсликларни ёдлаб ўрганишини афсус билан кузатади. Улар хизмат поғонасида ундан ошиб кета бошлашганда, Родин ўзини мустамлакага ўтказишларига муваффақ бўлди.

Ҳинди-Хитойда ротага бошчилик қилар экан, у ўзига ўхшаб гапирадиган ва фикрлайдиганлар орасига тушиб қолади. Этикдўз ўғлининг хизмат поғонасидан юқорига кўтарилишини фақат янги жанглар таъминлаши мумкин эди. Ҳинди-Хитойдаги урушнинг тугаши арафасида у майор унвонини олди. Францияда бир йил бахтсиз кунларни ўтказиб, ҳафсаласи пир бўлган Родин Жазоирга йўл олади.

Родиннинг Франциядан чиқиб кетиши ва ватанида ўтказган ойлари, ҳаётдан норозилиги сиёсатчилар ва коммунистларга нисбатан нафратга айланди. Унинг учун бу икки тушунчанинг фарқи йўқ, улар бир нарсани англатарди. Агар давлат тепасига ҳарбий одам келмаса, кабинетларни банд этган сотқин ва ландовурларнинг тўридан Францияни чиқиб кетиши қийин, деб ўйларди у. Армияда на уларга, на бошқасига жой бор эди.

Жанг майдонида қўл остидагилар ҳалок бўлаётганини, баъзан асирга тушганларнинг таниб бўлмайдиган даражадаги жасадларини ерга кўмаётганини кўрган кўпчилик ҳарбий командирлар каби Родин ҳам аскарларга сигинарди, уларни ернинг тузи деб ҳисобларди. Солдатлар бўлса буржуйлар ўз уйида тўқ ва тўкин-сочин яшаши учун жонларини қурбон қилишарди. Хўш, саккиз йил Ҳинди-Хитойдаги жангдан кейин у Францияда нималарни кўрди? Шаҳар аҳолисининг солдатлар билан иши йўқ эди, сўл интеллектуаллар бўлса, барча кўргиликларда армияни айбдор деб биларди. Буларнинг ҳаммаси ва тинч ҳаёт

кезларида хизмат поғонасидан юқорига кўтарилиш имкониятининг йўқлиги Родинни ўтакетган мутаассибга айлантирган эди.

Агар маҳаллий ҳокимият ва Франция халқи ҳарбийларни фаол қўллаб-қувватлаганда эди, улар Вьетнамни ерпарчин қилиб ташлаган бўлар эди, Родиннинг бунга ишончи комил эди. Франция Ҳинди-Хитойдан чиқиб кетар экан, бу билан минглаб ажойиб йигитлар хотирасига хиёнат қилди, йигитлар у ерда умрини бекорга тиккандек бўлиб чиқди. Родин ўзига-ўзи бу шармандалик бошқа қайтарилмайди, деб сўз берди. Жазоир буни исбот қилади. 1956 йилнинг баҳорида у мамнуният билан Марселни тарк этди. Узоқ Жазоир тепаликларида ҳаётининг мазмунини ташкил этган орзулари амалга ошишига, бутун дунё француз армияси эришган зафарни олқишлашига ишончи комил эди.

Икки йил давом этган шафқатсиз кураш унинг эътиқодини синдирмади. Ҳақиқатда ҳам исённи босиш у аввал ўйлаганичалик осон иш эмас экан. У ва унинг аскарлари қанчалик фаллоҳларни ўлдиришмасин, қишлоқларни ер билан яқсон қилишмасин, қанчалаб МОФ (Миллий озодлик фронти) террорчилари қийноқдан ўлмасин, уруш янги-янги шаҳар ва қишлоқларда авж олмоқда эди.

Курашни давом эттириш учун метрополнинг ёрдами тобора кўпроқ керак бўлмоқда эди. Бу гал жилла бўлмаганда колониал империя хилватларида уруш бориши масаласи турмас эди. Жазоир Франциянинг бир бўлаги эди, у ерда уч миллион француз яшар эди. Жазоир учун бўлган кураш Нормандия, Бретон ёки Алп учун бўлган курашдан қолишмасди. Марк Родинга подполковник унвони берилиши билан уни қишлоқдан шаҳарга ўтказишди, даставвал Бонга, сўнг Константага.

У чўлда МОФ аскарлари билан курашди, доимий бўлмаса ҳам, ҳар қалай аскарлар эди. Марк Родиннинг уларга нисбатан бўлган нафратини шаҳарлардаги шафқатсиз, қонли урушларга, французлар ташриф буюрадиган қаҳвахона, супермаркет, паркларда фаррошлар ўрнатган пластик бомбалар урушига боши билан шўнғиб кетиши оқибатида туйган нафратига тенглаштириб бўлмасди. Константани бомбаларни ўрнатувчи иблисдан тозалаш учун қўллаган усули тез орада унга қассоб деган лақабни олиб келди.

МОФ ва унинг армияси устидан батамом муваффақият қозониш учун Париждан келадиган ёрдамни кучайтиришдан бошқа нарса талаб этилмасди. Кўпчилик мутаассиблар сингари Родин ҳам вазиятни аниқ баҳолай олмасди. Ошиб бораётган ҳарбий харажатлар, уруш оқибатида инқирозга учраётган иқтисод, аскарликка янги чақирилганларнинг тушкин кайфияти унинг учун бир пул эди.

1958 йил июнь ойида генерал де Голл ҳокимият тепасига қайтиб келди, у премьер-министр лавозимини эгаллади. У сотқин ва қатъиятсиз Тўртинчи республикани тезда тугатиб, Бешинчисини тузди. де Голл уни яна даставвал Матинога, сўнг Елисей саройига келишига сабаб бўлган: “Жазоир французларники”, — деган сўзларни айтганида Родин хонасига қайтиб кирди ва йиғлаб юборди. Жазоирга ташриф буюрган де Голл Родиннинг назарида Олимпдан тушган Зевсга ўхшарди. Подполковник янги сиёсат ишлаб чиқилишига — коммунистларни ишдан ҳайдашларига, Жан-Пол — Сартрни хиёнати учун отиб ўлдиришларига, касаба уюшмаларини жойига қайтаришларига ва Франция бутун кучини ишга солиб французлар манфаатини ҳимоя этувчи Жазоир аҳли ва армиясини қўллаб-қувватлашига ҳеч шубҳа қилмасди.

Родин бунга худди Шарқда куёш чиқишига ишонгандек ишонарди. Де Голл мамлакатни қайта ислоҳ этишга киришганда Родин қари генерал ҳамма нарсани тушуниб етиши учун унга шунчаки вақт зарур бўлса керак деб ўйлади. Бен Белла билан музокаралар бошлангани ҳақида овоза тарқалди, лекин Родин буни ғирт ёлғун деб ҳисоблади. Гарчанд у Джо Ортис 1960 йилда бошчилик қилган кўчманчилар исёнига хайрихоҳ муносабатда бўлса ҳам, МОФга берилиши керак бўлган қатъий зарбанинг кечиктирилиши, бу — де Голл қўллаган усулдан бошқа нарса эмас, деб фараз қилар эди. Қария нима қилаётганини билади, деб ўйларди Родин. Ахир у эмасми: “Жазоир французларники” деган.

Франция Жазоирни Шарл де Голл томонидан яратилаётган янгиланган Франция ортида қолаётганига ҳеч шубҳа қолмагач, Родиннинг тасавуридаги олам поезд гилдираклари остида қолган биллур идишдек чил-парчин бўлди.

Келажакка бўлган ишонч, умид тутун каби тарқалиб кетди. Фақат нафрат қолди. Тизимга, сиёсатчиларга, зиёлиларга, жазоирликларга, касабачиларга, журналистларга, чет элликларга ва энг аввал “Ўша Одам”га нисбатан нафрат. Бир-иккита эътиқодсизни айтмаса, Родиннинг батальонидагиларнинг ҳаммаси 1961 йилги кўзғолонда қатнашди.

Исён бостирилди. Оддий, ўта нозик бир усулни қўллаб де Голл исённи бошидоқ таназзулга маҳкум этган эди. Зобитларнинг биронтаси МОФ билан расмий музокара бошланиши ҳақидаги расмий хабар эълон қилинишидан бир неча ҳафта олдин аскарларга мингта арзон транзистор тарқатганига эътибор бермади. Кўпчилик бу фикрни маъқуллади ва транзисторнинг зиёни йўқ деб ўйлади. Ундан таралаётган поп мусиқа йигитларни жазирама иссиқдан, пашшалардан, зеркишдан чалгитди.

Де Голлнинг сўзларини бегараз деб бўлмасди. Армия садоқати борасидаги масала кўндаланг турганда, ўн минглаб аскарликка янги чақирилганлар бутун Жазоир бўйлаб жойлашган казармаларда ахборот тинглаш учун радио қўйишарди. Янгиликлар тугагач, 1940 йилнинг июнь ойида Родин эътибор билан тинлаган ўша овоз келди. Унинг на овози, на чақиригидаги сўзлар ўзгарган эди. Сиз танлашингиз керак. Мен – Францияман, унинг тақдириман. Ишонинг менга. Орқамдан юринг. Менга итоат қилинг.

Айрим батальон командирлари уйғониб қарашса, уларнинг қўл остида ўн-ўн бешта зобит ва беш-ўнта сержант қолган эди.

Радио исённи барбод этган эди. Бошқаларга қараганда Родинга омад кўпроқ кулиб боқди. Чунки унинг қисмида Ҳинди-Хитой ва чўлдаги жангларда хизмат қилган фахрийлар қолган эди. Уни бир юз йигирмата аскар ва зобит қўллаб-қувватлади. Исённинг бошқа иштирокчилари билан бирга улар сирли армия ташкилотини Елисей саройидаги янги Иудани улоқтириб ташлаш учун туздилар.

Галабани нишонлаётган МОФ ва Франция ҳукуматида садоқатли ОАС нинг аскарлари етказган зулмни жиловлаб бўлмасди. Лекин сўнгги етти ҳафта ичида француз кўчкиндилар мол-мулкларини арзон-гаров сотиб, хонавайрон бўлган Жазоирни тарк этишаётганида, ОАСчилар МОФ чиларга камроқ нарса тегиши учун барча имкониятларини ишга солди. Кетиш вақти етганда ОАСнинг бошлиқлари турли мамлакатларга тарқаб кетишди, уларнинг фамилиялари фақат голчилар ҳукуматида аён.

Родин 1961 йилнинг қишида қувғинга учраган ОАС тезкор штабининг бошлиғи Аргога ёрдамчи бўлди. Агар Арго гоё билан таъминловчи генератор сифатида, Франция ҳудудида ОАС операцияларини қўллаб-қувватласа, ақли ўткир, маккор Родин унинг гоёларини амалга оширарди.

Уни 60-йилларнинг бошида ОАС сафларида кўплаб учраб турувчи ўта зулмкор фанат деб ҳисоблаш ножоиздир. Этикдўз қария ўглини ўткир зеҳн билан тақдирлаган. Родин ҳамма нарсага ўз ақли билан етишга одатланган, бировга орқа қилмасди.

Қолган ОАСчилар каби Родин ҳам миясида муҳрланган Франция ва армия тақдирига ишонар, аниқ бир операция устида гап кетганда, у суяк-суягигача прагматикка айланарди. Ундаги мантиқ кучи қуруқ гапдан самаралироқ эди.

Ўн биринчи март куни эрталаб Родин де Голлни қандай қилиб ўлдириш устида бош қотирди. Бу осон иш эмаслигини у яхши тушунарди. Аксинча, Пети-Клармар ва Эколь Милитедаги муваффақиятсизликлар бу ишни янада қийинлаштирган эди. Ишни амалга оширувчилар ҳам топилади. Қийини президент атрофини зич ўраб олган хавфсизлик хизмати ходимлари кутилмаганда берилган зарбни қайтара олмайдиган режа ишлаб чиқиши эди.

У ҳаёлида юзага келиши мумкин бўлган саволлар рўйхатини ишлаб чиқди, бу саволларга жавоб топмасдан галабага эришиш мумкин эмас эди. Икки соат вақтни у дераза ёнида кетма-кет сигарета тутатиб ўтказди. Хона тутунга тўлди, Родин бўлса ҳануз қандай қилиб де Голлга етишишни ўйларди. У белгилаган режаларининг бир-иккитаси даставвал унга маъқулдек туюлди. Лекин бу режаларнинг биронтаси сўнгги синонга дош беролмасди. Ҳал этилиши лозим бўлган муаммолар ичида биттасини ҳал этишнинг сира иложи бўлмади, бу – операция махфийлигини таъминлаш эди.

Пети-Клармардан сўнг кўп нарса ўзгарди. “Қаршилик” бўлими агентларининг ОАС чилар қаторига жойлашиб олиши ўта хавфли бўлиб қолган эди. Яқинда унинг бевосита раҳбари бўган Антуан Аргонинг ўғирланиши хавфсизлик хизматининг ОАСни босиб олиш ва сардорларини сўроқ қилиш ниятида нималарга қодирлигини кўрсатиб қўйган эди. Уларни ҳатто халқаро жанжал ҳам тўхтатолмасди, мазкур вазиятда бўлса ГФР ҳукуматининг ранжиши ҳам.

Аргони сўроқ қилиш икки ҳафтадан бери давом этмоқда эди. ОАС раҳбарияти бўлса қуённи суриш билан овора эди. Бидода қўққисдан кўпчилик олдида нутқ сўзлашларга бўлган қизиқиши йўқолди, НСС (Қаршилик кўрсатиш миллий кенгаши) сардорлари бўлса Испания, Америка, Бельгияга қочиб кетишди. Ҳаммаларига зудлик билан сохта ҳужжатлар, узоқ ерларга чипталар керак бўлиб қолди.

Пети-Клармардаги муваффақиятсизлик ва ҳибсга олинган суиқасд иштирокчиларини сўроқ қилгандан сўнг яна учта бир-бири билан мутлақо боғлиқ бўлмаган махфий гуруҳ барбод бўлди. “Қаршилик” бўлими агентларидан олинган маълумотлардан фойдаланган полиция махфий учрашув ва қурол-яроқ беркитилган жойларни фош этишарди. де Голлни ўлдириш мақсадида тузилган иккита фитна туғилиши биланоқ йўқ қилинди, фитначиларни иккинчи учрашувларида ҳибсга олдилар.

Сардорларнинг қўрқоқларча қочиши қуйи қатламдагиларнинг руҳини тушириб юборди. Авваллари қидирувдаги одамни яширишга, қурол-аслаҳа етказиб беришга, керакли маълумотларни етказишга тайёр турган Франциядаги ОАС тарафдорлари эндиликда эшитишни ҳам хоҳламаздан, нималарнидир гўлдираб телефон гўшагини қўйиб қўйишарди.

НСС мажлис ўтказиш, Францияда демократияни тиклаш борасида сафсата сотиш билан овора бўлганида Родин қовоқларини уйиб вазиятни аниқ баҳоловчи ҳужжатларни кўздан ўтказарди. Маблағ етишмаслиги, мамлакат ичкарасида ва чет элда қўллаб-қувватловчилар йўқлиги, киши сонининг камайиши, ишонч йўқлиги ОАСни француз хавфсизлик хизмати ва полиция зарбалари остида қулаб бормоқда эди.

“Ҳеч ким танимайдиган киши...” — Родин ўйлай-ўйлай шу фикрга келди. У киприк қоқмасдан президентга ўқ узиши мумкин бўлганлар рўйхатини кўздан кечирди. Француз полициясининг қароргоҳида уларнинг ҳар бирига досье-маълумот бор. Агар иш аксинча бўлганда эди, Родин қор билан қопланган Австрия шаҳарчасининг бир чеккасидаги меҳмонхонада яшириниб ўтирмаган бўларди.

“Ҳеч ким танимайдиган киши...” Бу фикр яна ва яна унинг миясида айланар эди. Агар шундай кишини топиш мумкин бўлса... Агар шундай одам ҳақиқатда ҳам бор бўлса... Родин шошилмасдан шундай одамни мўлжаллаб, тахминий қаршиликлар ва уларни бартараф этиш имкониятларини ўйлаб янги режа туза бошлади. Режа бенуқсон эди, ҳатто унинг сирлигича қолиши ҳам пухта ишлаб чиқилган эди.

Марк Родин пальтосини кийди ва пастга тушди. Узоқ вақт тамаки ҳиди билан тўйинган хонада ўтиргани учун юзага келган бош оғриги ҳам тоза ҳавода ўтиб кетди. У чапга, почта томон бурилди ва ГФРнинг жанубий қисми — Австрия, Италия ва Испанияда яшовчи ўз ҳамкасбларига муҳим топшириқ билан беш-олти ҳафтага кетаётганини билдириб бир нечта қисқа мазмунли сохта фамилиялар билан имзоланган телеграммаларни юборди.

Бу телеграммалар кимлар учундир уни хавфсизлик хизматидан қочаётганини тасдиқловчи ҳужжат бўлиб хизмат этиши мумкин деган фикр хаёлига келди. Родин елкасини қисди. Ҳа, нима деб ўйлашса, ўйлашаверсин. Тушунтириш берадиган замонлар ўтиб кетди.

Родин ресторанда тамадди қилиб олди, жомадонларини йиғиштирди, меҳмонхона билан ҳисоб-китоб қилиб, дунёда йўқ, бўлиши ҳам амри маҳол бўлган одамни қидириб кетди.

Марк Родин поездга ўтирганида ВОАС авиакомпаниясининг самолёти “Comet 4 В” Лондон аэропортининг 04 йўлкасида қўниб, тўхташ жойи томон кетмоқда эди. У Байрутдан учиб келди. Йўловчилар орасида баланд бўйли, малла сочли

инглиз бўлиб, у Ўрта Шарқнинг иссиқ қуёши тафтида жуда чиройли қорайган эди. Унинг кайфияти фақат меҳмондўст Ливанда кечирган икки ойлик таътили билан боғлиқ бўлибгина қолмай, балки Байрут банкидан Швейцариядаги унинг ҳисоб рақамига ўтказилган катта миқдордаги пул билан ҳам боғлиқ эди.

Миср саҳролари узоқ ўтмишда қолди. Иккита немис муҳандис-ракетачини полициячилар кўмган кундан бери анча-мунча сувлар оқиб ўтди.

Улар орқасидан ўқ еб ҳалок бўлган эди. Уларнинг кутилмаганда ҳалок бўлиши Носир томонидан бошланган ракета яратиш устидаги ишни бир неча йил кейинга суриб юборди. Ва нью-йорклик миллионер — сионистик қарашлар тарафдори, маблағини муваффақиятли жойлаштира олгани билан ўзини табриклади. Инглиз тиккан пулини чиқариб олди. У божхона текширувидан ўтгач, такси тутди ва Мейфейрдаги уйига йўл олди.

Родиннинг қидирув ишлари тўқсон кунга чўзилиб кетди ва унинг натижалари қалин картон муқовали учта папкага жойлаштирилди. Полковник бу учта юпқа папкани қўлидан қўймасди. Сентябрь ойининг ўрталарида у Австрияга қайтиб келди ва Венадаги Брукнераллда жойлашган кичкинагина Клейста пансионига жойлашди.

Бош почтахонадан Венада ўтказиладиган мажлисга ёрдамчиларини чақириб, Италиянинг шимолида жойлашган Больцанога ва Римга иккита телеграмма жўнатди. Улар эртаси куни етиб келишди. Рене Монклер — ижарага олган машинасида Больцанодан, Андре Кассон самолётда Римдан. Улар сохта ҳужжатлар ва сохта исми шариф остида келишди. Чунки улар Италия ва Австриянинг СДЭКЭ агентлари рўйхатида биринчи қатордан жой олишган бўлиб, хавфсизлик хизмати ходимлари уларни назорати остида ушлаб туриш учун озмунча куч ва маблағ сарфламас эди.

Андре Кассон Клейста пансионига биринчи бўлиб, белгиланган вақтдан етти дақиқа барвақтроқ келди. Такси ҳайдовчисини Брукнералл кўчасининг муюлишида тўхтатишини сўради ва бир неча дақиқа гул дўконининг деразасига қараб галстугини тўғрилади ва шундан сўнг тезгина пансионга кирди. Родин одатдагидек телеграммада қайд этилган сохта исми шарифи остида пансионга жойлашди.

— Герр Шульц керак, — деди немисчалаб Кассон пештахта ёнида турган ёш йигитчага.

У рўйхатлар дафтарига қаради.

— 64-хона. Сизни кутишяпти?

— Ҳа, албатта, — деди Кассон ва зина томон йўл олди. Иккинчи қаватга кўтарилди, эшикларга қоқилган рақамларга қараб, йўлак бўйлаб юрди. Керакли эшикни топгач, тақиллатиш учун энди қўлини кўтарган эди, орқасидан кўпол ҳаракат билан уни тўхтатишди. Кассон орқасига ўтирилиб қараса, унинг рўпарасида соқоллари ўсиб кетган, қалин қошлари остидаги кўзларида маъно йўқ, гамгин юзли бир киши турарди. У зинага яқин пана бир жойдан чиқиб келган эди, оёқ остига тўшалган гилам юпқа бўлса ҳам Кассон унинг оёқ товушларини эшитмади.

— Сизга ким керак? — деб сўради Кассоннинг ўнг қўлини қаттиқ ушлаб олган девдай бир киши. Кассоннинг нафаси ичига тушиб кетди, унинг хаёлига февраль ойидаги “Эден-Вольф” отелидан Аргонинг ўғирланиши келди. Лекин шу онда бу девдек киши Ҳинди-Хитойда Родиннинг қўл остида хизмат қилган польшалик легионер эканлигини таниди. Баъзан Родин муҳим топшириқларни бажариш учун Виктор Ковальскидан фойдаланишини билар эди.

— Менга полковник Родин билан учрашув белгиланган, Виктор, — деб мулоим жавоб берди у. Бошлигининг номини эшитган Ковальскининг қошлари ўйнаб кетди. — Мен Андре Кассонман.

Ташриф буюрган кишининг қўлини қўйиб юбормасдан, Ковальски чап қўли билан “64” рақамли эшикни тақиллатди.

— Лаббай, — деган жавоб эшитилди ичкаридан.

Ковальски эшикнинг тирқишига оғзини қилиб: “Сизга меҳмон келди”, — деди.

Эшик қия очилди. Родин тирқишдан қаради, сўнг эшикни очди.

— Азизим, Андре, — Ковальскига ишора қилиб, — илтифот кўрсатмай қабул қилганимиз учун узр, — деди. — Ҳаммаси жойида, мен бу одамни танийман.

Темир панжалардек исканжада тутиб турган қўллар уни бўшатди. Кассон қўлини пастга тушириб, хонага кирди. Родин Ковальскига алланималар деди ва эшикни ёпди. Польшалик яшириниб турган жойига қайтди.

Родин Кассоннинг қўлини сиқди ва уни камин ёнида турган иккита кресло ёнига олиб ўтди. Июнь ойининг ўрталари бўлишига қарамасдан кўчада ёмғир майдалаб ёғмоқда эди. Уларнинг иккиси ҳам Шимолий Африканинг иссиқ иқлимига ўрганишган эди. Кассон ёпингичини ечди ва камин ёнига ўтирди:

— Марк, одатда, сиз бундай эҳтиёт чораларидан фойдаланмас эдингиз, — деди.

— Мен ўзим ҳақимда қайғурмаяпман, — деди Родин. — Ҳужжатларни йўқ қилишим учун менга бир неча дақиқа вақт керак бўлади, — деди у ва дераза олдидаги столнинг устида турган брифкейс ёнидаги қалин конвертни кўрсатди. Шунинг учун ҳам мен Викторни ўзим билан бирга олиб келдим. Нима бўлган тақдирда ҳам у таҳдид қилганларни олтмиш сония ушлаб туриши мумкин. Бу вақт ичида мен ҳужжатларни йўқ қилишга улгураман.

— Бу жуда муҳим ҳужжатлар бўлса керак?

— Эҳтимол, эҳтимол, — жавоб қайтарди у. Унинг овозида мамнунлик ҳисси бор эди. — Лекин биз Реңени кутиб турамыз. Мен ундан ўн биру ўн бешда келишини сўраган эдим. Йўлакда иккалангиз бир вақтнинг ўзида учрашиб қолмаслигингиз учун. Атрофда нотаниш одамлар кўп бўлса, Виктор асабийлашади.

Родин мийиғида кулиб қўйди. У камдан-кам ҳолларда бундай қулар эди. Асабийлашган Виктор чап қўйнидан оғир “кольт”ни олганда нима юз беришини тасаввур қилди. Эшик тақиллади. Родин эшик ёнига борди ва унга ёпишиб:

— Лаббай, — деди.

Бу гал йўлакдан Монклернинг ташвишли овози эшитилди.

— Марк, худо хайрингизни берсин...

Родин эшикни очди. Девдек поляк паст бўйли Монклер узра тоғдек кўринар, Викторнинг чап қўли бухгалтернинг икки қўлини унинг ёнбошига босиб турарди.

— У ўзимизнинг Виктор, — деди Родин. Монклер енгил тортди. У хонага кирди ва оромкурсида жилмайиб ўтирган Кассонга афтини буриштирди. Родин унинг орқасидан эшикни ёпди ва унга бу қадар эҳтиёткорлик чораларини кўришга мажбур бўлганининг сабабларини тушунтира кетди. Родин ва Кассон билан қўл беришиб сўрашгач, Монклер пальтосини ечди ва ўзига ярашмаган, гижим-гижим бўлиб кетган тўқ кулранг костюмда қолди. Формада юрадиган кўпчилик собиқ ҳарбийлар сингари Родин ва Монклер ҳам ўзини оддий кийимда қовушимсиз сезмоқда эди.

Родин меҳмонларни камин ёнидаги креслога ўтқазди, ўзи эса стол томонга ўтди. Каравот ёнидаги шкафчадан бир бутилка француз коньягини олди ва меҳмонларга савол назари билан қаради. Улар бошларини қимирлатиб қўйишди. Родин коньякни стаканларга қуйди ва Монклер билан Кассонга узатди. Ҳамма ичди, икки саёҳатчининг ичига иссиқлик югурди.

Рене Монклер тўладан келган, паст бўйли, у ҳам Родин каби профессионал ҳарбий эди. Лекин Родиндан фарқли ўлароқ у дала қисмларида эмас, штабда хизмат қилар эди. Охирги ўн йилда чет эл легионининг молиявий бўлинмасида ишлади. 1963 йилнинг баҳорида у ОАС хазиначиси бўлди.

Андре Кассон армияда хизмат этмаган. Озгиндан келган, қорни ичига тортган, ҳамон банк бошқарувчисидек кийинарди. Бу мансабни Жазоирда эгаллаган эди. У Франция худудида ОАС ва НСС ўртасидаги махфий фаолиятни мувофиқлаштирувчи эди.

Уларнинг иккаласи ҳам Родин каби ОАСда “темир” тартиб тарафдори ҳисобланишарди, гарчанд турли сабабларга кўра бўлса-да. Монклернинг ўн тўққиз яшар ўғли бор эди. У ҳарбий хизматни Жазоирда — отаси Марсел ёнида чет эл легион базасининг молиявий ишларини бошқараётган кезлари ўтамоқда эди. Майор Монклерга ўглини қайта кўриш насиб этмади. Партизанлар асирга олган оддий аскар Монклерни Легион патрули қишлоқни босиб олгандан сўнг

дафн этди. Улар майор Монклерга партизанлар унинг ўғлини ўлдиришдан олдин нима ишлар қилишганини айтиб беришди. Легионда сир дарров ошкор бўлади.

Андре Кассон Жазоирда туғилган, бутун умрини ишига, оиласига, уйига бағишлаган. У раҳбарлик қилаётган банкнинг марказий бошқармаси Парижда жойлашган, шу боис у Жазоир қўлдан кетса ҳам ишсиз қолмади. Лекин у 1960 йилдаги исёнчилар кўзғолонида иштирок этди, она шаҳри Константинода кўзғолон ташкилотчиларидан бирига айланди. Шундан кейин ҳам у ўз мансабига қолди, лекин доимий мижозлар ўз ҳисоб рақамларини нечоғлик зудлик билан ёпаётганини кўриб, Франциянинг Жазоирдаги куни битганини тушунди. Тезда ҳарбий исёндан кейин минглаб фермер ва савдогарлар чўнтагида бир тийинсиз метрополия томонга йўл олишганида Кассон ОАСга ўз банкни, эски франк ҳисобида ўттиз миллион пулга, талашда ёрдам берди. Кичик кассир банкни талашда унинг иштироки борлигини тасдиқлади ва шу билан Кассоннинг банк фаолияти ниҳоясига етди. У хотинини иккита боласи билан қариндошлариникига жўнатиб юборди, ўзи бўлса ОАСга келиб қўшилди. У бу ташкилотга ҳайрихоҳ бўлган ва Францияда яшаётган бир неча минг кишини шахсан танирди.

Марк Родин стол ёнига келиб ўтирди ва уларнинг иккаласини синчиклаб кузатди. Гарчанд нима сабабдан тўсатдан уларни чақиритганини сабрсизлик билан кутаётгани биланиб турса-да, улар бўлса жим кутиб ўтиришарди.

Родин шошилмасдан кейинги пайтлардаги ОАСнинг муваффақиятсизлик ва мағлубиятларини санади. Унинг меҳмонлари бўшаган стакандан кўзларини узмай қараб ўтиришарди.

— Биз ҳақиқатга тик қарашимиз керак. Сўнгги тўрт ой ичида бизга учта жиддий зарба беришди. Тафсилотларга тўхтаб ўтирмайман, улар ўзингизга маълум.

Арго бизнинг эhtiқодимизга содиқ бўлишига қарамасдан, шубҳа йўқки, замонавий сўроқ усуллари, психотроп моддалардан фойдаланиш эҳтимолини ҳам соқит қилмаган ҳолда полиция ўзига керакли маълумотларни олиши мумкин. Бу эса бутун ташкилотимизни хавф остида қолдириши мумкин. Биз ҳамма ишни яна бошидан бошлашимизга тўғри келади. Лекин ҳозир ҳамма нарсани бошидан бошлаш бир йил аввалгига нисбатан анча мушқил. У вақтлар биз мингталаб жўшқин ватанпарвар кўнгилли аскарларга орқа қилишимиз мумкин эди. Энди кўп нарса ўзгарди. Бунда мен фақат бизнинг тарафдорларни айбламайман. Улар аниқ натижаларни кутишяпти, қуруқ ваъдаларни эмас.

— Яхши, яхши. Сиз нимага шама қиялсиз? Унинг гапини бўлди Монклер. Уларнинг иккаласи ҳам Родин ҳақ эканлигини яхши билар эдилар. Монклер Жазоирдаги банкларни ўмаришдан тушган пул ташкилотни таъминлашга кетганини ҳаммадан яхши билар эди. Саноатчилардан тушган пул эса кўп эмас эди. Унинг пул сўраб қилган илтимослари очиқдан-очиқ эътироз уйғотарди. Франция билан бўлган муносабатлар кундан-кунга ёмонлашиб бормоқда, махфий учрашувлар барбод бўлмоқда эди. Аргони ўғирлаб кетишгандан кейин эса кўпчилик ОАСни ташлаб кетди. Бастьен-Тирининг отилиши бу жараёни тезлаштирди. Родин келтирган мисоллар натижалар қониқарсизлигидан далолат бериб турарди.

У берилган саволни эшитмаганга олиб, гапида давом этди:

— Бугунги вазиятда Францияни озод этиш билан боғлиқ фаолиятимизда бизнинг асосий мақсадимиз — Елисей саройида истиқомат қилаётган сотқинни жисмонан йўқ қилишдир. Бусиз бизнинг келажакдаги режаларимиз барбод бўлиши муқаррар. Менинг фикримча, анъанавий усул билан бу ишни амалга ошириш мумкин эмас. Жаноблар, мен бу ишга ватанпарвар ёш йигитчаларни жалб этолмайман, сир сақланган фитналар бир неча кун ўтмасданоқ француз гестапосига аён бўлмоқда. Қисқаси, бизнинг орамизда иккиланувчилар, аниқроғи, сотқинлар жуда кўп.

Бундан фойдаланган хавфсизлик хизмати агентлари бизнинг сафимизга қаттиқ ўрнашиб олиб, энг махфий йиғинларимизнинг қарорлари ҳам уларга маълум бўлмоқда. Улар биз нима ўйлаганимизни, режаларимиз қандайлиги, уларни кимлар бажаришини дарров билиб олишади. Булар ҳақида гапириш нуқулай, лекин бошқача ўйласак бу гирдобдан чиқиб кетолмаймиз.

Менинг ўйлашимча, масалаларнинг ичида энг муҳимини ечишнинг йўли битта, у ҳам бўлса, бизнинг бош душманзимизни йўқ қилиш. Бу усул жосуслар армияси ва айғоқчиларнинг алоқа йўлларини кесади, хавфсизлик хизматини устуворликлардан маҳрум қилади, уни номаълум кучга рўпара қилади. Улар ақалли зарба қаердан келиши мумкинлигини билишмайди ҳам.

Монклер ва Кассон ҳар сўзни жон қулоқлари билан эшитишарди.

— Агар биз юз берган вазиятга мен берган баҳони, минг афсуски, ҳақиқатга тўғри деб топсак, — давом этди Родин, — биз нима иш қилсак ё қилмоқчи бўлсак, махфий полицияга аён бўляпти. Биз Францияга сотқинни ўлдириш учун юборган кишимизнинг орқасига одам тушяпти. Бунинг устига уни фақат полиция эмас, барбудос ва бандитлар ҳам таъқиб этияптилар.

Мен шундай хулосага келдимки, жаноблар, бизда фақат бир йўл қоляпти, у ҳам бўлса четдан келган кишининг ёрдамидан фойдаланиш.

Монклер ва Кассон чамаси бошлиқлари гапни қаерга бураётганини тушуна бошлашган эди.

— “Четдан” деганингиз нима деганингиз? — деб сўрашдан ўзини тўхтата олмади Кассон.

— Аввало, у одам ажнабий бўлиши, ОАС ёки НСС аъзоси бўлмаслиги керак. Француз полициясига маълум бўлмаслиги ва бирон ҳужжатда номи кўрсатилмаган бўлиши шарт. Тазйиқ ўтказишнинг кучи ҳам мана шу қоғозбозликда. Ҳужжатларда қайд этилмаганми, демак, бундай одам ҳаётда ҳам йўқ дегани бўлади. У Парижга қалбаки паспорт билан келади, буюртмани бажариб юртига қайтиб кетади. Раҳбарсиз қолган Франция халқи бўлса де Голлнинг думларини ер юзидан сидириб ташлаш учун оёққа туради. Агар у қўлга тушса ҳам зиёни йўқ. Чунки биз ҳокимиятни қўлга олгач, нима бўлган тақдирда ҳам уни озод этамиз. Муҳими, у Францияга шубҳа уйғотмасдан, билингирмасдан кириб олса бўлгани. Айни пайтда бизнинг биронтамиз бунга қодир эмасмиз.

Иккала тингловчи жим ўтирарди. Улар Родиннинг гайриоддий режасини мияларига қуйиб олмоқда эдилар.

Монклер ҳайрат билан:

— Проффессионал, ёлланма қотил керак, денг? — деди.

— Жуда тўғри, — бошини қимирлатди Родин. — Бу ишни зиммасига олган нотаниш киши сиз билан менга бўлган қайноқ муҳаббати ё ватанпарварлиги, ё яна бошқа бир сабаб билан бу ишга қўл уради, деб хомтама бўлманг. Масаланинг муҳимлиги ва даражаси биз ҳақиқий профессионалга мурожаат этишимизни тақозо этади. Улар эса фақат пулга, катта пулга ишлашади, — деди у Монклерга бир қараб қўйиб.

— Шундай одамни топа олармикимиз? — сўради Кассон.

Родин қўлини кўтарди:

— Ҳамма нарсанинг ўз вақти бор, жаноблар. Биз талайгина масалаларни ҳал этиб олишимиз керак. Энг аввал, бу ишга киришишга розимисизлар, шунини билмоқчиман.

Монклер ва Кассон бир-бирларига қараб олишди. Сўнг Родин томон бурилиб, бошларини қимирлатиб, розилиklarини билдиришди.

— Жуда соз. Масаланинг биринчи босқичи бўйича фикримиз бир жойдан чиқди деб қабул қиламиз, — деди Родин ва стулга жойлашиброқ ўтирди. Масаланинг иккинчи томони унинг махфийлиги билан боғлиқ.

Назаримда, юз фоиз ишониниш мумкин бўлган одамлар тобора кам қолмоқда. Уларнинг қўлларидagi маълумотлар бегона қўлларга тушмаслигига ишонч ҳосил қилиш қийин. Лекин менинг бу гапларим ОАС ва НСС раҳбариятида ишловчи ҳамкасбларимга ҳам тегишли. Мен уларга ишонмайман дегани эмас. Лекин, халқда бир гап бор: сирдан нечоғлик кўп одам воқиф бўлса, сир энди сир бўлмай қолади. Бизнинг режамиз ҳам ошкор бўлмаслиги керак. Бу режадан фақат саноқли одамларгини воқиф бўлишлари мумкин.

ОАСда хавфсизлик хизмати агентлари ишлайди, улар юқори лавозимларни эгаллаб олишган, лекин қўлларидagi маълумотни хўжайинларига ҳам бериб улгуришмаган. Бу одамлар ўзлари учун қулай фурсатни кутишмоқда; шу боис ҳозирча улар биз учун хавфлидирлар. НСС сиёсатчилари орасида ўта қўрқоқ ва

иккиланувчилар ҳам бор ва улар бизнинг режамиз нечоғлик муҳимлигини тушуниб етмаслиги мумкин. Мен бирон-бир кимсани режамиздан бохабар этиб, ҳаётимизни хавф остида қолдириш ниятим йўқ.

— Сизларни, Рене, сизни ва Андре, сизни ҳам чақиртиришимдан мақсад умум ишимизга садоқатли эканлигингиз ва сир сақлай олишингизга ишончим комиллигидир. Бундан ташқари мен тайёрлаган режа сизнинг фаол иштирокингизни талаб этади. Хусусан, Рене, сизнинг хазиначи сифатидаги иштирокингизни, чунки профессионал қотилга пул тўлаш керак бўлади. Андре, сизнинг ёрдамингизсиз ҳам ишимиз битмайди. Улар Францияда мурожаат қилишлари мумкин бўлган кишиларни топишга ёрдам беришингиз керак бўлади.

Режамиздан яна кимларнидир воқиф этиш лозим деб ўйламайман. Шу боис менинг таклифим бундай: биз уччаламиз кўмита тузамиз, гоямизни амалга ошириш учун масъулликни, тайёргарликни, маблағ билан таъминлаш каби ишларни ўз зиммамизга оламиз.

Хонага жимлик чўкди.

— Сиз ОАС ва НСС бундан умуман хабар топмаслигини истаяпсизми? Бу уларга ёқмаса керак.

— Авваламбор, — деди Родин хотиржамлик билан, — улар бу ҳақида ҳеч нарса билишмайди, агар биз уларни ўз режаларимиздан бохабар этишни истасак, кенгаш ўтказишимизга тўғри келади. Бу эътиборни жалб этиши аниқ ва барбудос йиғилиш нима муносабати билан чақирилганини билиш учун барча имкониятларини ишга солади. Бу сирнинг ошкор бўлишига олиб келади. Агар биз кенгаш иштирокчилари билан алоҳида-алоҳида учрашиб масалани ҳал қиладиган бўлсак, ҳаракатни бошлашга рухсат олгунимизча орада бир неча ҳафта ўтиб кетади. Бунинг устига улар бизни ҳар бир босган қадамимиз учун ҳисобот беришимизни талаб қилишади. Сиёсатчиларнинг ҳаммаси шунақа, улар ҳамиша ҳамма нарсани билишни исташади, бу нарсанинг уларга кераги борми, йўқми, улар учун бунинг аҳамияти йўқ. Улар бизнинг бирон ишимизга ёрдам беришолмайди, лекин уларнинг ҳар бири арзимаган эҳтиётсизлиги туфайли бутун ҳаракатимизни барбод қилиши мумкин.

Кейин, ОАС ва НСС кенгаши томонидан рухсат теккан чоғда ҳам биз ҳали ҳаракатни бошламаган бўламиз, лекин бизнинг ниятимиздан ўттиз киши бохабар бўлади. Агар биз барча масъулиятни ўз зиммамизга олсак, ҳаракатимиз барбод бўлган тақдирда ҳам биз ҳеч нарса йўқотмаймиз. Албатта, бизни жазолашади, лекин ундан нарига ўтишмайди. Агар ишимиз ўнгидан келса, биз ҳокимиятни қўлга киритамиз ва кўрсатган ташаббусимиз учун бизга ҳеч ким таъна қилмайди. Диктаторни йўқ қилиш учун нима қилиш керак деган савол назарий саволлар сирасидан ўрин олади. Гапнинг қисқаси, сиз иккалангиз менга режамни амалга оширишим учун ёрдам беришга тайёрмисиз?

Монклер ва Кассон яна бир-бирларига қараб олишди, сўнг бошларини қимирлатиб, ҳа деган жавобни билдиришди. Бу уларнинг Арго ўғирлангандан сўнг биринчи учрашуви эди. Арго тезкор штабга бошчилик қилганда, Родин ўзини панага олиб турди. Энди бўлса сардорлар қаторига чиқиб олди. Вазиятнинг бундай кескин тус олиши яширин ташкилот раҳбарини ҳам, хазиначини ҳам ҳайратга солди.

Родин жилмайди.

— Маъқул. Энди батафсилроқ муҳокамага ўтсак. Қотил ёллаш ҳақидаги фикр бечора Бастъен-Тири отилишга ҳукм этилгани ҳақидаги хабар радио орқали эълон қилинганда ҳаёлига келди. Шу кундан бошлаб бизга керакли одамни қидиришга тушдим. Табиийки, бундай одамни топиш қийин, улар ўзларини ошкор этишмайди. Мен бу иш билан март ойининг ўрталаридан бошлаб шуғулланаман. Мана, мен эришган натижалар.

У столдан учта юпка картон қоғозли папкаларни олди. Монклер ва Кассон бу ёғи нима бўларкан деб тугашини жим кутиб ўтиришди.

— Кимни танлашимизни муҳокама қилишга ўтишимиздан олдин бу досьеларни бир кўздан кечириб, танишиб чиққанингиз маъқул деб ўйлайман. Ҳамма досьелар фақат битта нусхада, шу боис навбат билан ўқишингизга тўғри келади. Барча номзодлар ҳақидаги ўз фикримни мен қоғозга тушириб қўйганман.

У папканинг биттасини Монклерга, иккинчисини Кассонга узатди. Учинчисини ўзида қолдирди, лекин уни очиб ҳам кўрмади. Унда нима борлигини ёддан билар эди.

Кассон ҳужжатлар билан биринчи бўлиб танишиб чиқди. “Ҳаммаси шуми?” деб ҳайрон бўлиб Родинга қаради.

— Улар ўз ҳаётларини батафсил ёритишмайди. Мана буни ўқиб кўринг, — деди у ва Кассонга учинчи папкани узатди.

Бир неча дақиқадан сўнг Монклер кўлидаги досьени ўқиб тугатди ва Родинга қайтарди. Кассон танишиб чиққан ҳужжатларни кўлига олди. Бу гал Монклер ҳужжатлар билан танишишни биринчи бўлиб тугатди ва елкасини қисиб қўйди.

— Хўш... Бу ерда маълумотлар кўп эмас ва бизда бу каби йигитлар элликтачани ташкил этса керак, эҳтимол, булардан яхшироқ ҳамдир.

Кассон унинг гапини бўлди:

— Тўхтаб тулинг, ҳозир мен сизларга қўлимдаги ҳужжатни бераман, — деди у ва кўлидаги ҳужжатнинг сўнгги уч сатрига кўз югуртириб чиқди. Папкани ёпиб, Родинга қаради. У индамасдан папкани унинг кўлидан олиб, Монклерга узатди. Кассон Монклер биринчи бўлиб танишиб чиққан ҳужжатни кўлига олди. Орадан тўрт дақиқа ўтгач, уларнинг иккаласи ҳам ҳужжатлар билан танишиб бўлди.

Родин ҳужжатларни йиғиб олиб, столга қўйди. Стулни олиб уни камин ёнига келтирди ва унга отга мингандек миниб олди.

— Жаноблар, мен сизни огоҳлантирганимда, танлаш имкониятимиз унча кенг эмас, эҳтимол бу каби ишлар билан шуғулланувчи одамлар кўпчиликни ташкил этар, лекин уларни ҳафсизлик хизматининг архивисиз топиш анча мушкуллигини айтган эдим. Унг зўрлари ҳақидаги маълумот умуман биронта архивда ҳам бўлмаса керак. Сиз учтаси билан танишдингиз. Немис, жанубий африкалик ва инглиз билан. Қайси бири маъқул келади, деб ўйлайсиз Андре?

Кассон илжайиб қўйди.

— Бахслашишга ўрин ҳам йўқ, менимча. Агар бу ерда ёзилганларнинг ҳаммаси рост бўлса, буларнинг ичида энг дурусти инглиз.

— Ренеми?

— Розиман. Немис бироз қариллик қилади. Сиёсат унинг фаолият доирасига кирмайди ҳам, агар бир неча яҳудий агентни тирик қолган нуфузли нацистларнинг топшириғи билан ўлдирганини эътибордан соқит қилинса. Бунинг устига, бу топшириқни бажаришида унинг шахсий муносабати ҳам асос бўлган бўлиши мумкин. Масалан, яҳудийларга нисбатан нафрати. Мутахассис учун бу салбий хислат. Жанубий африкаликнинг Лумумба сингари негрларнинг сардори билан муносабатлари яхши, лекин Франция президентини йўқ қилиш бу бутунлай бошқа масала. Бунинг устига инглиз оз бўлса-да, француз тилида гапира олади.

Родин:

— Мен айнан шу одамни танлашингизга шубҳа қилмаган эдим. Мен ҳатто маълумотларни тўплай бошлаган вақтимдаёқ кимни танлашингиз аён бўлганди.

— Унинг буюртмани бажара олишига ишончингиз комилми? Ҳақиқатан ҳам у шунча ишни бажарганми? — сўради Кассон.

— Мени ҳам у бажарган ишлар ҳайратга солади. Шунинг учун ҳам унга кўпроқ эътибор бердим. Бажарган ишларини тасдиқловчи бирон-бир далил-ҳужжат йўқ. Лекин бўлиши ҳам нодонлик бўлса керак. Далилларнинг мавжудлиги унга нисбатан шубҳа уйғотиши мумкин. Унга қарши миш-мишлардан бошқа ҳеч нарса йўқ. Унинг шаънига расман доғ туширувчи бирон гап йўқ, унга тегишли ҳужжатлар янги ёққан қордек топ-тоза. Агар инглизлар унга нисбатан иш очишган бўлишса ҳам, уларда саволлардан бошқа нарса бўлмаса керак. У ҳақида интерполда ҳам бирон маълумот бўлмаса керак. Инглизлар у ҳақида дипломатик каналлар орқали бирон-бир маълумотга эга бўлишган тақдирда ҳам СДЭКЭга хабар беришмаган бўларди. Биласизми, бу икки ташкилот бир-бирини хуш кўрмайди.

— Ахир улар шу йилнинг январ ойида Лондонга Жорж Бидо келганини ошкор этишмади-ку. Қисқаси, бизнинг режамизга инглизлар кўпроқ тўғри келади, лекин...

— Нима “лекин”? — сўради Монклер.

— У бизга қимматга тушади. Катта пул сўраса керак. Молиявий аҳволимиз қалай, Рене?

— Монклер елкасини қисди.

— Яхши эмас. Тўғри, чиқимларимиз бироз камайган. Аргони ўғирлашгач, НССнинг барча қаҳрамонлари арзон меҳмонхонага кўчиб ўтишди. Ҳашаматли меҳмонхона ва телевизор орқали чиқишларга бўлган иштиёқлар буткул ўлди. Лекин пул келадиган жойи ҳам йўқ. Пул топишимиз зарур, акс ҳолда аҳволимиз вой!

Родин бошини сараклатди:

— Ўзим ҳам шундай бўлса керак, деб ўйлаган эдим. Пулни, албатта, топамиз. Лекин, аввал у қанча сўрашини аниқлаш лозим.

— Яъни, биз инглиз билан учрашиб, — қўшимча қилди Кассон, — у бу ишга киришадими, йўқми, киришса буюртмамиз бизга қанчага тушади — шуни аниқлашимиз керак.

— Ҳа, агар биз бу ишни амалга оширишга келишсак.

Родин аввал Кассонга сўнг Монклерга қаради. Улар ҳа, дегандек бошларини қимирлатиб қўйишди. Соатларига қарашди.

— Соат иккига қараб кетибди. Лондонда менинг айғоқчим бор. Ҳозир мен унга кўнғироқ қиламан. У ўша одам билан боғланиб, унинг бу ерга келишини сўрайди. Агар у Венага кечки рейс билан етиб келса, унда биз пешиндан сўнг шу ерда учрашамиз. Нима бўлганда ҳам менинг айғоқчим хабар бериб туради. Мен сизларга ёнма-ён иккита хонадан жой олиб қўйдим. Виктордек қўриқчининг ҳомийсида бўлганингиз маъқулроқ деб ўйлайман, қўриқчисиз алоҳида-алоҳида яшаганингиздан кўра, ҳар эҳтимолга қарши, тушундингларми?

— Бизнинг розилик беришимизга ишончингиз комил эдими? — сўради Кассон. Родиннинг гаплари унинг бироз нафсониятига теккан эди.

Родин елкасини қисди.

— Маълумотлар тўплашга вақт кўп кетди. Бу маълумотлар энди биз учун икки ҳисса қимматлидир. Агар биз бу ишга киришишга қарор қилган бўлсак, унда шошилиш керак.

У ўрnidан турди. Меҳмонлар ҳам кўзғалишди. Викторни чақириб 65- ва 66-хоналарнинг калитини олиб келишни буюрди.

— Мен бош почтампдан кўнғироқ қиламан. Виктор мен билан боради. То мен келгунимча, битта хонада ўтириб туринг! Ҳа, айтмоқчи, қуролингиз борми?

Иккаласи бош чайқади. Родин стол ёнига келиб, ундан МАВ 9 калибрли тўппончани олди. Унинг ўқланганини текшириб кўрди ва Монклерга узатди.

— Уни ишлатишни биласизми?

Монклер:

— Бўлмасам-чи, — деди ва тўппончани олди.

Виктор калитни олиб келди ва уларни Монклернинг хонасига кузатиб қўйди. У эшикка яна бир назар ташлаганида, Родин пальтосининг тугмасини солаётган эди.

— Юринг, капрал, иш бор.

— Лондондан учган ВЕА ҳаво компаниясининг самолёти Вена аэропортига кўнганда қоронғи тушган эди. Самолётнинг дум қисмида дераза ёнида ўтирган малла соч инглиз кўзини узмасдан ердаги чироқларни томоша қиларди. Унга самолёт билан ер орасидаги масофанинг тобора кичрайиб боришини кузатиш ёқарди. Назарида самолёт гилдираклари ердаги қўм-қўк майсага тегай-тегай деяпти. Лекин сўнгги дақиқаларда майса ҳам, чироқлар ҳам йўқолиб, самолёт бетон ётқизилган йўлак бўйлаб юриб, сўнг тўхтади. Самолётнинг ерга аниқ ҳаракатлар билан кўниши унга ёқиб тушди. У ҳамма ишда аниқликни севарди.

Унинг ёнида Пикодилдаги француз сайёҳлар агентлигининг ходими ўтирарди ва асабий бир ҳолда қўшнисига қараб қўярди. Француз иккинчи нонушта пайтидаги телефон кўнғироғидан сўнг ҳануз ўзига келолмасди. Бир йил аввал, Парижда таътил пайтида ОАСга ёрдам бериш истагини билдирган эди. Ҳозирча ўз жойингизда ишлаб туринг, лозим бўлганда сиз билан боғланамиз дейишди унга. Кўрсатгани сизга хат ё телефон орқали етказамиз, иккала ҳолда ҳам “Азизим, Пьер” деган ибора белги вазифасини ўтайди. Чамаси, бугун 15 июн

куни ўша вақт келди. Телефондаги қиз сизга Венадан қўнғироқ қилишяпти, деди ва “Австриядаги” деб қўшиб қўйди. Франциядаги шу номли шаҳар билан адаштирмаслиги учун. Ким телефон қилиши мумкин, деган хаёл билан гўшакни қўтарган эди: “Азизим, Пьер...” деган овозни эшитди. Бу нимани англитишини хотирлаши учун бир неча дақиқа вақт керак бўлди.

Тушлиқдан сўнг, боши оғриётганини баҳона қилиб, ишдан жавоб олди ва кўрсатилган манзил — Саут Одли кўчаси томон йўл олди, керакли уй ва хонадонни топди. Эшикни унга инглиз очди. Француз унга уч соатдан сўнг Венага учишни таклиф этганида, у ҳайрон ҳам бўлмади. Тезда сумкага нарсаларини жойлаб, таксида Хитроу аэропортига етиб келишди. Француз ўзи билан пул олмаганини, фақат паспорти билан чек дафтарчасини олганини айтганида, инглиз ҳайрон ҳам бўлмасдан босиқлик билан чўнтагидан унга қайтишга билет ва пул чиқариб берди. Самолётда улар бир-бирлари билан гаплашишмади. Инглиз Венага нима учун ва кимнинг олдига кетаётганини сўрамади ҳам. Французга бу маъқул тушди. Чунки сўраганида ҳам, у нима деб жавоб беришни билмас эди. Олган кўрсатмасига асосан ундан фақат Лондон аэропортидан телефон қилиб, ВЕА рейси билан самолёт учгани, Венага кўнғач, маълумотнома хизматига мурожаат этиши талаб қилинарди, холос. Содир бўлаётган воқеаларнинг сирлилиги асабийлаштирар, инглизнинг ўта хотиржамлиги уни баттар жигибийрон қилар эди.

Аэропортнинг катта залида Маълумотномалар хизмати жойлашган ойна олдига келиб, исм-шарифини айтган эди, у ерда ишлаётган истараси иссиққина қиз исми шарифи ёзилган кичкинагина сариқ бир қоғозчани унга узатди. Унда: “Илтимо, 61-44-03 рақамига телефон қилинг. Шульцни сўрайсиз”, деб ёзилган эди унда. У залнинг охирида жойлашган телефон-автомат томон йўл олди. Инглиз унинг елкасига қоқиб, “Пул алмаштириш шохобчаси” деб ёзилган ойнани кўрсатди.

— Пулингизни алмаштиришингизга тўғри келади, — деди у французчалаб. Австрияда ҳам қўнғироқ қилиш учун пул тўлаш керак. Француз қизариб кетди ва пулини алмаштиргани йўл олди. Инглиз бўлса ўриндиқлардан бирига ўтириб, сигарета чека бошлади. Орадан бир дақиқача вақт ўтгач, унинг ҳамроҳи бир нечта Австрия банкноти ва бир ҳовуч майда пул билан қайтиб келди. Герр Шульц билан суҳбат узоққа чўзилмади. У кўрсатмани бериб, гўшакни тезгина осиб қўйди. Малла соч инглиз француз томон қадам ташлади.

— Кетдикми? — сўради инглиз.

— Кетдик, — деди француз ва қўлидаги телефон рақами ёзилган қоғозни гижимлаб полга ташлади. Инглиз қоғозни ердан қўтарди ва зажигалкасини ёқиб уни куйдирди. Кулини башанг ағдарма чарм туфлиси билан эзиб ташлади. Улар бир-бирлари билан гаплашмасдан аэропорт биносидан чиқишди ва таксига ўтиришди.

Вена марказини ёниб турган чироқлар безарди, қўчаларни машина босиб кетган эди. Клейста пансионига улар қирқ дақиқада етиб келишди.

— Энди шу ерда сиз билан хайрлашамиз. Сизни шу ергача кузатиб қўйишимни, сўнг бошқа ерга боришимни сўрашди. Сизни 64-хонада кутишмоқда.

Инглиз “хўп” деган маънода бошини қимирлатиб, машинадан тушди. Ҳайдовчи савол назари билан французга боқди.

— Кетаверинг, — деди у ва такси жойидан қўзгалди. Инглиз уй рақамига қараб олди, қўлидаги чекиб тугатилмаган сигаретасини ахлат қутига ташлади, сўнг холлга кирди.

Портье унга орқа ўтириб турарди, эшик гижирлаб очилиши билан бурилиб қаради. Инглиз тўғри зина томон юрди. Портье ундан ким кераклигини сўрамоқчи эди, инглиз унга қараб бошини қимирлатди ва немисчалаб: “Хайрли кеч”, — деб у билан сўрашди. “Хайрли кеч, жаноб!” беихтиёр жавоб берди портье зумда, малла соч иккинчи қаватга чиқиб улгурган эди. У зина бошида бир зум тўхтади ва йўлакни назардан ўтказди. Сал наридаги эшикда “68” рақами кўзга ташланарди. 64-хонадан уни йигирма футча масофа, ўнг томондаги иккита эшик ва чап тарафда қизил мато парда осиб қўйилган токча ажратиб турарди. Ергача тўрт дўйм етмаган парда ортидан қора оёқ кийимнинг учи кўриниб турарди. Инглиз орқасига қайтди, уни холлда портье кутиб турарди.

— Мени 64-хона билан уланг, — деди англиз яна унга оғиз очирмасдан.

Портъе унга боқар экан, савол бермаган маъқул, деган фикрга келди ва унинг буйруғини бажарди. Герр Шульц уни эшитаётганига ишонч ҳосил қилгач, гўшакни англизга тутди.

— Агар ўн беш сониядан сўнг гориллангиз бекиниб турган еридан чиқмаса, мен орқамга қайтиб кетаман, — деди малла соч ва гўшакни осди. Сўнг яна иккинчи қаватга кўтарила бошлади.

64-хонадан Родин чиқиб келди. Инглизга қаради, “Виктор”ни чақирди. Парда орқасидан поляк чиқди, Родин ва англиз томонга ўтирилиб қаради.

— Ҳаммаси жойида, — тинчлантирди уни Родин. — Мен бу одамни кутяпман.

— Кавальски алланималар деб тўнғиллади. Инглиз йўлак томон оёқ ташлади. Родин уни хонага таклиф этди. Қоғозлар билан тўла столнинг орқа томонида учта стул бор эди. Шулардан иккитасида ўтирган Кассон ва Монклер эшикдан кириб келган англизга ҳайратомуз қараб туришарди. Стол атрофида стуллар йўқ эди. Инглиз суянчиқларнинг бирини танлади ва уни стол ёнига сурди. Родин Викторга у нима қилиши лозимлигини тушунтириб, эшикни ёпганида англиз ўриндиққа жойлашиб ўтириб олганди. У Кассон билан Монклерни кузатар эди. Родин уларнинг ўртасига келиб ўтирди.

Бир неча сония улар лондонлик меҳмонни зимдан таъқиб этишди. Инглизнинг кузатувчанлиги унга маъқул бўлди, у одамнинг фарқига борарди. Унинг бўйи олти футдан ошиқроқ, ёши ўттиздан сал ошган, юзи офтобда қорайган, чиройли, лекин эътиборни ўзига тортмасди. У ўзини ўта хотиржам тутарди-ю, лекин кўзлари бежо эди. У жуда кўп кўзларни кўрган: тобе, йиғламсираган, олма-кесак терадиган, эҳтиёткор ва ҳ.к. Лекин англизнинг очик, самимий кўзлари унинг учун янгилик эди. Родин бу кўзларда маъно йўқлигини дарров фаҳмламади. Унинг хаёлидан кечган биронта фикрни кўзидан ўқиб бўлмасди, Родин ўзини бироз ноқулай сизди. Низом ва кўрсатмалар асосида яшашни ўрганган Родин бу каби назоратга бўйсинмайдиган, ундан нима кутиш мумкинлигини билмайдиган одамлар унга ёқмасди.

Сизнинг ким эканлигингизни биз биламиз, — деб гапни кескин оҳангда бошлади у.

— Шу боис ишни ўзимни таништиришдан бошлайман. Мен — полковник Марк Родинман...

— Биламан, — унинг гапини бўлди англиз. — Сиз ОАС тезкор штабининг бошлиғисиз. Сиз — Рене Монклерсиз — хазиначи, сиз эса Андре Кассонсиз — Франция ҳудудидаги махфий ишлар бошлиғисиз, — деди у ва чўнтагидан шошилмасдан сигарета қутисини олди.

— Сизга кўп нарса маълум чоғи, — деди Кассон. Инглиз бўлса ўриндиққа жойлашиброқ ўтириб олди ва сигаретани бурқситиб чека бошлади.

— Жаноблар, очиқчасига гаплашайлик. Мен сизларни, сиз эса менинг кимлигимни биласиз. Биз ҳаммамиз ғайриоддий фаолият билан шуғулланамиз. Сизларнинг изингиздан тушишади, мен эса эркинман. Хоҳлаган ерга боришим мумкин. Мен пулга ишлайман, сизлар эса эътиқод юзасидан ишлайсизлар. Лекин ҳаммамиз ҳам белгиланган топшириқларни аниқ бажарамиз. Шу боис гапни айлантирмасдан масалага киришсак. Сиз мен ҳақимда суриштира бошладингиз. Табиийки, бу менинг ҳам қулоғимга етиб келди. Ва мен кимни қизиқтириб қолганимни билишни истадим. Мени фақат иккита масала бўйича қидиришлари мумкин: ё қасд олиш учун, ё менга янги иш таклиф этиш учун. Менинг вазиятимда кимга ва нимага керак бўлиб қолганимни аниқ билишим сув ва ҳаводек зарур. Мен билан ким қизиқаётганини билгач, Британия музейининг кутубхонасига отландим. Икки кун ичида француз газеталаридан сиз ва сизнинг ташкилотингиз ҳақидаги ҳамма гапларни билиб олдим. Шу боис бугун сиз менинг олдимга йорган кишининг ташрифи мени ҳайрон қолдирмади. Мен сизнинг кимлигингизни ва кимнинг номидан гапирётганингизни биламан. Энди айтинг, мендан сизга нима керак?

Орага жимлик чўкди. Кассон ва Монклер Родинга қараб кўйишди. Тезкор штаб бошлиғи ва англиз бир-бирларидан кўзларини узишмасди. Родин ўзига айнан рўпарасида ўтирган одам кераклигини тушунди. Унга яна кимнингдир, Кассон билан Монклернинг фикри керак эди.

— Газетадаги хабарлар билан танишиб чиққанингиз учун сиз эътиқод деб баҳолаган ҳаракатимизни асослаб ўтирмайман. Францияга диктатор одам раҳбарлик қилаётганига ишончимиз комил. У мамлакатни оёқ ости қилди. Оламдан ўтиши билан у ўрнатган ҳокимият барҳам топишига, Франция французларга қайтарилишига ишонамиз. Бизга тегишли кишилар томонидан уюштирилган суиқасднинг олтитасидан учтаси бошидаёқ барбод бўлди. Биттаси суиқасд уюштирилган кун барбод бўлди, қолган иккитаси амалга оширилди-ю, лекин кўнгилдаги натижани бермади. Биз ҳозирча профессионал қотилни ишга жалб этиш масаласини кўриб чиқаяпмиз. Лекин маблағни бекорга сарф этишни истамаймиз. Даставвал, бизнинг режамиз амалга ошиши мумкинми, шуни билишни истар эдик.

Родин ўзига тегишли вазифани жуда маҳорат билан бажарарди. Унинг охириги саволининг жавобини олдиндан билгани инглизни бироз хушёр қилиб қўйди.

— Дунёда қотилнинг қўлидан омон қолиши мумкин бўлган кишининг ўзи йўқ, — деди у. — Де Голл тез-тез халқ билан учрашгани чиқади. Уни ўлдириш мумкин, албатта. Лекин қотилнинг омон қолиш имконияти деярли йўқ. Ҳукмдорни ўлдириш учун сизга ўзи ҳам ўлимга тайёр фидойи керак. Лекин, менинг билишимча, бундай фидойини сиз ҳали топмагансиз. Понде-Сен ва Пети-Клардаги қотиллик барбод бўлганининг сабаби, ҳеч ким бу иш учун жонини тиккиси келмагани эди.

— Лекин ҳозир бу ишга жонини беришга тайёр французлар бор... — деб Кассон гап бошлаган эди, уни Родин қўли билан тўхтатди. Инглиз бўлса унинг гапига эътибор ҳам бермади.

— Профессионал қотил қандай йўл тутган бўлар эди? — сўради Родин.

— У қизиқонлик қилмаган, ўзини хотиржам тутган бўларди, ҳар қалай оддий хатоларга йўл қўймаган бўлар эди. Профессионал қотил — хаёлпараст эмас, унинг миясига қотиллик юз берган пайтда яна кимлар азият чекиши мумкин, деган савол ҳаёлига келмайди. У бор имкониятни ҳисоб-китоб қилиб чиқади. Шу боис бошқаларга нисбатан унинг имконияти кенгроқ. Лекин у муваффақиятни таъминловчи режага эга бўлмаса, бу ишга киришмайди. Чунки у фақат буюртмани бажариши эмас, балки ўзи тирик қолиши ҳам керак.

— Де Голлга нисбатан шундай режани ишлаб чиқса бўлади, деб ўйлайсизми? Инглиз бироз сукут сақлаб турди, сўнг жавоб берди.

— Умуман олганда, ҳа, бўлади. Лекин буни амалга ошириш мураккаб масала.

— Нима учун? — сўради Монклер.

— Чунки де Голл бундан воқиф. Содир этилажак қотиллик ҳақида эмас, умуман қотиллик содир этилиши мумкинлиги ҳақида. Барча кўзга кўринган давлат арбоблари шахсий соқчи, хавфсизлик хизматига эга. Лекин орадан йиллар ўтса, қотиллик содир этилмаса, текширувлар расмий тус олади, хушёрлик йўқолади. Курбонни нариги дунёга равона этиш учун мўлжалланган ягона ўқ кутилмаганда отилганда, ҳаммани саросимага солади. Бундан фойдаланган қотил қочиб қолишга улгуради. Бизнинг вазиятимизда улар хушёрликни йўқотишларига умид қилиш ҳақида гап бўлиши ҳам мумкин эмас. Хавфсизлик хизмати доимо шай туради. Агар ўқ мўлжалга тегса, улар саросимага тушишмайди, балки қотилнинг орқасидан югуришади. Сизнинг буюртмангизни бажарса бўлади, лекин ҳозирги пайтда бу жуда қийин масалалардан биридир. Кўрдингизми, жаноблар, президентни ўлдириш бобидаги ўзбошимчалигингиз муваффақиятсизликка учраши билан бирга, сиздан кейин бу ишни амалга оширишни истаган кишиларнинг ҳам ишини мушкуллаштириди.

— Агар биз профессионал қотилни топишга киришсак... — деб гап бошлади Родин.

— Профессионал қотилни топиш? — унинг сўзини бўлди инглиз. — Нима учун? Ахир де Голлни шунчаки ватанпарварлик нуқтаи назаридан ўлдиришни истаган кишилар сон мингта-ку?

— Тўғри, бор, Ватин ва Кюрютше, — унинг фикрига қўшилди малла соч. — Бастин-Тириларга қирон келмаган. Лекин сизлар мени сиёсий қотилликнинг назарий томонлари ҳақида фикрлашиш ё ўзингизда бу ишни бажаришнинг удасидан чиқа оладиган киши топилмаганидан чақирмаган бўлсангиз керак.

Менга мурожаат этганингизнинг боиси, ташкилотингиз хавфсизлик хизмати айдоқчилари билан тўлиб-тошиб кетгани ва режаларингиз тез ошкор бўлаётганидир. Бунинг устига, ҳар бир француз полицияси сизларни яхши билади. Шу боис сизга ҳеч ким танимайдиган қотил керак. Ва сиз ҳақсиз. Бундай буюртманинг урдасидан фақат ОАСга алоқаси бўлмаган киши чиқади. Демак, бу одам ким ва у хизматига қанча пул сўрашини аниқлашингиз қолди, холос. Лекин жаноблар, менинг ўйлашимча бу одам ким бўлиши мумкинлигини сиз тахминан келишиб олгансиз, шундай эмасми?

Родин зимдан Монклерга қаради. У Кассон каби бошини қимирлатиб қўйди. Инглиз бўлса деразага бепарво тикилиб ўтирарди.

— Сиз де Голлни ўлдира оласизми? — ниҳоят сўрашга жазм қилди Родин. Инглиз тезкор штаб бошлиғига ўгирилиб қаради.

— Ҳа, фақат бу жуда катта пул туради.

— Қанча? — сўради Монклер.

— Бу иш мен учун ҳаётимдаги сўнги иш эканлигини тушуниб етсангиз керак. Бу ишдан кейин бошқа ишга қўл уролмайман. Қўлга тушмаслик ё мени таниб қолмасликларига кафолат йўқ. Шу боис тўланадиган ҳақ умримнинг охиригача қийналмасдан яшашим ва де Голлчилар тазйиқидан ўзимни ҳимоя қила олишим учун етарли бўлиши керак. Францияни ўзимизники қилиб олганимиздан сўнг, гонорар ола бошлай.

— Мен нақдига юраман, — унинг гапини бўлди инглиз. — Пулнинг ярмини олдиндан, қолган қисмини иш битгандан сўнг берасиз.

— Қанча? — сўради Родин.

— Ярим миллион.

Родин Монклерга қаради, унинг афти буришиб кетди.

— Бу жуда катта пул, ярим миллион, янги франк билан...

— Франк эмас, доллар билан, — уни тузатди инглиз.

— Доллар билан? — Монклер ўтирган жойидан сапчиб тушди. — Эсингизни еб қўйдингизми?

— Асло, — хотиржам жавоб берди инглиз. — Мен малакали, энг яхши мутахассисман, нархим ҳам шунга яраша қиммат.

— Биз арзонроғини ҳам топишимиз мумкин, — тўнғиллаб қўйди Кассон.

— Ҳа, топишингиз мумкин, — совуққонлик билан жавоб берди инглиз, — улар мен сўраган пулнинг ярмини сўрашади. Пулни олгач, ғойиб бўлишади, сўнг нима учун топириқни бажариш имконияти бўлмаганини айтишади. Ишни урдасидан чиқадиغانларга ҳақ ҳам ишига яраша бўлади. Менинг нархим ярим миллион доллар. Сиз Францияга эгалик қилиш ниятида эканлигини ҳисобга олганда, бу жуда қиммат эмас. Мамлакатингизнинг нархини бу қадар арзон баҳоламанг.

Родин бу баҳсда иштирок этмасдан жим турган бўлса ҳам, инглиз ҳақ эканлигини тан олмай иложи йўқ эди.

— Ярим миллион. Лекин ҳамма гап шундаки, месье, бизда бунча пул йўқ.

— Биламан, — деди инглиз. — Лекин буюртмангизни бажаришимни истасангиз, пул топишингизга тўғри келади. Мен бу ишга киришмаслигим ҳам мумкин. Сўнги марта қўл урган ишимдан олган ҳақ менга қийналмасдан яшашим учун анча-мунча йилга етади. Лекин мен ярим миллион пулга эгалик қилиш учун “гардкам” деб таваккал қилмоқчиман. Сизнинг дўстларингиз эса мендан ҳам кўпроқ ҳақ олишади — бутун мамлакатга эгалик қилишади. Лекин улар таваккал қилишдан қўрқшади. Минг афсус, агар пулингиз бўлмаса, қотилликнинг бошқа мустақил режасини тузишингизга тўғри келади, сўнг режаларингиз бирин-кетин қандай қилиб фош этилаётганини кузатасиз, холос.

У қўлидаги сигаретини кулдонга босиб эзди ва ўрнидан турди. Родин ҳам ўрнидан турди.

— Ўтиринг, месье. Пулни топамиз. — Иккаласи ҳам ўтирди.

— Маъқул, — бош ирғади инглиз, — лекин менинг шартларим бор.

— Қандай шарт?

— Сиз ҳеч ким танимайдиган, ёт кишига мурожаат қилганингиз сабаби шундаки, ташкилотингизда гап турмайди, сир тез очилади. Сиз малакали мутахассисни, хусусан, мени ёллашга қарор қилганингиздан қанча одам хабардор?

— Фақат биз уччаламиз. Хаёлимга бу фикр Бастъен-Тирини отиб ўлдиришган кун келди. Барча керакли маълумотларни шахсан мен ўзим тўпладим. Бу ҳақда ҳеч ким билмайди.

— Ишни шу йўсинда давом этдирамиз. Учрашувлар баённомаси, ёзувлар, маълумотларни йўқ қилиш керак. Барча маълумот каллангизда сақланиши лозим. Феврал ойида Аргони ўғирлаб кетганларидек, агар уччалангиздан биронгангизни полиция қўлга туширса, мен олдингиздаги масъулиятдан ўзимни соқит деб биламан. Сиз то иш ниҳоясига етгунига қадар ўзингизга бирон хавфсизроқ жойда, соқчилар ҳимоясида бўлиб туришингизга тўғри келади. Розимисиз?

— Албатта. Яна нима?

— Иш режаси ва уни амалга ошириш билан мен бир ўзим шугулланаман. Режа тафсилотларидан бирон кимса воқиф бўлмайди, ҳатто сиз ҳам. Сиз мен ҳақимда эшитмайсиз ҳам, мени кўрмайсиз ҳам. Менинг Лондондаги манзилим ва телефон рақамим сизга маълум. Лекин мен тайёргарлик ишларимни тугатганимдан сўнг, у ерда бўлмайман, бошқа жойга кўчиб ўтаман. Мен билан ўта зарур бўлган ҳолдагина боғланишингиз мумкин. Боғланиш имконияти бўлмаса, демак ўртамазда алоқа бўлмайди. Мен сизга Швецария банкидаги ҳисоб рақамимни қолдираман. Ҳисоб рақамимга 250000 пул ўтказилганини менга хабар қилишгани заҳоти ишга киришаман. Шошма-шошарликни ёмон кўраман, лекин сизларни узоқ кутдириб қўймайман. Розимисиз?

— Ҳа. Лекин махфий айғоқчиларимиз орқали бизга баъзи маълумотларни етказишингиз мумкин. Уларнинг айримлари юқори лавозимларни эгаллашади.

Инглиз бироз ўйланиб қолди.

— Яхши. Менга почта орқали боғланишим мумкин бўлган битта телефон рақамини юборинг. Париждаги телефон бўлгани маъқул. Токи Франциянинг турли бурчагидан бу рақамга кўнгироқ қила олай. Мен жойлашган еримни хабар қилмайман, лекин президент соқчилари хавфсизликни таъминлаш учун қандай чоралар кўраётгани ҳақида сўнгги маълумотларни олиб туришим учун кўнгироқ қилиб тураман. Гўшакни кўтарган киши мен Францияда нима иш билан бандлигимдан воқиф бўлмаслиги керак. Унга сизнинг топширигингизни бажараётганимни ва унинг ёрдамига муҳтожлигимни айтсангиз кифоя. У қанча кам нарса билса, шунча яхши. У одам ўта муҳим маълумотларга эга бўлиши керак, газетада ҳамма ўқиб билиб олса бўладиган хашаки маълумотларни эмас.

— Жуда яхши. Сиз ёрдамчисиз, бир ўзингиз ишламоқчимисиз? Сохта ҳужжатлар масаласида фикрингиз қандай? Бизда бу масала бўйича иккита малакали мутахассис бор.

— Ҳужжатларни ўзим тўғрилайман. Раҳмат.

— Франциядаги ташкилотимиз кўп тармоқли, — деди Кассон. — У сизнинг ихтиёрингизда бўлади.

— Раҳмат, зарурати йўқ. Мен ҳақимда ҳеч кимнинг билмагани маъқул. Бу менинг энг кучли қуролим.

— Лекин бирон нарса бўлса, сизнинг қочишингизга тўғри келади.

— Агар ишим бароридан келмаса, бу фақат сизнинг айбингиз билан бўлади. Мен мустақил иш олиб бораман. Сизнинг махфий хизматингиз, жаноб Кассон, мен ҳақимда ҳеч нарса билмаслиги керак. Улар орасида хавфсизлик хизматининг айғоқчилари тўлиб-тошиб ётибди.

Кассон газабдан гезариб кетди. Монклер деразага маъюс тикилиб, ярим миллион доллар пулни қаердан топишни ўйлар эди. Родин инглиздан кўзини узмасди.

— Ўзингизни босинг, Андре. Месье якка ўзи ишламоқчи. Майли, бу унинг иши. Агар унга биздан мерганларимизга қиладиган гамхўрлигимиз талаб этилганда эди, шунча пулни тўлашга рози бўлмаган бўлар эдик.

— Мен бу қадар қисқа муддат ичида шунча пулни қаердан топишимизни билишни истар эдим, — деб тўнғиллади Монклер.

— Беш-ўнта банкни ўмаринг, — таклиф киритди инглиз.

— Ҳар қалай, бу бизнинг муаммомиз, — гапга аралашди Родин. — Меҳмонимиз Лондонга учиб кетмасидан кимда қандай савол бор?

— Чорак миллион пулга эга бўлиб олганингиздан сўнг, қочиб кетмас-лигингизга қандай кафолат бор?

— Жаноблар, мен сизга тушунтирдим-ку, бу ишни йиғиштирмоқчиман деб. Сизнинг бир тўда каллакасарларингиз изимдан қолмаслигини истамайман. Унда мен соқчилар ёллашимга тўғри келади, бу эса ишлаб топган пулимдан кўпроқ маблағни талаб этади. Хўш, пулим тугаганда нима қиламан?

— Буюртмамизни бажарганингиздан сўнг, ваъдамизда турмай, пулнинг қолган қисмини тўламасак-чи? — бўш келмади Кассон.

— Бунинг ечими оддий, — деди инглиз. — Бундай ҳолатда сизларни нишонга оламан, жаноблар. Лекин, бу даражага етмасмиз деб ўйлайман. Шундай эмасми?

— Масала равшан бўлса, — яна гапга аралашди Родин, — меҳмонни ортиқ ушламаймиз. Э, яна бир масала қолибди. Ўзингизни ошкор этишни истамаясиз, яхши, буни тушунамиз, лекин биз сизни нимадир деб чақиримиз керак-ку? Бирон исм ўйлаб топсак бўлармиди?

Инглиз кўп ўйламади.

— Гап ов устида бораётган экан, Шоқол десак-чи?

Родин бошини қимирлатиб қўйди. У инглизни эшиккача кузатиб чиқди. Эшикни очган эди, Виктор кўринди. Бутун кеча давомида Родин биринчи бор жилмайди ва ёлланма қотилга қўлини узатди.

— Сиз билан мумкин қадар тезроқ боғланишга ҳаракат қиламиз. Сиз вақтни бекор ўтказмаслик учун тайёргарликни бошлайверинг, маъқулми? Кўришгунча, месье Шоқол.

Инглиз тез-тез юриб зинадан тушиб кетди. Тунни у аэропорт меҳмонхонасида ўтқазди ва эрта тонг билан биринчи рейсга чипта олиб, Лондонга учиб кетди.

Клейст пансионатидаги 64-хонада эса Родин инглиз билан бўлган уч соат суҳбат давомида Кассон билан Монклерда йиғилиб қолган савол ва шикоятларга кўмилиб ўтирарди.

— Ярим миллион доллар. Шунча пулни қаердан оламиз? — тинимсиз такрорлади Монклер.

— Шоқолнинг маслаҳатидан фойдаланиб, бир нечта банкни ўмаришимиз мумкин, — жавоб берди Родин.

— Менга бу одам ёқмади, — гапида туриб олди Кассон.

— У яқка ўзи — ёрдамчисиз ишлайди. Бундай одамдан кўрқкиш керак. Улардан ҳар нима кутса бўлади.

Родин баҳсга чек қўйди.

— Менга қаранглар, биз Франция президентини ўлдиришга рози бўлган кишини топдик. Мен бирмунча одамларнинг фарқига бораман. Агар бу ишга кимдир қодир бўлса, бу фақат у бўлиши мумкин. Қолгани бизга боғлиқ. У ишга киришиши учун зиммамиздаги ишнинг ярмини бажарайлик.

Учинчи боб

1963 йил июннинг иккинчи ярми ва июлда Францияда банк, заргарлик дўконлари, почта бўлимларида ўғрилик содир этилди. Бундай воқеа на илгари бўлган ва на бундан кейин рўй беради. Бу жиноят тафсилотлари тарихга айланиб қолди.

Деярли ҳар куни мамлакатнинг турли бурчагида банкларга тўппонча, қирқма милтиқ, автоматлар билан қуролланган кишилар бостириб кирар эдилар. Заргарлик дўконларида ўғрилик шу қадар кўп ва тез-тез содир этилар эдики, ўғрилик содир этилган жойга етиб келган полициячилар ваҳимага тушган ва кўпчилик ҳолатларда калтакланган заргар ва сотувчиларни сўроқ қилиб улгурмасдан бошқа заргарлик дўконларига чақиритар эди.

Қаршилик кўрсатмоқчи бўлганида, иккита банк хизматчисини отиб ташлашди ва июлнинг охирларида республика хавфсизлик хизмати қўшинларини полицияга ёрдамга юборишга тўғри келди. Улар намоёишни тарқатиш ва исённи бостиришга мўлжалланган КРС махсус отряди сифатида ҳар бир французга маълум. Улар автомат-карабин билан қуролланган эдилар ва тез орада банкка ташриф буюрган мижозлар банк кассири ёнига битта ёки иккита шундай кўриқчи олдидан ўтиб боришга ўрганиб қолишди.

Банкир ва заргарларнинг шикоятларига жавоб сифатида полициячилар тунги текширувларни кучайтиришди, лекин бунинг ҳам нафи бўлмади. Чунки босқинчилар кечалари сейфларни очадиган устаси фаранглар бўлмасдан, балки ниқоб кийган, қуролланган ва истаган дақиқада пақ этиб ташлашга тайёр босқинчилар эдилар.

Кундуз кунлари қўрқинчли бўлиб қолди, Франциядаги истаган банк ёки заргарлик буюмлари дўконида ниқоб кийган, қуролланган иккита ёки учта киши пайдо бўлиши ва “пулни чиқар” деб бақариб бу дўконлар ҳаётининг оёғини осмондан келтириб юбориши ҳеч гап эмас эди.

Июлнинг охирларида полиция учта босқинчини ярадор қилиб, сўнг қўлга туширишга муваффақ бўлди. Уларнинг биттаси майда ўғрилардан, қолган иккитаси собиқ мустамлақа қисмларининг қочоқлари эди. Улар ОАСга алоқалари борлигини тан олишди. Узоқ давом этган сўроқларга қарамасдан улар “банка юриш” нима билан боғлиқлигини тушунтириб беришолмади. Улар фақат тўда бошлиғидан маълум бир банк ё заргарлик буюмлари дўконини ўмариш ҳақида тегишли олишганини айтишди, холос. Полиция қўлга туширган ўғрилар содир этилаётган ўғирликдан асосий мақсад нима эканлигини билишмайди, деган қарорга келди. Улар кўрсатмани бажаришган холос, лекин уларни ҳам қуруқ қўйишмайди. Франция ҳукуматида банкларга қилинган “юриш” орқасида ОАС тургани, нима сабабдандир уларга зудлик билан пул керак бўлиб қолганини аниқлашлари учун кўп вақт керак бўлмади. Улар августнинг биринчи ярмида, бутунлай бошқа манбадан пул ва тилла буюмларга қилинган “юриш” нима билан боғлиқлигини билиб олишди. Сўнгги икки ҳафта ичида банк, пул ва қимматбаҳо буюмлар сақланадиган жойларга қилинган босқинчилик сони ортиб боргани қаттиқ норозилик уйғотди ва бу иш билан комиссар Морис Бувьенинг ўзи шугулланишига тўғри келди. У қидирув полициясининг тажрибали бўлим бошлиғи. Д’Орфевр соҳилидаги 36-уйда. Морис ўз кабинетига ўтириб банк ва заргарлик буюмлари дўконини ўмаришдан тушган пулнинг умумий миқдорини ҳисоблаб чиқди. Июл охирига келиб бу ҳисоб 12 миллион янги франкни ёки 400 минг долларни ташкил этди. Босқинчиликни уюштириш билан боғлиқ ишлар, унинг ижрочиларига тўланадиган ҳақ ҳисобдан чиқариб ташланганда ҳам, тўпланган пул миқдори анча салмоқли эди. Ва комиссар бу пуллар нимага керак бўлиб қолгани устида бош қотирарди.

Июн охирида СДЭКЭ директори, генерал Гибонинг қўлига Рим бюроси бошлиғининг маълумоти келиб тушди. Унда ОАСнинг учта бошлиғи — Марк Родин, Рене Монклер ва Андре Кассон Кондотти қўчасидан унча узоқ бўлмаган меҳмонхонага қўнишгани айтилган эди. Хоналарнинг нархи қиммат бўлишига қарамасдан, улар ўзлари учун тўртинчи қаватдан, соқчилари учун пастки қаватдан жой олишган. Куну тун хорижий легионнинг саккизта аскарлари — бориб турган каллакесарлар соқчилик қилишган. Родин, Монклер ва Кассон бирон марта хоналаридан қўчага чиқишмаган. Даставвал улар бирон-бир махфий йиғилиш муносабати билан тўпланган бўлсалар керак, деган фикр хаёлга келади, лекин орада кунлар ўтаверди ва улар Антуан Аргога ўхшаб уларни ҳам ўғирлаб кетишларидан қўрқишлари маълум бўлди. Генерал Гибо ўз айғоқчилари террористик ташкилотнинг учта бошлиғининг юракларини олиб қўйганларидан мийиғида мамнун кулиб қўйди ва қўлига келиб тушган маълумотни тегишли жойга юборди. Франциянинг хорижий ишлар вазирлиги билан ГФР ўртасида жорий йилнинг феврал ойида “Эден-Вольф” меҳмонхонасида ГФР томонидан дахлсизлик шартлари бузилгани боис, муносабатларда кескинлик сақланиб турган бўлса ҳам Гибо “Қаршилик” бўлими олиб бораётган ишлардан мамнун эди. ОАС бошлиқлари томонидан кўрилган эҳтиёткорлик чораларидан ҳам пинагини бузмади. Лекин Родин шахсига тегишли маълумотлар билан танишар экан, унда шубҳа уйғонди. Нима сабабдан Родиндек тажрибали аскар саросимага тушди? деган савол унга тинчлик бермасди. СДЭКЭдаги иш тажрибаси, сиёсат ва дипломатик муносабатлар борасидаги билими, у Аргонинг ўғирланиши каби яна бир операция учун рухсат олабилмаслигини кўрсатарди. ОАСчилар нима сабабдан бу қадар жонларини сақлашга тушганлари кейинроқ маълум бўлди.

Июннинг охириги кунлари ва июлнинг биринчи ярмини Шоқол Лондонда ўтказди. Австриядан қайтгач, де Голл ҳақида маълумотлар тўплашга киришди.

Маҳаллий кутубхонадан унга тегишли китоблар рўйхатини тузиб чиқди. Сўнг сохта фамилиясидан фойдаланиб, турли китоб дўконларига ўзини қизиқтирган адабиётларга буюртма юборди. Манзилни Прейд-Стрит, Падингтон деб кўрсатди ва тез орада буюртма берган китобларини почта орқали олди. Китобларни узоқ тунгача ўқиб, Елисей саройи хўжайинининг ёшликдан то ҳозирги кунгача бўлган ҳаёти билан танишиб чиқди. Маълумотларнинг кўпчилик қисми бирон қимматга эга эмас эди, лекин де Голлнинг табиғати тегишли айрим маълумотларни у ён дафтarchасига қайд этиб қўйди. Айнқса де Голлнинг ҳаётга, мамлакатга ва ўз тақдирига бўлган муносабатини ёрқин ифодаловчи “Кескир қилич” деб номланган мемуарининг учинчи жилди унга кўп озуқа берди. Китобни мароқ билан ўқир экан, айна бир пайтнинг ўзида Шоқол бўлгуси операция режасини ҳам тузарди, келажакда унга асқотиши мумкин бўлган маълумотларни эслаб қоларди. Де Голл асарлари ва унинг яқин одамлари томонидан ёзилган китоблар мағрур ва димоғдор Франция президенти ҳақида Шоқолда тўлиқ тасаввур уйғотган бўлса-да, унинг хаёлини банд этган муҳим бир саволга у жавоб тополмас эди: нима учун у 15 июн куни Венада Родиннинг таклифини қабул қилди? Июлнинг биринчи ҳафтаси тугамоқда эди, у бўлса ҳануз ОАСнинг топширигини қачон, қаерда ва қандай қилиб бажаришини ҳал қилмаган эди. Ниҳоят, у Британия музейининг қироатхонасига йўл олди ва ҳар галгидек сохта фамилияси остида кутубхонага ёзилиб, Францияда чоп этиладиган кундалик “Фигаро” газета сонлари билан танишиб чиқди.

Шоқолнинг қачон аниқ бир қарорга келгани маълум эмас, лекин 7 июлдан кейин, уч кун ичида деб тахмин қилиш мумкин. Чунки сўнгги уч кун ичида 1962 йил газеталарида берилган маълумотлар унга қанот бахш этди ва Шоқол де Голл президентлик қилган йилларга тегишли барча газеталарнинг эски сонларини кўриб чиқди. Энди у де Голлнинг қайси кун ва қайси соатда об-ҳаво ва соғлигининг яхши-ёмонлигидан қатъи назар, халқ билан учрашгани чиқишини билар эди. Шу тариқа у маълумотлар тўплаш билан боғлиқ ишларга якун ясади бевосита қотиллик билан боғлиқ тайёргарлик ишлари билан шуғуллана бошлади.

Куннинг кўп соатларини у уйдаги ётоқxonанинг сарғиш шифтига тикилиб ўтказар, ҳар бир қадамни майда тафсилотларигача мушоҳада этарди. Бу буюртмани қандай амалга оширишни ўн-ўн бештача йўлини ўрганиб чиқди, ҳаммасини чиқитга чиқарди ва операцияни қандай қилиб “қачон” ва “қаерда” амалга ошириши борасида бир қарорга келди. У бир сонияга бўлса-да, 1963 йили гарбий мамлакатларнинг биронта саркорини Франция генерали де Голлни кўриқлагандек, усталик билан кўриқламасликларини хаёлидан қочирмасди. Де Голлни ўлдириш(бунн кейинги воқеалар ривожн ҳам тасдиқлади) АҚШнинг президенти Жон Ф.Кеннедини ўлдиришдан ҳам мушкулроқ эди. Инглиз бундан беҳабар эди, лекин француз экспертлари президент Кеннедини хавфсизлигини таъминлаш билан боғлиқ маълумотларни олиш имкониятига эга бўлдилар ва уларни бу ишга қодир эмас деб топдилар. 1963 йилнинг ноябр ойида Далласда президент Кеннедининг ўлдирилиши уларнинг ҳақ эканлигини тасдиқлади. Чунки де Голл президентлик муддати битгач истеъфога чиқади ва ўз уйи — ўлан тўшагида оламдан ўтади. Нима бўлганда ҳам Шоқол энг кучли хавфсизлик хизмати унга қарши турганини яхши биларди. Қотиллик содир этилиши мумкинлигидан огоҳ Франция полицияси оёққа турган, Шоқолга буюртма берган ташкилот бўлса айғоқчилар билан тўлиб-тошган эди. Фақат бир нарса кўнгилга таскин берарди, у ҳам бўлса Шоқолнинг шахси номаълумлиги — уни ҳеч ким танимаслиги ва унинг қурбони де Голлнинг соқчилар билан ҳамкорликда ишлашни истамаслиги. Белгиланган кунда Франция президентининг мағрурлиги, ўзбошимчалиги ва манманлиги, хавф-хатарни менсимаслиги бошига етади, деб ўйларди Шоқол.

SAS авиакомпаниясига қарашли самолёт Копенгагендан Лондон аэропортига келиб қўнди. Йўловчилар самолётдан туша бошладилар. Кутиш хонасида баланд бўйли, малласоч киши қора кўзойнагини пешонасига тортиб қўйди ва самолётдан тушиб келаятган йўловчиларни дурбиндан кузата бошлади. Хона кутиб олувчилар билан тўла эди. Улар кутаётган кишисини тезроқ кўриш истагида бўлганлари учун дурбиндан йўловчиларни кузатаётган малла соч киши ҳеч кимнинг эътиборини ўзига тортмади.

Самолётдан тушаётган саккизинчи йўловчи кўзга кўринганда, малла соч киши бутун эътиборини шунга қаратди. Бу даниялик руҳоний бўлиб, у кенг тик ёқа костюмда эди. Унинг ёши элликларда, лекин кўриниши ёш, сочлари оқарган, узун ҳам, калта ҳам эмас, орқага таралган, ўрта бўй, кенг елкали, бақувват киши эди, қисқаси, гавдаси уни дурбиндан кузатаётган малласоч кишига ўхшаб кетарди.

Энди йўловчилар ҳужжат ва божхона текширувидан ўтишлари керак эди. Шу боис Шоқол шошилмасдан дурбинини гилофга солди, гилофни брифкейсга жойлаштирди ва катта зал томон йўл олди. Орадан ўн беш дақиқа вақт ўтгач, руҳоний божхона текширувидан ўтиб, қўлида жомадон ва сумка кўтариб залга кирди. Афтидан, уни ҳеч ким кутмаётган эди. У аввал “Бараклейс Бэнк” деб ёзиб қўйилган ойна олдига пулини алмаштиргани келди.

Орадан олти ҳафта ўтгач, Дания полицияси уни сўроққа тутганда, пулини алмаштириш учун навбатда турганида унинг орқасида турган қора кўзойнакли уни зимдан кузатаётган малла соч кишига аҳамият бермаганини айтади. Ҳар қалай ўша одам руҳонийнинг эсида қолмаган эди. Руҳоний аэропорт биносидан чиқиб, ВЕА авиакомпанияси автобусига ўтиради. Автобус уни Кромвель-роуд автовокзалига олиб келганида, брифкейсли инглиз ундан бир неча қадам орқада келмоқда эди. Афтидан улар битта автобусда келишган.

Автовокзалда жомадонини юкхонадан олиб келгунларича, даниялик бироз кутиб туришига тўғри келди. Сўнг такси бекати томон йўл олди. Шоқол усти очик, спортчилар машинасини хизмат бекатига қўйган эди. Брифкейсини машинанинг орқа ўриндиғига ташлаб, рулга ўтирди. Машинани юргизиб, автовокзални чап томонидан айланиб ўтди. Бу ердан унга қатор бўлиб йўловчи кутган таксичилар яққол кўринар эди. Даниялик учинчи таксига ўтирди. Такси Кромвель-роуд бўйлаб йўл олди, сўнг Найтс-бриджга бурилди. Спорт машинаси унинг орқасидан қолмади.

Таксичи ҳеч нарсдан хабари йўқ руҳонийни унча катта бўлмаган, лекин ҳашаматли Хаф Мун-стрит меҳмонхонаси ёнида тушириб қолдирди. Спортчилар машинаси унинг ёнгинасидан ўтиб, Керзон стритда тўхтади. Шоқол брифкейсини машина юкхонасига қўйди, Шеферд маркетдаги киоскадан “Ивнинг Стандард” газетасининг кундузги сонини сотиб олди ва беш дақиқадан сўнг у меҳмонхона вестибюлида ўтирарди. Шоқол даниялик пастрга тушиб, хонасининг калитини топширгунича, уни яна йигирма беш дақиқа кутишига тўғри келди. Портъе калитни жойига осди. Ўриндиқда қулайгина жойлашиб ўтирган киши, афтидан, дўстини кутарди, даниялик ресторан томон ўтиб кетаётганида, у қўлидаги ўқиётган газетасини сал пастроққа туширди, кўзи осиглиқ турган калит рақамига тушди. Уч Портъе меҳмонлардан бири учун театрга чипта берилган буюртмани текшириш мақсадида бир дақиқага жойидан кўзгалди. Қора кўзойнакли киши бўлса, ҳеч ким сезмаган ҳолда зинадан юқорига кўтарила бошлади.

Қирқ еттинчи хонанинг эшигини очиш анча қийин кечди. Ниҳоят, у эшикни очишга муваффақ бўлди. Пастор тамадди қилгани кетган эди, паспорти каравот ёнидаги стол устида турарди. Орадан ўттиз сония ўтгач, Шоқол жойига қайтиб келди. Пасторнинг ҳамёнидаги пули ва туристик чекларига тегмади. Сабаб, меҳмонхона маъмурияти хонадан ҳеч нарса йўқолмагани учун руҳоний паспортини меҳмонхонага келмасдан олдин, бошқа ерда йўқотган деб, уни бунга ишонтиришларидан умид қилди. Худди шундай бўлди ҳам. Паспортини тополмаган руҳоний меҳмонхона бошқарувчисига мурожаат қилди. У руҳоний билан биргаликда хонани яна бир текшириб чиқди. Ҳамма нарса, ҳатто туристик чеклар ҳам жойидалигини руҳонийга таъкидлаб, бошқарувчи полиция чақиришга зарурат йўқлигини, паспортини йўлда йўқотган бўлиши мумкинлигини уқтирди. Даниялик табиатан жуда кўнгилчан одам бўлгани ва бегона мамлакатда ўзини бироз ноқулай сезгани учун бу фикрга қўшилди, гарчанд паспортини каравот ёнидаги стол устида қолдирганини аниқ эсласа-да. Эртаси куни у Даниянинг бош консулхонасига мурожаат этиб, шахсини тасдиқловчи вақтинчалик ҳужжат олди ва икки ҳафтадан сўнг Копенгагенга қайтиб кетди. Вақтинчалик ҳужжат ёзиб берган бош консулхона хизматчиси Копенгагенда руҳоний Пер Иесен номига берилган паспорт йўқолганини қайд этди ва бу ҳақда бошқа ўйламади. Вақтинчалик ҳужжатни руҳоний 14 июл куни олди.

Орадан икки кун ўтгач, худди шундай воқеа Нью-Йорк штатидаги сиракузлик талабада ҳам содир бўлди. У Лондон аэропортига келиши билан туристик чекини нақд пулга алмаштириб олиш учун паспортини “Американ экспресс” – пул айирбошлаш шохобчаси кассирга кўрсатди. Пулни костюмининг ички чўнтагига, паспортини эса оғзи ёпиладиган ҳамёнига солди ва уни сумкасига жойлаштирди. Бироздан кейин юк ташувчини чақириш ниятида сумкасини ерга қўйиб, қўли билан ишора қилди. Сумкасини ердан олмоқчи бўлганида, қарасаки сумка жойида йўқ, у ғойиб бўлганди. Юк ташувчи талабанинг эътирозига қулоқ солиб ўтирмади, уни “Пан Американ” пештахтаси олдига олиб борди ва полиция чақирди. Талабани полиция участкасига олиб боришди, у бўлиб ўтган воқеани бир бошдан гапириб берди.

Сумкани бирон кимса адаштириб олиб кетган деган фикрга ўрин қолмагач, бўлиб ўтган воқеани ўғрилиқ деб қайд этишди ва тегишли баённома тузишди. Гавдаси бакувват америкалик талабага узлари ва ҳамдардликларини билдириб, полиция томонидан йўловчиларни майда ўғрилар ва чўнтакесарлардан ҳимоя қилиш учун қандай тадбирлар олиб борилаётганини гапириб беришди. Америкалик бўлса Нью-Йоркда унинг Грэнд централлик дўсти билан ҳам худди шундай воқеа содир бўлганини айтиб берди.

Сумка ва унинг ичидаги нарсалар тавсифи билан содир этилган ўғрилиқ ҳақидаги хабар Лондон полициясининг ҳамма бўлимларига келиб тушди. Лекин ҳафта орқасидан ҳафта ўтди, сумка ва паспорт топилмади, бу ҳақда бошқа ҳеч ким эсламади ҳам.

Марти Шульберг бўлса Гросвенер СКВЭдаги элчихонасига бориб, پاسпорти йўқолгани ҳақида ариза берди. Унга ҳам вақтинчалик ҳужжат ёзиб беришди. Бир ой Шотландияда дам олгач, у юртига қайтиб кетди. Элчихона паспорт йўқолганини қайд этди ва Вашингтондаги Бош департаментга бу ҳақда хабар қилди. Шу билан бу воқеа ҳам қумга тушган сувдек эсдан чиқиб кетди.

Шоқол дурбинидан қанча одам ўтгани ҳисобини ҳеч ким айтиб беролмасди. Ёшларидаги фарққа қарамадан паспортини йўқотган икки киши бир-бирига жуда ўхшар эдилар: бўйлари олти фут, кенг елкали, келишган, кўзлари мовий, юз тузилишлари эса уларни тунаган Шоқолга ўхшаб кетарди. Оқ сочли руҳонийнинг ёши қирқ саккизда, қўлига китоб ё газета олганидагина тилла гардишли кўзойнагини тақарди. Марти Шульберг йигирма беш ёшда, сочлари жигарранг, доим эндор гардишли кўзойнак тақиб юрарди.

Шоқол уларнинг паспортларини Саут Одли-стритдаги уйида олдига қўйиб олиб роса ўрганди. Бир кунни артистларга мўлжалланган буюмлар, кўзойнак сотадиган, Вест-Эндаги эркаклар кийими сотадиган дўконларни айлангани чиқди. Бу дўконлар молнинг қўпчилик қисмини Нью-Йоркдан оларди. Шоқол диоптриясиз мовий рангли контактли линза, иккита кўзойнак — тилла ва қора гардишли, теннис учун кийим-бош, оқ шим, мовий тусли олди ёпинчигини шамол тўсқич нимча сотиб олди. Уларнинг ҳаммаси Нью-Йоркда тикилган. Шунингдек, руҳонийларнинг ёқаси кенг оқ қўйлаги ва қора ёпинчигини ҳам сотиб олди. Охириги сотиб олган учта кийимнинг ёқасига ёпиштирилган, уларнинг қарда тикилганини кўрсатувчи белгини қийиб ташлади.

Бу кунни у Челсидаги савдо марказидан эркаклар ясама соч ва сочни парваришловчи воситалар сотиб олиш билан яқунлади. Шу ернинг ўзидан сочга оқ ва жигарранг тус берувчи бўёқларни сотиб олди. Бу соч бўёқларидан қисқа муддат ичида самарали натижа бериши учун қандай фойдаланиш кераклиги ҳақида маслаҳат ҳам олди. Сочни бўяш учун мўйқалам олишни унутмади. Савдо маркази билан Америка кийим-кечак дўконини эътибордан соқит қилганда у деярли барча дўконларда биттадан ортиқ нарса харид қилмади.

Эртаси кунни, 18 июлда “Фигаро” газетаси кичик бир хабарни босиб чиқарди. Унда ёзилишича, “қидирув” полиция бригадасининг бошлиқ муовини Парижда юрак хуружидан госпиталга етмасидан жон берган. Унинг ўрнига қотиллик бўлимининг бошлиғи комиссар Клод Лебель тайинланган. Кунда Лондонда сотиладиган француз газеталарини кўздан кечирувчи Шоқол бу хабарни ўқиётиб, ундаги “қидирув” сўзига эътибор берди, лекин ўзи учун бошқа бирон қизиқарли маълумот топмади.

Лондон аэропортида навбатчилик ўрнатилгунига қадар Шоқол сохта фамилия остида операция ўтказиб туришга қарор қилди. Зеро, қалбаки инглиз паспортини қўлга киритиш кўп қийинчилик туғдирмади. Бунинг учун макр-хийла ишлашига ҳам зарурат бўлмади. Худди шу усулда кўпчилик ёлланганлар, контрабандачилар ва мамлакатма-мамлакат турли тўсиқларсиз саёҳат этишни ихтиёр этганлар ҳам фойдаланади. Шоқол машинага ўтириб Темз Вэлльюга йўл олди. У кичик-кичик қишлоқларни томоша қилиб кетди. Деярли ҳар бир қишлоқдаги черковнинг орқа томонида қабристон бор эди. Шоқол қабристонни айланиб чиққач, ниҳоят саккизинчи қабрда кўнглига маъқул келган мазорни топди. Унда 1931 йилда 25 ёшда оламдан ўтган Александр Дагэн кўмилган эди. Агар у ўлмаганида 1963 йилнинг июлида Шоқолнинг ёшидан бир-икки ойлик катта бўлар эди. Шоқол поп ёрдамчисига ўзини Дагэнларнинг шажарасини ўрганаётган ҳаваскор сифатида таништирганда, у мамнунлик билан ёрдам беришга рози бўлди. Унга бу қишлоқда Дагэнларнинг оиласи яшаганини айтишди. Шунда унинг хаёлидан черков китобларида уни қизиқтирувчи маълумотлар топилаётгани деган хаёл кечди. Шоқол черковнинг курилиши хусусида бириккита ижобий фикр билдирди ва унинг таъмирига бир неча фунт пул эҳсон қилди. Поп ёрдамчиси бундан жуда хурсанд бўлиб кетди. Эр-хотин Дагэнлар етти йил олдин оламдан ўтган бўлиб, уларни ўғли Александрнинг ёнига қўйишган эди. Шоқол черков китобида туғилган, ўлган, тўй куни қайд этилган ёзувларни кўздан кечирав экан, ниҳоят ўзига керакли маълумотни топди.

“Александр Джеймс Квентин Дагэн, 1929 йил 3 апрелда туғилди. Авлиё Марк, Сэмбуэн Фишли”, — деб қайд этилган эди. Шоқол поп ёрдамчисига юракдан миннатдорчилик билдириб, қайтиб кетди. Лондонда у тўппа-тўғри фуқароларнинг туғилган-ўлган кунини қайд этувчи Марказий бўлимга борди. У ердаги хизматчилардан биттаси ҳеч бир ортиқча саволсиз унинг ташрифномасини олди. Унда Шоқол Маркет Дрейтондаги Шропшир адвокатлик фирмасининг шериги деб қайд этилган эди. Бўлим хизматчисидан юқори мартабали адвокатнинг ташрифи ҳам шубҳа уйғотмади. У яқинда оламдан ўтган фирма мижозининг набираларини қидираётганини, мижоздан набираларига мерос қолганини айтди. Набираларидан бирининг исми Александр Джеймс Квентин Дагэн, у Сэмбуэн Фишлида Авлиё Марк қавмида 1929 йил 3 апрел куни туғилган.

Британиядаги деярли барча мансабдорлар хушмуомала, эгилиб илтимос қилганларни хуш кўришади. Шоқол гаплашган хизматчи ҳам бундан истисно эмас. У Шоқолга боланинг туғилган йили ва жойи тўғри кўрсатилганини, фақат бола 1931 йилнинг ноябрида йўл фалокатида бахтсиз ҳодиса оқибатида ўлганини айтди. Олти шиллинг эвазига Шоқол боланинг туғилгани ва ўлганини тасдиқловчи гувоҳномани олди. Уйга қайтар экан, йўл-йўлакай меҳнат вазирлиги бўлимига кириб, паспорт олишда тўлдирилдиган ариза учун бланк олди. Болалар ўйинчоқ дўконидан ўн беш шиллингга болалар полиграфия комплектини сотиб олди. Почтага кириб бир фунт солиқ пули тўлади.

Хонасига қайтиб келгач, ариза бланкини Дагэн номига тўлдирди. Унинг ёши, туғилган санаси ва жойини аниқ кўрсатди, фақат ташқи қиёфаси: бўйи, соч ва кўзининг рангига ўзиникини ёзди. Касбини кўрсатиш сўралган жойга “тадбиркор” деб ёзди. Сўнг Дагэннинг туғилганлик ҳақидаги гувоҳномасидан унинг ота-онаси кимлигини билиб олиб, уларнинг тўлиқ исми-шарифини ёзди. Кафил сифатида эрталаб гаплашган Сэмбуэн Фишли қишлоғидаги Авлиё Марк черковининг поп ёрдамчиси ҳурматли Джеймс Элдерлини кўрсатди. У черковга кираверишда тахтачага ўйиб ёзилган поп ёрдамчисининг исми-шарифини яхши эслаб қолган эди. Унинг ўрнига имзо қўйиб, сотиб олган болалар полиграфия тўпламидаги ҳарфлардан

АВЛИЁ МАРК СЭМБУЭН ФИШЛИ ЧЕРКОВИ

деб ўйиб ёзди ва бу тамгани ариза тўлдирилган бланкда гўрковнинг фамилияси кўрсатилган жойининг ёнига босди. Туғилганлик тўғрисидаги гувоҳнома нусхаси, тўлдирилган ариза-бланк ва солиқ пули тўланган маркани Пэтти Фрэнсга жўнатди. Дагэннинг ўлганлигини қайд этувчи гувоҳномани йиртиб ташлади. Янги паспорт Прейд-стритга почта орқали тўрт кундан сўнг етиб келди. Шоқол “Фигаро”нинг эрталабки сонини ўқиб ўтирган эди. Паспортни нонуштадан

сўнг олди, куннинг иккинчи ярмида бўлса хонасини қулфлаб Лондон аэропортига жўнади. У ерда чек дафтарида фойдаланмасдан, одатдагидек, нақд пулга Копенгагенга билет сотиб олди. Унинг жомадонини иккинчи таг қисмида, қалинлиги журнал кенлигидаги бўлимда 2000 фунт пул ётарди. Буни фақат ўта зийрак текширувчи аниқлаши мумкин эди. Бу пулни у бир кун олдин Холборндаги адвокатлик фирмасидаги шахсий сейфидан олди.

Шоқолнинг Копенгагенда кўп қолиш нияти йўқ эди. Аэропортнинг ўзидаёқ эртаси куни Брюсселга учадиган самолётга чипта сотиб олди. Даниядаги дўконлар ёпилган эди, шу боис у “Д’Англетер” меҳмонхонасидан жой олди, “Етти мамлакат” ресторанида овқатланди, Тиволи паркида сайр қилди. У ерда иккита малласоч қизларга тегажоглик қилиб ҳам улгурди, кечаси соат бирда ухлагани ётди.

Кундузи у Копенгагендаги эркаклар кийими сотиладиган энг зўр магазиндан кулранг костюм, иккита арзон қора ботинка, пайпоқ, ички кийим ва учта оқ кўйлак сотиб олди. Уларнинг ҳаммаси Данияда ишлаб чиқарилган эди. Кўйлаклари у фақат ёқасидаги Дания фирмасида ишлаб чиқарилганини кўрсатувчи белгини кесиб олиш учун сотиб олди. Белгиларни у Лондондан сотиб олган кўйлакнинг ёқаси ва ёпинчигига ўрнатмоқчи эди. Бу кийимда у ўзини теология талабаси қилиб кўрсатиш ниятида эди. Унинг қилган охири хариди Франциядаги машҳур черковлар ҳақидаги китоб бўлди. Кўл ёнидаги Тиволи паркидаги ресторанда овқатлангач, Шоқол меҳмонхонага қайтиб келди, нарсаларини йиғиштирди, меҳмонхона билан ҳисоб-китоб қилиб, соат 3дан 15 дақиқа ўтганда Брюсселга учиб кетди.

Тўртинчи боб

Поль Гуссен каби кўп фазилатларга эга инсоннинг қариган чоғида нима жин уриб тўғри йўлдан адашгани унинг дўстлари, харидорлари ва Бельгия полицияси учун сирлигича қолди. “Насьонал” фабрикасидаги ўттиз йиллик иш фаолияти давомида у ҳеч қачон адашмайдиган мутахассис сифатида ном чиқарган эди, боз устига аниқлик ўта аҳамият касб этувчи техника соҳасида. Унинг ҳалоллиги ҳеч кимда шубҳа уйғотмаган. Бу йиллар ичида компания ишлаб чиқарадиган аёлларнинг кичкина автоматик тўппончасида тортиб, то катта калибрдаги қуроллар бўйича у энг яхши эксперт даражасига етди.

Гарчи нацистлар келгандан сўнг ҳам ишини ўша фабрикада давом эттирсанда, уруш йиллари ҳам виждонига содиқ қолди, Урушдан сўнг ўтказилган текширишлар шунини кўрсатдики, у қаршилиқ кўрсатувчилар ҳаракатида иштирок этган, уриб туширилган инглиз ва америкалик учувчиларни Англияга жўнатишда ва цехларда саботаж уюштиришда ёрдам берди, оқибатда, Льежеда тайёрланган қуроллар мўлжални аниқ олмас, эллигинчи марта отганда ёрилиб кетиб артеллериячиларни майиб қилар ё ўлдирад эди. Адвокат — оқловчилар бу маълумотларни камтар месье Гуссеннинг ичидан омбир билан тортгандек зўрға суғуриб олишди ва тантана билан судга тақдим этишди. Айбланувчининг нацистларга қарши курашдаги иштирокини онгли равишда яширганига (чунки унга урушдан кейинги мукофот ва медаллар билан тақдирлашлар ёқмасди) иқроор бўлиши суд маслаҳатчиларида унга нисбатан хайрихоҳлик уйғотди.

50-йилларнинг бошида, компаниянинг қурол сотиш бўйича ўта муваффақиятли битими юзасидан Гуссен катта маблагни ўзлаштириб олганига шубҳа туғилганида, у бўлим бошлиғи лавозимини эгаллаган эди ва унинг бошлиқлари полициячиларни ҳаммадан кўпроқ ундан беҳуда шубҳаланаётганини уқдиришга ҳаракат қилишди.

Ҳатто суд мажлисида ҳам директор унинг тарафини олди. Лекин судья компаниянинг ишончини суиистеъмол қилган киши жазога лойиқ деб топди ва уни тўққиз йилга озодликдан маҳрум этди. Апелляция суди ҳукми беш йилгача қисқартирди. Намунали хулқи учун уни уч ярим йил деганда қамоқдан озод этишди.

Хотини у билан ажрашиб, иккита боласини ҳам ўзи билан олиб кетди. Льежадаги атрофи гулзор уй эндиликда, худди “Насьонал” фабрикасидаги ҳаёт

каби, ўтмишда қолди. У Брюсселда кичкинагина хонани ижарага олиб турди, сўнг уй сотиб олди. Унинг даромади ноқонуний қурол сотишдан келар эди. Ғарбий Европадаги махфий ташкилотларнинг ярми ундан қурол сотиб олар эди.

60-йилларнинг бошида уни қуролсоз уста деб аташарди. Истаган бельгиялик шахсини тасдиқловчи ҳужжатни кўрсатиб спорт ёки қурол сотувчи дўконга кириб тўппонча ё милтиқ харид қилиши мумкин эди. Гуссен ҳеч қачон ўзининг номига қурол сотиб олмас эди, чунки ҳар бир сотиб олинган қурол эгасининг фамилияси ва сувоҳномасининг рақами қайд этилиб, рўйхатга олинарди. У ўғирланган ё сохта ҳужжатлардан фойдаланарди.

У шаҳарнинг энг зўр киссавурларидан бири билан яқин алоқада эди. Агар у қамоқхонада навбатдаги муддатни ўтаётган бўлмаса, истаган одамнинг чўнтагини кесиб, усталик билан ҳужжат ва пулларини оларди. Уғирланган ҳужжатлар учун Гуссен унга нақд пул тўларди. Гуссен омадсиз бир сохта пул ясовчи билан ҳам иш олиб борарди. У одам 40-йилларнинг охирида катта миқдордаги сохта француз пулларини чиқараётганида “Banque de France” жумласида “u” ҳарфини тушириб қолдиргани учун қўлга тушган эди (у кезларда ёш эди). Қамоқхона муддатини ўтаб бўлгач, у сохта ҳужжатлар тайёрлаш билан шуғуллана бошлади ва бу соҳада жуда катта муваффақият қозонди. Кейинги пайтларда қурол сотиб олиш ниятида бўлган мижоз Гуссенга мурожаат этганда, қуролни харид этиш учун сохта ҳужжат билан дўконга яқинда қамоқхонадан чиққан ишсиз ўғри ё саҳнага чиқиш навбатини кутаётган артист равона бўларди.

Гуссенга хизмат этаётган киссавур билан сохта пул ясовчигина унинг кимлигини билишар эди. Гуссеннинг мижозлари полиция қўлига тушганда уни сотмаслик учун қуролни қаердан олишганини айтишмас эди, чунки унга яна мурожаат қилишлари мумкинлигини тушунишарди.

Шу боис Бельгия полицияси Гуссен фаолиятининг баъзи бир томонларидан воқиф бўлса-да, уни жиноят устида қўлга тушира олмаганликлари ёки айбини тасдиқловчи гувоҳларнинг кўрсатмасига эга бўлмаганлари учун ишни судга ошира олмас эди. Полиция унинг собиқ гаражда жойлашган мўъжазгина, яхши жиҳозланган устахонаси борлигидан ҳам хабардор эди. Полициячилар унинг устахонасига бир неча бор ташриф буюришган бўлишса-да, у ерда медальон ва Брюсселдаги ҳайкалларнинг кичрайтирилган нусхасини тайёрловчи турли асбоблардан бошқа ҳеч нарса топиша олмади. Худди шундай совғабоп буюмлардан бирини Гуссен тартибни сақловчилар хизматида бўлган ҳурматининг белгиси сифатида катта инспекторга совға қилди.

1963 йилнинг 21 июл кун эрталаб у заррача ҳам асабийлашмасдан, унинг доимий мижози, катангалик ёлланма аскар телефон орқали тавсия этган инглизни кутди. Катангалик 1960-1962 йиллар Африкадаги жангларда курашди, эндиликда Бельгия марказидаги борделларда тартибни сақлаш ишлари билан шуғулланарди.

Меҳмон, ваъда қилганидек, пешинда етиб келди. Гуссен уни ўзининг кичкинагина ишхонасига олиб ўтди.

— Малол келмаса, қора кўзойнагингни ечиб қўйсангиз, — деди у, меҳмон ўтиргач. Унинг иккиланаётганини кўрган Гуссен: “Бир-биримизга ишонсак ишимиз осонроқ қўчади”, — деб қўшиб қўйди. — Пиво ичасизми? — сўради у.

Паспортига кўра Александр Дагэн деган киши қора кўзойнагини ечди ва пивони кружкаларга қуяётган кичкинагина қуролсозга савол назари билан қаради. Месье Гуссен стулга ўтирди ва пиводан ҳўплаб сўради:

— Хўш, месье, хизмат? Бизга қандай хизматингиз бор?

— Билишимча, Луи келишимдан сизни огоҳлантирган.

— Албатта, — деди месье Гуссен бошини сараклатиб. — Акс ҳолда сиз бу ерда ўтирмаган бўлар эдингиз.

— У сизга менинг нима билан шуғулланишимни айтгандир?

— Йўқ. Менга фақат у сизни Катанга бўйича танишини ва сиз учун кафиллик бера олишини айтди. Сизга қурол керак ва сиз стерлинг билан нақд пул тўлашга тайёрсиз.

Инглиз бошини сараклатди ва деди:

— Хўш, сизнинг нима иш билан шуғулланишингизни билдим, энди ўзим ҳақимда гапириб берсам адолатлироқ бўлади. Менга махсус қурол керак. Мен...

бой ва эътиборли душманлари бор одамларни йўқ қилиш билан шуғулланаман. Улар ҳам бой ва эътиборли одамлар эканлиги сизга равшан бўлса керак. Бу вазифани бажариш осон эмас. Бунга алоҳида тайёргарлик ва махсус қурол керак бўлади. Мен ҳозир мана шундай ишларнинг бири билан бандман. Олдингизга мен айтган қурол учун келдим.

Гуссен пиводан хўплар экан деди:

— Жуда яхши, жуда яхши. Сиз ҳам мен каби ишингизнинг устаси экансиз. Буюртмангиз анча мураккаб эканлигига ақлим етиб турибди. Хўш, сизга қандай қурол керак?

— Қурол турининг аҳамияти йўқ. Мен бажаришим керак бўлган буюртмадан келиб чиққан ҳолда, масала қуролнинг тузилишида.

Гуссеннинг кўзлари мамнунлигидан ёнарди.

— Ажойиб, — шивирлаб деди у. — Бир киши учун ясалган қурол, у махсус нишонга, маълум вақтда ва маълум жойда отиши керак, иккинчи имконият берилмайди. Менга мурожаат қилиб жуда тўғри иш қилгансиз. Буюртмангизни қабул қилдим. Келганингиздан хурсандман, месье.

Бельгияликнинг ишига бўлган муносабати инглизда мамнунлик ҳиссини уйғотди.

— Мен ҳам хурсандман, месье.

— Хўш, энди қурол қандай бўлиши кераклигини менга тушунтириб беринг.

— Муҳими, қуролнинг катта-кичиклиги. Унинг узунлиги маъносида эмас, ишчи механизмининг катта-кичиклигида. Қуролнинг ўқ солинган қисми ва ўқдон мана бундан катта бўлмаслиги керак, — деди у ва ўнг қўлини кўтариб, ўрта бармоғининг учини бош бармоғининг учи билан бирлаштириб “о” шаклидаги ҳарфни кўрсатди. Бу ҳарфнинг диаметри икки ярим дюймдан камроқ эди. — Бу дегани, милтиқнинг ўқдони бўлмайди, чунки газ камераси бу диаметрга сизмайди. Худди шу сабабдан қўпол пружинали механизм ҳам тўғри келмайди. Назаримда, бу затворли милтиқ бўлиши керак.

Месье Гуссен шипга тикилганича бошини сараклатиб қўйди. У меҳмоннинг сўзлари устида бош қотирарди ва хаёлан бу қурол қандай бўлиши мумкинлигини тасаввур этишга ҳаракат қиларди.

— Давом этинг, давом этинг, — гулдиреди у.

— Иккинчи томондан унинг маузер ёки “Ли Энфильд” каби туртиб чиқиб турувчи затворли дастаси бўлмаслиги керак. Ўқни ўқдонга жойлаштираётганда, кўрсаткич ва бош бармоқ билан қисилган затвор орқага, елка томонга силлиқ ҳаракат қилиши керак бўлади. Илгак остидаги узук ҳам керак эмас, илгакнинг ўзи бўлса, олиб-солинадиган бўлиши керак, мен уни фақат отишдан олдин ўрнатишим учун.

— Нима учун? — деб сўради бельгиялик.

— Чунки қуролни олиб юрганимда у цилиндр шаклдаги контейнерга сиғиши ва эътиборни жалб этмаслиги керак. Унинг катта-кичиклигига эътиборингизни жалб этаётганимнинг сабаби ҳам шунда. Илгакни ечадиган қила оласизми?

— Шубҳасиз. Эҳтимол, ҳамма нарсани бошидан бошлашга, аввал унинг чизмасини тайёрлашга ва ўқ солинадиган қисми ва ўқдонни битта металлдан ясашга тўғри келар. Менинг кичкинагина устахонам учун бу осон масала эмас, лекин уддасидан чиқса бўлади.

— Бу қанча вақтни талаб қилади? — сўради инглиз.

Бельгиялик елкасини қисди.

— Бир неча ой кетса керак.

— Мен узоқ кута олмайман.

— Унда тайёр милтиқ сотиб олиб, уни сиз истаган шаклга келтиришга тўғри келади. Марҳамат, давом этинг.

— Хўп. Милтиқ энгил бўлиши керак. Калибри катта бўлмаслиги керак, ўқ ўз ишини бажаради. Стволини ўн икки дюймгача қисқартиришга тўғри келади.

— Қандай масофадан туриб отасиз?

— Ҳозирча билмайман, лекин юз ўттиз метрдан ошмаса керак.

— Бошни мўлжаллаб отасизми ё кўкракними?

— Бошга бўлса керак, кўкракка ҳам отишим мумкин. Лекин бошга бехато отаман.

— Кўкракка отган маъкулроқ. Айниқса юз ўттиз метр ораликда вазни енгил милтиқдан отганда, унинг устига ораликда тўсиқ бўлиши эҳтимоли ҳам йўқ эмас. Нишонни қаердан олишга иккиланаётганингиз, фикримча, — деб қўшиб қўйди у, — сиз билан нишонингиз ўртасини кимдир тўсиб қўйишидан хавотирда эканлигингизни кўрсатади.

— Эҳтимол.

— Шундай бўлди ҳам дейлик, иккинчи марта отишга улгурасизми? Гильзани олиб, загворни беркитиб, нишонни яна мўлжалга олгунизча бир неча сония вақт керак бўлади.

— Бунинг имконияти деярли йўқ бўлса керак. Эҳтимол, овозни пасайтирувчи мосламадан фойдалансам бир сония вақтим бўлар, биринчи ўқ мўлжалга тегмаса, уни ҳеч ким эшитмайди. Лекин унинг чаккасига отган тақдиримда ҳам, сездирмасдан орқамга қайтишим учун менга барибир ўқ овозини пасайтирувчи мослама керак бўлади. Ким отганини англаб етгунларича ҳам икки-уч дақиқа вақт ўтади.

Бельгиялик столга тикилганча бошини қимирлатишда давом этарди.

— Бу ҳолда портловчи ўқ олганингиз маъкул. Уни сизга милтиқ билан бирга беришади. Мен нима ҳақида гапираётганимни тушундингизми?

Инглиз бошини сараклатди.

— Глицеринми ёки симобми?

— Мен симоб деб ўйлайман. У ихчамроқ ва тоза. Куролингизнинг тузилишида бошқа ўзига хосликлари ҳам борми?

— Бор. Ундаги қўндаланг кесимни кичрайтириш учун ствол остидаги ёғочдан қилинган милтиқнинг қўндоғини олиб ташлаш керак бўлади. Отиш учун қўндоқ билан бирга учбурчак шаклдаги синч ҳам ишлатилади у учта алоҳида қисмга ажралиши керак. Энди энг охиргиси: ўқ овозини пасайтирувчи ва телескопик нишонга олиш мосламаси керак. Улар олиб-солинадиган бўлиши шарт.

Бельгиялик чуқур ўйга толди, кружкасидаги пивони ора-чора ҳўплаб-ҳўплаб қўярди. Инглизнинг сабри тугади.

— Хўш, сиз бу ишнинг уддасидан чиқасизми?

Месье Гуссен хаёл уммонидан ўзига келгандек бўлди. У хижолат тортиб, кечирим сўради.

— Илтимос, мени кечиринг. Бу жуда қийин буюртма. Лекин мен бунинг уддасидан чиқаман. Мен шу пайтгача бирон марта ҳам мижозларимга панд бермаганман. Гапнинг индаллосини айтганда, сиз овга отландингиз, йўлда кўп чигириқлардан ўтишингиз лозим ва ёнингиздаги қуролдан бирон кимса хабар топмаслиги керак. Овда овга яраша қурол бўлиши керак, сиз бундай қуролга эга бўласиз. У қуёнларни отадиган 22 калибрли қуролдек кичкина бўлмайди, лекин “ремингтон 300” каби катта ҳам бўлмайди, акс ҳолда сиз айтган ўлчам чиқмай қолади.

Мен тахминан бу қурол қандай кўринишга эга бўлишини тасаввур қиляпман, уни Брюсселнинг баъзи спорт дўконларида сотиб олса бўлади. Жуда қиммат, мўлжалга аниқ отувчи, ўта енгил ва унча катта бўлмаган қўндаланг кесимли қурол. Бу қурол билан бугу ва кийикларни отса бўлади, лекин сочма ўқ билан йирикроқ ўлжани ҳам отса бўлади. Сиз менга айтинг-чи, ўша одам...тез юриб борадими, секинми ё бир жойда турадими?

— Бир жойда туради.

— Унда муаммо йўқ. Синчи учта алоҳида қисмга ажраладиган ва илгаги олиб-солинадиган қуролни яшаш бу қийин иш эмас. Менинг ўзим унинг дастасини саккиз дюймга қисқартириб, унга овоз чиқармайдиган мосламани ўрнатишга тайёрлашим мумкин. Лекин дастанни қисқартириш ҳисобига нишонга аниқ тегиш имконияти пасаяди. Афсус, афсус. Сиз мерганмисиз?

Инглиз бошини қимирлатиб, ҳа, ишорасини қилди.

— Унда юз ўттиз метр узоқликдан бир жойда турган нишонни бемалол ота биласиз. Ўқ овозини эшиттирмайдиган мосламани мен ўзим тайёрлайман. Унинг қурилмаси кўп ҳам мураккаб эмас, лекин тайёри кам учрайди, айниқса қурол оддий овга мўлжалланган бўлмаса. Яна, месье, сиз қуролни қисмларга ажратилган ҳолда кўтариб юриш учун цилиндрсимон шаклдаги махсус идишлар — контейнерлар ҳақида гапирдингиз. Улар қандай кўринишга эга бўлиши керак?

Инглиз ўрнидан турди, стол ёнига келди, қўлларини ички чўнтагига тиқиб, жуссаси кичкинагина бельгияликнинг тепасида тоғдек қадалиб турди, месье Гуссеннинг кўзларида кўрқув аломатлари кўринди. Меҳмоннинг юзи нимани англатишидан қатъи назар, кўзлари алоҳида бир дунё эканини, ундаги фикрни илгаш мумкин эмаслигини у энди тушуниб етди. Инглиз бўлса чўнтагидан қалам олиб, Гуссеннинг олдидаги блокнотни ўзи томон сурди ва контейнернинг аниқ қораламасини чизиб берди.

— Бунинг нималигини билдингизми? — сўради у ён дафтарини эгасига қайтарар экан.

— Албатта, — деди бельгиялик, қораламага кўз қирини ташлаб.

— Яхши. Қурилма юпқа алюмин найчалардан иборат бўлиб, улар ўзаро бирлаштирилган бўлади. Бу икки найча қурилманинг тепа қисмини ташкил этади. Мана бу қуролнинг елкага тегиб турадиган қисми. У қурилманинг иккала қисмига тегишли ягона унсур. Бу ерда, — инглиз қўли билан бошқа қисми кўрсатди, — қуролнинг ўқ солинадиган қисми лўкидони билан жойлашган бўлади. Телескопик нишонимиз бўлгани учун, мушканинг кераги йўқ, чунки бу банд қурилманинг тепа қисмини олганда осонгина чиқиши керак. Мана бу икки секцияда, бу ва мана бу ерда, телескоп нишон ва ўқ овозини чиқармайдиган мослама жойлаштирилган бўлади. Ва ниҳоят, ўқлар ҳақида. Уларни пастда, кичкинагина думалоқ тутқи-набалдашникка жойлаштириш керак бўлади. Йиғилган ҳолда бу қурилма фақат маълум вазифани бажарадиган кўринишга эга бўлиши керак. Қисмларга ажратилган ҳолда эса, у етти қисмдан: ўқ, овозни пасайтирувчи мослама, телескоп нишон, ствол ишчи механизми билан, қисқаси, тезда ҳақиқий қурол йиғиш мумкин бўлган қисмлардан ташкил топган бўлиши керак. Тушундингизми?

Яна ўн-ўн беш сонияча бельгиялик қораламани томоша қилди, сўнг ўрнидан турди ва инглизга қўлини узатди.

— Месье, — унинг овозида ўта ҳурмат билан муносабатда бўлаётгани сезилиб турарди, — бу ажойиб гоё. Мен, албатта, бу қуролни ясаб бераман.

Инглизнинг юзида бирон ўзгариш сезилмади.

— Яхши. Энди муддат масаласига келсак. Қурол менга ўн тўрт кундан сўнг керак бўлади. Улгурасизми?

— Ҳа. Милтиқни уч кун ичида сотиб оламан. Бир ҳафтада маромига етказаман. Телескоп нишонни сотиб олиш қийин эмас. Уни танлашни менга қўйиб берасиз деб ўйлайман, боз устига қандай масофадан туриб отишингиз менга маълум. Ўқ овозини чиқармайдиган мослама, ўқлар, контейнерни ўзим тайёрлайман. Бу ишларни барабар бажарса ҳам бўлади. Лекин сиз белгиланган кундан бир-икки кун аввалроқ келсангиз яхши бўларди, баъзи бир саволлар туғилиб қолиши мумкин. Ўн икки кундан сўнг кела оласизми?

— Ҳа, саккизинчи ва ўн тўртинчи кун оралигидаги истаган кунда кела оламан. Лекин ўн тўртинчи кун, энг сўнгги муҳлат. Тўртинчи августда мен Лондонда бўлишим керак.

— Қуролни тўртинчи август куни эрталаб қўлингизга оласиз, месье, агар биринчи август куни етиб келсангиз, нур устига аъло нур бўларди

— Маъқул. Энди сизнинг ҳаражатларингиз ва меҳнат ҳақингиз ҳақида гаплашсак, — инглиз қуролсозга қараб қўйди, — бу қурол менга неча пулга тушади?

Месье Гуссен ўйланиб қолди.

— Менинг махсус билимим ва фойдаланадиган асбоб-ускуналарни ҳисобга олганда, бундай буюртма учун бир минг фунт стерлинг сўрасам бўлади. Қурол бунча турмаслигини тушунаман. Лекин бу оддий қурол эмас, махсус қурол. Бутун бошли Европада бу ишнинг уддасидан фақат мен чиқишим мумкин, бунга ишончим комил. Мен ҳам, месье, сизга ўхшаб ўз ишимнинг устасиман. Бундан ташқари, милтиқ сотиб олиш, ўқ, телескоп нишон, турли ашёлар учун яна икки юз фунт.

— Маъқул, — инглиз тортишиб ўтирмади. Қўлини ички чўнтагига солди ва ҳар тахламида йиғирма бештадан бўлган беш фунтли пулларни чиқарди. Пулнинг беш тахламини столга қўйди.

— Сизга бўлган муносабатим туфайли мен беш юз фунтни бўнак сифатида ва харажатлар учун шу ондаёқ тўлайман. Қолган етти юзини ўн бир кундан сўнг олиб келаман. Маъқулми?

— Месье, — деди бельгиялик пулни тезда яшира туриб, — ўз ишининг устаси фаранги билангина эмас, балки олийжаноб инсон билан ишлаш нақадар мароқли.

— Яна, — гапида давом этти меҳмон, қуролсознинг лутфли гапларини эшитмагандек. — Луи билан учрашишга ошиқмайсиз, ундан ё бошқа бирон кимсадан менинг кимлигимни ва қаердан келганимни суриштирмайсиз. Менинг ким ё кимга қарши ёллаганимни ҳам суриштирмайсиз. Акс ҳолда, мен бундан албатта хабар топаман, сиз тирик қолмайсиз. Агар мен қайтиб келганимда полиция менга тузоқ қўйган бўлса, унда ҳам яшашдан умидингизни узаверинг. Тушундингизми?

Месье Гуссен гужанак бўлиб қолди, уни ваҳима босди. Унинг олдида махсус қурилмали қурол сўраб келган, инсон ҳаётини сариқ чақага олмайдиган бандитлар билан у кўп мулоқотда бўлган. Ла-Маншнинг нариги томонидан келган бу меҳмоннинг нуқидан ҳам унинг шафқатсизлиги билиниб турар, у жуда керакли ва яхши кўриқланувчи кимсаи ўлдирмоқчи эканлиги маълум эди. Улдирмоқчи бўлган одами бирон тўданинг бошлиғи эмас, машҳур одам, эҳтимол сиёсатчи бўлса керак. У бироз ўйланиб турди ва меҳмоннинг сирини ошкор қилмасликка оғзини кўпиртириб ваъда бериши иш бермаслигига ақли етди.

— Месье, — деди у хотиржам овозда, — мен сиз ҳақингизда ҳеч нарса билишни истамайман. Лекин сизга тайёрлаб берадиган қуролимда заводнинг тамғаси бўлмайди. Калаванинг учи сиздан бошланиб, менга етиб келмаслиги мен учун жуда муҳим. Шу боис мен сиз ҳақингизда шу кунгача билганларимдан ортигини билишга уринмайман ҳам. Хайр, месье.

Шоқол кўёш нур сочиб турган ёруғ кўчага чиқди. Месье Гуссеннинг уйдан икки кўча нарида такси ушлади. Машина Шоқолни шаҳар марказидаги “Амиго” меҳмонхонасига олиб келди.

Шоқол Гуссенни дўконлардан қурол сотиб олиши учун сохта ҳужжатлардан фойдаланишига тўғри келишини тахмин қилди. Лекин бу иш учун қурол билан боғлиқ бўлмаган бошқа мутахассиснинг хизматидан фойдаланишга қарор қилди. Бу сафар ҳам унга у билан Катангада бирга жанг қилган Луи ёрдам берди. Луи учун инглизнинг илтимосини бажариш қийинчилик туғдирмасди. Брюссель ҳамиша сохта ҳужжатлар макони ҳисобланиб келган ва кўпчилик чет элликлар маҳаллий усталарга мурожаат этишади. Олтмишинчи йилларнинг бошида Брюссель, шунингдек, ёлланма кучлар базаси ҳам бўлган, ҳар қалай Конгодан француз, Жанубий Африка ва инглиз отрядлари чиқиб кетгунига қадар. Катанганинг инқирози билан уч юздан ортиқ ишсиз, Чомбе режимининг собиқ “ҳарбий маслаҳатчилар”и Брюссель барларида кун ўтказишарди, кўпчилигида турли фамилиялар ёзилган бир нечтадан паспортлари бўлар эди.

Шоқол ўзига керакли одамни, Луи учрашув ҳақида келишиб олгач, Рю Ньевга яқин бўлган бардан топди. У ўзини таништирди ва улар иккаласи барнинг бурчагидаги хонани эгаллашди. Шоқол Лондон муниципалитети томонидан унга икки йил аввал берилган ва муддати битишига яна бир неча ой қолган ҳайдовчи гувоҳномасини чўнтагидан чиқарди.

— Гувоҳноманинг эгаси ўлган. Британияда мен машина ҳайдашим мумкин бўлмаганлиги учун, гувоҳноманинг биринчи бети ўзгартирилиши, унда менинг асл исм-фамилиям кўрсатилиши керак.

У шундай деб бельгияликнинг олдида Дагэн фамилияси қайд этилган паспортни қўйди. Бельгиялик паспортга қаради, унинг янгилигига аҳамият берди, паспорт уч кун аввал берилган эди, савол назари билан инглизга қаради, сўнг ҳайдовчилик гувоҳномасини очиб кўрди.

— Муаммо йўқ, месье. Инглиз чиновниклари — ажойиб инсонлар. Расмий ҳужжатлар сохта бўлиши мумкин деган фикр уларнинг хаёлларига келмайди чоғи, шу боис кўпам эҳтиёткорлик чораларини кўришмайди. Бу қоғозни, — у гувоҳноманинг биринчи бетига ёпиштирилган, ҳайдовчининг тўлиқ исми-фамилияси, гувоҳнома рақами кўрсатилган қоғозни тирноғи билан титиб туриб, — болаларнинг полиграфик ўйинчоғи билан ясаса бўлади. Ундаги белгилар ҳам арзимаган нарса. Сизга бор-йўғи керак нарса шуми?

— Йўқ. Менга яна иккита ҳужжат тайёрлаб берсангиз.

— Яхши. Бўлмаса, бу қадар оддий иш билан менга мурожаат қилганингизга ҳайрон бўлиб турувдum. Сизнинг Лондонингизда бир-икки соатнинг ичида бу ишнинг урдасидан чиқадиган одамлар бор. Улар қандай ҳужжатлар экан?

Шоқол унга нима кераклигини батафсил тушунтириб берди. Бельгиялик ўйлашиб қолди. Чўнтагидан бир тахлам сигарет чиқарди, инглизга манзират қилди, у рад жавобини олгач, ўзи чека бошлади.

— Осон иш эмас. Француз шахсий гувоҳномаси — муаммо эмас. Уни топса бўлади. Уни ўхшатиб яшаш учун асл нусха билан ишлаш зарурлиги ўзингизга маълум. Лекин иккинчи ҳужжат... Сизга тўғриси айтишим керак, бунақасини учратмаганман. Ўта ғайриоддий илтимос.

У Шоқолнинг кўрсатмаси билан официант яна кружкаларни пиво билан тўлдиришини кутиб турди. Официант кетгач, гапини давом эттирди:

— Энди расм масаласига келсак. Бунда ҳам айрим қийинчиликлар мавжуд. Сиз ёшдаги, сочиник узунлиги ва рангдаги тафовутлар ҳақида гапирдингиз. Сохта ҳужжатга эга бўлишни хоҳлаганларнинг кўпчилиги бошқа кишининг исм-шарифи кўрсатилган ҳолда ўзларининг расмлари ёпиштирилишини хоҳлайдилар. Бу ерда бўлса сизнинг ҳозирги туришингизга ўхшамаган кишининг расмидан фойдаланишга тўғри келади.

У кўзини инглиздан узмасдан, ярим кружка пивони симирди.

— Буюртмангизни бажариш учун ёши сизникига яқин, кўриниши сизга ўхшаб кетадиган, ҳеч бўлмаганда юзи ва калласи сизникига ўхшаш бўлган кишини топишга тўғри келади, унинг сочларини сиз айтган узунликда кесиш керак бўлади. Шундан сўнггина расм ҳужжатга ёпиштирилади. Сиз юзингизни шу кишига ўхшатиб юришингиз керак, у сизга ўхшаб эмас. Гапимни тушундингизми?

— Албатта, — жавоб берди Шоқол.

— Бунинг учун вақт керак. Сиз Брюсселда узоқ бўласизми?

— Мен тез орада кетаман, лекин биринчи августда қайтиб келаман ва бу ерда уч кун бўламан. Тўртинчи августда мен Лондонда бўлишим керак.

Бельгиялик олдида турган паспортга тикилиб, ўйлашиб қолди. Охири у паспортни ёпиб, уни инглизга узатди. Бир парча қоғозга: “Александр Джеймс Квентин Дагэн” деб ёзиб олди. Исм-шариф ёзилган бу қоғоз ва ҳайдовчилик гувоҳномасини чўнтагига солиб қўйди.

— Бўпти, илтимосингизни бажараман. Лекин менга сизнинг олдингиздан ва ёнингиздан тушган расмингиз керак бўлади. Бундан ташқари, ортиқча харажатлар ҳам кутилади — франциялик дўстимга мурожаат этишимга тўғри келади. Унинг кассавурлар билан алоқаси бор, улар сизга керакли карточкалар тўпламини топиб беради. Мен, даставвал, уларни Брюсселда топишга ҳаракат қиламан, албатта. Лекин бу ердан топа олмастим эҳтимолдан узоқ эмас...

— Қанча? — унинг гапини бўлди инглиз.

— Йигирма минг бельгия франкида.

— Тахминан юз эллик фунт стерлинг. Яхши. Мен юз фунтни ҳозир тўлайман, қолган эллик фунтни ҳужжатларни олганимдан сўнг.

Бельгиялик ўрнидан турди.

— Унда расмлар билан шуғулланишни бошлаймиз. Менинг ўз студиям бор.

Такси уларни бардан бир мил узоқликда жойлашган ва биринчи қаватида фотостудия жойлашган уй ёнига олиб келди. Пештоқда осилган тахтачадаги эълонга қараганда, бу ерда паспортга расмга тушиш ва уни ярим соат ичида олиш мумкин. Пештахтада фотостудия соҳиби суратга туширган расмларнинг, афтидан, энг яхши намуналари турарди: кулгисидан маъно йўқ иккита қизнинг портрети, сифатсиз ретуш қилинган эр-хотин ва иккита ёш боланинг расми. Бельгиялик эшик ёнига келди, уни очди ва меҳмонни ичкарига киришга таклиф этди.

Расмга тушириш икки соатча вақтни олди, бельгияликнинг маҳоратини пештахтадаги расмларни суратга туширган сураткаш билан тенглаштириб бўлмасди. Бурчакда турган сандиқда қимматбаҳо фотокамералар ва ёруғликни таъминловчи мураккаб асбоб-ускуналар, шунингдек, соч бўёқлари, париклар, турли гардишдаги кўзойнақлар ва атир-упалар бор эди.

Суратга олиш жараёнида бельгияликнинг хаёлига ажойиб фикр келди, бу фикр уни кўриниши Шоқолга ўхшаш кишини қидиришдан озод этарди. Ярим соатларча инглизнинг юзини упа-элик билан бежаб турар экан, сандиқнинг ичидан кулранг сочлар “типратикан”га ўхшатиб кесилган бир парикни топиб олди.

— Сочларингизни шу рангга бўяб, узунлигини шунга ўхшатиб кесилса, бошингиз шу парикка ўхшаш бўлади.

Шоқол парикни қўлига олиб, уни синчиклаб томоша қилди.

— Уриниб кўрамиз. Расмда қандай чиқар экан?

Бельгияликнинг фикри иш берди. У Шоқолни олти марта суратга туширди ва ярим соатдан сўнг қўлида ҳали қуримаган расмларни кўтариб, қоронғу хонадан чиқиб келди.

Расмларни стол устига қўйди. Расмдан ҳаётдан чарчаган, қари бир чол Шоқолга боқиб турарди. Унинг ранги саргиш, кўзларининг ости шишган эди. Соқол-мўйлови йўқ, лекин оқ оралаган сочлари унинг ёши эллиқдан ошганидан, соғлиғини анча аввал йўқотганидан дарак берарди.

— Менимча, бўлади, — узоқ ҳукм сурган жимликни бузиб, деди бельгиялик.

— Масала шундаки, — деди Шоқол, — менинг шу кўринишга эга бўлишим учун мени узоқ грим қилдингиз, ярим соатча вақт кетказдингиз, бунинг устига, парик билан овора бўлдингиз. Шунча ишни мен бир ўзим уддасидан чиқолмайман. Сиз мени махсус чироқлар ёрдамида суратга олдингиз, мен сиздан сўраган ҳужжатларни кўрсатишимни мендан кундузи талаб қилишади.

— Сиз ноҳақсиз, — эътироз билдирди бельгиялик. — Сизни ҳужжатдаги суратга юз фоиз ўхшашингиз шарт эмас. Ҳужжатларни текширувчи кишининг фикрлашини бир тасаввур этиб кўринг. У аввал сизга қарайди, сўнг ҳужжатингизни сўрайди. Рўпарасида турган одамнинг қиёфасини эслаб қолади. Бу унинг фикрлаш тарзига таъсир ўтказади. У сурат билан рўпарасидаги одамнинг ўхшаш томонларини қидира бошлайди, аксинча эмас.

— Иккинчидан, бу сурат йигирма бешга йигирма сантиметр катталиқда. Ҳужжатдаги сурат бўлса учга тўрт бўлади. Учтинчидан, тўлиқ ўхшашликдан қочиш керак. Чунки гувоҳнома уч-тўрт йил аввал берилган бўлса, унинг эгаси ўзгармаган бўлиши мумкин эмас. Суратда йўл-йўл қўйлақдасиз, ёқангизнинг тепа тугмаси солинмаган. Айнан шу қўйлагингизни киймасликка ҳаракат қилинг, умуман тепа тугмаси солинмаган қўйлақ кийманг. Галстук, шарф тақиб юринг, бўйингизни беркитиб турувчи свитер кийинг.

Энг сўнггиси, бундай қиёфага эришишнинг ўзи бўлмайди. Сочингиздан бошлайлик. Ҳужжатларни бирон кимсага кўрсатишингиздан аввал, сочингизни “типратикон”га ўхшатиб калта қилиб олдиришингиз керак. Сочингизни бўяшингиз зарур, сочларингизнинг оқи ҳужжатдаги расмдагидан кўпроқ бўлиши, зинҳор кам бўлмаслиги керак. Ўзингизни қари, кучдан қолган қилиб кўрсатишингиз учун уч кун соқолингизни олманг. Сўнг соқолингизни олинг, лекин соқолингизни шундай олингки, юзингизнинг бир-икки жойини кесиб олинг. Қариялар ҳамиша соқол олганда юзларини кесиб олишади. Энг муҳими — юзингизнинг ранги. Атрофдагиларда ўзингизга нисбатан ачиниш ва ҳамдардлик ҳиссини уйғотишингиз учун юзингизнинг ранги кўнғир ва ўта ҳорғин бўлиши керак. Сиз бир нечта карбид бўлагини топа оласизми?

Шоқол ҳайрат билан сураткашнинг гапларига қулоқ солиб турарди, гарчанд юзидан буни англаш ҳар доимгидек қийин бўлса-да. Бир кун ичида иккинчи бор ўз ишининг билимдони, моҳир, устаси фаранг билан учрашиши эди. Ишим биттач, Луига миннатдорчилик билдиришим керак, деб кўнглига тугиб қўйди у.

— Тополсам керак, — деди у эҳтиёткорлик билан.

— Икки-уч дона карбидни ютиб юборилса, йигирма беш, ўттиз дақиқадан сўнг киши қайт қила бошлайди, беҳаловат бўла бошлайди, аммо бунинг соғлиққа ҳеч зарари йўқ. Юзингиз кўнғир тусга киради, тер чиқа бошлайди. Биз бу усулдан армияда узоқ ва силлани қуритувчи маршлардан қутулиш учун ўзимизни касал қилиб кўрсатишда фойдаланганмиз.

— Маълумотингиз учун раҳмат. Лекин ҳужжат масаласига қайтсак. Сиз уларни ўз вақтида тайёрлаб беришга улгурасизми?

— Ҳа, албатта, кўнглингиз тўқ бўлсин. Фақат битта муаммо бор, у ҳам бўлса иккинчи француз ҳужжати топиш. Уни тезроқ топиш керак. Лекин

август ойининг бошларида ҳужжатлар тайёр бўлади деб ўйлайман. Харажатларни қоплаш учун ... бўнак бераман дегандек бўлгандингиз?..

Шоқол чўнтагидан йигирма беш фунтлик бир тахлам пулни чиқариб бельгияликка узатди.

— Мен сизни қандай топаман? — сўради у.

— Бугун қандай топган бўлсангиз, шундай топасиз.

— Бу жуда хавфли. Сиз билан боғланган одам шаҳарда бўлмаслиги мумкин. Унда мен сизни тополмай қолишим мумкин.

Бельгиялик ўйланиб қолди.

— Мен сизни барда, учрашган жойимизда, августнинг биринчи уч кунида кеч соат олтидан еттигача кутаман. Агар келмасангиз, битимимиз иш бермагани бўлади.

Инглиз бошидаги парикни ечди, юзидаги гримни кетказиш учун суюқлик суртилган сочиқ билан артди. Сўнг галстугини тақиб, пиджагини кийди ва бельгиялик томон бурилиб қаради.

— Муносабатларимизнинг айрим томонларини аниқлаштириб олмоқчиман, — унинг овозидаги хайрихоҳлик йўқолди, кўзлари нохуш, худди Ла-Маншни туман қоплагандай. — Менга керакли ҳужжатларни тайёрлаб бўлгач, ваъда берганингиздек, барга келасиз. Сиз менинг ҳайдовчилик гувоҳномамни ва ундан йиртиб олган саҳифангизни менга қайтариб берасиз. Шунингдек, сиз тайёрлаган барча суратлар ва унинг неготивларини ҳам қайтариб берасиз. Шу билан бирга Дагэн исм-шарифини ва ҳайдовчилик гувоҳномасининг асл эгасини ҳам унутасиз. Француз ҳужжатларидаги исм-шарифларни сиз ўзингиз танлайсиз, Францияда энг кўп тарқалган исм-шарифдан фойдаланинг. Менга ҳужжатларни берганингиздан сўнг уларни ҳам унутасиз. Бу буюртма ҳақида ҳеч кимга оғиз очмайсиз. Шартларнинг биронтасига амал қилмасангиз, бу дунёни тарк этасиз. Тушунарлими?

Бир неча дақиқа бельгиялик унга киприк қоқмай тикилиб қолди. Студияда кечган вақт оралиғида бу инглиз — оддий мижозлардан, Англияда машина ҳайдамоқчи ва қандайдир шаксиз сабабларга кўра ўзини франциялик қария қилиб кўрсатмоқчи, деб ўзини ишонтиришга улгурган эди. Эҳтимол, контрабанда йўли билан гиёҳвандлик моддалар ва олмосларни тинч балиқ порти Бретонидан Англияга жўнатмоқчидир.

— Мен сизни тушундим, месье.

Инглиз кўчага чиққач, фотостудиядан анча нарида такси тўхтатди. “Амиго”га ярим тунда етиб келди, хонасига яхна товуқ, бир шиша мозел виносидан буюртма берди, овқатланди, грим қолдиқларидан бутунлай фориг бўлиш учун бошини ювди ва ухлашга ётди.

Эртаси куни 22 июл у отель билан ҳисоб-китоб қилди ва “Брабант экспресс” поездида Парижга жўнади.

Ўша куни эрталаб “Қаршилиқ” бўлими бошлиғи иш столида ўтириб икки бетлик қоғоз — СДЭКЭ бошқа бўлимлари агентларининг маълумотлари нусхасини ўрганарди. Ҳар бир қоғознинг тепа бурчагида ҳужжат нусхаси юборилаётган бўлим бошлиқларининг рўйхати кўрсатилган эди. Унинг исм-шарифи қаршисида кичкинагина белги қорайиб турарди. Иккала қоғоз эрталаб бир вақтнинг ўзида келди, полковник Роллан, одатда, бундай қоғозларга кўз қирини ташлаб кўяр, ундаги маълумотлар унинг зўр хотирасидан муқим жой олган бўлар эди. Лекин полковникни маълумотларда тилга олинган исм-шариф қизиқтириб қолди.

Маълумотларнинг биринчисида R3 (Фарбий Европа) бюросининг Римдаги доимий резидентидан олинган ахборот берилган эди. Унда Родин, Монклер ва Кассон отелнинг тепа қаватида ўтиришгани ва уларни ҳанузгача саккизта киши қўриқлаётгани ҳақида хабар қилинган эди. Улар 18 июн куни — у ерда жойлашган кунларидан бошлаб бирон марта ҳам бинодан ташқарига чиқишмади. Отелни бутун кун давомида назорат остида ушлаб туриш учун R3 Римга қўшимча агентларни жўнатди. Париждан келган кўрсатма ўзгаришсиз қолмоқда эди: кузагиш, лекин бирон-бир ҳаракат ихтиёр этмаслик. Отелда жойлашиб олган ОАС бошлиқларининг ташқи дунё билан мулоқотда бўлишининг маълум бир тартиби ўрнатилди (R3 Рим резиденти томонидан 30 июнда юборилган маълумотни қаранг). Маълумотни етказувчи Виктор Ковальски эди.

Полковник Роллан столнинг устида, ўздан чап томонда кулдон вазифасини ўтовчи ва папирос қолдиқларига тўла 105 миллиметрлик снаряд гильзаси ёнида ётган семиз папкани очди. У 30 июнда юборилган R3 маълумотига кўзини югуртириб, керакли жойни ўқиб чиқди.

“Ҳар куни, — деб қайд этилган эди маълумотномада, — қоровуллардан бири отелни тарк этиб, Римнинг бош почтамптига йўл олади. У ерда “талаб қилиб олингунча” қутчаларининг бири Пуатье исм-шарифига бириктирилган эди. ОАС алоҳида калитли қути олиб ўтирмади, уни очишлари мумкинлиги хавфи борлигидан бўлса керак. ОАС бошлиқларига юбориладиган барча хатлар Пуатье номига юбориларди ва навбатчи ходимда қолдириларди. R3 агенти уни ўз томонига оғдирмоқчи бўлди, лекин уддасидан чиқолмади. Клерк бошлиқни бундан воқиф этди ва уни бевосита бошлиқларнинг бири билан алмаштиришди. Пуатье номига келган хатларни Италия махфий полицияси билан биргаликда танишиб чиқиш имконияти мавжуд эди, лекин Париждан олинган йўриқномада италияликлар билан ҳамкорлик қилиш ман этилган эди. Ходимни сотиб олишнинг уддасидан чиқишмади, лекин оасчиларнинг ҳужжатларини қўлга кириштириш устида изланишлар давом этди. Ҳар куни тунда почтага келадиган хатлар қоровулга бериларди, у авваллари Родиннинг қўл остида Ҳинди-Хитойда чет эл легионида капрал бўлиб хизмат қилган Виктор Ковальскилигини танишди. Ковальски почтага келган хатларни олиши мумкинлигини тасдиқловчи Пуатье номига ёзилган ҳужжатни ёки хатни кўрсатарди. Агар Ковальски хат жўнатмоқчи бўлса, у асосий залда почта қутиси ёнида қутиб турарди, қутидаги хатларни олишга беш дақиқа қолганда қўлидаги юбормоқчи бўлганини қутига ташларди ва қутидаги хатларнинг ҳаммасини олиб, саралаш хонасига кириб кетмагунларича қутиб турарди. ОАСчиларнинг хатларни олиши ва жўнатиши жараёнига аралаштириш куч ишлатиш билан боғлиқ эди, бу эса Парижда ман қилинган эди. Баъзан Ковальски халқаро телефонда гаплашарди, лекин у телефон қилган рақамни билиб олиш ё телефондаги гапларини эшитиш имконияти бўлмади.

Полковник Роллан папкани ёпди ва шу куни эрталаб келган иккинчи маълумотни қўлига олди. Метц полицияси ҳужжатларни одатдаги текшириш пайтида барда бир кишини ҳибсга олгани ва у жанжал пайтида иккита полициячини ўлдириб қўйишига сал қолгани ҳақида хабар берилган эди. Сал кейинроқ полиция участкасида унинг бармоқ изларидан чет эл легиони дезертери — Шандор Ковач эканлигини аниқлашди. У венгер миллатига мансуб бўлиб, 1956 йили Будапештни тарк этган. Париж полицияси маълумотига кўра у ОАСчи қаллакесар сифатида ном чиқарган бўлиб, 1961 йилда Жазиорда полициячиларни ўлдирганликда айблангани учун қидирувда эди. Худди шу масала юзасидан чет эл легионининг собиқ капрала Виктор Ковальски ҳам қидирилмоқда эди.

Роллан ички алоқани таъминловчи тугмачани босди ва “Эшитаман, жаноб полковник”, деган овоз келгандан сўнггина буюрди:

— Менга Виктор Ковальскининг шахсий “иш”ини келтиринг. Зудлик билан.

“Иш”ни ўн дақиқа ичида архивдан олиб келишди ва полковник уни бир соат давомида ўрганди ва эътиборини тортган жумлага қайта-қайта кўз югуртирди. Кўпчилик парижликлар овқатлангани шошиб кетаётган пайтда, у ходимларини кичик бир мажлисга тўплади, кабинетига шахсий котиби, уч қават пастда жойлашган ҳужжатлар бўлимидаги графологни, шунингдек, ўзининг Претория гвардиясидаги иккита девдек бақувват йигитни чақирди.

— Жаноблар, — деди у, — бир одам ёрдамида, гарчанд у ҳозир орамизда йўқ бўлса ҳам ва ўз ихтиёри билан илтимосимизни бажармаслигига қарамасдан, биз бир хат ёзишимиз ва уни жўнатишимиз керак.

Бешинчи боб

Шоқолнинг поезди Шимолий вокзалга тушлик вақтида етиб келди, у таксида Мадлен майдонига яқин Сюрен кўчасида жойлашган, унча катта бўлмаган, лекин жуда шинам меҳмонхонага йўл олди. Гарчанд сифат жиҳатдан бу қўнолга Копенгагендаги “Д’ Англетер” ёки Брюсселдаги “Амиго” меҳмонхонасидан паст бўлса-да, инглизнинг бу каби оддий отелни танлашига сабаб бор эди. Биринчидан, у Парижда нисбатан узоқ муддатга қолмоқчи эди. Иккинчидан, бу ерда Копенгаген

ва Брюсселдан фарқли ўлароқ, уни Лондонда асл исм-шарифи билан таниган бирон-бир кишини учратиб қолиши эҳтимоли кўпроқ эди. У кўчада қора кўзойнак тақиб юрганида ўзини дадилроқ ҳис этарди, чунки кўзойнак, булварда, қуёш ёруғида уни таниб олишларини қийинлаштирарди. Отель фойеси ва йўлагиди уни таниб қолишларининг хавфи кўпроқ эди. “О, сизни кўрганимдан нечоғлик бахтиёрман”, — деган сўзни эшитиб қолишдан хавфсирарди. Айниқса, Даген исм-шарифи остида уни рўйхатга олган меҳмонхона дарбони унинг асл исм-шарифини эшитиб қолишини сира истамас эди.

Шоқол Парижда яшар экан, эътиборни жалб қилмасликка ҳаракат қилди. Хонада овқатланар, овоз чиқармасдан яшарди. Кўчанинг нариги томонидаги дўкондан у бир банка инглиз мармеладини сотиб олди ва отель ходимасидан унга ҳар кун нонушта пайтида бериладиган жем ва қорақат ўрнига мармелад беришларини сўради.

У хизмат кўрсатувчи отель ходимлари билан ўта мулойим муомалада бўлар, уларга рўпара келганда кескин инглиз лаҳжасида французча бир-икки оғиз сўз айтарди, унга муурожаат этишганда жилмайиб кўярди. Отель маъмурияти саволларига, ходимлар хизматидан мамнунман ва ҳеч қандай эътирозим йўқ, деб жавоб қиларди.

— Месье Дагэн, — деди бир кун отелнинг хўжалик бекаси, — жуда хушмуомала, олийжаноб инсон. — Унинг бу фикрини меҳмонхона дарбони ҳам маъқуллади.

Кундузлари Шоқол бошқа туристлар каби отелда бўлмасди. У дарҳол Париж картасини сотиб олди, унинг кўриш истаги бўлган ва ён дафтарида қайд этилган жойларни картадан белгилаб чиқди. Ҳар кун эрталаб ўша ерларга равона бўларди. Диққатга сазовор жойларнинг кадр-қиммати, тарихий аҳамиятига баҳо беради.

Уч кун Зафар Арки атрофини айланди, қаҳвахона айвонида ўтириб Юлдуз майдонини ўраб турган уйларнинг томи, тепа қаватлари ва монументларни томоша қилди. Ўша кунлари у билан бирор кимса бу жойларни бирга айланганида (бундай қилиш ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмаган эди), месье Османнинг¹ ишларини кадрловчи яна бир инсон пайдо бўлганини қайд этган бўларди. Лекин башанг кийинган инглиз сайёҳи қаҳва хўплаб, диққатга сазовор жойларни томоша қилар экан, хаёлан қаердан туриб отиши, юқори қават билан ўқ етиши керак бўлган масофа оралиги, ўт ўчирувчилар зинаси билан қандай қилиб кўзга ташланмасдан орқага қайтиб, халқ орасига сингиб кетишни чўтлаб-чамалар эди.

Уч кун Юлдуз майдонида кунни ўтказар экан, у Монвалерьендаги француз қаршилиги азобини чекканлар мазорини бориб кўрди. У ерга қўлида гул кўтариб борди, Шоқол билдирган эътибордан мамнун бўлган қабристон ходими уни алоҳида ҳурмат билан қарши олди. Қабристон ходими келган меҳмоннинг кўзлари олма-кесак териб, кўп қаватли қўшни уйларнинг томидан яхши кўринмаган кираверишдаги дарвоза билан турманинг баланд деворларини ўрганаётганидан беҳабар эди. Икки соатдан сўнг меҳмон қабристон ходимига чегарадан чиқмаган ҳолда, яхшигина чой пули бериб қайтиб кетди.

У Ногиронлар майдонини ҳам зиёрат этди, майдоннинг жанубий чегарасида Ногиронлар отели ҳам жойлашган бўлиб, Наполеоннинг қabri ва бутхона ҳам ўша ерда эди. Уни айниқса ҳашаматли майдоннинг гарбий қисми қизиқтириб қолди, у Фабер кўчаси ва мўъжазгина Сантьяго дю Чили кўчалари оралигида жойлашган бурчакдаги қаҳвахонада эрталабдан пешингача ўтирди. Унинг бош тарафидаги 90 даражали бурчак остида Фабер кўчаси билан кесишадиган Гренель кўчасидаги 146 уйнинг олтинчи ва еттинчи қаватидан мерганга Ногиронлар парки, Ногиронлар майдонининг катта бир қисми, икки ё учта кўча кўринишининг ҳисобини олди. Кузатиш учун қулай жой, лекин қотиллик учун эмас. Биринчидан, кўп қаватли уйнинг юқори қаватидан то Ногиронлар уйдан майдонга бошловчи майда шағал ётқизилган, машиналар тўхтайдиган йўлгагача бўлган масофа икки юз қадамдан ортиқ эди. Иккинчидан, ўқ етиб бориши керак бўлган масофа оралигида Сантьяго майдонида ўсувчи иккита

¹ Жорж Осман, Париж префекти, 19-асрнинг шаҳар қурилиши бўйича машҳур мутахассиси.

баланд жўка дарахти ўсарди. Учиб юрган каптарлар бўлса сукут сақлаб турувчи Вобан¹ ҳайкалининг елкасига ёзилиб кетишарди. Шоқол чуқур нафас олди, қаҳванинг пулини тўлаб чиқиб кетди.

Кунни у Нотр-Дам кафедрал собори атрофидаги жойларда ўтказди. Бу ерда, Иль де ла Сите лабораториясида, орқа томондаги эшикка бошлаб борувчи зина, хиёбон ва тор кўча бор эди. Лекин кафедрал собор эшиги билан унинг зиналари ёнига яқин келиб тўхтовчи машиналар оралиғидаги масофа бир неча метрни ташкил этарди, дю Парви майдонидаги биноларнинг томи жуда узоқ, мўъжазгина Шарлеман майдонидаги биноларнинг томи орасидаги масофа эса жуда яқин эди. Хавфсизлик хизмати агентлари учун у ерларга кириб-чиқиш бемалоллигини айтмаса ҳам бўлади.

У ташриф буюрган жойларнинг энг сўнггиси Рен кўчасининг жанубидаги майдон бўлди. У ерга 28 июл кун келди. Бир вақтлар у Рен майдони деб номланар эди ва ҳукумат тепасига 1940 йилнинг 18 июлида голлчилар келгандан сўнг қайта номланди. Шоқолнинг кўзлари кўчанинг янги номи ёзилган тахтачага тушди. Унинг хаёлига ўтган ойда ўқиган сатрлар тушди. 1840 йил 18 июн — ёлғиз, лекин мағрур кувфиннинг Лондонда қўлига микрофон олиб французларга жангни бой беришса ҳам, урушни ютқизишмаганини айтган кун.

Уруш даври авлоди бўлган парижликларнинг бир талай хотиралари боғлаб турган бу майдондаги нимадир ёлланма қотилнинг эътиборини тортди. У асфальт ётқизилган майдонни, Монпарнас, д'Одесса ва Рен кўчаларидан ёғилиб келаётган машиналарни шошилмасдан кузатиб турарди. У Рен кўчасининг ҳар икки томонидаги баланд уйларга, минглаб йўловчиларни олиб келиб, олиб кетаётган шахсий автомобиль ва таксилар ёғилиб кетган темир йўл ва вокзалга қараб турарди. Қишга келиб эски вокзал биносидан фақат унинг номи қолган бўларди. 1964 йили эллик ярд нарида қад кўтарган янги вокзалнинг очилишидан сўнг эски вокзални бузиб ташлаш ниятида эдилар.

Шоқол темир йўлдан кўзини олди ва эътиборини яна Рен кўчасига қаратди. У “1840 йилнинг 18 июни майдони”га юзи билан турар ва белгиланган кунда Франция президенти майдонга чиқишига ишончи комил эди. Де Голлнинг Шоқол ташриф буюрган бошқа жойларда ҳам бўлиши эҳтимоли йўқ эмас эди, лекин айнан шу ерда бўлишини у аниқ ҳис этарди. Яқинда Монпарнас вокзалидан асар ҳам қолмайди, унинг устунларидан чекка- атрофдаги жойларга панжара қўйишади, Берлиннинг таҳқирланганига гувоҳ бўлган вокзалолди майдони эса, амалдорлар учун яна битта қаҳвахона терийга айлантирилади. Лекин бу воқеа содир бўлишидан аввал, кунлардан бир кун иккита олтин юлдузи бор кепкадаги бир киши бу ерга келади. Рен кўчасининг гарбий бурчагидаги уйнинг юқори қавати билан вокзалолди майдонининг марказигача бўлган масофа эса тахминан 130 метрни ташкил этарди.

Рен кўчасининг гарбий бурчагидаги иккала уй ҳам майдонга қараган бўлиб, Шоқолнинг нияти амалга ошиши учун айна муддао эди. Кўча ёқасидаги биринчи учта уй ҳам “хандақ” вазифасини ўташи мумкин, лекин унда ўқнинг тегиш эҳтимоли камаярди. Кейинги уйлар умуман тўғри келмасди. У шарқдан гарбга қадар чўзилган Монпарнас хиёбонидаги биринчи учта уйдан ҳам отиши мумкин эди. Вокзалга яқин вокзалнинг ўзидан ташқари тўғри келадиган бошқа уй йўқ эди. Лекин у вокзалнинг хизмат хоналаридаги деразалардан фойдалана олмас эди, чунки улар хавфсизлик хизмати агентлари томонидан назорат этиб турилса керак. Шоқол даставвал Рен кўчасининг гарбий томонида жойлашган биринчи учта уйни ўрганишга қарор қилди ва кўчанинг шарқий бурчагидаги “Герцогиня Анна қаҳвахонаси” га йўл олди.

У машиналар физ-физ ўтиб бораётган йўлдан бир неча фут наридаги қаҳвахона айвонида қаҳва ичиб ўтирар ва олдида виқор билан қад кўтариб турган уйларни томоша қиларди. Қаҳвахонада уч соатча бўлди. Тушликни “Анси Брассери Альзасьен”да ўтказди. Тушликдан сўнг кўчаларни айланди, уни қизиқтирган уйларнинг йўлакларини назаридан ўтказди.

Сўнг Монпарнас хиёбони томон йўл олди. Унга ўзи учун белгилаб олган уйлар анча кейин қурилгани ва уларда идоралар жойлашгани маълум бўлди.

¹ Вобан, Себастьян Ле Претр, де (1633-1703) – Франция маршали.

Эртаси куни у яна келди, кўчани кесиб ўтди, дарахтлар остидаги ўриндиққа ўтирди ва ўзини газета ўқиётганга солиб уйнинг юқори қаватини кўздан кечирди. Уй мансардасида авваллари хизматкорлар турарди, энди бўлса ночор аҳволга тушиб қолган нафақахўрлар туришади. Уша куни бу уйнинг томи, эҳтимол мансардалар ҳам назорат остида бўлса керак. Хавфсизлик хизмати агентлари уйнинг томида, печка трубаларининг соясида яшириниб, дурбиндан нариги уйнинг томини ҳам назорат этишлари мумкинлигини эътибордан соқит қилиб бўлмади. Лекин бинонинг бевосита тепа қаватлари, вокзалолди майдонини қоронги хонада туриб, назорат қилишга имкон берарди. Деразанинг очиқ туриши эса Парижнинг жазирама иссиқ куннида шубҳа уйғотмаслиги аниқ.

Лекин деразадан нари кетган сари ўқнинг мўлжалга тегиш эҳтимоли камайди. Шу сабабдан Шоқол кўчанинг ҳар икки томонида жойлашган ҳисоб бўйича учинчи уй тўғри келмайди деган қарорга келди. Энди у тўртта уйдан бирини танлаши керак эди. Ўқни куннинг иккинчи ярмида, қуёш ғарб томон ботганда узишга тўғри келади. Лекин қуёш нурлари кўчанинг шарқий томонидаги деразаларни ёритиб турса керак, деб ўйлади у. Шундай қилиб уни жой танлаш имконияти ғарб томондаги яна иккита уйга камайди. Шоқол ўзининг ҳақлигига ишонч ҳосил қилиш учун 29 июл куни соат тўртгача кутиб турди. Қуёш нурлари ғарб томондаги бинонинг тепа қаватларига зўрға тушарди, шарқ томондаги деразаларга бўлса тўлиқ тушиб турарди.

Орадан бир кун ўтиб Шоқолнинг кўзи дарбон аёлга тушди. У уч кундан бери кўчадаги қаҳвахонада ёки уни қизиқтирган уйлар йўлагидан бир неча фут наридаги ўриндиқда ўтирарди. Йўлак бўйлаб тинмай одамлар ўтиб турарди. Дарбон аёл бўлса йўлакнинг эшиги олдида хотиржам иш тўқиб ўтирарди. Бир куни унинг олдида уй яқинидаги қаҳвахона официанти гап сотгани келди. У аёлга “Мадам Берта” деб мурожаат қиларди. Кунлар илиқ, қуёш ҳали тик кўтарилмаган, аммо чароғон бўлиб, уйнинг олдидаги озгина жойгагина соя тушиб турарди.

Кампирнинг бинога кириб-чиқиб турганларга “Салом, месье” деб бидирлашидан, “Салом, мадам Берта” деб унга самимий жавоб беришларидан, ундан йигирма фут нарида ўтирган Шоқол бу аёлнинг хурмати борлигини тушунди. Бу аёл ўта меҳрибон эди, айниқса бу шафқатсиз дунёда омади келмаганларга нисбатан. Орадан сал вақт ўтгач, бир мушук кўринди, мадам Берта бир неча дақиқага кўздан ғойиб бўлди, сўнг ликопчада мушукка сут кўтариб чиқди.

Соат тўртларга яқин мадам Берта тўқишни йиғиштирди, ип ва кегайларини пешбандининг кенг чўнтақларидан бирига жойлаштирди ва нон дўконига отланди. Шоқол дарҳол ўрнидан турди ва йўлакка кирди.

Лифтдан кўра зинани афзал билиб, ундан учиб юқорига кўтарилди. Бешинчи ва олтинчи қаватлар ўртасида Шоқол йўлак охиридаги эшикни очди ва пастга қаради. Заҳира зина ҳовлининг ичкарасига — орқа эшик ва бошқа уйларнинг эшиги чиқадиган ергача келарди ва тўртбурчак шаклидаги берк жойдан иборат эди. Ҳовлининг охиридан шимолга қараган тор кўчага чиқиларди.

Шоқол эҳтиёткорлик билан эшикни ёпди, зулфинни суриб кўйди ва олтинчи қаватга кўтарилди. Бу ердан тор зина орқали чордоққа чиқиларди. Зинапоя майдончасидаги иккита эшик деразаси ҳовлига қараган хонадонга, қолган иккитаси деразаси кўчага қараган хонадонга қарашли эди. Шоқол бу деразаларни қаҳвахонадан ва кўчадаги ўриндиқда ўтириб обдон ўрганган эди. Бу деразалардан Рен кўчаси ва вокзалолди майдончаси кўриниб турарди.

У эшик кўнғироқларининг тугмачалари ёнида қоқилган тахтачадаги: “Мадемуазель Беранже” ва “Месье ва мадам Шарье” деган ёзувни ўқиди. Бироз кулоқ солиб турди, лекин хонадан бирон овоз келмади. Қулфларни кўздан кечирди, иккала хонадонда ҳам улар эшикка ўйиб ўрнатилган эди. Эшик қалин ёғочдан эди, қулфнинг тили эса французлар севадиган метал-пластинадан бўлса керак. Бу эшикка калит керак бўлади, улар мадам Бертанинг кулбасидан топилса керак, деди у ўзича.

Шоқол йўлакда беш минутдан камроқ вақт бўлди, пастга ҳам зинадан тушди. Дарбон аёл қайтиб келган эди. Унинг кўланкаси уйнинг ойнаси хира эшигидан кўриниб турарди.

Шоқол йўлакдан чиқиб, майдондан чапга қайрилди, Рен ва Литр кўчасининг бурчагида жойлашган иккита хонадондан, почтадан ўтди ва охиргисига кирди. Почта биносининг девори Литр кўчасига қараган эди, тор кўча уни кесиб ўтган эди. Шоқол нафасини ростлаш учун тўхтади ва айни бир пайтда тор кўчани кўздан кечирди. Почта бўлимининг орқа эшиги, қуёш чарақлаб тушиб турган ҳовли ва унинг тўрида Шоқол зиналарнинг пастки қисмини кўрди. Шоқол ҳозиргина ўша ердан чиққан эди. Энди у қотиллик содир этиладиган жойдан қандай қилиб ғойиб бўлишни биларди.

Литр кўчасидан юриб, у яна чапга — Вожирар кўчасига бурилди ва ундан Монпарнас хиёбонига чиқди. Чорраҳада мотоциклда полициячи кўринганда ва мотоциклини тепаликда қолдириб йўл ҳаракатини тартибга сола бошлаганда Шоқол кўча бурчагига чиқиб олган, теварак-атрофга аланглаб бўш такси кутмоқда эди. Полициячи хуштагини қаттиқ чалиб, Вожирар кўчасидан ёғилиб келаётган ва Монпарнас хиёбони бўйлаб вокзал томон шошаётган машиналар оқимини тўхтатишга муваффақ бўлди. Хиёбон бўйлаб қарама-қарши йўналишдан келаётган машиналарни у йўлак томонга қисиб чиқарди. Энди ҳаракатни тартибга солган ҳам эдики, Дюрок чорраҳаси томонидан сирена товуши эшитилди. Шоқол ўзидан эллик ярд нарида Ногиронлар хиёбонидан чорраҳа томон кортеж чиқди ва Монпарнас хиёбонига бурилганини кўрди.

Олдинда иккита мотоциклчи келарди, улар қора чарм кийим, оқ шлемда эди, мотоциклнинг рулида сирена чироқлари ярқираб турарди. Мотоцикл билан олдинма-кетин акулани эслатувчи “Ситроен DS 19” автомобили учиб борар эди. Тепаликда турган полициячи қаддини тик тутиб, чап қўли билан Мэн шоҳ кўчасини кўрсатарди, кафтини пастга қаратиб, ўнг қўлини кўкрагига босиб, ҳеч ким кортежга халақит бермаслиги кераклигини кўрсатарди.

Мотоциклар, сўнг лимузинлар Мэн шоҳ кўчасига бурилди. Биринчи лимузиннинг орқа ўриндигида, ҳайдовчи ва шахсий адъютантининг орқасида йўлга қараб тўқ кулранг костюм кийган киши ўтирарди. Шоқолнинг кўзига бурнидан дарров таниш мумкин бўлган, бошини мағрур кўтарган кимса йилт этиб чалинди. — Кейинги сафар, — деди Шоқол кўздан ғойиб бўлаётган лимузиннинг орқасидан қараб қолар экан, — мен сенинг афтингни нишонга олганда кўраман. Шундай деб у такси тўхтатди ва отельга обориб қўйишини сўради.

“Дюрок” метро бекати олдида президент кортежини яна бир киши кузатиб турарди. Аёл метродан чиқиб тош ётқизилган йўлга оёқ босган ҳам эдики, уни полициячининг хуштаги тўхтатди. Бир сония ўтар-ўтмас мотоциклар, унинг орқасидан лимузинлар Ногиронлар хиёбонидан Монпарнас хиёбонига бурилди. Бу аёл ҳам ҳаммага таниш бўлган машҳур чехрани кўрди ва кўзлари газаб ўтида ёнди. Машина ўтиб кетди, аёл бўлса ҳамон уларнинг орқасидан қараб турарди. Полициячининг ўзига қараб турганини сезгач, шошиб кўчани кесиб ўтди.

Жаклин Дюма ўзи ҳаддан ортиқ гўзал бўлишига қарамай, ўзини янада жозибалироқ қилиб кўрсатиш йўлларини биларди, чунки у Елисей Даласи орқасидаги ўта қиммат пардоз уйда ишларди. 30 июл кун иккун кечқурун у Берта майдони ёнидаги ўзининг мўъжазгина уйчасига, учрашувга тайёргарлик кўриш учун шошиларди. У бир неча соатдан сўнг ўйнашининг кучоғида ётишини биларди, ундан қаттиқ жирканарди, лекин ўйнашини хурсанд қилиш учун ўзига қараб олмаса бўлмасди.

Бундан уч йил аввал у бугунлай бошқа бир учрашувни бетоқат бўлиб кутарди. Жаклин аҳил оилада тарбия топди, отаси банкда ишларди, онаси уй бекаси эди, ўзи бўлса пардозчилар тайёрловчи курсларда ўқирди, Жан Клод бўлса армияда хизмат қиларди. Улар Ле Везинда яшашарди, шаҳарнинг эътиборга лойиқ жойларидан деб бўлмасди-ю, лекин яхши уйда яшашарди.

1959 йилнинг кезида ота-онаси билан нонушта қилиб ўтиришар экан, почталёон қуролли кучлар вазирлигидан телеграмма келтирди. Жаноб ва мадам Арманд Дюмага ўғиллари Жан Клод — Биринчи Колониал ҳаво-десант бригадаси оддий аскарининг ҳалок бўлганини хабар қилди, ҳамдардлик билдириб, афсусдалигини айтди. Тез кунда унинг шахсий буюмларини келтириб беришларини ҳам айтди.

Ҳаёт тўхтаб қолгандек бўлди. Жаклин учун ҳаётда маъно қолмади. Энди уни Ле Везиндаги уйларидаги сокинлик ҳам, курсдошларининг Ив Монтаннинг жозибадорлиги ёки Америкадан келтирилган, кишини жунбушга келтирувчи, сўнгги Le Rock рақси ҳам уни хурсанд этмасди. Қандай қилиб ҳам яшасин, ахир унинг жажжигина Жан-Клоди, таъсирчан, ўта нозик, зўравонлик-урушдан нафратланувчи, уни севган китоблари билан холи қолдиришларини орзу қилган, ҳали она сути оғзидан кетмаган, суюкли укаси Жазоирнинг гадой топмас саҳросида отиб ўлдирилган бўлса. Жаклин укасини ўлдирган қора, кўрқоқ араблардан нафратлана бошлади.

Орадан кўп вақт ўтмай, дам олиш кунларининг бирида, эрталаб, Жаклиннинг ота-онаси қариндошлариникига меҳмонга кетишган куни йўлақда Франсуа пайдо бўлди. Декабр ойи, кўча ва ҳовлини қалин қор қоплаган эди. Франсуанинг офтобда қорайган чехраси шаҳарликларнинг оппоқ, рангпар юзи олдида ажралиб турарди. Мадмуазель Жаклин билан гаплашсам бўладими, деб сўради у. “Бу мен”, — деди Жаклин ва унга нима кераклигини сўради. У Жаклиннинг укаси Жан Клод хизмат қилган бўлинмага раҳбарлик қилгани ва ундан хат олиб келганини айтди. Жаклин уни уйга таклиф этди.

Жан Клод хатни ўлимидан икки ҳафта олдин ёзган эди. Хат гимнастёркасининг ички чўнтагида бўлган. Фаллоҳлар тўдасини таъқиб этаётган навбатчи гуруҳли Миллий озодлик Фронтининг доимий аскарлари батальонига тўқнаш келиб қолади. Шафқатсиз бу жангда ўқ унинг ўпкасини тешиб ўтган ва эрта тонгда ўлимидан олдин у хатни взвод командирига берган.

Хатни ўқиб, Жаклин кўзига ёш олди. Хатда бирон муҳим гап йўқ эди, Константиндаги казармалар, жанговар тайёргарлик курслари, интизом ҳақидаги майда-чуйда миш-мишлар эди, холос. Қолган гапларни у Франсуадан эшитди: тўрт милга чекиниш, ҳаво йўли орқали мадад беришларини сўраб мурожаат этилган радиограмма, эрталабки соат саккизда пайдо бўлган қирувчи-бомбардимончилар, двигателларнинг овози, ракеталарнинг портлаши. Ва унинг, ҳақиқий эркаклигини исботлаш учун энг қийин вазифаларни бажарувчи батальонга аъзо бўлган, ўлимни мардларча кутиб олган укаси.

Франсуа қизнинг ҳолатини тушунди. Урушда кечган тўрт йил уни ҳиссиз тошга, профессионал солдатга айлантирган эди. Лекин бирга хизмат қилган полкдошининг опасига у илиқ сўзларни топа олди. Бу Жаклинга ёқди, шу боис унинг Парижда бирга тамадди қилиш таклифини қабул қилди. Унинг устига Жаклин ота-онасининг Франсуани кўриб қолишларини, Жан Клоднинг ўлими ҳақидаги гапларини эшитишларини истамасди. Чунки ўтган икки ой ичида ота-онаси ўғилларининг ўлимига кўникишга, бир амаллаб кундалик ҳаёт тарзига қайтишга муваффақ бўлишган эди. Тамадди пайтида у Франсуани ота-онаси билан учрашмасликка кўндирди.

Франсуанинг ташрифи ундаги синчковликни янада алангалатди. Энди у Жазоирдаги уруш, у ерда кечаётган воқеалар ва уларни келтириб чиқарувчи сабаблар, сиёсатчиларнинг услублари ҳақида имкон қадар кўпроқ нарса билишни истар эди. 1959 йилнинг январиде де Голль Бош вазириликдан президентликка ўтди, сайловчиларга урушни тезда тугатишини, Жазоир французларга тегишини ваъда қилди. Франсуадан биринчи бор Жаклин отаси сизингиз кишига Франциянинг сотқини деб ном беришганини билди.

Франсуанинг таъгилини улар бирга ўтказишди, ҳар куни учрашиб туришди. Декабрь ойида у пардозлик курсини тугатди ва уни салонга ишга олишди. Франсуа унга француз армиясини қандай қилиб сотишгани, ҳукумат билан қамоқхонада ўтирган МОФ сардори Аҳмад Бен Белла ўртасида қандай махфий музокаралар олиб борилгани, Жазоирда ҳокимиятни арабларга топширишга тайёргарлик кетаётгани ҳақида гапириб берди. Январнинг иккинчи ярмида Франсуа урушга қайтиб кетди. Кейинчалик Жаклин унинг олдида Марселга бориб келди, Франсуа бир ҳафтага зўрға жавоб олабилган эди. У Франсуани кутар эди, унинг учун Франсуа эзгулик, мардлик, ор-номус тимсоли эди. У 1960 йилнинг кузи ва қиши уни кутди. Эртаю кеч унинг расми ётоғи олдидаги столнинг устида турарди, кечалари расми қорнига босиб ухлаб қоларди.

Охири сафар улар 1960 йилнинг баҳориде учрашдилар. Улар хиёбонда айланишар экан, у — ҳарбий кийимда, Жаклин эса ўзининг энг чиройли

кўйлагида, кўзига Франсуа шаҳардаги энг кучли, энг чиройли эркак бўлиб кўринарди. Жаклин билан бирга ишлайдиган қиз уларни бирга кўриб қолди ва эртаси кун и бутун салон унинг ажойиб десантчи йигити ҳақида гапирарди. Франсуа билан эрталабдан кечгача бирга бўлиш, туну кун ажралмаслик учун Жаклин ишдан таътил олган эди.

Франсуа асабийлашарди. Қандайдир воқеалар содир бўлиши кутилмоқда эди. МОФ билан бўлган музокаралар ҳамманинг оғзида эди. Армия, ҳақиқий армия тез орада бу воқеаларга чек қўяди. Жазоир французларга тегади, деб ваъда берарди у. Бу гапга йигирма етти яшар, жангда тобланган офицер Франсуа ва унинг бўлажак фарзандининг онаси йигирма уч яшар фусункор Жаклин ҳам ишонарди.

Франсуа ота бўлиши ҳақидаги хабарни эшитмади. 1961 йилнинг мартида у Жазоирга қайтди, 21 апрел кун француз армиясининг баъзи қисмлари исён кўтаришди. Бир-иккита аскарликка янги чақирилганлардан ташқари биринчи десантчилар бригадасининг деярли ҳаммаси бош кўтарди. Исёнчилар билан ҳукуматга содиқ аскарлар ўртасидаги жанг кўпга чўзилмади. Франсуа май ойининг бошларида отишма пайтида ҳалок бўлди.

Апрелдаги ғалаёндан сўнг Жаклин Жазоирдан хат олмай қўйди, фақат июл ойига келиб унга Франсуанинг ҳалок бўлгани ҳақида хабар қилишди. Жаклин Парижнинг энг чекка жойидан бир хонани ижара олди ва ўзини газ билан заҳарлашга уринди. Унинг ҳаётини сақлаб қолишди, чунки хонанинг тирқишлари кўплигидан газнинг ҳидини дарров пайқашган эди. Лекин боласи нобуд бўлди. Жаклинни ота-онаси навбатдаги август таътилига ўзлари билан бирга олиб кетишди, Ле Везинга қайтишганда у ўзига келган эди чоғи. Декабрь ойида бўлса у ОАСнинг яширин ташкилотига фаол иш олиб бормоқда эди.

Бунинг сабаби жуда оддий эди: аввал Жан Клод, сўнгра Франсуа. Нима қилиб бўлса ҳам, улар учун қасос олиш керак. Бундан бошқа истак йўқ эди унда. У фақат жуда осон вазифалар топширилаётганидан шикоят қиларди: оғзаки хабар, хат олиб бориб бериш, баъзан сумкасидаги яримта батоннинг ичига жойлаштирилган пластик портловчи моддани етказиш. У ўзини бундан ҳам мураккаброқ ишларни бажаришга қодир деб ҳисобларди. Ҳатто кўча муволишида навбатдаги бомбанинг қаҳвахона ё кинотеатрда портлашидан сўнг йўловчиларни тўхтатиб тинтув ўтказётган исковучлар ҳам уни ўтказиб юборишарди, у кўзини сузиб қўйса бўлгани.

Пети-Клармардаги воқеадан сўнг суиқасд иштирокчиларидан бири унинг Берта майдонидаги уйида уч кеча тунаб қолди. Бу Жаклин учун юлдузли онлар эди, кейин у кетди. Орадан бир ой ўтиб уни қўлга олишди, лекин у Жаклинни сотмади. Эҳтимол эсидан чиқаргандир. Лекин Жаклиннинг бошлиғи унга полициянинг вазоҳати бироз пасайгунига қадар ОАС билан ҳар қандай алоқани бир неча ойга тўхтатиб туришни буюрди. 1963 йилнинг январидан бошлаб у яна хат ташишга киришди.

Бу июл ойигача, то унинг ёнига бир киши келгунига қадар давом этди. Уни яечейка бошлиғи бирга кузатиб келди, у меҳмонга ўта мулозамат кўрсатарди. Меҳмон ўзини таништиради. Ташкилотнинг муҳим топширигини бажаришга тайёрмисиз? Ҳа, албатта, бу хавфли ва ёқимсиз вазифа бўлиши мумкин. Фарқи йўқ.

Уч кун ўтгач, унга аҳоли яшайдиган кўп қаватли бино йўлагидан чиқиб келаётган эркакни кўрсатишди. Улар автомобил ичида ўтиришарди. Унга бу киши кимлиги, қаерда ишлаши ва ундан нима талаб этилишини айтишди.

Июлнинг ўрталарида улар учрашишди, худди тасодифан учрашишгандек, ресторанда у билан ёнма-ён ўтирди, тортинибгина жилмайди ва тузни узатиб юборишини сўради. У Жаклинни гапга солишга уринди, лекин у ўзини сипо тутди. Тутган йўли иш берди. Унинг сиполиги кишида қизиқиш уйғотди. Гап гапга уланиб, суҳбат қизиди. Ярим ой деганда улар ошиқ-маъшуқ бўлишди.

У эркакларни яхши биларди, шу боис янги ошиғи ҳақида бирон нима дейиши қийин. Эркак тажрибали аёлларга, улар устидан енгилгина ғалаба қозонишга одатланган эди. Аёл бўлса ўзини тортинчоқ, ифбатли қилиб кўрсатарди, лекин қалбининг тубида кучли эҳтирос яшириниб ётганига, унга калит топиш лозимлигига шама қиларди. Балиқ қармоққа илинди. Егани олдида,

емагани кетида бўлган бу киши учун Жаклин устидан галаба қозонмоқ — орномус масаласи эди.

Июл охирларида ячейка командири тез кунда у киши билан яқин муносабатда бўлишига тўғри келиши ҳақида уни огоҳлантирди. 29 июлда унинг хотини ва иккита боласи Луара водийсидаги дала ҳовлиларига кетишди, у бўлса шошилиш иши бўлгани учун шаҳарда қолди. Хотини билан болалари кетиши билан Жаклинга телефон қилиб эртаси куни кечқурун унинг уйида бирга овқатланишга кўндирди.

Жаклин соатга қаради. Учрашувга яна уч соат бор эди. У чўмилиб олди, шкаф эшигининг орқа томонига ўрнатилган тошойнага қараб артинди, бўлиқ кўкракларини қўли билан кўтариб томоша қилди, лекин илгаригидек тез орада Франсуа бу кўкракларни эркалайди деган хаёлдан туйган севинчларини туймади.

Уни олдинда кутаётган тун ҳақида ўйлади ва бундан кўнгли айниди. Лекин ҳамма нарсага тайёр туришга, унинг раъйини қайтармасликка қасам ичди. Комод тортмасидан Франсуанинг расмини олди, унинг жилмайиб туришига боқди. Сочлари жигарранг, эгнида бақувват мушакларини яшириб турган сарғиш-жигарранг форма, юзлари совуқдан қизариб кетган. Буларнинг ҳаммаси у билан бирга қоғозда қолди. Жаклин ётоққа кириб ётди ва Франсуанинг суратини тепасида ушлаб турди, Франсуа унга худди висол онлари чоғидек, унинг устида ётиб қараётгандек эди ва шивирлаб сўрарди: “Хўш, жажжигинам, тайёرمىсан?” У эса жавоб берарди: “Ҳа, ҳа, биласан-ку”. Ундан кейин бўлса...

Ойнинг охирги куни Шоқол бозорга борди ва кийилган кийимлар билан савдо қилувчи расталар олдида узоқ юрди. У ёғи чиқиб кетган қора берет, икки жуфт оёқ кийим, гижим бўлиб кетган бир шим ва узоқ қидиришлардан сўнг шинелдан бузиб тикилган узун пальто сотиб олди. Унинг кўнгли юпқароқ матодан тикилган пальтони истар эди, лекин француз армиясида авжи ёз палласида шинель кийишмайди, шунинг учун уни жун байкадан тикишади. Пальтонинг узунлиги уни қониқтирди: бўйининг баландлигига қарамасдан тиззасидан пастда турибди.

Кетатуриб кўзи бир тўп эски медаллар сотилаётган растага тушди. Уларнинг ҳар хилидан сотиб олди. Бу орден ва медалларни қайси жангда ёки қайси хизматлар учун берилишини батафсил таърифини берувчи китобчани ҳам кўшиб сотиб олди. Руаяль кўчасидаги “Куини” қаҳвахонасида тамадди қилиб олди ва отелга қайтиб келди. Кийимларини йиғиштирди, ҳисоб-китоб қилди. Янги харид қилган нарсаларини иккита қимматбаҳо жомадонининг таг қисмига жойлади. Сотиб олган медаллари ичидан, тушунтириш берилган китобчадан фойдаланиб, айримларини танлаб олди: “Жангда кўрсатган жасорати учун ҳарбий медал”ини, Озодлик медали, шунингдек, Иккинчи жаҳон уруши даврида “Озод Франция” сафида жанг қилганларга тақдим этиладиган бешта: Бир Хакейма, Тунис, Ливия, Нормандияга десант тушириш ва Филип Леклеркнинг Иккинчи Бронетанк дивизиясининг Парижга марши медалини.

Медалларнинг қолгани ҳамда улар ҳақида тушунтириш берувчи китобчани бўлса, алоҳида-алоҳида Малешерб хиёбонидаги ахлат қутисига ташлади. Портъе унга бешдан ўн беш дақиқа ўтганда Шимолий вокзалдан Брюсселга жуда қулай “Шимол юлдузи” экспресс поездаи юришини хабар қилди. Шоқол шу поездга чиқди. Вагон-ресторанда мацца қилиб овқатланди ва Брюсселга июл ойининг сўнги соатларида етиб келди.

Давоми бор.

*Рус тилидан
Раъно ИБРОҲИМОВА
таржимаси.*